

TEGENWICHT

Tegenwicht

Waarom waarden ertoe doen

Onder redactie van Menno Hurenkamp,
Annemarieke Nierop en Monika Sie Dhian Ho

van gennep
amsterdam

Eerste druk februari 2013

© Wiardi Beckman Stichting / Uitgeverij Van Gennep
Nieuwezijds Voorburgwal 330, 1012 RW Amsterdam

Ontwerp omslag Léon Groen

Foto auteurs Werry Crone

Drukwerk Bariet, Steenwijk

ISBN 978 94 6164 223 3

NUR 740

Inhoud

Inleiding — ‘Eerst als het is, is het ernst’ 9

Menno Hurenkamp, Annemarieke Nierop en Monika Sie Dhian Ho

Bestaanszekerheid

1. ‘De vrees is het zand in de machine van het leven’ 23

Adriaan van Veldhuizen

2. Bestaanszekerheid voor wie? 35

René Cuperus

3. Moderne bestaanszekerheid 44

Paul de Beer

4. Blijf bij ons. Ode aan de verzorgingsstaat 57

Margo Trappenburg

5. Veiligheid als bestaanszekerheid. Over de aanpak van georganiseerde misdaad in het stadshart van Amsterdam 66

Cyrille Fijnaut

6. Duurzaamheid als bestaanszekerheid 72

Heleen de Coninck

7. Lessen uit decentralisatie. Wethouders over de taakverdeling tussen rijk en gemeente 83

Marijke Linthorst

Arbeid

8. De verborgen malaise op de werkplek 95

Frans Becker en Pim Paulusma

9. Arbeid. Een eigenaardig fenomeen 110

Hans Achterhuis

10. Goed werk is een doel, geen middel 116

Gabriël van den Brink, Thijs Jansen en Jos Kole

11. De voorhoede van een vakbondsreveille 129
Merijn Oudenampsen
12. Acht maatregelen voor beter werk 141
Margriet Kraamwinkel en Mariëtte Patijn

Verheffing

13. Het uitbestede ideaal 155
Adriaan van Veldhuizen
14. Op weg naar het einde van onze cultuur.
Sociaal-democratie in de moderne tijd 167
Hans Blokland
15. Verdwijnt de vrijheid van de universiteit? 189
Wout Cornelissen
16. De schaduwzijde van de meritocratie.
De respectsamenleving als ideaal 200
Tsjalling Swierstra en Evelien Tonkens
17. De staat en het goede leven 211
Rutger Claassen

Gemeenschap

18. De bindingsangst van sociaal-democraten 225
Rutger Claassen
19. Een gespleten land 239
René Cuperus
20. Een sober dieet van conflicten 252
Herman van Gunsteren
21. De warmte van Nederland 257
Jan Willem Duyvendak
22. Solidariteit tussen generaties 266
Kees Schuyt

Tegenwicht

23. Politiek van de levensloop 277
Mark Elchardus
 24. Sociale veerkracht als vangnet 295
Pieter Hilhorst
 25. Een stresstest voor de Europese verzorgingsstaat 311
Anton Hemerijck
 26. De financiële mondialisering moet worden bijgestuurd 328
Rolph van der Hoeven
 27. De macht van het kapitaal 339
Bastiaan van Apeldoorn
 28. Over de bijdrage van speculatieve overnames aan de crisis 353
Hans Schenk
 29. De financialisering van ons wereldbeeld 369
Arie van der Zwan
- Nawoord — Collectieve arrangementen: ruimte om te excelleren 389
Hans Boutellier
- Noten 399
Verantwoording 426
Over de auteurs 428

Inleiding

‘Eerst als het is, is het ernst’

Alles van waarde is weerloos; het is misschien wel het grootste dichterlijke cliché uit het Nederlands taalgebied, in ieder geval in de sfeer van politiek en beleid. Het is jammer dat de rest van de tekst van Luceberts gedicht ‘De zeer oude zingt’ zo zelden wordt aangehaald: ‘er is niet meer bij weinig/ noch is er minder/ nog is onzeker wat er was/ wat wordt, wordt willoos/ eerst als het is, is het ernst/ het herinnert zich heilloos/ en blijft ijlings/ alles van waarde is weerloos/ wordt van aanraakbaarheid rijk/ en aan alles gelijk/ als het hart van de tijd/ als het hart van de tijd.’

De dichter lijkt zoveel te zeggen als dat alles wat er is, een verleden, een heden en een toekomst heeft, maar dat wat telt is het heden, ‘in het hart van de tijd’. En wat daarin van waarde is, kun je niet bezitten, maar het kan je wel aanraken en je kunt er wel door aangeraakt worden. *Van waarde*, zo heet het project waarmee de Wiardi Beckman Stichting de afgelopen jaren bouwstenen voor een nieuwe sociaal-democratie verzamelde. Als dat project iets was, dan was het zoeken naar nieuwe schakels tussen verleden, heden en toekomst. Want net als in de periodes rond 1800 en 1900, gaat Nederland rond de eenentwintigste-eeuwwisseling door een kritieke overgangstijd.

Nog niet zo lang geleden was de gedachte dat bestaanszekerheid in Nederland geen thema meer was, omdat iedereen immers een inkomen of een mooie uitkering had; was de gedachte dat iedereen wel min of meer tevreden was met zijn werk, omdat we toch allemaal leuke dingen in de kenniseconomie deden; meenden we ook dat meer gemeenschap dan de zelfgekozen omgeving conservatieve ballast was, dat binding iets voor de Veluwe was; veronderstelden we dat bemoeienis met hoe mensen zich ontwikkelen geen cultuur maar dwang was; en ten slotte ook dat nationale politiek misschien niet zo veel meer voorstelde, maar dat we via Europees of zelfs mondiaal beleid nog betekenisvol konden sturen. Nederland was eigenlijk zo’n beetje

af, klaar, en wat er nog niet klopte kon door *piecemeal engineering* te lijf gegaan worden. Achtereenvolgende crises, in de culturele verhoudingen, in de politieke verhoudingen, in de financiële verhoudingen, in de Europese verhoudingen, maakten evenwel duidelijk dat ‘klaar’ het woord niet was dat bij Nederland hoorde.

Grote veranderingen, veel onzekerheid

Want de economie is al jaren turbulent, op zijn zachtst gezegd. Ze is instabieler en ongrijpbaarder geworden, meer gericht op transacties en kortetermijnwinst dan op onderlinge samenhang, relaties en continuïteit. Dit proces is niet alleen aangejaagd door innovaties in de informatietechnologie, maar ook door een politiek van internationale deregulering van markten, de populariteit van het Angelsaksische model van bedrijfsvoering, en een steeds grotere internationale verwevenheid. Wegwerpwerknemers maakten hun opmars: mensen die geacht worden jaar in jaar uit van werkgever te wisselen, die iets van hun leven moeten maken onder condities van permanente verandering en die daar ook nog blij mee moeten zijn.

Maar ook de overheid is al decennia in beroering. De politiek is verplaatst naar boven, naar beneden, zijwaarts en ‘naar het niets’. Vele staatstaken zijn ondergebracht bij zelfstandige bestuursorganen; naar een ongrijpbare tussenlaag van publiek-private regelaars. Het *new public management* grijpt om zich heen. Als gevolg van de liberalisering en deregulering van markten is beslissingsmacht ook ‘weggelekt’ van overheden naar internationaal opererende ondernemingen en financiële actoren. De laatste jaren is er een belangrijke verplaatsing van de politiek bijgekomen, die nog veel verder doorgevoerd lijkt te gaan worden: de decentralisatie van de verzorgingsstaat naar de verzorgingsstad. Net als de verandering van de verzorgingsstaat van sociale bescherming naar activering die reeds enkele decennia gaande is, vindt de decentralisatie plaats in combinatie met grootschalige bezuinigingen, mede noodzakelijk omdat de overheid de gevolgen van de financiële crisis heeft moeten dragen, en omdat de nadruk op begrotingsdiscipline in het kader van de Europese en Monetaire Unie fors toeneemt.

Emancipatie, veranderingen in de levensloop, individualisme en im-

migratie hebben er daarnaast voor gezorgd dat de intermenselijke relaties in Nederland er heel anders uit zijn gaan zien dan enkele decennia geleden. Vrouwen zijn massaal de arbeidsmarkt op gegaan, we studeren langer, leven langer, en wisselen vaker van baan en partner. Onze aandacht gaat vooral uit naar de microsfeer van partner, gezin en vrienden. Verzamelinstituten zoals kerken, vakbonden, politieke partijen of omroepen boeten aan belang in, maar er ontstaan ook nieuwe netwerken rond scholen, sportclubs en tussen beroepsgenoten.

Die onrustige omgeving produceert een permanente ongewisheid, waarin de dominante politieke antwoorden – marktwerking, vraagsturing, efficiency, regels en toezicht – niet volstaan als antwoord. De ingrijpende veranderingen van de afgelopen decennia zijn niet langer verbonden met een door waarden geladen vooruitgangsidee. De politiek is sinds het einde van de Koude Oorlog doorgeschoten in technocratie en pragmatisme. Ook vanuit de sociaal-democratie zijn de fundamentele veranderingen onvoldoende tegemoet getreden met politieke visies en debatten over de maatschappij waarin wij willen leven – een analyse van de tekorten, en een programma wat daaraan te doen. Er is *tegenwicht* nodig. Tegenwicht veronderstelt dat politiek meer wordt wat het hoort te zijn, namelijk een middel in handen van de mensen om hun leven te sturen, om samen vorm te geven aan de toekomst, en hun kwaliteit van leven en samenleven veilig te stellen. Cruciaal voor zo'n type politiek is een strakke koppeling tussen wat mensen in hun alledaagse leven als waardevol ervaren aan de ene kant, en een maatschappijvisie en politieke idealen aan de andere kant: hoe ziet de gedroomde maatschappij eruit? Maar het gaat ook om het verbinden van tastbare frustratie en ergernis met inzicht in de machtsverhoudingen van de maatschappij: het is toch niet altijd *echt* je eigen schuld dat het leven zo lastig is? En ten slotte gaat het ook om zicht bieden op een strategisch doordacht optreden om gemeenschappelijke waarden te realiseren: waar moeten de handen uit de mouwen? Of kort samengevat in de hoofdvragen van het Van waarde-project: Wat is van waarde? Hoe staat dat onder druk? Wat staat ons te doen?

Dit boek is daarin een eerste stap. Het bundelt iets meer dan dertig artikelen uit een veel grotere reeks. De betogen zijn ooit geschreven voor het maandblad *Se/D*, en de auteurs zijn het onderling niet altijd eens. De hang

naar tegenwicht is gedeeld, maar veel meer dan die gedeelde grondtoon moet er niet in gezocht worden.

Thema's en auteurs

Het eerste thema van het boek is *bestaanszekerheid*. Dat gaat, natuurlijk, over inkomen en veiligheid. Maar hoe precies? 'Globalisering, migratie en de Europese economische samenwerking onder neoliberalisme zetten de verzorgingsstaten, zoals we die kennen, onder grote druk. Ze forceren nieuwe vragen over insluiting en uitsluiting, over gemeenschap en lotsverbondenheid, zonder welke solidariteit, hoe ook gedefinieerd, niet goed georganiseerd en begrepen kan worden,' schrijft René Cuperus. Daar komen georganiseerde criminaliteit (Cyrille Fijnaut) en 'milieu-analfabetisme' (Heleen de Conick) bij. Gezamenlijk zetten de auteurs de traditionele ideeën over bestaanszekerheid op zijn kop. Er lijkt een herbezinning nodig: waar stond bestaanszekerheid ook weer voor?

'Hoe mooi ideologische ambities op het niveau van waarden en cultuur ook zijn, zodra sociaal-democraten aan de knoppen zitten, praten ze voornamelijk over de economie. Dat moeten we niet laten gebeuren,' schrijft Adriaan van Veldhuizen verderop in het boek. 'Als we vrijheid blijven beschouwen als het toppunt van emancipatie, betekent dat onder andere dat sociaal-democraten de maatschappelijke geborgenheid willen bieden waarin iedereen zich vrij kan ontwikkelen. Bij eigentijdse bestaanszekerheid hoort daarmee niet alleen dat je goede sociale voorzieningen hebt, maar ook dat mensen zich veilig voelen in hun eigen buurt en niet te veel op hun hoede hoeven te zijn als ze op hun eigen manier vormgeven aan hun leven.'

Het betekent om te beginnen stoppen met de makkelijke kritiek op de verzorgingsstaat. 'Voorbij is de tijd dat we rustig nee konden zeggen tegen een zwerver die ons vroeg om een kleinigheid,' schrijft Margot Trappenburg. 'Voorbij is de tijd dat we hem probleemloos konden verwijzen naar de sociale dienst of de geestelijke gezondheidszorg. De kans bestaat dat de zwerver daar al is geweest en er ter plekke is geactiveerd: probeer eerst zelf eens aan eten te komen door je medeburgers erom te vragen in plaats van je meteen te melden bij de overheid. Pak eens een mondharmonica. Misschien is de

zwerfer een vermaatschappelijkte psychiatrische patiënt die nergens anders terecht kan als wij hem afwijzen. [...] Waarom eigenlijk? Als we ons ergeren aan misbruik van uitkeringen dan kunnen we toch proberen om daar iets aan te doen in plaats van het hele systeem om te gooien?

Het betekent ook veel meer aandacht voor de uitvoering. In de woorden van Marijke Linthorst, die schrijft over de recente ervaringen met decentralisatie van voorzieningen: 'We moeten een "eigen" invulling geven aan eigen kracht. Bij de diffuse invulling van dit soort begrippen ligt de kern van het probleem. Dat geldt niet alleen voor de term eigen kracht, maar ook voor noties als "maatwerk" of "sluitende keten". We definiëren niet wat we onder deze begrippen verstaan en wat we ermee willen realiseren. Dat verklaart waarom de discussie over de decentralisatie van taken in Nederland nog steeds niet is afgerond. Zolang taken ongespecificeerd gedecentraliseerd worden, zullen nationale politici huiverig blijven om gemeenten de vrije hand te laten.'

Het tweede thema van dit boek is *arbeid*. Het gaat over de teloorgang van de agenda voor goed werk. 'Wat is de visie van de arbeiderspartij op arbeid?' vragen Frans Becker en Pim Paulusma zich af. 'Is een baan meer dan de kost verdienen? Beschouwen we de werkplek als een plek voor economische democratie en zelfverwerkelijking? Als een plek waar respect, controle, vakmanschap en professionele ethiek heersen? Of rekken we het belang van werk dan te veel op? Het wordt tijd die vragen weer op de agenda te zetten.' Margriet Kraamwinkel en Mariëtte Patijn sluiten daarbij aan, met hun dringende vraag naar de zinvolheid op langere termijn van flexibel werk. 'Wat is er eigenlijk mis met de gewone arbeidsrelatie, waarbij de werknemer investeert in de werkgever en de werkgever investeert in de werknemer? Uiteindelijk zijn tevreden werknemers productiever en loont investeren in werknemers ook voor werkgevers.'

Verzet tegen het gebrek aan deze agenda is er ook vanuit de vakbond, zoals te lezen is in de analyse van de opkomst van *organizing* in de schoonmaakbranche, door Merijn Oudenampsen. 'Net zoals de Amerikaanse campagnes, is de schoonmakerscampagne in Nederland [...] ook een poging om de discussie rond burgerschap en integratie te verplaatsen van het culturele domein naar dat van de arbeidsmarkt. [...] Zo zijn schoonmakers een voorloper geworden in het vernieuwen van vakbondsactivisme, om het

te wapenen tegen de arbeidsverhoudingen van de eenentwintigste eeuw.’ Gabriël van den Brink, Thijs Jansen en Jos Kole zoeken zelfs naar een alternatieve besturingsfilosofie van de arbeid, die uitgaat van de deskundigheid, vaardigheid, beroepsethiek en intrinsieke motivatie van degenen die op de werkvloer het echte werk doen.

Cruciaal is allicht, zoals Hans Achterhuis schrijft, dat het bij arbeid gaat om verantwoordelijkheid voor je eigen levensonderhoud, om het meesterschap over het product dat je maakt, om de erkenning die je van je collega’s en de maatschappij krijgt. ‘De sisyfusarbeid die het beroepsleven soms is, blijkt te voldoen als zij verbonden kan worden met het vakmanschap van Prometheus en de erkenning verkrijgt die Achilles met zijn heldendaden nastreefde.’

Het derde thema van *Tegenwicht* is *verheffing*, de vraag wat we willen overdragen aan de generaties na ons, de vraag wat we willen dat iedereen weet en kan. De condities om lukraak naar verdere emancipatie te streven zijn niet gunstig, laat Hans Blokland zien. De logica van markt en bureaucratie putten de cultuur uit, en het denken over cultuur is dusdanig in de greep van makkelijk relativisme geraakt, dat bijna geen bestuurder of politicus nog zijn nek durft uit te steken voor wat werkelijk goed of mooi is.

De meritocratisering, het verdelen van status aan de hand van talent, overheerst steeds meer. Dat klinkt mooi (het is beter dan status op basis van afkomst), maar de meritocratie is niet zonder problemen, laten Evelien Tonkens en Tsjalling Swierstra zien: waar talent heerst, wordt respect een schaarser goed en wantrouwen een logisch antwoord.

Problematisch is ook dat het streven naar verheffing binnen de sociaal-democratische beweging naar de achtergrond is verdwenen. Onderwijs via de staat, in plaats van het goede voorbeeld geven via de beweging, is de cruciale verheffingsstrategie geworden, stelt Adriaan van Veldhuizen. Het nutsdenken in het onderwijs leidt, in de analyse van Wout Cornelissen, daarbovenop ook nog eens tot de teloorgang van de universiteit als een vrijplaats van denken.

‘Wat op het spel staat,’ schrijft Rutger Claassen, ‘is de kwaliteit van de samenleving enerzijds, en het overdragen van waardevolle zaken aan een nieuwe generatie anderzijds.’ Dat kan zonder paternalistisch te worden, door het goede voorbeeld te geven, door slecht gedrag te verwerpen, en door zelf de handen uit de mouwen te steken.

Het vierde thema is *binding*, de vraag wat voor gemeenschap we nog hebben en welke we nodig hebben. We zijn hier de vanzelfsprekendheden allang voorbij. Aan de ene kant is er de noodzaak om het bestaan van gemeenschappen te verdedigen tegen al te makkelijk liberalisme, zoals Rutger Claassen doet. Gemeenschappen kunnen immers heel goed mensen bevrijden en zijn daarom waardevol in zichzelf. Aan de andere is er de noodzaak de binding tussen de meest uiteenlopende soorten gemeenschappen overeind te houden. De onderlinge solidariteit is nog steeds groot, schrijft Kees Schuyt; op het informele niveau helpen mensen elkaar graag en voelen ze zich verbonden. Maar de meer anonieme systemen voor hulp en steun, in het bijzonder de gezondheidszorg, lopen wél gevaar, zowel wat betreft de financieringsgrondslag als wat betreft de feitelijke zorgarbeid.

Ook in de sfeer van de natie staat de binding onder druk. ‘De pointe van de uitoefening van burgerschap in een vrije samenleving is nu juist het scheppen van consensus, van een “wij”,’ schrijft Herman van Gunsteren. En het eisen van een al te dik idee van Nederland, is dus vragen om problemen. Maar, vraagt René Cuperus zich af, wat doe je met een samenleving waarin de helft van de bevolking de toekomst optimistisch omarmt en de andere helft het gevoel heeft dat de toekomst aan hem voorbijgaat? Links zal ook, in de woorden van Jan Willem Duyvendak ‘de behoefte aan *belonging* serieus moeten nemen – maar dan wel ieders behoefte aan thuisgevoel. Juist wanneer we onderkennen dat thuisgevoel voor iedereen zo’n existentiële emotie is, is het onrechtvaardig om de behoefte om zich thuis te voelen van de ene groep of het ene individu zwaarder te laten wegen dan van een andere groep of het andere individu.’

Onder het vijfde kopje brengen we de stukken samen die op de een of andere manier al zoeken naar vormen van *tegenwicht*. Die een ander verhaal in stelling brengen tegen de gemakzuchtige bestuurlijke logica waar problemen ofwel door vraagsturing ofwel door meer bureaucratie worden opgelost. Dat kan in de economische ordening zitten, of in de ordening van de arbeidsmarkt en de verzorgingsstaat, maar ook in de organisatie van sociale cohesie en de levensloop.

Tegenwicht tegen markt en bureaucratie zit niet alleen in antikapitalisme en anti-etatisme, zoals Pieter Hilhorst laat zien in zijn beschouwing over

moderne vormen van zelforganisatie, of zoals hij het zelf noemt: 'sociale veerkracht'. 'Sociale veerkracht is geen middel om een probleem van de overheid op te lossen. De logica moet niet zijn dat alles wat de overheid niet meer kan waarmaken mensen nu maar zelf moeten oplossen. Het doel is dat mensen meer greep krijgen op hun eigen leven doordat hun eigen netwerk tegenslagen op kan vangen. Het streven naar het versterken en mobiliseren van sociale veerkracht biedt geen nieuwe maatschappelijke blauwdruk, maar het is wel een denkraam dat tal van nieuwe kansen schept om solidariteit op een andere manier vorm te geven.'

Tegenwicht betekent ook mensen bevrijden uit de klemmende kaders van gezin en carrière. Mark Elchardus zoekt dat in de sfeer van het levensloopbeleid, het aanpassen van regelingen zodat mensen op meer momenten in de tijd keuzes voor dan wel werk, dan wel naasten, dan wel opleiding kunnen maken. Paul de Beer wijst op de aanknopingspunten in het inkomensbeleid. Omdat werkzekerheid niet te garanderen valt, moet de overheid in de eerste plaats borg staan voor een acceptabel minimum inkomensniveau voor iedereen, maar deze basisinkomensbescherming mag geen belemmering vormen voor arbeidsparticipatie.

Anton Hemerijck ziet dat tegenwicht vooral in een nieuw sociaal regime voor de Europese Unie. 'Het publiek zal moeten worden aangesproken op een grote inspanning, want natuurlijk moet tegelijk de overheidsschuld omlaag, omdat de vergrijzing de uitgaven in de pensioenen en de zorg opdrijft. Maar een sociale investeringsagenda heeft de beste papieren voor reële sociale vooruitgang: een sterkere economie, meer banen en grotere sociale cohesie, in lijn met de diep gewortelde Europese voorkeur voor een markteconomie met een menselijk gezicht.'

Tegenwicht kan niet zonder kapitalismekritiek en voorstellen voor verbetering in dit opzicht. Rolph van der Hoeven laat zien hoe de financiële mondialisering werkenden wereldwijd onder druk zet, hoe dat ten koste gaat van gezonde en rechtvaardige arbeidsmarkten met betere kansen voor jongeren. Het vraagt een ingrijpende omschakeling om los te komen van het door financiën bepaalde wereldbeeld, maar de weg terug naar Europese prioriteiten en tradities heeft ons veel te bieden: bestaanszekerheid van de bevolking en inperking van het populisme dat de stabiliteit van ons politieke systeem bedreigt. In de woorden van Bastiaan van Apeldoorn: 'De

macht van het kapitaal zelf moet worden ingeperkt. Maar daarnaast kan ook aan een verdergaande democratisering van die macht gedacht worden. Want ondanks de opkomst van bijvoorbeeld pensioenfondsen is het totale kapitaalbezit nog altijd sterk ongelijk verdeeld en het kapitaal nog verre van ons allemaal.’

Een belangrijke oorzaak van de huidige financiële crisis is volgens Hans Schenk gelegen in de vrijheid die ondernemingen hebben gehad om overnames te doen; de banken hebben allerlei fusies mogelijk gemaakt waar de economie niet beter maar zwakker van werd. ‘Waar het uiteindelijk om gaat, is dat de politiek, in de zin van wet- en regelgever, niet alleen naïef is geweest ten opzichte van wat vrije markten vermogen.’ In de woorden van Arie van der Zwan: ‘Dat betekent dat we het postindustriële perspectief zullen moeten inruilen voor een industrieel perspectief. [...] In concreto zal het daarbij gaan om herstel van het arbeidsethos, productiviteitsverbetering en beloning van reële (industriële) prestaties in plaats van financieel gewin.’

Wat is van waarde?

De auteurs schrijven voor eigen rekening en lang niet altijd namens of voor de sociaal-democratie. Wat is van waarde, hoe staat dat onder druk en wat staat ons te doen, vroegen we hen keer op keer. De antwoorden lopen in allerlei opzichten uiteen. Collectieve arrangementen mogelijk maken om individueel te excelleren, vat Hans Boutellier de betogen samen in een essay dat hij schreef naar aanleiding van deze reeks artikelen. En terecht: wat de argumenten en analyses bindt, is de overtuiging dat de grote transformatie die Nederland doormaakt om meer politiek vraagt en niet om minder, dat voorbij de marktsamenleving waardegedreven vragen over wat deugdelijk onderwijs is en voor wie we dat moeten betalen, over wat goede zorg is en wie daar recht op heeft, over wat goed werk is en wat de plek is om te beslissen over onze economie en wie daaraan mee mag doen, dat al die vragen ertoe doen, en dat het dus ook tijd is voor grondige zelfreflectie door sociaal-democraten. Dat het tijd is voor tegenwicht.

Sinds de Tweede Wereldoorlog waren sociaal-democratische partijen en vakbonden een breekijzer voor mensen om zich te bevrijden uit beknelling

en bestaansonzekerheid. Hoe anders is het nu: veel mensen zien politieke partijen niet langer als collectieve remedie, maar als deel van het probleem. De definitie van politiek als ‘samen vorm geven aan de toekomst’ (Troelstra) is daardoor steeds verder van mensen af komen te staan; mensen hebben het gevoel weinig grip te hebben op hun toekomst. Zij geloven weinig te kunnen veranderen aan de richting waarin de maatschappij zich ontwikkelt. Dit gegeven vormt een merkwaardig contrast met het feit dat de Nederlanders geëmancipeerder en hoger opgeleid zijn dan ooit, en vaak ook aangeven tevredener dan ooit te zijn. Decennialang hebben we onze negatieve vrijheid, onze zelfbeschikking, weten te vergroten door ons te bevrijden van dwang en paternalisme. Maar ons vermogen om maatschappelijke condities te scheppen voor wat we werkelijk willen, is er bekaaid van afgekomen.

De onverwerkte metamorfose van Nederland leidt nu tot onproductieve maatschappelijke spanningen, in toenemende mate ook langs culturele scheidslijnen. Het gevoel dat ‘niemand regeert’, dat er geen collectief aangrijpingspunt is om de steven te wenden, dat er geen arena is waar verantwoording wordt afgelegd voor de gevolgde koers, leidt tot apathie. De achterkant van onze tevredenheid is de flux in verkiezingsuitslagen, de onzekerheid over het publieke domein, het onbehagen over vreemden, het dalende vertrouwen in de meest uiteenlopende instituties van de samenleving die ooit als gezaghebbend golden, de angst over pensioenen en huizen, de verbazing over de Europese bureaucratie, de oplopende jeugdwerkloosheid in landen om ons heen en de uitsluitende gemeenschap die populistische aanbieder hebben als antwoord.

Richtinggevende beginselen vanuit de politiek zijn dan geen panacee, maar wel onmisbaar als brandpunt. Beginselen die zijn geworteld in wat mensen in hun dagelijkse bestaan als waardevol ervaren. En een permanent publiek gesprek daarover. Wie, behalve een enkele beroepspoliticus, houdt nog van ‘Europa’? Wie van ‘de verzorgingsstaat’? Welke burger wil op de barricaden voor het onderwijs? Hoelang kunnen dit soort instituties overleven wanneer niemand ze oppoetst, koestert, en opnieuw geloofwaardig verbindt met de grip van mensen op het leven – met datgene dus waarvoor deze instituties ooit voor bedoeld waren? Een prudent progressieve visie die economische, technologische en maatschappelijke ontwikkelingen in een meer rechtvaardige en democratische richting buigt, is daarbij een eerste vereiste.

‘Wordt van aanraakbaarheid rijk.’ De hoofdrichting van die visie is helder: economisch naar links, cultureel naar moderne gemeenschapszin, en politiek naar een versterking van de democratie. Bestaanszekerheid draait om een zekere mate van voorspelbaarheid bieden; arbeid draait om meesterschap mogelijk maken; voor verheffing is het cruciaal dat we zelf het goede leven voorleven; doorslaggevend bij binding is het koesteren van de goede banden. Tegenwicht bieden is grip mogelijk maken; grip op het dagelijks leven, van huis en buurt en school en werk, maar ook grip op de grote wereld, die niet van ‘hen’ is maar van ‘ons’, en waar niet onaantastbare informele netwerken de dienst uitmaken, maar door dialoog en cultuur gedragen instituties.

Dit verhaal dichterbij brengen betekent voor politici dus meer aandacht voor publieke vrijheid; de vrijheid door bezit van cultuur en taal en zelfvertrouwen om daar het eigen leven beter mee te maken. Dat betekent dat je moet weten wat er speelt in de buurt of op de werkvloer, en dat je mensen moet kunnen betrekken bij gedroomde veranderingen. Meer nadruk op wat we delen of kunnen delen en minder nadruk op wat iemand kan eisen; meer nadruk op inspraak en zeggenschap en minder op efficiency en schaalvoordelen. Minder uiteenlopende arbeidscontracten dus, met alle ruimte voor flexibel werk maar zonder ruimte voor moderne uitbuiting. Het is geen makkelijk programma, want hard werken en zelf je plichten nakomen en anderen aan hun plichten houden hoort er allemaal bij, maar maatschappijhervorming is ook nog nooit makkelijk geweest. Het betekent minder vrijblijvend onderwijs, met meer werk voor docenten en scholieren en studenten. En minder aanbidding van het vrijemarktmechanisme, met meer werk voor politici.

Tegelijkertijd is de stap te groot om op basis van deze uiteenlopende beschouwingen in een keer naar het eindverhaal te reiken. Daarvoor hebben onze auteurs te veel van het kenmerk waarop we ze wierven: onafhankelijke denkkracht. Dat doen we elders, in het essay ‘Van waarde’, dat tegelijk met dit boek is verschenen.

Menno Hurenkamp, Annemarieke Nierop en Monika Sie Dhian Ho

Bestaanszekerheid

1

‘De vrees is het zand in de machine van het leven’¹

ADRIAAN VAN VELDHUIZEN

‘De arbeider brengt elke week zijn *f* 8 à *f* 9 thuis, hij heeft een knappe huisvrouw, alles gaat goed en toch heeft hij voortdurend angsten, want er dreigen spoken, geen fantastische, maar werkelijke. Hoe zal het gaan als ik eens ziek word? O, als de baas mij eens bedankte? Waar moet ik op mijn oude dag heen?’² Deze overdenking uit 1906 schetst de meest fundamentele onzekerheden waartegen de sociaal-democratie vanaf haar ontstaan ten strijde trok. Aanvankelijk gebeurde dat met een revolutionair programma, gebaseerd op het werk van Karl Marx. De sociaal-democraten voorzagen een grote ommekeer, die alle omstandigheden waaronder de arbeider gebukt ging in één klap zou wijzigen.

Mede daarom werd in vroege geschriften van sociaal-democraten in tamelijke ruige bewoordingen over bestaanszekerheid geschreven. De ‘voortdurende bestaansonzekerheid’ werd gezien als een rechtstreeks gevolg van het kapitalisme. Wie bestaanszekerheid wilde garanderen, moest vanuit ideologisch oogpunt het hele kapitalistische systeem omverwerpen.³ Alleen een maximale ommekeer was in de ogen van de socialisten goed genoeg, over maatregelen die een minimum aan bestaanszekerheid zouden garanderen werd maar weinig nagedacht.

Gaandeweg raakte een steeds groter deel van de sociaal-democraten echter overtuigd van de opvatting dat er ook een geleidelijke weg naar de toekomst bestond. De revolutie werd minder belangrijk en ‘reformistische sociaal-democraten’ verdiepten zich in concrete politieke oplossingen die de toestand van de arbeiders stap voor stap verbeterden. De strijd tegen de bovengenoemde onzekerheden had daarbij de eerste prioriteit. In debatten over sociale voorzieningen, in discussies met werkgevers en in gesprekken over veiligheid op de werkplaats, keerde het thema ‘vergroting van de bestaanszekerheid’ steeds vaker terug als praktische wens voor arbeiders.⁴

Rond de jaren dertig van de twintigste eeuw ontstond naast die praktische

invulling een nieuwe betekenis. Toen werd het begrip bestaanszekerheid een cruciaal en op zichzelf staand onderdeel van het sociaal-democratische taalgebruik. Sinds de revolutie niet langer een doel was, werd 'bestaanszekerheid voor de brede lagen van het Nederlandsche volk' het belangrijkste streven van de beweging. De bekroning op het afscheid van het revolutionair socialisme was het *Plan van de Arbeid* uit 1935. Daarin werd de 'minimale wens' voor bestaanszekerheid voor het eerst duidelijk opgetekend.⁵

De sociaal-democraten spraken er de ambitie in uit om alle Nederlanders werk, inkomen en sociale voorzieningen te garanderen. Dat moest enerzijds gebeuren met concrete sociale maatregelen op nationaal niveau. Anderzijds wilden de sociaal-democraten voorkomen dat Nederlandse werknemers hulpeloos bleven meedeinen op de golven van de internationale economie. Daarom schetste het plan ook een nieuwe visie op het economische beleid. Al deze maatregelen stonden expliciet ten dienste van 'de garantie op bestaanszekerheid'.

Het is belangrijk om te beseffen dat deze nieuwe nadruk op bestaanszekerheid destijds zowel ambitieus als bescheiden was. Voor veel socialisten van de oude stempel was het een bescheiden wensje. De grote ommekeer werd ingeruild voor een 'minimale wens'. Tot in de jaren dertig zegden mensen om deze reden hun lidmaatschap op. Tegelijkertijd was het plan volgens anderen erg ambitieus; de sociaal-democraten opperden immers doortimmerde en politiek volwassen sociale maatregelen en een zeer vernieuwende visie op de economie. Dit kon niemand ongezien terzijde schuiven.

Zo is de ontwikkeling van het begrip 'bestaanszekerheid' tekenend voor de ontwikkeling die de sociaal-democratie tussen het eind van de negentiende eeuw en het begin van de jaren dertig van de twintigste eeuw heeft doorgemaakt. Aanvankelijk paste het begrip 'slechts' als een van de vele kwesties op het lijstje van zaken die door het kapitalisme onmogelijk werden gemaakt. Maar vanaf de jaren dertig werd het begrip bij uitstek kenmerkend voor het moderne programma van de sociaal-democratie.

Deze veranderende betekenis paste in een ontwikkeling die voor meer begrippen binnen het socialisme gold. Overal in het gedachtegoed maakte de arbeidersrevolutie plaats voor een beroep op ethiek in het domein van de arbeid. Zo formuleerden de sociaal-democraten voor het eerst een volledig 'parlementair verantwoord' politiek antwoord op politieke problemen. Het

voornaamste probleem was de aanpassingspolitiek van Colijn als antwoord op de werkloosheid van de jaren dertig.

Een voorwaarde voor vrijheid

Na de Tweede Wereldoorlog profileerde de nieuwe Partij van de Arbeid zich als de zekerheidspartij bij uitstek. Naast 'sociale gerechtigheid, volkswelvaart, geestelijke vrijheid en wereldvrede' werd bestaanszekerheid in de inleiding van het eerste beginselprogramma tot speerpunt gemaakt.⁶

Een nadere blik op dat beginselprogramma leert bovendien dat bestaanszekerheid gegarandeerd moest worden door de uitbreiding van de 'sociale rechtsorde'. Net als in het *Plan van de Arbeid* beschouwden de naoorlogse sociaal-democraten sociale en economische wetgeving als het antwoord op de vraag naar bestaanszekerheid. Er werd gestreden voor een verbetering van het arbeidsrecht, voor staatspensioenen en voor talloze andere sociale voorzieningen.

Die gedachte werd in 1951 verdiept in het rapport *De weg naar vrijheid*. De opstellers daarvan waren weinig gecharmeerd van traditionele, ideologisch gekleurde begrippen als 'revolutie', 'het kapitalisme' en 'de overgang naar socialisme'. Veel ideologisch geladen begrippen werden nog wel gebruikt, maar ze verloren hun urgentie.⁷ Liever poetsten de schrijvers een andere belangrijke waarde op: vrijheid. Vrijheid werd opgevat als het eindstadium in een emancipatieproces dat aan alle Nederlands gegund werd. De sociaal-democratie wilde de mensen van allerhande historische, sociale en economische ketenen bevrijden en dat proces begon door mensen 'bestaanszekerheid bij een behoorlijk levenspeil' te bieden.⁸ Want: 'Een ernstige belemmering voor de ontplooiing van de mens is de onvoldoende bestaanszekerheid.'⁹

Bestaanszekerheid werd zodoende een cruciaal begrip. Omdat het begrip zo'n belangrijke plaats kreeg, werd het steeds verfijnder geformuleerd.¹⁰ Dat leidde overigens niet altijd tot meer duidelijkheid, een voorbeeld van het denken van destijds: 'Dat de socialistische beweging de zekerheid van het bestaan als een harer belangrijkste opdrachten ziet, spruit niet voort uit de gedachte dat zulk een zekerheid een hoog doel op zichzelf zou zijn. Wie haar als doel stelt, vertoont alle trekken van de zelfgenoegzaamheid van de

bourgeois satisfait, wien meer interesseert dat hij leeft, dan de stijl waarin hij leeft. Zij is niet meer – ook niet minder – dan een van de middelen om een zinvol bestaan mogelijk te maken. Zij dient niet overschat te worden alsof zij een middel ware tegen alle maatschappelijke kwalen; zij mag niet onderschat worden alsof zij niet belangrijk zou zijn voor het levensgeluk van velen.¹¹

Hoewel deze tekst nogal abstract is, wordt duidelijk dat bestaanszekerheid niet alleen ‘grote kans op overleven’ betekende, maar ook een middel tot een hoger doel was. Het gevolg was dat bestaanszekerheid in *De weg naar vrijheid* weliswaar in termen van ‘sociale zekerheid’ besproken werd, maar dat het in feite veel breder moest worden opgevat. Dat werd op twee manieren duidelijk.

Ten eerste stond in hetzelfde rapport dat ‘sociaal en economisch beleid nog wel onderscheiden, maar niet meer gescheiden konden worden’.¹² Omdat steeds meer mensen gebruikmaakten van de sociale wetgeving was zekerheidsbeleid vanwege de omvang niet alleen ‘sociaal beleid’, maar ook ‘economisch beleid’. Meer nog dan bij het *Plan van de Arbeid* werd onderstreept dat de realisering van bestaanszekerheid een economische kwestie was.

Ten tweede werd uitgesproken dat sociale zekerheid altijd een collectieve kwestie was: zekerheid lag niet alleen in afgedwongen overheidsgarantie, maar ook in de acceptatie daarvan door de grote meerderheid van de bevolking. Dat betekende dat voor succesvolle sociale zekerheid, ook sociale cohesie tussen alle groepen in de samenleving nodig was.¹³ Dat had tot gevolg dat niet alleen sociale en economische maatregelen belangrijk waren, maar dat er ook terdege moest worden gekeken naar culturele factoren.

Kortom, bestaanszekerheid was een complex begrip geworden. Het was te beschouwen als ‘de startbaan naar de vrijheid’, die alleen collectief gegarandeerd kon worden en waarvoor sociale cohesie dus een voorwaarde was. Mede daarom diende het niet alleen in economische, maar ook in sociale en culturele termen besproken te worden.

In praktijk werd de soep niet zo heet gegeten. PvdA-politici zoals Willem Drees leefden niet bij de letter van *De weg naar vrijheid* en richtten zich heel concreet op economische ontwikkeling, werkgelegenheid, bescheiden loonontwikkeling en een voorzichtig begin van de invoering van sociale zekerheid. Het was kenmerkend voor de jonge regeringspartij: tussen

droom en daad lagen een hoop praktische bezwaren in de weg. Het is goed te beseffen hoezeer de praktische politiek-economische invulling van het bestaanszekerheidsbegrip uit de periode Drees – onder wie bestaanszekerheid een bijna burgerlijke en nationale politieke waarde werd – afweek van de op emancipatoire waarden gerichte sociaal-democratische theorie van *De weg naar vrijheid*.

Los van deze praktische politiek, zette het beginselprogramma van 1959 de gedachte uit *De weg naar vrijheid* grotendeels voort. Er ging hoop op een definitieve beteugeling van het kapitalisme vanuit en er bleef aandacht voor de betekenis van cultuur en de benoeming van waarden. Maar er gebeurde ook iets anders. Zo werd bijvoorbeeld geschreven: ‘Tot vergroting van welvaart en bestaanszekerheid is een doelmatige internationale economische ordening noodzakelijk.’¹⁴ Dat het niet meer alleen ging over de ‘garantie’ op bestaanszekerheid, maar over de ‘uitbreiding’ en ‘vergroting’, had natuurlijk te maken met het succes van de kabinetten-Drees. Die hadden weliswaar niet strak nageleefd wat *De weg naar vrijheid* schreef, maar wel verschillende maatregelen getroffen die het mogelijk maakten om de inhoud van het begrip bij te stellen.

De in *De weg naar vrijheid* geopperde gedachte dat niet alleen economie, maar ook cultuur van belang was, kreeg verdieping in het beginselprogramma. Waar de eerste liet zien dat sociale cohesie nodig was voor de acceptatie van zekerheidswetgeving, benadrukte de tweede dat ‘ook in de veranderde maatschappij nog sterke kapitalistische krachten [bestaan] die economische uitbuiting en bestaansonzekerheid veroorzaken en voor grote groepen der bevolking culturele achterstelling betekenen’.¹⁵ Het culturele geluid van denkers als Banning en De Kadt – die liever het belang van waarden en culturele krachten, dan alleen die van de economie benadrukten – begon rond 1960 krachtig door te klinken in de betekenis van bestaanszekerheid.

Den Uyl en de olievlek van de zekerheid

Begin jaren zestig startte de PvdA een beginsel discussie die uitmondde in het rapport *Om de kwaliteit van het bestaan*. Het was minder dik dan het *Plan van de Arbeid* en *De weg naar vrijheid*, maar het liet wel een eigen geluid

horen, ook op het gebied van de bestaanszekerheid. Als voornaamste auteur constateerde Joop den Uyl dat er weliswaar een toename van het inkomen per hoofd van de bevolking plaatsvond, maar dat de staat er niet in slaagde om voor iedereen de kwaliteit van het bestaan te verbeteren. Over het rapport zelf werd geen brede discussie gevoerd, maar omdat de opsteller ervan tien jaar later minister-president werd, kreeg het met terugwerkende kracht toch een belangrijke plaats binnen de PvdA.

Onder invloed van de Amerikaanse econoom Galbraith achtte Den Uyl het mogelijk om de kwaliteit van het bestaan te verhogen door meer publieke voorzieningen te bieden. De gedachte was dat mensen met een hoger niveau van voorzieningen ook een hogere kwaliteit van leven zouden hebben. Den Uyl wilde niet alleen de zekerheid van een oudedagsvoorziening en de werkloosheidsuitkering bieden, hij wilde de zekerheid van gelijke kansen op andere terreinen eveneens garanderen. Al met al sloot de economische theorie nog aardig aan op de emancipatoire kerngedachte van *De weg naar vrijheid*. Daar stond immers: hoe beter de garantie op bestaanszekerheid, hoe groter de kans op de ontwikkeling naar vrijheid.

De weg naar vrijheid leerde bovendien dat voor dit soort voorzieningen brede acceptatie nodig was. Ook die gedachte werd door Den Uyl voortgezet. De nieuwe zekerheden konden alleen gegarandeerd worden door een gemengde economie waarin overheid en kapitaal niet langer volstrekt tegenover elkaar zouden staan, was zijn visie. Dat betekende dat de PvdA minder dan voorheen vroeg om socialisatie of nationalisatie van de belangrijkste economische factoren, maar dat belangrijke economische spelers ook werden uitgenodigd om mee te denken over het economisch beleid.

Nog meer dan voorheen had het gedachtegoed van Joop den Uyl betrekking op de culturele ontwikkeling van mensen.¹⁶ Omdat vrijheid nog altijd betekende dat een mens zover geëmancipeerd is dat hij min of meer onafhankelijk kan leven, was daarbij ook culturele emancipatie van belang.

Toch past een kanttekening bij al deze gelijkenissen tussen *De weg naar vrijheid* en *Om de kwaliteit van het bestaan*. De directe koppeling tussen bestaanszekerheid en vrijheid was in het laatste rapport slechts indirect aanwezig. In dit chronologische overzichtsartikel nemen we het nog gemakkelijk waar, maar de connectie werd destijds nooit expliciet uitgevent.

In praktijk leek de opsteller van *Om de kwaliteit van het bestaan* bovendien

iemand anders dan de minister-president tussen 1973 en 1977. Waar de eerste Den Uyl een meer culturele inslag had, richtte de laatste zich voornamelijk op een verdere uitbreiding van de verzorgingsstaat. Die uitbreiding werd onder andere in praktijk gebracht door allerlei sociaaleconomische koppelingen, zoals de koppeling van het minimumloon aan de ontwikkeling van de lonen in het algemeen. Dus net als bij Drees zien we ook hier een verschil tussen ideologie en praktijk. De voor de vroege Den Uyl typerende – moralistische – veronderstelling dat bestaanszekerheid niet zou leiden naar meer consumentisme, maar naar culturele ontplooiing en ‘een leven op een hoger plan’ bleef bij de late Den Uyl weliswaar gehandhaafd, maar de politieke praktijk was weerbarstig.

Het zorgvuldige, maar optimistische ideologische denkwerk leek met het beginselprogramma van 1977 aan zijn einde te komen. Zo schreven de auteurs van het beginselprogramma uit dat jaar dat ‘de verwachtingen van het sociale zekerheidsstelsel dat na de oorlog was ontwikkeld, te hooggespannen waren geweest’.¹⁷ Hoewel het programma van 1977 het dikste beginselprogramma ooit was, werd het begrip ‘bestaanszekerheid’ nergens uitgewerkt. Dat was typerend voor een periode waarin de sociaal-democratie uit haar voegen barstte van ambitieus geformuleerde idealen, maar ondertussen geen helder standpunt in kon nemen over een aantal cruciale kwesties.

In het verkiezingsprogramma van datzelfde jaar werden desalniettemin allerlei zaken onder de noemer ‘zekerheid’ gebracht. Bestaanszekerheid werd volgens Ed van Thijn ‘het allesoverheersende vraagstuk in de campagne’.¹⁸ Dat kunnen we achteraf als een veeg teken beschouwen: vanaf dit moment liepen de inhoudelijke boodschap van de partij en de campagnestrategie steeds opzichtiger uit elkaar. Dat leverde aanvankelijk echter wel succes op. Ed van Thijn schreef na de verkiezingsoverwinning: ‘Wij zijn erin geslaagd ons te presenteren als een partij die [...] garant staat voor de bestaanszekerheid van de gewone mensen.’¹⁹

De traditionele ideologische koppeling tussen vrijheid en bestaanszekerheid was echter nergens meer te bekennen. Hoe het naar de achtergrond verdween is moeilijk te reconstrueren, maar op de invulling van het begrip ‘bestaanszekerheid’ werd in ieder geval weinig inhoudelijk gereflecteerd. Ook de opvatting over de betekenis van het begrip vrijheid werd in deze jaren vager. ‘Vrijheid als volledige emancipatie’ werd nergens meer genoemd.

Ondertussen stond in het beginselprogramma van 1977 wel te lezen: ‘Onze vrijheid (bijvoorbeeld om steeds meer te consumeren) zal ondergeschikt moeten worden gemaakt aan het streven naar meer gelijkheid in wereldverband. Voor het democratisch-socialisme heeft het alleen dan zin te spreken over vrijheid als daarmee ook werkelijk bedoeld wordt: de vrijheid van iedereen. Vrijheid, gelijkheid en solidariteit zijn hier onverbreekbaar met elkaar verbonden.’²⁰ Kortom, met dit soort onheldere taal ontstond op meerdere terreinen begripsverwarring. Vrijheid als centrale waarde was eerst uitgehouden en vervolgens ingeruild voor gelijkheid. Daaronder had vervolgens ook de ooit zo duidelijke betekenis van het begrip bestaanszekerheid te lijden.

Bestaanszekerheid en gelijkheid in tijden van tegenspoed

De waarde ‘vrijheid’ verdween eveneens uit de verkiezingsprogramma’s van de jaren tachtig. Het begrip bestaanszekerheid verzakelijkte. De bestaanszekerheid die de PvdA wilde garanderen in verkiezingsprogramma’s werd vooral geformuleerd als een concreet antwoord op een concreet politiek probleem. De belangrijkste verandering was echter dat het zich van een offensieve term (iets wat gerealiseerd moest worden) ontwikkelde tot een defensieve term (iets wat behouden moest blijven).

Ten tijde van de zware economische tegenspoed van de jaren tachtig, was het overigens niet onverstandig om te hameren op het behoud van sociale voorzieningen voor iedereen. Terecht werd in het verkiezingsprogramma van 1982 opgemerkt: ‘Het leger van hen, die deelname aan het arbeidsbestel is ontzegd, groeit onrustbarend. Economische stagnatie en slinkende werkgelegenheid dreigen ons stelsel van sociale zekerheid aan te tasten. De onzekerheid krijgt steeds meer mensen in haar greep.’²¹

Maar de economische situatie leidde met betrekking tot bestaanszekerheid tot een politiek ingewikkelde denkwijze. Men redeneerde ongeveer zo: veel mensen gaan er in deze tijd op achteruit, we moeten desalniettemin zorgen dat iedereen een gelijke kans op bestaanszekerheid behoudt. Dat leidde ertoe dat bestaanszekerheid in navolging van het beginselprogramma van 1977 steeds explicieter aan de waarde ‘gelijkheid’ werd gekoppeld. Bestaanszekerheid werd vanuit de waarde ‘gelijkheid’ meer en meer beschouwd als een

zaak die op zichzelf verdedigd moest worden. Het meer utopische, op de toekomst gerichte vrijheidsbegrip werd niet meer genoemd.

Een aantal jaren later, eind 1986, verscheen een nieuw rapport over beginselen: *Schuivende panelen*. Dat rapport erkende op de eerste pagina dat bestaanszekerheid een sociaal-democratisch sleutelbegrip was. Het meldde ook dat bestaanszekerheid behalve een materiële ook een immateriële betekenis kreeg. Er stond: "Bestaanszekerheid" is niet langer meer een kwestie van sociale zekerheid alleen, maar ook van veiligheid en zekerheid voor toekomstige generaties.²² In retrospectief is dat natuurlijk opmerkelijk: kennelijk was men op dit moment even vergeten dat 'bestaanszekerheid' in *De weg naar vrijheid* juist een sterk immateriële betekenis had.

De opstellers van het rapport hadden het 'economisme' en materialisme van de politieke praktijk blijkbaar goed in zich opgenomen, maar belangrijke ideologische geschriften waren blijven liggen. Achteraf is het te beschouwen als een illustratie van het eerder genoemde gat dat gaapte tussen ideologie en politieke praktijk.

Op ideologisch niveau gebeurde in *Schuivende Panelen* iets waar in voorgaande jaren al een begin mee was gemaakt. Enerzijds werd de betekenis van het begrip bestaanszekerheid niet duidelijk doelmatig ingevuld. Anderzijds werd het overladen met allerlei concrete politieke betekenissen. Of beter gezegd: men maakte niet goed duidelijk waarom bestaanszekerheid eigenlijk nodig was, welk hoger doel het diende. Het werd als een vanzelfsprekende wens beschouwd, waarna er vooral allerlei praktische maatregelen aan werden opgehangen.

In dat opzicht was de blik op de toekomst uit het begrip definitief verdwenen. Waar zekerheid in de vroegste sociaal-democratische documenten iets bood voor de toekomst – zoals de utopie van vrijheid door volledige emancipatie – was het hier alleen een wens voor het nu. Misschien had deze verzakelijking te maken met het feit dat de partij vooral regeringspartij was geworden, misschien had het ermee te maken dat een toekomstvisie minder belangrijk werd. Dat zou niet vreemd zijn, want naarmate bestaanszekerheid in de politieke praktijk vooral defensief benaderd werd, verdween de ooit zo vanzelfsprekende samenhang met de ontplooiing van toekomstplannen. Het ging niet meer om het veroveren van de toekomst, maar om het behouden van een sociaaleconomische positie.

Historiseren en heruitvinden

Tussen 1981 en 2005 kwam het begrip bestaanszekerheid alleen in het verkiezingsprogramma van 1994 voor. In tamelijk defensieve termen werd voorgesteld om de 'bedreigde bestaanszekerheid' te waarborgen, maar welke invulling de opstellers aan het begrip gaven, bleef onduidelijk. Opmerkelijk, want juist vanaf dat moment trok de economie weer aan, dus als er een terugkeer naar het offensieve gebruik mogelijk was, was het toen. De term bestaanszekerheid leek echter 'ouderwets' geworden te zijn. De betekenis ervan was voor veel mensen onduidelijk, het was 'een sociaal-democratisch woord', maar meer niet.

Dat was ook op andere plaatsen merkbaar. Niet alleen in het beginselprogramma van 1994, maar ook in krantenartikelen en artikelen in dit tijdschrift, werd het begrip bestaanszekerheid meer en meer een historische term. Wie ernaar op zoek gaat in de academische krantenbank, treft het vanaf 1994 voornamelijk aan in zinnen als 'van oudsher streefde de sociaal-democratie naar bestaanszekerheid' en 'Drees realiseerde bestaanszekerheid voor alle Nederlanders'.

Voor zover het nog gebruikt werd, gebeurde dat in een steeds bredere betekenis. Het laatste beginselprogramma van de PvdA uit 2005 gaf daar een aardig voorbeeld van: 'Het gaat daarbij niet alleen om een behoorlijk inkomen maar om bestaanszekerheid in de meest brede zin van het woord: goed onderwijs, menswaardige zorg en huisvesting, maar ook de bescherming tegen criminaliteit en terreur, een respectvolle behandeling door de overheid en de mogelijkheid om als volwaardig burger mee te doen aan publieke besluitvorming.'²³ Omdat een formule die bepaalde wat bestaanszekerheid betekende ontbrak, waaierte het alle kanten uit.

Die verbreding van de zekerheid komt op verschillende plaatsen aan de orde. Dat zien we ook gebeuren in de toespraak van Job Cohen bij de presentatie van *De Rode Canon*. Cohen doet hierin eigenlijk beide dingen die typerend zijn voor het gebruik van het begrip in de laatste jaren. Enerzijds ziet hij het voornamelijk als een historisch begrip, anderzijds geeft hij het begrip een interpretatie, waarin bestaanszekerheid 'in brede zin' moet worden opgevat.²⁴ Wat dat precies is, wordt echter niet duidelijk. Het begrip is – zoals zoveel ideologische begrippen – een lege huls geworden.

Hoe 'bestaanszekerheid' tegelijk een voller en leger begrip werd

Dit artikel gaf slechts een globale indruk van de verandering van de betekenis van een centraal begrip in de sociaal-democratische geschiedenis. Eén zaak maant ideologische sleutelaars echter direct tot bescheidenheid: als er naar aanleiding van het Van waarde-onderzoek een nieuw rapport komt dat deze thematiek bespreekt, dan moet er – op basis van de ervaring met Drees en Den Uyl – rekening mee worden gehouden dat de politieke praktijk anders uitpakt dan beoogd. Hoe mooi ideologische ambities op het niveau van waarden en cultuur ook zijn, zodra sociaal-democraten aan de knoppen zitten, praten ze voornamelijk over de economie. Dat moeten we niet laten gebeuren.

Voor nu geldt echter dit: er zijn in retrospectief twee tendensen zichtbaar. Enerzijds werd het begrip bestaanszekerheid in de loop der jaren steeds verder ingevuld. Waar het aanvankelijk alleen betrekking had op sociale zekerheid, werd het op den duur ook met allerlei andere zaken in verband gebracht. Via de culturele kwesties en de eigen auto, het onderwijs en het 'gevoel van veiligheid' heeft bestaanszekerheid in het laatste beginselprogramma ook betrekking op terrorisme en de behandeling van burgers door de overheid.

Op zich hoeft dat geen slechte ontwikkeling te zijn, maar de overlading met betekenis heeft ook nadelen. Want met de jaren is de term behalve steeds voller ook steeds leger geworden. Dat is de tweede tendens. Waar de betekenis aanvankelijk vrij evident was (startbaan naar emancipatoire vrijheid) is bestaanszekerheid inmiddels een abstract en moeilijk te begrijpen begrip geworden. Bovendien zijn de voornaamste historische fundamenten eronder weggeslagen.

Dat is jammer, want juist die vroegste fundamenten maakten prachtig duidelijk wat de grotere bedoeling was achter het bieden van bestaanszekerheid. Ten eerste was het geen bescheiden term, maar hoorde het bij een ambitieus en offensief plan. De sociaal-democraten lieten onder Drees weliswaar zien dat ze voortaan zekerheid boden in plaats van revolutie – hetgeen zo ongeveer het tegenovergestelde was – maar ze formuleerden die bestaanszekerheid als startbaan naar volledige vrijheid. Doordat bestaanszekerheid deze ideologisch zeer verfijnde betekenis had – de startbaan naar de vrijheid – bleef het toch onderdeel van een utopische wens.

Jammer genoeg is juist die betekenis grotendeels verloren gegaan. Bestaanszekerheid werd een veste die werd verdedigd vanuit de gedachte dat alle mensen gelijk zijn. 'Bestaanszekerheid is bereikt, nu alleen behouden!' heette het onder druk van de economische crisis van de jaren tachtig. Deze defensieve benadering is geen goede invalshoek, te krampachtig en zonder mogelijkheden tot een eigen invulling van het begrip.

Juist in deze tijd zou het boeiend zijn om de oude koppeling tussen bestaanszekerheid en vrijheid weer terug te brengen. Als we vrijheid blijven beschouwen als het toppunt van emancipatie, betekent dat onder andere dat sociaal-democraten de maatschappelijke geborgenheid willen bieden waarin iedereen zich vrij kan ontwikkelen. Bij eigentijdse bestaanszekerheid hoort daarmee niet alleen dat je goede sociale voorzieningen hebt, maar ook dat mensen zich veilig voelen in hun eigen buurt en niet te veel op hun hoede hoeven te zijn als ze op hun eigen manier vormgeven aan hun leven. En voor de goede orde: de wens om sociale belemmeringen weg te nemen en emancipatie te bevorderen, geldt voor zowel moslims, homo's als pvv-stemmers op het platteland.

Het begrip is op deze manier nog altijd breed ingevuld, maar wel met een duidelijk aanwijsbare reden: bestaanszekerheid is de eerste voorwaarde voor vrijheid. Die formule moet weer bepalen welke politieke maatregelen logisch voortvloeien uit het ideaal van bestaanszekerheid. Met deze invulling wordt bestaanszekerheid meer dan defensieve behoudzucht voor een lang vervulde wens. Wie de strijd om bestaanszekerheid onder deze voorwaarden serieus neemt, heeft voorlopig nog een lange veranderagenda voor de boeg, een eigen utopie. En natuurlijk, veranderen is altijd moeilijk. Want zoals in *De weg naar vrijheid* al geschreven staat: bestaanszekerheid geef je niet zomaar, daar is draagvlak van een groot deel van de bevolking voor nodig. Maar zulke uitdagingen horen bij een utopie.

De les is uiteindelijk dat de exacte opvatting van wat bestaanszekerheid is, met de tijd zal blijven wijzigen. Maar tegelijkertijd moet je als politieke partij duidelijk maken welke formule je nu hanteert bij de invulling van het begrip. Dat is de beste vorm van ideologische duidelijkheid. Bestaanszekerheid als startbaan naar emancipatoire vrijheid heeft daarbij mijn voorkeur.

2

Bestaanszekerheid voor wie?

RENÉ CUPERUS

Een van de problemen van progressief links zou wel eens kunnen zijn dat het lijdt aan wat ik solidariteitsinflatie zou willen noemen. Er is, juist in een tijd van afnemend 'welvaartsbewustzijn', sprake van een overvraging van solidariteit en daarmee ondergraaft de sociaal-democratie uiteindelijk zelfs de steun voor haar belangrijkste solidariteitsproject, de verzorgingsstaat.

Waarmee worden mensen niet allemaal geacht solidair te zijn? Klassiek is natuurlijk de roep om solidariteit tussen rijk en arm, tussen kansrijk en kansarm: 'de sterkste schouders, de zwaarste lasten'. Dat betreft de verticale transfer van zelfvoorzienend naar hulpbehoevend, van royaal bedeed naar onbemiddeld. Dat kan ook zijn solidariteit tussen mensen met werk en mensen zonder werk. Mensen met een goede gezondheid en mensen met een mindere gezondheid.

Maar solidariteit breidt zich al snel als een olievlek uit, en wordt ook gevraagd van autochtonen voor migranten, tussen gevestigden en nieuwkomers. Er is verder de roep om solidariteit met de glazenplafondpositie van vrouwen. Solidariteit tussen insiders en outsiders, tussen ouderen en jongeren. Europese solidariteit wordt gevraagd voor de armere regio's van de Europese Unie en, meer actueel, voor de schuldenlanden van de eurozone. Internationale solidariteit wordt verlangd voor de ontwikkelingslanden en voor de zogenaamde millenniumdoelen. En er is ook nog solidariteit vanuit de tijdmachine: om redenen van groene duurzaamheid moeten we solidair zijn met generaties die zelfs nog geboren moeten worden.

En zo rijgt de roep om solidariteit zich aaneen, zonder dat er een rangorde, een hiërarchie, wordt aangebracht. En zonder dat er schijnbaar nagedacht wordt over elkaar uitsluitende of botsende solidariteitsclaims.

In een politiek dispuut dat ik alweer enige tijd geleden had met een vrouwen netwerk van de PvdA, dat zich volop inzette voor 'solidariteit voor vrouwen aan de top' – alsof meer vrouwen in de raden van commissarissen

van de grote bedrijven een aloud socialistisch ideaal zou zijn – plaatste ik tegenover het zogenaamde glazen plafond voor academisch geschoolde vrouwelijke managers (getrouwd met academisch geschoolde mannelijke managers) het ‘betonnen plafond’ voor lager opgeleiden in onze meritocratische kennissamenleving. Dat viel niet in goede aarde, om het zacht uit te drukken. Klasse tegen gender: dat is een botsing van solidariteiten waar binnen de hedendaagse sociaal-democratie veel te weinig woorden aan worden vuil gemaakt.

Door sociaal-democratische theoretici als Bram de Swaan, Bart Tromp, Paul de Beer, Romke van der Veen en Piet Vos zijn er in de loop der tijd behartenswaardig realistische dingen gezegd over de begrenzings van solidariteit en over het ‘voor wat, hoort wat’-principe van duurzame solidariteit.

Toch heerst er binnen grote delen van de sociaal-democratie een verkeerd begrepen idee van solidariteit. Daar is solidariteit een soort *happy-go-lucky* halleluja-woord. Solidariteit als hoogste morele standaard, als altruïstisch *buzzword*, dat de steunbeer vormt van de zondagsretoriek van het betere ik.

Dat is juist in een tijd als deze tamelijk problematisch, een tijd waarin (percepties van) globalisering een ontwrichtende uitwerking heeft op bestaande gemeenschappen en arrangementen van solidariteit. Globalisering, migratie en de Europese economische samenwerking onder neoliberaal gesternte zetten de verzorgingsstaten, zoals we die kennen, onder grote druk. Ze forceren nieuwe vragen over insluiting en uitsluiting, over gemeenschap en lotsverbondenheid, zonder welke solidariteit, hoe ook gedefinieerd, niet goed georganiseerd en begrepen kan worden.

Horizontale en verticale solidariteit

Solidariteit is een complex begrip. Volgens Van Dale is solidariteit ‘bewustzijn van saamhorigheid en bereidheid om de consequenties daarvan te dragen’. Saamhorigheid is ‘het besef, het gevoel van bij elkaar te horen en elkaar te moeten steunen’. Het woord solidair is afgeleid van het Latijnse *solidum*, het geheel. Solidariteit kan worden omschreven als ‘empathische lotsverbondenheid op basis van gedeelde risico’s’: wie solidair is met een ander, heeft de bereidheid de ander bij te staan of hulp te verlenen indien

deze bijstand of hulp nodig heeft. Het draait ook om loyaliteit ten opzichte van het geheel, de gemeenschap waar men onderdeel van uitmaakt.

Men kan twee klassieke basisvarianten van solidariteit onderscheiden: horizontale en verticale solidariteit. Horizontale solidariteit staat geheel in het teken van wederkerigheid en reciprociteit. Hier draait het om het principe van ‘voor wat, hoort wat’, van gemeenschappelijk belang en gedeeld lot. Horizontale solidariteit laat zich goed herkennen in het aloude verzekeringsprincipe. Een prachtig historisch voorbeeld van horizontale solidariteit, alleen al qua naamgeving, is het in 1919 op initiatief van de Christelijke Grafische Bond ten behoeve van tbc-patiënten, opgerichte algemeen sociaal fonds ter bevordering van de volksgezondheid: ‘Draagt Elkanders Lasten’. Dat is de kernidee: draag elkanders lasten. Jouw last is mijn last; mijn last kan jouw last worden. We delen hetzelfde risico, zijn over en weer lotsverbonden lotgenoten. Vakbonden zijn op hetzelfde principe gestoeld: collectieve solidariteit – van stakingskas tot cao – om potentieel gemeenschappelijke arbeidsmarktrisico’s op te vangen en af te dekken.

Bij verticale solidariteit gaat het veeleer om een gevoel van verantwoordelijkheid of plicht jegens een ander. Zoals Paul de Beer het heeft uitgedrukt: ‘Bij verticale, eenzijdige solidariteit bevindt a zich op een “hogere” niveau dan b. Tegenover de solidariteit van a met b staat geen solidariteit van b met a. Als je eenzijdig solidair bent met een ander, verwacht je niet iets terug te krijgen voor je solidariteit – behalve dan het prettige gevoel dat je belangeloos iets voor een ander hebt gedaan.’

Een tweede klassieke onderscheiding van solidariteit is die naar omvang en reikwijdte. Hoe groot is de kring van personen waarmee men solidair is? De mogelijke reikwijdte van solidariteit wordt wel in concentrische ringen uitgedrukt. Van binnen naar buiten, gerekend vanaf een willekeurig individu, gaat het dan om de eerste solidariteitsring van het gezin; vervolgens die van de familie, de buurt/wijk, de stad/gemeente, het land, een eventueel verbond van landen (bijvoorbeeld de EU of het Westen), en tot slot de solidariteit met de wereld als geheel.

‘Vaak is de mate van solidariteit sterker naarmate de kring waarmee men solidair is kleiner is: het gevoel van solidariteit met gezinsleden is meestal intenser dan dat met vrienden of met buurtgenoten. Naarmate de – geografische, culturele of psychologische – afstand groter wordt, worden de

solidariteitsgevoelens meestal zwakker. Daardoor krijgen oproepen tot ‘internationale solidariteit’ vaak iets onoprechts: men kan de leuze gemakkelijk roepen, maar handelt er zelden naar’, aldus Paul de Beer.

Inderdaad, te laconiek wordt in *gesinnungs-ethische* linkse kringen een onbeperkt reservoir van solidariteit voorondersteld, liefst van de meest kosmopolitische soort, alsof die gegeven zou zijn, en alsof het afroepen van solidariteit geen vervolgvragen over rechtvaardigheid en eerlijkheid meer nodig zou maken.

Voorwaarden voor solidariteit

Solidariteit, zowel in zijn horizontale als verticale dimensies, is een veel kwetsbaarder grootheid dan veel linkse mensen willen weten. De voorwaarden voor duurzame, blijvende solidariteit luisteren nauw. Cruciaal zijn wederkerigheid en een besef van sociaal vertrouwen. Die vormen de basis van het succes van de solidaire Europese verzorgingsamenleving.

Zoals de Zweedse theoreticus van de verzorgingsstaat Bo Rothstein in zijn handleiding voor *Creating a Sustainable Solidaristic Society* schreef: ‘What comes out from research is that reciprocity is the basic human orientation. [...] Regarding the prospect for solidarity, results from research show that most people are willing to engage in solidaristic cooperation for common goals even if they will not personally benefit from this materially. However, for this to happen, three specific conditions have to be in place. First, people have to be convinced that the policy is morally justified (substantial justice). Secondly, people have to be convinced that most other agents can be trusted to also cooperate (solidaristic justice), that is that other agents are likely to abstain from “free-riding”. Thirdly, people have to be convinced that the policy can be implemented in a fair and even-handed manner (procedural justice).’

Op basis van de door Rothstein genoemde voorwaarden, kan men stellen dat onze globaliserende meritocratische samenleving in dubbel opzicht een solidariteitscrisis doormaakt, al aarzel ik erover of dat niet een iets te sterk woord is. Maar men kan wel degelijk beargumenteren dat er tegelijkertijd sprake is van een aantasting van de horizontale solidariteit en van de verticale solidariteit.

De eerste aantasting heeft veel te maken met ‘free-rider’-gedrag – het feit dat burgers niet meer dezelfde terughoudendheid en soberheid betrachten bij het ‘gebruik’ van de verzorgingsstaat als de naoorlogse generaties die deze hebben opgebouwd. Misbruik van ‘sociale zekerheid’ – iets waar juist linkse partijen veel te lang met een grote boog omheen zijn gelopen – tast het morele en financiële fundament van de verzorgingsstaat aan. Waar de pioniersgeneratie van de verzorgingsstaat nog doordrongen was van waarden als spaarzaamheid en soberheid, raakten deze waarden binnen latere generaties allengs op de achtergrond. Dat werd nog eens versterkt doordat nieuw binnenkomende migrantengroepen onvoldoende ‘geïntegreerd’ werden in de rechten en plichten en ongeschreven codes van een solidaire verzorgingsmaatschappij, daar waar er toch al een mismatch bestond tussen gastarbeid en postindustriële ontwikkelingen.

Zo werd de horizontale solidariteit van de Nederlandse verzorgingsarrangementen in aanzienlijke mate aangetast door free-riding, het verantwoordelijkheidsloos of al te royaal meeliften op de inspanning en solidariteit van anderen. Asociaal meeliftgedrag blijkt belangrijk om de afnemende bereidheid tot en erosie van solidariteit te kunnen verklaren en eventueel te kunnen keren. Juist zij die solidariteit koesteren, moeten oog hebben voor dilemma’s van collectieve actie, waarbij free-riders (onmatig) gebruik kunnen maken van publieke goederen of diensten zonder ervoor te betalen of bij te dragen aan de instandhouding ervan.

Op de Progressive Governance Conference in Oslo van 12 en 13 mei 2011 deed Karine Nyborg, hoogleraar Economie aan de universiteit van Oslo, verslag van haar onderzoekingen op het gebied van de experimentele economie. Ze organiseert *rational choice*-spelsimulaties rondom vraagstukken van risicodeling in de verzorgingsstaat. De harde uitkomst daarvan is dat zodra mensen doorkrijgen dat sommigen de boel belazeren, de bereidheid tot solidaire coöperatie als een pudding in elkaar zakt. Het probleem van free-riding werd nog weer eens proefondervindelijk aangetoond.

Overigens kan het hierbij net zo goed gaan om ‘graiende elites’ die zich onmatig en onverantwoordelijk gedragen ten opzichte van de collectief georganiseerde solidariteit, als om ‘undeserving poor’ aan de onderkant die zich aan elementaire rechten en plichten onttrekken. De aantasting van de horizontale en verticale solidariteit staan niet los van elkaar. De bereidheid

tot belasting- en premiesolidariteit bijvoorbeeld wordt ook ondermijnd door het beeld van zelfzuchtige, belastingontwijkende politieke- en zakenelites, zoals de hele neoliberale CEO-cultuur uit Amerika – zoals recent gefileerd in de film *Inside Job* – solidaire verhoudingen totaal op zijn kop zet.

De wijze Tony Judt heeft in zijn in 2011 verschenen boek *De geheugenhut* het gebrek aan soberheid van de hedendaagse elites nog eens hard gekapiteld: ‘Net als Truman leefde en stierf oud-Labourpremier Clement Attlee in bescheidenheid; een leven in dienst van het openbaar bestuur had hem materieel nauwelijks iets opgeleverd. Hij was bij uitstek een vertegenwoordiger van de grote tijd van de edwardiaanse hervormers uit de middenklasse: moreel rechtschape en altijd neigend naar soberheid. Welk van onze hedendaagse leiders zou zichzelf zo willen omschrijven, of zelfs maar de betekenis ervan begrijpen?’

De verticale solidariteit in onze samenleving staat in toenemende mate onder druk, nu er sprake is van een onaangename splijting in onze maatschappij tussen een hoogopgeleide laag van academische professionals (en hun kinderen) die zich prima voelt bij de internationalisering en nieuwe economie enerzijds, en een lager opgeleide groep die zich juist bedreigd voelt door deze ontwikkelingen. De hoofdoorzaak daarvan ligt in wat men de dialectiek van de globalisering zou kunnen noemen. Het globaliseringsproces produceert twee tegengestelde bewegingen tegelijkertijd. Aan de ene kant groeit de wereld meer naar elkaar toe, wordt de mensheid sterker onderling afhankelijk en met elkaar ‘vertrouwd’ door een ongekende expansie van communicatie, vervoer en economie. Maar aan de andere kant maakt diezelfde globalisering nationale samenlevingen, door migratie bijvoorbeeld, minder ‘vertrouwd’ en meer divers. *The world is becoming more flat, but national societies are becoming less flat*, zo zou men Thomas Friedman in niet zo heel mooi Engels kunnen parafraseren.

Een belangrijke complicerende factor daarbij is dat de wereld ‘kleiner’ wordt voor met name mobiele, meertalige hoogopgeleiden, zij die internationaal zijn aangehaakt (‘the international business, academic and cultural elites’), terwijl de gevolgen van het ‘diverser’ worden van de nationale samenlevingen voor het grootste deel afgewenteld worden op juist minder internationaal aangehaakte lager opgeleide groepen, in termen van arbeidsmarktconcurrentie en woonomgeving.

Bij alle rijkdom en materialistische consumptiezuucht van onze samenleving, blijft het 'welvaartsbewustzijn' tussen mensen ongelijk verdeeld. Stormachtige veranderingen in de wereld worden anders waargenomen door financieel zekere mensen (zeker van familie-erfenissen en de buffer van een woonhuis), dan door financieel onzekere mensen. De kloof tussen financieel zekeren en financieel onzekeren wordt eerder groter dan kleiner, zeker zolang het discours van de politieke mainstream in de sleutel blijft staan van sociaaleconomische onzekerheid en onveiligheid. ('Willen we onze huidige welvaart vast kunnen houden, dan moeten we met zijn allen innovatiever en excellentier gaan werken.')

De crisis van de verticale solidariteit is eveneens in sterke mate terug te voeren op de eerder genoemde criteria van Rothstein. Door de 'globaliseringskortsluiting' tussen elites en niet-elites, door het onderschatte fenomeen van free-riding en door de ondoordringbaarheid van ons technocratisch bestuur, is maatschappelijk vertrouwen, de grondstof van alle solidariteit, existentieel aangetast. Te veel burgers zijn er niet van overtuigd dat er sprake is van 'moral justice, solidaristic justice & procedural justice' binnen de hedendaagse verzorgingsstaat of binnen bijvoorbeeld de praktijk van de ontwikkelingssamenwerking. Veel van de recente opwindings over buitenlands beleid en ontwikkelingssamenwerking heeft juist met deze problemen van 'levering van solidariteit' te maken. Hoe moreel gerechtvaardigd is het om corrupte of autoritaire regimes van hulp gelden te voorzien? Hoe solidair rechtvaardig (ten opzichte van andere partners) is het dat Nederland drie keer op rij in een van de gevaarlijkste provincies van Afghanistan zou opereren? Hoe procedureel rechtvaardig is het dat ontwikkelingsgeld verspild wordt aan exorbitante salarissen van NGO-directeuren (kaviaarsolidariteit)?

Het zijn deze maatschappelijke trends van een wereld in flux, en het niet sobere gedrag van politiek-economische elites, die maken dat solidariteit, wederkerigheid en gevoelens van rechtvaardigheid niet (langer) als vanzelfsprekend verondersteld kunnen worden. De bevindingen van Rothstein en Nyborg zijn belangrijk voor wie het Europese verzorgingsstaatmodel een warm hart toedraagt en bang is voor een sluipende 'Amerikanisering' van Europa. Wederkerigheid – er is menig PvdA-rapport over vol geschreven – blijft een existentiële basisvoorwaarde voor een als rechtvaardig erva-

ren samenlevingsmodel. En juist dat gevoel van wederkerigheid bevindt zich in zwaar weer in onze hedendaagse samenleving, die een heftige transformatie doormaakt als gevolg van globalisering, migratie, individualisering van lifestyles en meritocratisering.

Paul de Beer heeft met klem opgemerkt, dat 'behalve wanneer de reikwijdte van de solidariteit de gehele wereld betreft, solidariteit altijd samen gaat met insluiting en uitsluiting: de personen die binnen het bereik van de solidariteit vallen worden ingesloten, anderen worden uitgesloten (of buitengesloten). Hoewel solidariteit als een mooi, sociaal concept geldt, heeft het dus vrijwel altijd ook een minder mooie, asociale kant. Solidariteit leidt haast onvermijdelijk tot onderscheid tussen mensen, tot ongelijke behandeling. Wil men solidair zijn met iedereen, dan betekent dit in de praktijk al snel dat men solidair is met niemand.' En inderdaad: Nederlandse uitkeringsrechten gelden niet in Nigeria, Jemen of Guatemala, maar louter voor de in Nederland woonachtige premie- en belastingplichtigen.

In theorieën over internationale rechtvaardigheid speelt de begrenzing van solidariteit, in termen van het absorptievermogen van 'rechtvaardige instituties', dan ook een grote rol. Michael Walzer heeft om enigszins aan het dilemma tussen 'nabije' verzorgingsstaatsolidariteit en verder weg liggende internationale solidariteit te ontkomen, het begrippenpaar *thick morality* en *thin morality* geïntroduceerd.

Dat houdt naast een dikke culturele verbondenheid met de eigen bevolking ook rekening met een dunne verbondenheid met de gehele mensheid. Daarmee geeft Walzer ons een elegante ontsnappingsroute uit het hardvochtige solidariteitsdilemma tussen de bestaanszekerheid van 'de nabije ander' en de bestaanszekerheid van 'de verre ander'.

We stuiten hier op de lastige balanceerkunst die de verzwakte sociaal-democratie zal moeten zien te beoefenen in een wild om zich heen globaliserende wereld die de ongelijkheid in bestaanszekerheden eerder lijkt te vergroten, dan te verkleinen. Nationaal en internationaal.

LITERATUUR

- Beer, P. de (1992). 'Solidariteit en verzorgingsstaat', *S&D* (7-8), p. 331-338
- Beer, P. de (2004). 'Insluiting en uitsluiting: keerzijden van de verzorgingsstaat' in: Han Entzinger en Jelle van der Meer (red.) *Grenzeloze solidariteit*, Amsterdam: De Balie
- Cuperus, R. (2010). 'Te dicht bij ons bed. Waarom hebben populistten zo'n hekel aan ontwikkelingssamenwerking?', in: *Internationale Samenwerking*, nr. 9, p. 12-15
- Jordan, B. en Duvell, F. (2003). *Migration. The Boundaries of Equality and Justice*, Cambridge: Polity Press
- Judt, T. (2011). *De geheugenhut*, Amsterdam: Contact
- Rothstein, B. (2011). 'Creating a Sustainable Solidaristic Society: A Manual', paper The Quality of Government Institute, Department of Political Science, Gothenburg: University of Gothenburg,
- Teulings, C. (1995). 'Solidariteit en uitsluiting: keerzijden van dezelfde medaille', in: Engbersen G. en Gabriëls R. (red.), *Sferen van integratie. Naar een gedifferentieerd allochtonenbeleid, Beleid en Maatschappij Jaarboek 1994/95*, Amsterdam/Meppel: Boom, p. 48-73
- Trappenburg, M. 'Theorieën over internationale rechtvaardigheid', www.margotrappenburg.nl.
- Tromp, B. (1985). 'Solidariteit als politieke pasmunt', in: Achterhuis, H. et al., *Solidariteit. Over wat mensen verbindt ...*, Aula Paperback 110, Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum, p. 72-85.
- Veen, R. van der, (2008). *Nieuwe vormen van solidariteit: sociaal-democratische beginselen en de verzorgingsstaat*, Amsterdam: Wiardi Beckman Stichting
- Vos, P. (1983). 'De sociaal-democratie en de verzorgingsmaatschappij', in: Bank, J. , Kalma, P., Ros, M. en Tromp, B. (red.), *Het vierde jaarboek voor het democratisch socialisme*, Amsterdam: Wiardi Beckman Stichting / De Arbeiderspers, p. 12-63
- Walzer, M. (1994). *Thick and Thin. Moral Argument at Home and Abroad*, Notre Dame/Londen: University of Notre Dame Press

3

Moderne bestaanszekerheid

PAUL DE BEER

Jan heeft werk dat hem weinig zekerheden biedt. Hij maakt vaak lange dagen en is niet zelden ook in het weekend in touw. Maar dat levert hem nog geen zekerheid over zijn beloning op. Ook over de continuering van zijn werk verkeert hij constant in onzekerheid: dat kan iedere week afgelopen zijn. Inkomensbescherming in de vorm van een wettelijk minimumloon of een uitkering in geval van werkloosheid, ziekte of arbeidsongeschiktheid is er voor hem niet. Evenmin valt hij onder een pensioenregeling.

Wie is Jan? Is hij een Poolse arbeidsmigrant die iedere dag staat te wachten om door een busje te worden opgepikt om illegaal in de kassen te gaan werken? Vertegenwoordigt Jan de nieuwe onderklasse die onder mensonterende omstandigheden te werk wordt gesteld aan de rafelrand van de arbeidsmarkt? Of is Jan een hoogopgeleide ICT'er die als zzp'er van de ene naar de andere opdrachtgever 'hopt'? Het boegbeeld van de nieuwe flexibele en dynamische kenniseconomie die zijn vakmanschap telkens weer daar inzet waar deze het meest rendeert? Een 'arbeidsmarktnomade' voor wie baan zekerheid geen betekenis meer heeft, maar werkzekerheid vanzelfsprekend is?

De twee Jannen illustreren twee visies op de veranderende sociaaleconomische zekerheid in ons land. De eerste visie is die van toenemende onzekerheid en 'precarisering' van de factor arbeid. Er wordt gewezen op het groeiende aantal flexwerkers met een tijdelijk contract of uitzendbaan, de toename van het aantal zzp'ers, maar ook de afnemende (baan)zekerheid van werknemers met een vast contract. Die onzekerheid wordt nog versterkt doordat de inkomensbescherming die de sociale zekerheid biedt, geleidelijk afbrokkelt. Ook het perspectief op vooruitgang op langere termijn is veel onzekerder geworden. Je kunt er niet meer op rekenen dat je met je huidige opleiding en ervaring tot je pensioen kunt doorwerken. En dat pensioen blijkt inmiddels een stuk minder zeker dan we vroeger dachten.

Lijnrecht hier tegenover staat een visie waarin het huidige tijdsgewricht een overgangsfase markeert naar een geheel nieuw stelsel van arbeids- en inkomensverhoudingen. Die overgang gaat weliswaar gepaard met een vermindering van oude zekerheden, maar daar komen nieuwe zekerheden voor in de plaats. We gaan van baanzekerheid naar werkzekerheid. Flexibiliteit wordt steeds meer een bron van zekerheid in plaats van onzekerheid. De nieuwe generatie werkkenden heeft ook geen behoefte meer aan oude (schijn)zekerheden. Steeds meer mensen verkiezen de vrijheid van het zelfstandig ondernemerschap boven de gouden kooi van het werknemerschap in loondienst. Zekerheid moet je niet langer zoeken in wettelijke regelingen en collectieve arrangementen, maar in je eigen kracht en deskundigheid. De ware emancipatie van de arbeider is dat hij/zij niet langer in een knellend dienstverband werkt, maar het lot in eigen handen neemt.

Wat door sommigen wordt gezien als een geleidelijke erosie van bestaanszekerheid, is voor anderen juist een stap op weg naar nieuwe vormen van bestaanszekerheid die veel beter aansluiten bij de behoeften en wensen van een nieuwe generatie. Hoe dient de sociaal-democratie in dit spanningsveld positie te kiezen?

Om deze vraag te kunnen beantwoorden, eerst een terugblik op de oorspronkelijke doelstelling van de sociaal-democratie ten aanzien van bestaanszekerheid.

Twee bedreigingen

Van oudsher zagen sociaal-democraten twee bedreigingen ten aanzien van bestaanszekerheid. De eerste, structurele, bedreiging van de bestaanszekerheid van werknemers was de uitbuiting door de werkgever. Door hun relatief zwakke positie ten opzichte van de werkgever – ‘voor jou tien anderen’ – moesten werknemers genoegen nemen met lage lonen, lange arbeidstijden en slechte (fysieke) arbeidsomstandigheden. Alleen via collectieve actie waren de werknemers in staat een vuist te maken.

Deze nam enerzijds de vorm aan van organisatie in vakbonden, waarmee werknemers collectief een tegenwicht boden tegen de werkgevers. In collectieve arbeidsovereenkomsten (cao's) wisten zij verhoging van lonen,

verkorting van arbeidstijden en verbetering van arbeidsomstandigheden af te dwingen, waarmee de ergste vormen van uitbuiting verdwenen.

Anderzijds leidde collectieve actie tot politieke machtsvorming door de oprichting van socialistische en communistische partijen. Eenmaal verkozen in het parlement droegen zij bij aan de totstandkoming van beschermende wetgeving, zoals de wet op het minimumloon, arbeidstijden- en arbeidsomstandighedenwetgeving en ontslagbescherming. In aanvulling hierop werden tal van publieke voorzieningen ingevoerd, zoals gratis onderwijs, betaalbare gezondheidszorg en goede huisvesting. Via beide vormen van collectieve actie nam de bestaanszekerheid van de werkenden in de loop van de twintigste eeuw aanzienlijk toe.

De tweede bedreiging van de bestaanszekerheid was conjunctureel van aard. De telkens terugkerende crises in de kapitalistische economie bedreigden periodiek de bestaanszekerheid van mensen doordat zij hiermee hun werk en inkomen verloren. Vakbonden en sociaal-democraten probeerden deze bedreiging van de bestaanszekerheid langs twee wegen te pareren.

Aan de ene kant streden zij voor de invoering van een stelsel van sociale zekerheid, in het bijzonder een werkloosheidsverzekering, die compensatie bood voor inkomensderving als gevolg van het verlies van werk. Aan de andere kant wilden zij het risico op werkloosheid zelf beperken door middel van conjunctuurpolitiek. De diepe crisis van de jaren dertig was voor de SDAP en het NVV aanleiding om in het Plan van de Arbeid, geïnspireerd door de ideeën van de Engelse econoom Keynes, te pleiten voor een actieve rol van de overheid in het dempen van de conjunctuurcyclus en het voorkomen van conjuncturele massawerkloosheid.

Na de Tweede Wereldoorlog werd, langs de eerste lijn, een uitgebreid en genereus stelsel van sociale zekerheid opgebouwd dat niet alleen tegen werkloosheid, maar ook tegen tal van andere bedreigingen van de bestaanszekerheid, zoals ziekte, arbeidsongeschiktheid, ouderdom en verweuding, inkomensbescherming bood. In dezelfde periode werd een succesvol keynesiaans vraagbeleid gevoerd dat de golven van de conjunctuur dempte, waardoor tot begin jaren zeventig de werkloosheid op een zeer laag peil bleef. De oliecrises van de jaren zeventig (1973 en 1979) maakten hieraan echter een einde en sindsdien vormen de periodieke recessies steeds weer een bedreiging voor de werkzekerheid.

We kunnen concluderen dat de sociaal-democratie – tezamen met de vakbeweging, maar ook met de christendemocraten en tot op zekere hoogte de liberalen – de afgelopen eeuw zeer succesvol is geweest in het vergroten van de ‘bestaanszekerheid bij een behoorlijk bestaanspeil’, zoals de doelstelling luidde van het Plan van de Arbeid uit 1935. De arbeidsvoorwaarden en arbeidsomstandigheden van de werknemers zijn, zowel door cao-afspraken als door wetgeving, sterk verbeterd, het risico op willekeurig ontslag is verminderd en in geval van verlies van werk is er een breed vangnet van inkomensvervangende uitkeringen. Alleen op het terrein van conjunctuur-beheersing is er geen blijvend succes geboekt.

De bereikte resultaten op het terrein van (sociaaleconomische) bestaanszekerheid bewijzen het ‘gelijk’ van de sociaal-democratie en rechtvaardigen het om de twintigste eeuw als de sociaal-democratische eeuw aan te duiden. Tegelijkertijd zijn deze successen volgens sommigen ook de reden waarom de sociaal-democratie (en de vakbeweging) momenteel in crisis verkeert en een zware toekomst tegemoet gaat: haar eigen succes heeft de sociaal-democratie overbodig gemaakt. De gemiddelde werknemer heeft nu zo veel bestaanszekerheid dat hij de sociaal-democratie en de vakbeweging niet langer nodig heeft.

De actualiteit van bestaanszekerheid

Wat is, gegeven deze belangrijke verworvenheden, nog de actualiteit van bestaanszekerheid als centrale doelstelling van de sociaal-democratie? Het antwoord moet luiden dat bescherming van bestaanszekerheid nog altijd van groot belang is. Recente ontwikkelingen zouden de resultaten die de sociaal-democratie in het verleden heeft geboekt, opnieuw in gevaar kunnen brengen.

Veel werkenden zien trends als globalisering, technologische ontwikkeling en flexibilisering als een bedreiging voor hun bestaanszekerheid. De concurrentie van opkomende economieën als China, India en Brazilië zet de lonen, vooral aan de ‘onderkant’ van de arbeidsmarkt, onder druk. De scherpe buitenlandse concurrentie dwingt Nederlandse bedrijven om steeds sneller te reageren op veranderingen in de vraag, hetgeen de baan zekerheid

vermindert. Nieuwe technologieën, op het gebied van ICT en transport, versterken dit nog eens, doordat zij het gemakkelijker maken om de productie daarheen te verplaatsen waar de (loon)kosten het laagste zijn en de arbeid het flexibelst is.

Bedrijven zijn ontworteld. Omgekeerd zijn buitenlandse arbeidskrachten – vooral Oost-Europeanen – die hierheen komen, bereid tegen veel slechtere arbeidsvoorwaarden te werken dan de gevestigde werknemers. Veel analyses²⁵ wijzen op een dreigende tweedeling tussen een groep *Moderniseringsverlierer*, vooral laagopgeleiden, die de dupe zijn van deze ontwikkelingen door verlies van werk of een neerwaartse druk op hun loon, en een groep kosmopolitische hoger opgeleiden, die voor hun werk niet langer gebonden zijn aan een bepaalde plek. Zij profiteren van de globalisering, doordat de producten en diensten die zij consumeren goedkoper worden en zij onbeperkt over de wereld kunnen reizen. Anderen wijzen er echter op dat ook de positie van de middengroepen en zelfs die van de hoger opgeleiden in toenemende mate wordt bedreigd: ook het werk van een administratief medewerker of een ICT-specialist kan worden overgenomen door een Chinees of een Indiër.

Hoe moet de sociaal-democratie tegen deze achtergrond bestaanszekerheid bij een behoorlijk levenspeil naderbij brengen? Hier lijkt zich een keuze aan te dienen tussen twee visies. De eerste, klassieke, visie bepleit handhaving van de bestaande bescherming en uitbreiding van de collectieve regelingen naar onder andere flexwerkers. Volgens de tweede visie vormen de klassieke instrumenten om bestaanszekerheid te realiseren juist een belemmering van de ontplooiing, en is flexibiliteit eerder een voorwaarde dan een bedreiging voor bestaanszekerheid aan het worden.

Uitbreiding van bestaande regelingen

Kiest de sociaal-democratie voor de klassieke manier om bestaanszekerheid te bereiken, dan dient zij niet alleen vast te houden aan oude verworvenheden als ontslagrecht, minimumloon en collectieve pensioenopbouw, maar deze uit te breiden naar groepen die tot nog toe onvoldoende worden beschermd, zoals flexwerkers en zzp'ers.

Om te voorkomen dat globalisering en flexibilisering de bestaanszekerheid uithollen, moet de dekking van collectieve arrangementen worden uitgebreid. Dat is niet alleen in het belang van kwetsbare groepen in de marge van de arbeidsmarkt, maar ook van de werknemers in de kern, wier positie onder druk staat door de concurrentie van arbeidskrachten die, al dan niet gedwongen, onder veel slechtere voorwaarden werken.

Door de bestaande bescherming uit te breiden naar nieuwe groepen, maakt de sociaal-democratie zich echter kwetsbaar voor de kritiek dat zij met instrumenten uit de twintigste eeuw de problemen van de eenentwintigste eeuw te lijf gaat. De nadruk op bescherming in het bestaande stelsel zou immers debet zijn aan het gebrek aan dynamiek en flexibiliteit van de arbeidsmarkt en zou innovatie en ondernemerschap in de weg staan.

Als de overheid flexwerkers meer ontslagbescherming zou bieden, zouden werkgevers nog meer hun toevlucht nemen tot zzp'ers. En door ook zzp'ers onder collectieve inkomensdervings- en pensioenregelingen te laten vallen, zouden zij gebukt gaan onder hoge lasten en zou hun ondernemerschap al snel worden gesmoord in verstikkende regelgeving. De critici van deze traditionele benadering stellen dat bestaanszekerheid juist niet meer primair moet worden gezocht in beschermende collectieve arrangementen, maar in de capaciteiten en veerkracht van de werkenden zelf.

Flexicurity

In lijn hiermee zou de sociaal-democratie voor een tweede route kunnen kiezen door te erkennen dat de oude bestaanszekerheden aan betekenis hebben verloren, simpelweg omdat zij niet meer serieus worden bedreigd. Moderne burgers ontlenen hun bestaanszekerheid niet meer aan cao-afspraken of wetgeving, maar aan hun eigen inzet en capaciteiten. Sterker nog, die collectieve regelingen belemmeren in toenemende mate de vrije ontplooiing van het individu.

De zelfstandige zonder personeel, de zzp'er, vormt hiervan de perfecte illustratie. Steeds meer werknemers stappen uit het dwingende keurslijf van een dienstverband in loondienst om 'voor zichzelf' te beginnen. Daarmee geven zij weliswaar tal van oude zekerheden op – een vast loon, vaste arbeids-

tijden, ontslagbescherming, sociale zekerheid, pensioenopbouw – maar de vrijheid van je eigen baas zijn weegt daar ruimschoots tegen op. Zekerheid zit voor hen niet in collectieve regelingen, maar in de wetenschap dat zij de vaardigheden en talenten hebben om zichzelf te ‘verkopen’.

Dit geldt niet alleen voor zzp'ers, maar uiteindelijk ook voor werknemers in loondienst. Die zouden hun werk- en inkomenszekerheid niet moeten ontleen aan strikte ontslagprocedures of een genereus socialezekerheidsstelsel, maar aan hun eigen employability: de zekerheid dat je altijd wel ergens aan de slag kunt. Investeren in scholing, training en loopbaanontwikkeling is daarvoor het aangewezen instrument. Collectieve arrangementen zouden primair de individuele keuzevrijheid en verantwoordelijkheid moeten ondersteunen, bijvoorbeeld in de vorm van een persoonlijk scholingsbudget of een wettelijk scholingsrecht, een levensloopregeling en een levensfasebewust personeelsbeleid. Deze nieuwe visie op bestaanszekerheid heeft de laatste jaren in zowel wetenschappelijke kring als in beleidskringen school gemaakt onder de noemer flexicurity (een samentrekking van flexibility en security). Flexicurity lijkt het ei van Columbus: flexibiliteit en zekerheid zijn geen strijdige doeleinden, maar kunnen, mits op de juiste wijze vormgegeven, elkaar ondersteunen en versterken. Dit vereist wel een nieuwe interpretatie van beide begrippen.

Bij zekerheid gaat het niet langer om baanzekerheid, dat is de zekerheid om je huidige baan te behouden, maar om werkzekerheid: de zekerheid dat je altijd werk kunt vinden. En bij flexibiliteit gaat het niet om een grote flexibele schil van de arbeidsmarkt, bestaande uit flexwerkers en zzp'ers, maar om een grotere flexibiliteit van de gehele beroepsbevolking. Juist door flexibel in te spelen op snel veranderende omstandigheden wordt voorkomen dat de economie in de internationale concurrentiestrijd achterop raakt en dat groepen het risico lopen langdurig van de arbeidsmarkt te worden uitgesloten. Het voorkomt dat er een tweedeling ontstaat tussen goed beschermde insiders en bestaansonzekere outsiders. Flexibiliteit is dan niet langer een bedreiging, maar juist een voorwaarde voor zekerheid.

Wat werkt?

Vooralsnog is er onder onderzoekers geen overeenstemming over de vraag of flexicurity in de praktijk ook werkt. Vaak wordt Denemarken opgevoerd als land met een succesvol flexicuritymodel. In de literatuur wordt het Deense model wel aangeduid als de Gouden Driehoek, door de combinatie van een flexibele arbeidsmarkt (op basis van geringe ontslagbescherming), genereuze werkloosheidsuitkeringen en een activerend arbeidsmarktbeleid. Denemarken kenmerkte zich het afgelopen decennium door een lage (langdurige) werkloosheid, hoge arbeidsparticipatie, dynamische arbeidsmarkt en lage armoede. De keerzijde van deze medaille is echter dat in de huidige crisis de werkloosheid in Denemarken pijlsnel is opgelopen (van 3,3 procent in 2008 naar 7,4 procent in 2010, tegenover een stijging van 3,1 procent naar 4,5 procent in Nederland) en de werkgelegenheid fors is gekrompen (met 5,1 procent tegenover 1,6 procent in Nederland).²⁶

In een periode van economische crisis lijkt het Deense model dus toch geen werkzekerheid te bieden, al is het nog een open vraag hoe snel de arbeidsmarkt zich na de crisis zal herstellen. In meer algemene termen geformuleerd is het probleem dat er wel concrete maatregelen zijn om de flexibiliteit van de arbeidsmarkt te vergroten, zoals versoepeling van het ontslagrecht of het niet langer algemeen verbindend verklaren van cao's, maar dat het veel lastiger is om te garanderen dat er nieuwe zekerheden voor in de plaats komen.

Een goede illustratie vormt de discussie rond de arbeidsparticipatie van ouderen. Oudere werknemers lopen, mede dankzij de strikte ontslagbescherming, weinig risico om ontslagen te worden, maar als zij toch werkloos worden, hebben zij nauwelijks kans om weer aan de slag te gaan. Veel economen schrijven dit juist toe aan die strikte ontslagbescherming: die maakt werkgevers zeer terughoudend om oudere werklozen aan te nemen. Volgens het Centraal Planbureau is er feitelijk zelfs geen functionerende arbeidsmarkt voor ouderen. Door de ontslagbescherming van oudere werknemers te versoepelen, zouden zij weliswaar meer risico op ontslag lopen, maar ook weer gemakkelijker aan het werk komen. Baanzekerheid maakt dan plaats voor werkzekerheid en de dynamiek en flexibiliteit van de arbeidsmarkt nemen toe.

Tegenstanders van deze maatregel betwisten doorgaans dat een soepeler ontslagrecht de kans op werk van oudere werklozen vergroot. Dat staat

inderdaad nog te bezien. Maar zelfs als dit het geval is, valt oudere werknemers onmogelijk de garantie te bieden dat zij na ontslag snel een nieuwe baan zullen vinden. Waar baanzekerheid tot op zekere hoogte bij wet valt te regelen (via de ontslagbescherming) is dat met werkzekerheid niet het geval. Ook als de arbeidsmarkt voor ouderen dankzij een soepeler ontslagrecht beter gaat functioneren, zullen sommigen daarvan de dupe zijn, doordat zij niet in staat zijn een volwaardige nieuwe baan te vinden.

Een ander voorbeeld betreft de hoge verwachtingen die er leven van scholing en training. Een goede, actuele opleiding biedt meer zekerheid dan wettelijke ontslagbescherming, valt steeds vaker te beluisteren. Inderdaad neemt het werkloosheidsrisico af naarmate men hoger is opgeleid. Maar dat betekent nog niet dat regelmatige scholing en training een garantie bieden tegen werkloosheid. Als een bedrijf failliet gaat, staan ook de hooggeschoolde werknemers op straat. Ook van de hoogopgeleiden was in 2010 bijna vier procent werkloos. Daar komt bij dat niet iedereen de capaciteiten heeft om zich verder te scholen. Als alle heil wordt verwacht van scholing, dreigen de laaggeschoolden zelf verantwoordelijk te worden gesteld voor hun kwetsbare positie. Hoe belangrijk het ook is om te investeren in de capaciteiten van de werkenden, meer scholing is daarmee nog geen alternatief voor meer traditionele vormen van bescherming.

Drie eisen

Flexicurity is dus niet het wondermiddel dat de sociaal-democratie uit de spagaat helpt van de keuze tussen bestaande bescherming in stand houden, dan wel ruim baan bieden aan flexibiliteit en dynamiek. Een nieuwe sociaal-democratische benadering van bestaanszekerheid zou mijn inziens aan drie eisen moeten voldoen. Aangezien werkzekerheid niet te garanderen valt – behalve in een centraal geleide communistische economie – moet de overheid in de eerste plaats borg staan voor een acceptabel minimum inkomensniveau voor iedereen. Het voorkómen van armoede zou daarom prioriteit nummer één moeten zijn.

In de tweede plaats mag deze basisinkomensbescherming geen belemmering vormen voor arbeidsparticipatie, maar moet zij juist een stimulans

zijn om zelf een inkomen uit arbeid te verwerven, hetzij als werknemer, hetzij als zelfstandige. En in de derde plaats dient te worden voorkomen dat er barrières worden opgeworpen die de overgang tussen verschillende posities op (en buiten) de arbeidsmarkt belemmeren. Dat wil zeggen, segmentering van de arbeidsmarkt, die leidt tot een kloof tussen insiders en outsiders, dient te worden tegengegaan.

Het is geen sinecure om tegelijkertijd aan deze drie eisen te voldoen. Toch wil ik als besluit van dit artikel enkele suggesties doen hoe bestaande collectieve arrangementen kunnen worden aangepast om beter op deze eisen aan te sluiten. Centraal zou voor sociaal-democraten moeten staan dat iedereen, werkend of niet-werkend, verzekerd is van een 'behoorlijk bestaanspeil'.

Het huidige socialezekerheidsstelsel, dat deze functie zou moeten vervullen, slaagt daar onvoldoende in. Dit heeft twee oorzaken. Ten eerste is het voor personen die niet in loondienst zijn (zoals zzp'ers) of die een onregelmatig arbeidspatroon hebben (zoals veel flexwerkers) vaak moeilijk aanspraak te maken op sociale zekerheid. Zij komen veelal niet in aanmerking voor een uitkering op grond van de werknemersverzekeringen (zzp'ers zijn niet verzekerd en flexwerkers hebben vaak onvoldoende arbeidsverleden), terwijl het in geval van onregelmatige inkomsten evenmin eenvoudig is een bijstandsuitkering te krijgen.

Overwogen zou moeten worden om een algemene basisverzekering in te voeren, die een minimumuitkering biedt in alle gevallen van onvrijwillige inkomensderving, ongeacht het dienstverband. Ook zelfstandigen zouden er dus onder vallen. Om te voorkomen dat er een aparte regeling komt voor flexwerkers en zelfstandigen, zou deze basisverzekering tevens moeten worden ingebouwd in de bestaande werknemersverzekeringen.²⁷ Alleen voor personen zonder arbeidsverleden zou de bijstand als vangnet dan blijven bestaan.

Ten tweede schiet het huidige minimumniveau in de sociale zekerheid tekort voor een 'behoorlijk bestaanspeil', waardoor veel uitkeringsontvangers in armoede verkeren. Nu is er veel discussie mogelijk over de 'juiste' definitie van armoede. In een sociaal-democratische visie zou armoede primair als een relatief verschijnsel moeten worden gezien, dat wil zeggen als het achterblijven bij wat in de samenleving gangbaar is (relatieve deprivatie).

Daarom vormt de Europese armoedegrens, waarbij iedereen die van

minder dan zestig procent van het mediane (middelste) inkomen moet rondkomen als arm geldt, een goed uitgangspunt. Deze grens komt in Nederland voor het jaar 2009 neer op een besteedbaar jaarinkomen van 12.400 euro voor een alleenstaande. De bijstandsuitkering van een alleenstaande bedroeg in dat jaar echter niet meer dan 10.784 euro, dertien procent minder. De netto AOW-uitkering bleef er met 11.825 euro weliswaar minder, maar toch altijd nog vijf procent, bij achter. Als we uitgaan van de Europese armoedegrens zouden de minimumuitkeringen derhalve beduidend hoger moeten zijn om te garanderen dat wie van een uitkering afhankelijk is, niet in armoede verkeert. In een tijd van omvangrijke bezuinigingen lijkt het niet erg realistisch om een dergelijke verhoging na te streven. Dit zou dan ook veeleer een doelstelling voor de lange termijn moeten zijn. Bovendien is het des te belangrijker om tegelijkertijd het beroep op de sociale zekerheid zo beperkt mogelijk te houden om de betaalbaarheid van het stelsel niet in gevaar te brengen.

De tweede eis aan een sociaal-democratische politiek voor bestaanszekerheid is dan ook dat zij bevordert dat zoveel mogelijk mensen in hun eigen inkomen kunnen voorzien. Voortzetting of zelfs intensivering van het beleid van 'activering' van de sociale zekerheid dat sinds de jaren negentig is ingezet ('werk boven inkomen'), is hiervoor de meest voor de hand liggende strategie. Over de effectiviteit van het reïntegratiebeleid bestaan echter grote twijfels. Zo is de uitstroom uit de sociale zekerheid naar werk in deze periode niet toegenomen.²⁸ Daar komt bij dat het vinden van werk niet altijd gepaard gaat met ontsnapping uit de armoede. De toename van het aantal werkende armen bewijst dat betaald werk nog geen bestaanszekerheid garandeert.

Werkenden die niet voldoende verdienen om het minimuminkomensniveau te bereiken zouden een of andere vorm van inkomensondersteuning moeten ontvangen. Het Amerikaanse model van de Earned Income Tax Credit (EITC) is daarvoor een interessante optie. De EITC houdt in dat personen met een laag arbeidsinkomen geen belasting hoeven te betalen, maar juist een bedrag van de belastingdienst ontvangen (negatieve aanslag), waardoor hun netto inkomen hoger is dan hun brutoloon. Tot een bepaald drempelinkomen neemt dit bedrag bovendien toe met het inkomen, zodat het een stimulans vormt om meer te gaan verdienen. In beperkte mate kent het Nederlandse belastingstelsel al een dergelijk systeem in de vorm van de

inkomensafhankelijke arbeidskorting. Maar de hoogte hiervan en toename met een stijgend arbeidsinkomen (tot circa 20.000 euro per jaar) zijn te gering om armoede onder personen met een laag (arbeids)inkomen te voorkomen en hen te stimuleren om meer te gaan werken. Een aanzienlijke verhoging van de arbeidskorting voor lage inkomens in combinatie met een verlaging (of afschaffing) ervan voor hoge inkomens, voor wie deze prikkel niet nodig is, zou het systeem beduidend effectiever maken.

Tot slot is het wenselijk om segmentering van de arbeidsmarkt tegen te gaan door geen scherpe scheidslijnen te trekken tussen verschillende categorieën op de arbeidsmarkt. De hierboven voorgestelde basisverzekering en aangepaste arbeidskorting zouden hieraan al bijdragen, doordat zij de verschillen in inkomensbescherming tussen groepen beperken en werken voor een laag bruto inkomen aantrekkelijker maken.

In aanvulling hierop is het gewenst ook de scheidslijn tussen werknemers met een vaste aanstelling en die met een flexibele aanstelling te laten vervagen. Dit zou kunnen worden gerealiseerd door een universele arbeids-overeenkomst in te voeren, waardoor het onderscheid tussen contracten voor onbepaalde tijd (vast contract) en voor bepaalde tijd (tijdelijk contract) verdwijnt. In principe is ieder contract dan voor onbepaalde tijd, maar de ontslagbescherming is, in ieder geval bij aanvang, minder dan bij het huidige vaste contract. Naarmate men langer bij een werkgever in dienst is, neemt de ontslagbescherming toe, bijvoorbeeld in de vorm van een oplopende opzegtermijn of ontslagvergoeding.

Om te voorkomen dat werkgevers alleen nog werknemers voor korte duur in dienst nemen, zou de werkloosheidspremie die zij betalen juist moeten dalen naarmate zij een werknemer langer in dienst hebben.²⁹ Als de dalende premie en de stijgende ontslagkosten grosso modo tegen elkaar opwegen, ondervinden werkgevers geen sterke (financiële) prikkel meer om personeel kort dan wel lang in dienst te houden. Goed functionerende medewerkers lopen dan minder risico om jarenlang op een tijdelijk contract te moeten werken, met alle bijkomende inkomensonzekerheid van dien.

Het succes van de sociaal-democratie in de twintigste eeuw bestond voor een belangrijk deel uit het realiseren van de doelstelling van bestaanszekerheid bij een behoorlijk bestaanspeil. Er is alle reden om dit ook in de eenentwintigste eeuw als een kerndoel van de sociaal-democratie te blijven

beschouwen. Maar de middelen die daarvoor worden ingezet dienen dan wel te worden aangepast aan de wensen en behoeften van de nieuwe eeuw. In deze bijdrage heb ik geprobeerd te laten zien dat daar voldoende aanknopingspunten voor zijn. Door een welgekozen pakket van maatregelen is het mogelijk om meer inkomenszekerheid te garanderen en tegelijkertijd een hogere arbeidsparticipatie en vloeiender overgangen tussen verschillende arbeidsmarktposities te bevorderen.

4

Blijf bij ons

Ode aan de verzorgingsstaat

MARGO TRAPPENBURG

De mooiste geschiedenis van het ontstaan van de verzorgingsstaat is nog altijd die van Abram de Swaan in *Zorg en Staat* uit 1989.³⁰ De Swaan beschrijft hoe aan het eind van de negentiende eeuw zorgarrangementen ontstonden; niet uit mededogen met de rondtrekkende armen, de zieken en de zieligen, maar uit welbegrepen eigenbelang van de fabrieksarbeiders en de goeude middenklasse.

Fabrieksarbeiders bedachten met elkaar dat het verstandig was om een gezamenlijk betaald onkostenpotje – een ziekenbus – te hebben voor als een van hen ziek werd en niet kon werken. Stadsbesturen realiseerden zich dat rondtrekkende armen die niets te verliezen hebben gevaarlijk kunnen zijn; ze kunnen opdringerig gaan bedelen, maar ook gaan roven of vernielen. Daarom ontstonden plaatselijke systemen van armenzorg. Rijke stadsbewoners ontdekten dat epidemieën zich niet lieten opsluiten in armeluiswijken en maakten zich sterk voor schoon drinkwater en riolering. Uit deze protostatelijke arrangementen ontwikkelde zich de verzorgingsstaat.

En hoe ging het verhaal verder? Volgens velen hebben de armen, de zieken en de zieligen het toen verprutst. Zij hebben misbruik gemaakt van de verzorgingsstaatarrangementen; van de bijstand, de Ziektewet en de wao. Ze zijn gevlucht in schimmige ziekten, uitkeringsafhankelijkheid en aangeleerde hulpeloosheid. Daarom moeten ze worden gereactiveerd, opgejut en aan het werk gezet, want zo wordt het te duur en dit kan zo niet langer. Dit is, zo zal ik betogen in dit artikel, de ene helft van het verhaal. De andere helft gaat over de sterken, de gezonden, de premie- en belastingbetalers. Voor hen is de verzorgingsstaat vergelijkbaar met een oude liefde die te weinig is gekoesterd en te weinig waardering heeft gekregen. Pas als zo'n oude liefde op een kwade dag je huis de rug toekeert (help, help, waarom is de halve kast leeg?) realiseer je je wat hij altijd voor je heeft betekend. De spannende slotvraag is daarmee gegeven: krijgen we hem nog terug of is het definitief te laat?

Dankbaarheid

In de hoogtijdagen van de verzorgingsstaat – de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw – kenden we twee typen regelingen. Enerzijds waren er financiële regelingen: de AOW voor 65-plussers, uitkeringen vanwege werkloosheid, ziekte, arbeidsongeschiktheid, uitkeringen voor weduwen en wezen, studiebeurzen voor studenten met minder draagkrachtige ouders, bijstand voor als er geen andere manier was om in je inkomen te voorzien. Anderzijds waren er instellingen waar kwetsbare mensen werden verzorgd: bejaardenoorden, verzorgingshuizen en verpleeghuizen voor ouderen, chronisch zieken en mensen met een ernstige lichamelijke beperking. Psychiatrische instellingen voor patiënten die leden aan wanen, depressies of schizofrenie. Inrichtingen voor mensen met een verstandelijke beperking. Sociale werkplaatsen voor werknemers die op de harde arbeidsmarkt niet terecht konden. Allerlei soorten van speciaal onderwijs voor leerlingen die het tempo in het reguliere onderwijs niet bij konden houden: scholen voor moeilijk en zeer moeilijk lerende kinderen, scholen voor kinderen met leer- en opvoedingsproblemen, voor lichamelijk of zintuiglijk gehandicapte kinderen, voor kinderen met een chronische ziekte.

Zijn we er ooit dankbaar genoeg voor geweest? De oude Drees kreeg regelmatig post van bejaarden die zich de tijd van voor de verzorgingsstaat nog goed konden herinneren. Zij waren blij dat ze ‘van Drees konden trekken’. Maar verder? Waren mensen blij met hun arbeidsongeschiktheidspensioen, hun werkloosheidsuitkering, een plaats in een inrichting, een plaatsje in het speciaal onderwijs of de bijstand van de sociale dienst? Niet vaak en niet veel zou mijn inschatting zijn, en waar het gaat om uitkeringsgerechtigden is dat ook nog te begrijpen. Mensen zijn niet blij als ze hun baan kwijtraken, ze zijn niet blij als ze – net vijftig – arbeidsongeschikt worden verklaard, ze zijn niet blij met het stigma dat kleeft aan een plaats in het speciaal onderwijs of een instelling voor mensen met een verstandelijke beperking.

Hoe zat het aan de andere kant? Hoe blij waren de sterke, hardwerkende, belasting- en premiebetalende Nederlanders met de verzorgingsstaat? Tot onze verdediging kan worden aangevoerd dat we consistent blij waren met de verzorgingsstaat als ons dat werd gevraagd in opiniepeilingen.³¹ Maar hoe vaak hebben we hardop laten blijken wat de verzorgingsstaat voor ons

betekende? Gewoon in alledaagse conversatie: 'Wat is het heerlijk weer vandaag, wat zitten we hier lekker en wat ben ik blij dat we niet zelf hoeven te sparen voor onze oude dag?' 'Man, wat ben ik blij dat vader terecht kon in Het Huis onder de Linden, ook al heeft hij zijn spaargeld er de laatste jaren doorgejaagd met die idiote Marinka die alleen op zijn geld uit was.' 'Je zult wel blij zijn dat je dochter weg is bij die gek. Gelukkig dat ze die bijstandsuitkering kon krijgen tot ze op eigen benen kan staan. Anders was het voor jou nog een heel gedoe geworden natuurlijk.'

Misschien dat we onze dankbaarheid nog het meest bewust voelen op het moment dat we benaderd worden door een zwerver die een kleinigheid wil hebben 'voor de nachtopvang', of 'om eten te kopen'. Je denkt dan als sterke, hardwerkende Nederlander: 'Hier betaal ik nu belasting en premie voor. Om te zorgen dat jij terecht kunt bij de sociale dienst als je echt geld nodig hebt om te slapen of eten te kopen. Ik hoef jou dus geen kleinigheid te geven, want daar koop je toch maar drank of drugs van.' In de niet-verzorgingsstaatlanden waar we op vakantie gaan is dat heel anders. Daar kunnen we niet inschatten of bedelaars ergens aan kunnen kloppen als wij ze niet helpen. Daar weten we veel minder raad met een vraag om wat geld.

Misbruik en straf

Het verhaal van de crisis rond het uitkeringendeel van de verzorgingsstaat is op allerlei manieren verteld. Hoe de wao door werkgevers en werknemers werd gebruikt als een makkelijke manier om tijdens de economische crisis oudere werknemers op straat te zetten met een fatsoenlijke, door de staat betaalde tegemoetkoming.³² Hoe de bijstand door menig uitkeringsgerechtigde werd beschouwd als een basisinkomen dat hij of zij naar believen aan kon vullen met een ander inkomen.³³ Hoe de studiebeurs studenten in staat stelde om jarenlang te lanterfantten op staatskosten.

Minder bekend is het verhaal rond de instellingen. In dat deel van de verzorgingsstaat was geen sprake van grootschalig misbruik door de kwetsbare groepen waarvoor ze waren bedoeld (mensen laten zichzelf en hun dierbaren niet graag opnemen in een instelling en geen ouder ziet zijn kind graag en van harte op het speciaal onderwijs), maar wel van een enorme

volumegroei. De commissie fundamentele herbezinning Wet sociale werkvoorziening (commissie De Vries) becijferde dat er in 1969 iets meer dan 20.000 werknemers waren op sociale werkplaatsen. Begin jaren tachtig was dit aantal verdubbeld.³⁴ Het aantal plaatsen in instituten voor verstandelijk gehandicapten steeg van bijna 11.000 in 1965 tot meer dan 30.000 in 1985.³⁵ Het aantal bejaarden in verzorgingshuizen verdubbelde tussen 1965 en 1990. In de jaren zestig ging het om 73.000 bejaarden. In 1990 waren dat er 144.000. Het aantal verpleeghuizen groeide van 140 in 1965 tot 334 in 1990. Het aantal bedden in die verpleeghuizen steeg in dezelfde periode van bijna 13.000 tot 52.000.³⁶

Het aantal kinderen op de LOM-school liep op van 300 in 1950 naar 15.000 in 1970 en dan naar 30.000 in 1990.³⁷ De grote volumegroei in de instellingszorg had meerdere oorzaken. In de gezondheidszorg betekende de invoering van de AWBZ in 1968 een sterke kwaliteitsverbetering voor instellingen (door een veel betere financiering). Het werd voor mensen veel aantrekkelijker om een kind met een verstandelijke beperking of een dementerende oudere op te laten nemen in een tehuis. Semimurale instellingen (instellingen waar cliënten slechts een deel van de tijd verblijven, zoals tehuizen voor dagopvang) vielen pas later onder de AWBZ, en ouders die ervoor kozen om hun gehandicapte zoon of dochter thuis te laten wonen draaiden tot eind jaren negentig zelf op voor de kosten van de zorg en de aanpassing van hun woning.³⁸ In het speciaal onderwijs begon de volumegroei ook met verbeterde financiering in de jaren zestig. De uitbreiding van het aantal soorten scholen – speciaal kleuteronderwijs, speciaal voortgezet onderwijs, maar vooral: speciaal onderwijs voor kinderen die niet verstandelijk of lichamelijk gehandicapt waren, maar kampten met leer- en opvoedproblemen – deed de rest. Het uitgebreide aanbod aan scholen voor speciaal onderwijs maakte het voor scholen veel makkelijker om leerlingen te verwijzen.³⁹

Het politieke antwoord op de crisis van de verzorgingsstaat is voor beide soorten regelingen opvallend gelijkloidend. Kwetsbare groepen in elke denkbare variant moeten zo veel mogelijk hardwerkende Nederlanders gaan worden. Er moet strenger worden geselecteerd aan de poort van uitkeringen en instellingen. Lang niet iedereen die ziek is, moet thuis blijven en het bed houden. Velen kunnen gewoon aan het werk, voor een deel van de week, voor een deel van de tijd, voor een deel van hun taak of op arbeidsthera-

peutische basis. Wat geldt voor zieken gaat ook op voor mensen die vroeger arbeidsongeschikt zouden zijn verklaard. Reumapatiënten, patiënten met multiple sclerose of niet-aangeboren hersenletsel: ze zijn waarschijnlijk veel beter af met een aangepaste taak op een aangepaste werkplek dan in hun eigen huis, achter de geraniums. Voor bijstandsgerechtigden worden allerlei activerings- en werktoeleidingstrajecten ontworpen. Het systeem van studiebeurzen wordt ingeperkt; studenten die na hun bacheloropleiding een masterjaar willen doen moeten er maar bij gaan werken, geld lenen of hun familie lief aankijken.

Wie voorheen was aangewezen op een plekje in een sociale werkplaats wordt nu herkeurd om te zien of er van zijn IQ niet wat meer te maken is, en wordt dan soms verwezen naar de reguliere arbeidsmarkt. Bejaarden die voorheen in verzorgings- en verpleeghuizen terecht kwamen wordt nu aangeraden om zo lang mogelijk in hun eigen huis te blijven wonen, met zo min mogelijk hulp. Bij voorkeur blijft de bejaarde ook na de pensioengerechtigde leeftijd actief op de arbeidsmarkt. Psychiatrische instellingen en inrichtingen voor mensen met een verstandelijke beperking worden ontmanteld of gesloopt. De voormalige bewoners worden verhuisd naar gewone huizen in gewone buurten en kunnen van daaruit naar een werkplek of dagbesteding reizen. Leerlingen die vroeger zouden zijn verwezen naar het speciaal onderwijs of daar al naartoe gingen worden nu geacht mee te blijven doen in het reguliere onderwijs. ('Weer Samen Naar School' is de veelzeggende naam van dit beleid.)

De effecten van al dit beleid voor de voorheen uitkeringsgerechtigden en instellingbewoners zijn wisselend. Het aantal uitkeringsgerechtigden is gedaald, althans totdat de crisis uitbrak. Of deze mensen ook echt aan het werk zijn is niet duidelijk.⁴⁰ Kleinschalig wonen in de buurt is bijna de norm geworden in het land van de zorg.⁴¹ Veel voormalige instellingsbewoners zijn blij met hun eigen kamer en eigen televisie met afstandsbediening. Daar staat tegenover dat van verdere integratie in de buurt of op een werkplek maar weinig terecht komt. Voormalige instellingsbewoners hebben vooral contact met hun professionele begeleider uit de instelling, met hun familie en met medebewoners die zij in de instelling leerden kennen.⁴² Voor sommige ernstig beperkte bewoners is de woonomgeving eerder verslechterd dan verbeterd. Konden zij op het instellingsterrein zelf veilig van het ene

naar het andere gebouw fietsen, in een gewone straat met autoverkeer is dat veel te gevaarlijk; daar moeten zij wachten tot er iemand langskomt om wat met hen te ondernemen.⁴³

Amerikaans onderzoek heeft laten zien dat de ‘vermaatschappelijking’ of ‘deinstitutionalisering’ van psychiatrische patiënten leidt tot hogere zelfmoordcijfers.⁴⁴ Onderzoekers hebben ook geprobeerd na te gaan wat beter is voor kinderen met leerproblemen: mee blijven doen op de gewone school of verplaatsing naar het speciaal onderwijs met kleinere klassen en gespecialiseerd personeel. Nederlands onderzoek suggereerde dat regulier onderwijs beter was.⁴⁵ Een commissie van het Britse parlement die onderzoek deed met dezelfde vraag vond geen overtuigend bewijs ten faveure van regulier of speciaal onderwijs.⁴⁶ De tweeslag activering en normalisering is voor de doelgroepen van het beleid op z'n best matig succesvol.

Voor de sterke, hardwerkende belasting en premie betalende Nederlanders klinkt de omslag naar activering in eerste instantie heel aantrekkelijk. Hoe lang stoorden we ons al niet aan luie of frauderende uitkeringsgerechtigden? Heel goed dat die nu eens met busjes naar het Westland worden vervoerd om tomaten te oogsten en gerbera's te plukken. En fijn dat we mensen niet meer zo snel een etiket opplakken: gek, gedragsgestoord, depressief, zwakzinnig, ADHD, autistisch, PDD-NOS. Iedereen heeft immers wel iets; als elke gekkigheid leidt tot een verblijf in de bossen kunnen we wel aan de gang blijven. Dat kost bovendien kapitalen en daar betalen we geen belastingen en premies voor. We zouden veel toleranter moeten zijn voor mensen met een vlekje. Activering, vermaatschappelijking, deinstitutionalisering, weer samen naar school. Prachtig. Prima. Goedkoper ook.

Maar bij nadere beschouwing betekent het recent ingezette beleid ook voor de sterke, hardwerkende Nederlanders een omslag naar activering. Waar men zich vroeger kon beperken tot passieve solidariteit – het betalen van premie en belasting – daar wordt nu actieve solidariteit met minder bedeelde, kwetsbare medeburgers verwacht. Om te beginnen met de eigen familie. Ouders en schoonouders gaan niet – zoals vroeger – naar een bejaardenwoning die ze in alle rust hebben uitgekozen toen ze nog niet hulpbehoevend waren. Zij blijven zo lang mogelijk in hun eigen huis, ondersteund door familie die zich nuttig kan maken met huishoudelijke klusjes, administratieve ondersteuning, persoonlijke verzorging en wat al niet. Pas als het water iedereen

tot aan de lippen staat, wordt omgezien naar een plaats in een verpleeg- of verzorgingshuis, en dan nog wordt het leven niet rustig. Het personeel in verpleeg- en verzorgingshuizen heeft de laatste jaren te maken met steeds ziekere ouderen. Dat verzwaart hun werk en maakt het lastiger om van het leven in een tehuis nog iets aardigs te maken. Geen wonder dat professionele verzorgenden in toenemende mate een beroep doen op familieleden om de was te doen, met bewoners te eten, of anderszins zorgtaakjes over te nemen.

Gezinnen met een (volwassen) kind met een verstandelijke beperking of een blijvende psychiatrische stoornis zijn sinds de vermaatschappelijking veel meer verantwoordelijk voor hun familielid. Zij zien er zelf op toe dat hun zoon of dochter niet te erg vervuult en goed voor zichzelf zorgt. En er is geen einde meer aan die taak. De overheid veronderstelt dat de verzorgingsstaat mensen lui heeft gemaakt en dat mensen vanzelf weer actief zullen gaan zorgen als de staat de taken afstoot. Dat klopt. Sommige mensen met een verstandelijke beperking hebben een vrijwel eindeloze zorgbehoefte. Sommige psychiatrische patiënten dreigen eens in de paar maanden met zelfdoding. Als de overheid niet naar hen omziet, zullen ouders dat gaan doen. En blijven doen. Tot stikkens toe, tot gek wordens toe.

In gezinnen met gezonde kinderen zullen ouders moeten gaan sparen voor de studie van hun kinderen. En voor hun eigen oude dag als ze hun kinderen niet financieel tot last willen zijn.⁴⁷ De kinderen helpen bij het kopen van hun eerste huis zit er vermoedelijk steeds minder in. Het moet immers uit de lengte komen of uit de breedte.

Op het werk wordt van mensen (werkgevers en werknemers) ook steeds meer actieve solidariteit verwacht. Werknemers mogen zich niet meer een paar maanden ziek of overspannen melden; ze moeten zo snel mogelijk terug aan het werk. Als baas en collega heb je dus te maken met zieke werknemers voor wie geen vervanging wordt geregeld, maar die wel – onverwacht – uitvallen en wier taken dan acuut moeten worden opgevangen. Idealiter moet een werkgever daarnaast zijn best doen om problematische groepen aan het werk te helpen: bijstandsgerechtigden met een grote afstand tot de arbeidsmarkt, mensen met een fysieke beperking, mensen met een verstandelijke beperking, mensen met een psychiatrische aandoening.

Op school moeten leerlingen actief solidair zijn met medeleerlingen met een leerstoornis of gedragsproblemen. Vooral minder slimme kinde-

ren – vmbo'ers in de dop – zullen daaronder lijden op de basisschool en juist zij zullen, eenmaal op het vmbo, deze ingewikkelde medeleerlingen om zich heen moeten verdragen; probleemkinderen komen nu eenmaal veel vaker terecht op de lagere niveaus van het vmbo dan op onze categoriale gymnasia.

In de buurt moeten we een oogje houden op, ruimte bieden aan, een praatje maken met de voormalige instellingsbewoners die nu mogelijk bij ons om de hoek wonen. Mensen met een psychiatrische aandoening. Mensen met een verstandelijke beperking die ook – zoveel als mogelijk – een normaal leven moeten leiden, in een eigen huis, met een vriendin en een baan of iets wat daar zoveel mogelijk op lijkt. Wat er gebeurt als we deze taak onvoldoende serieus nemen wordt langzaamaan duidelijk. Onderzoekster Marigo Teeuwen bekeek strafzaken in de regio Amsterdam en zag dat licht verstandelijk gehandicapte jongeren sterk oververtegenwoordigd zijn in justitiële statistieken. Amerikaanse onderzoekers trokken de conclusie al veel eerder. Deinstitutionalisering is voor een deel helemaal geen deinstitutionalisering; het is een verplaatsing van een doelgroep van de ene institutie (een instelling voor bewoners met een verstandelijke beperking of een psychiatrische aandoening) naar een andere institutie (een penitentiaire inrichting).⁴⁸

Kom terug

Hij zakt weg, onze verzorgingsstaat. Hij glijdt steeds verder bij ons vandaan. En pas nu realiseren we ons wat De Swaan ons indertijd voorhield; dat de verzorgingsstaat er niet alleen was voor de zwakken, de zieligen en de zieken. Dat hij er ook was voor sterke, hardwerkende belasting en premie betalende Nederlanders. Dat we nu zullen moeten gaan sparen voor de studie van onze kinderen (Waar? Bij welke bank? En wat als de ING omvalt in de Spaanse bankencrisis?), dat we moeten gaan sparen voor onze eigen oude dag (idem), dat we onze oudere, zieke of gehandicapte familieleden zelf moeten gaan verzorgen (wanneer dan?), dat we hard ons best zullen moeten doen op ons werk om te compenseren voor het verlies aan productie door minder valide of zieke medewerkers en collega's, dat onze kinderen in de klas zullen zitten met kinderen met leer- en gedragsproblemen en dat we zelf een oogje

moeten gaan houden op ontsporende buurtbewoners. Voorbij is de tijd dat we rustig nee konden zeggen tegen een zwerver die ons vroeg om een kleinigheid. Voorbij is de tijd dat we hem probleemloos konden verwijzen naar de sociale dienst of de geestelijke gezondheidszorg. De kans bestaat dat de zwerver daar al is geweest en er ter plekke is geactiveerd: probeer eerst zelf eens aan eten te komen door je medeburgers erom te vragen in plaats van je meteen te melden bij de overheid. Pak eens een mondharmonica. Misschien is de zwerver een vermaatschappelijkte psychiatrische patiënt die nergens anders terecht kan als wij hem afwijzen.

Actieve solidariteit.⁴⁹ Misschien worden we er op termijn wel betere mensen door. Meer betrokken bij onze familie. Aardiger op ons werk, meelevender in de buurt. Maar vooralsnog zeg ik: willen we dit nu echt? Waarom eigenlijk? Als we ons ergeren aan misbruik van uitkeringen dan kunnen we toch proberen om daar iets aan te doen in plaats van het hele systeem om te gooien? Als instellingen voor kwetsbare mensen niet goed functioneren, kunnen we toch ons best doen om die instellingen leuker, ruimer en mooier te maken, met meer privacy en betere faciliteiten? Waarom moet het allemaal zo radicaal anders? Onze lieve, niet perfecte maar redelijk functionerende verzorgingsstaat loopt bij ons weg en we krijgen er een goedkoper, kaler doehet-zelfmodel voor terug. Tenzij we alsnog laten zien hoezeer we eigenlijk gehecht waren aan de oude variant.

Kom terug, oude verzorgingsstaat. Blijf bij ons.

5

Veiligheid als bestaanszekerheid

*Over de aanpak van georganiseerde misdaad
in het stadshart van Amsterdam*

CYRILLE FIJNAUT

Zware (georganiseerde) misdaad wordt gewoonlijk niet in verband gebracht met problemen van bestaanszekerheid. Wie zich evenwel verdiept in de uitwerking van zulke misdaad op de samenlevingen waarin zij zich heeft kunnen nestelen, komt gemakkelijk tot de conclusie dat er alle reden is om dat verband wel te leggen.

Ten eerste omdat zulke misdaad altijd gepaard gaat met (de dreiging met) geweld tegen personen en dus een sfeer van intimidatie schept in een samenleving. Vertaald in termen van bestaans(on)zekerheid wordt deze kant van zware (georganiseerde) misdaad bijvoorbeeld zichtbaar in de grootschalige uitbuiting van vrouwen in de prostitutie en in de incidentele of stelselmatige afpersing van bedrijven. Bestaanszekerheid is in dergelijke omstandigheden niet meer dan een illusoire hersenschim.

Ten tweede omdat dergelijke misdaad – als zij niet krachtdadig wordt bestreden – zich niet alleen meester maakt van ‘kwetsbare’ branches als die van de prostitutie, de (gedoogde) drugsverkoop en de kansspelen, maar op allerlei manieren – natuurlijk via (de dreiging met) geweld maar evenzeer via de investering van witgewassen geld – ook kan doordringen in minder omstreden sectoren van een stedelijke economie zoals de horeca, de afvalverwerking of het vervoer. Als een dergelijke ontwikkeling zich voordoet, staat niet slechts de bestaanszekerheid van de directe slachtoffers op het spel, maar de bestaanszekerheid van hele bevolkingsgroepen.

En ten derde omdat dit soort misdaad zich op den duur openlijk – via geweld, of verdekt, via corruptie – altijd rechtstreeks of onrechtstreeks keert tegen (representanten van) een overheid die zich tegen de opbouw van haar illegale machtsposities probeert te keren of die zich sterk maakt voor de afbraak daarvan. En een overheid die deze strijd niet aankan of uit de weg

gaat, kan burgers – individueel en collectief – ook niet beschermen tegen de onderdrukking, en dus ook niet tegen de bestaansrisico's waarmee zware (georganiseerde) misdaad altijd gepaard gaat.

Georganiseerde misdaad vormt dus niet alleen een ernstige aantasting van de democratische rechtsorde en een ernstige bedreiging voor de rechten en vrijheden van mensen, maar zij perverteert ook radicaal de beginselen van een vrije economische marktordening. Waar dit in de ergste gevallen toe leidt, is te zien in gebieden als zuidelijk Italië, waar maffiagroepen hele regio's in hun macht hebben, de zwarte markten organiseren, het legale bedrijfsleven systematisch plunderen, burgers en ambtenaren bedreigen of 'zo nodig' vermoorden: het leidt zowel tot verval van de democratische rechtsstaat als tot verval van de economie, ondanks de moedige pogingen van slachtoffers, van politiemensen en van magistraten om het tij te keren.

Hiermee heb ik meteen aangegeven waarom ik mij sedert de jaren tachtig van de vorige eeuw aanhoudend heb verdiept in problemen van georganiseerde misdaad (en ook terrorisme) en waarom ik mij sindsdien onophoudelijk sterk heb gemaakt voor een rechtmatige maar ook doeltreffende preventieve en repressieve bestrijding van deze problemen. De filosofische rechtvaardiging van deze instelling ontleen ik overigens aan de geschriften van architecten van de democratische rechtsstaat als Rousseau, Montesquieu en Beccaria: de staat mag en moet desnoods met harde hand worden verdedigd tegen degenen die bereid en in staat zijn om haar goede werking, en daarmee de eerlijke en solidaire werking van een samenleving, met geweld te verstoren.

Hoezo Emergo?

Wie (de groei van) dergelijke ontwikkelingen wil tegengaan, moet de overheid zodanig organiseren dat zij op een eendrachtige en rechtmatige manier duurzaam al haar mogelijkheden en middelen kan inzetten om dat gevaar te keren. En dit is precies waarmee Amsterdam in 1997 is begonnen, onder druk van een rapport dat het jaar daarvoor door Frank Bovenkerk en ondergetekende (in het kader van de enquêtecommissie-Van Traa) was geschreven over de machtsposities van een aantal criminele groepen in de binnenstad.

Sindsdien probeerde de stad stelselmatig om bijvoorbeeld door middel van de aankoop van panden en door screening van vergunningaanvragen die machtsposities in te perken. Bovendien maakten gemeente, Openbaar Ministerie, politie en Belastingdienst af en toe gezamenlijk een einde aan onder meer gevallen van vrouwenhandel.

Rond 2005 werd echter duidelijker dat deze al met al gefragmenteerde aanpak onvoldoende effect sorteerde. Onder meer de gewelddadige controle die een bende Turkse pooiers enkele jaren lang uitoefende op de raamprostitutie in het Wallengebied, liet zien dat het roer om moest.

Het besef dat in een overvolle en multifunctionele binnenstad als die van Amsterdam zware (georganiseerde) misdaad een probleem is dat uit alle macht moet worden voorkomen en, gezien de mate dat het zich heeft kunnen innestelen, met volle kracht moet worden bestreden, leidde in 2006 tot overleg tussen de gemeente (in de persoon van toenmalig burgemeester Job Cohen) en het rijk (in de persoon van minister Piet-Hein Donner) om de krachten veel meer en veel beter te bundelen. Het resultaat was dat de gemeente Amsterdam, het ministerie van Justitie, het ministerie van Binnenlandse Zaken, het ministerie van Financiën, de Politie Amsterdam-Amstelland, het Openbaar Ministerie en de Belastingdienst in juli 2007 onder de noemer 'Emergo' een convenant ondertekenden om twee dingen te bereiken:

- ❖ enerzijds om door nauwe samenwerking en met behulp van onderzoek en analyse zicht te krijgen op de criminele machtsconcentraties en de achterliggende gelegenheidsstructuren in het centrum;
- ❖ anderzijds om door middel van concrete acties, bestaande uit een combinatie van bestuurlijke, fiscale en strafrechtelijke interventies, deze toestanden daadwerkelijk en doeltreffend te bestrijden.

Mei vorig werd in het Bethaniënklooster, midden in het Wallengebied, een rapport over dit bijzondere project gepresenteerd. Enerzijds werden de start, de uitvoering en de afronding van Emergo uit de doeken gedaan en anderzijds werden de projecten besproken en beoordeeld die de voorbije jaren onder de vlag van dit project in de binnenstad werden uitgevoerd. De uitvoerige presentatie van een en ander had met name ook tot doel om de voorbeeldfunctie mogelijk te maken die dit Amsterdamse project onmiskenbaar heeft voor zowel andere Nederlandse steden als voor grote steden in het buitenland.

De uitvoering van Emergo

Emergo ging op 11 juli 2007 formeel van start. Om diverse redenen kostte het nogal wat tijd en energie om het project daadwerkelijk op gang te brengen. Een van deze redenen was gelegen in de organisatorische complexiteit van het project. Per slot van rekening betrof het hier een bundeling van grotendeels op zichzelf staande instellingen en diensten.

Een even belangrijke tweede reden sluit hier direct bij aan: het was niet mogelijk om op basis van het convenant dat was gesloten, onmiddellijk gegevens binnen Emergo uit te wisselen. Ten derde moest onder ogen worden gezien dat er bij de start van Emergo geen actuele doorwrochte wetenschappelijke of politieke analyse van de misdaadproblemen in het postcodegebied 1012 beschikbaar was op grond waarvan meteen gerichte interventies in dit gebied konden worden gestart.

Om het project ondanks deze complicaties daadwerkelijk uit te voeren werd in het najaar van 2007 een voorverkenning uitgevoerd naar de ernst van de misdaadproblemen in het postcodegebied 1012 en naar de complicaties in de samenwerking tussen instellingen en diensten bij de bestrijding van die problemen. De resultaten van deze voorverkenning leidden tot de formulering van de actiestrategie die in de voorbije jaren – met de nodige flexibiliteit, dat wel; per slot van rekening ging het hier ook om een proefproject – richting heeft gegeven aan het doen en laten binnen Emergo.

Deze strategie kwam erop neer dat vanuit drie verschillende invalshoeken proefondervindelijk is geprobeerd om door middel van onderzoek en actie een zo adequaat mogelijk zicht te krijgen op de feitelijke toestand in het postcodegebied 1012. Hiertoe zijn enkele proefprojecten gestart om ervaring op te doen met de geïntegreerde en geïnformeerde aanpak van problemen in dit gebied. Deze proefprojecten omvatten:

- ❖ diepgaand onderzoek van enkele straten die als het ware een dwarsdoorsnede vormen van het hele Wallengebied;
- ❖ doorlichting van per definitie criminogene sectoren, de raamprostitutie en de coffeeshops, en het lagere segment van de hotelbranche;
- ❖ een analyse van sleutelfiguren, waaronder Amsterdamse beroepscriminelen, in de criminele bedrijvigheid en de criminogene infrastructuur van postcodegebied 1012.

Op basis van de ervaringen en uitkomsten van de proefprojecten zijn daarnaast ICT-projecten opgezet, niet alleen om uit te zoeken in welke mate de bevindingen van de projecten eveneens geautomatiseerd konden worden behaald, maar ook om op het einde van het project een ICT-scan van het hele postcodegebied te kunnen maken. Dit laatste is belangrijk omdat het ondoenlijk is om alle relevante gegevens over zulke stedelijke centra handmatig te verzamelen en te analyseren.

Het beeld van de zware (georganiseerde) misdaad

De deelprojecten binnen Emergo laten zien dat de zware (georganiseerde) misdaad in het hart van Amsterdam een veelvormig probleem is. Deze misdaad reikt van vrouwenhandel, frauduleuze coffeeshops en illegale hotels tot wietteelt, belastingontduiking en witwasoperaties. En deze vormen van misdaad gaan soms samen, maar worden soms ook los van elkaar bedreven. Hun infrastructurele verankering is deels rechtstreeks – bijvoorbeeld via de eigendom van prostitutiepanden en de vergunningen voor raamverhuurbedrijven – en deels onrechtstreeks, bijvoorbeeld via administratieve dienstverlening, via verberging van drugs in panden van derden of via doorsluizing van crimineel geld via bankkantoren.

Bekijkt men deze misdaad niet vanuit het oogpunt van de delicten die worden gepleegd maar vanuit het oogpunt van degenen die ze begaan, dan heeft het er veel van weg dat de zware (georganiseerde) misdaad in dit gebied – zeker in de wereld van de raamprostitutie en de branche van de coffeeshops – hoofdzakelijk wordt bedreven door personen en groepen die van Nederlandse origine zijn of die reeds geruime tijd in Nederland wonen. Met name in de vrouwenhandel is het beeld gevarieerder: hier zijn op operationeel niveau dikwijls zeker ook niet-Nederlanders bij betrokken.

Een andere belangrijke nuancering is dat niet iedereen die op de een of andere manier is betrokken bij de zware (georganiseerde) misdaad in dit gebied, er evenveel toe doet. In de raamprostitutie, en zeker in de branche van de coffeeshops, zijn er personen en groepen die op uiteenlopende manieren (operationeel) sleutelrollen spelen dan wel (infrastructureel) sleutelposities innemen in deze sectoren. Zij fungeren als knooppunten, als spinnen, in de criminele

webben van Amsterdam, Nederland en de wereld. Waarbij het er overigens op lijkt dat hun machtsposities gewoonlijk beperkt blijven tot de ene of de andere sector. Het feit dat er enkele tientallen sleutelfiguren zijn geïdentificeerd is een belangrijke reden om deze stand van zaken niet te bagatelliseren.

De zware (georganiseerde) misdaad in de binnenstad van Amsterdam is dus een probleem in veelvoud. Of anders gezegd: een probleem met vele gezichten. En het is erg belangrijk om dit hier met klem te poneren. Enerzijds om te onderstrepen dat het maatschappelijk leven in de binnenstad van Amsterdam niet leeft onder de doem van een of meer criminele groepen die op een maffiose manier de illegale markten in de binnenstad controleren en/of illegale controle uitoefenen op legale economische sectoren. Anderzijds om te beklemtonen dat de bestrijding van zware (georganiseerde) misdaad in dit gebied vraagt om een strategie die even veelvoudig is als dit probleem zelf. Het feit dat de strafrechtelijke onderzoeken, de bestuurlijke acties en de fiscale interventies die binnen Emergo werden uitgevoerd, een hele waaier van illegale activiteiten bestrijken, laat zien hoe divers het probleem van de georganiseerde misdaad in het postcodegebied 1012 is.

De uitkomsten van de scan demonstreren overigens ook dat het de nodige tijd en moeite zal kosten om dit probleem onder controle te krijgen. Hieruit blijkt namelijk dat 18 procent van de exploitanten van de ruim achthonderd vergunningplichtige bedrijven in het gebied criminele antecedenten heeft; voor leidinggevendend bij deze bedrijven bedraagt dit percentage zelfs 49 procent. Het gaat hier met name om bordelen en andere seksinrichtingen, coffeeshops, automatenhallen en horecaondernemingen. Verder laat deze scan zien dat een behoorlijk aantal panden in het postcodegebied een hoog risico vormen voor criminele activiteiten, met name panden waarin coffeeshops, seksinrichtingen en automatenhallen zijn gevestigd.

Simpele voorstellen om het probleem van de georganiseerde misdaad in het hart van Amsterdam snel op te lossen sluiten niet aan op de harde realiteit van dit probleem en bieden dus geen soelaas. Het komt er voor de komende jaren eerst en vooral op aan om op basis van de uitkomsten van Emergo een robuust onderzoek- en interventiebeleid systematisch uit te voeren. De harde kern van deze strategie moet zijn om stelselmatig en geïntegreerd de uiteenlopende knooppunten in de zware (georganiseerde) misdaad in het postcodegebied 1012 diepgaand aan te pakken.

6

Duurzaamheid als bestaanszekerheid

HELEEN DE CONINCK

Hebben we in Nederland nog wel milieuproblemen? Ons afval wordt efficiënt ingezameld en verbrand in hyperschone vuilverbranders, de meeste mensen in Nederland groeien zeer gezond op, ondanks de hoge bevolkingsdruk, grote mobiliteit, de intensieve veeteelt en het hoge aandeel van industrie in onze economie. Al sinds de jaren zeventig is duurzaamheid een apart thema in de Nederlandse politiek. In de jaren tachtig en negentig was Nederland voorloper op het gebied van milieubeleid: als een van de eerste landen wereldwijd hadden we een milieuminister en een Nationaal Milieubeleidsplan. Nederland speelde ook een prominente rol in de totstandkoming van internationale milieuverdragen. De politiek van duurzaamheid – het beschermen en in stand houden van onze fysieke leefomgeving: lucht, bodem, water, landschap en de levende natuur – heeft in Nederland een gezonde basis.

Dit leiderschap van Nederland zowel op het gebied van nationaal milieubeleid als op dat van internationale samenwerking lag voor de hand. Omdat het een van de dichtstbevolkte landen ter wereld is, werden milieuproblemen zoals bodemvervuiling, afval, verzuring en luchtvervuiling in Nederland sneller dan elders belastend. De noodzaak om milieubeleid te ontwikkelen was daarmee groter. Daarnaast is Nederland als relatief klein deltaland afhankelijk van wat omliggende landen doen. Voor een kostenefficiënte en schone drinkwatervoorziening bijvoorbeeld, is Nederland mede afhankelijk van de Rijn en de Maas. Veel van onze luchtverontreiniging vliegt naar Duitsland, maar uit Engeland komt weer veel naar Nederland overwaaien. Internationale samenwerking op milieugebied met de landen stroomopwaarts en in de omgeving is belangrijk.

Weinig bekend is hoe succesvol het milieubeleid tot nu toe is geweest, al ging daar in veel gevallen decennialange inspanning aan vooraf. Ouders hoeven zich geen zorgen meer te maken over kinderen die ziek worden omdat ze grond uit de tuin in hun mond hebben gehad. Het is wettelijk

geregeld dat alle grond waar mensen op wonen is onderzocht op vervuiling, en zo nodig is gereinigd. Het is niet meer ongezond om te zwemmen in de Rijn en de Maas, en verdwenen vissen komen terug. Nederland heeft geen vuilnisbelten meer: alles wordt verbrand in vuilverbrandingsinstallaties, waarvan de rookgassen zorgvuldig worden gezuiverd. Dit alles is te danken aan een vergaand overheidsbeleid, resulterend in een drastische reductie van allerlei vormen van milieuvervuiling, onder meer door afspraken met Frankrijk en Duitsland en in de Europese Unie.

Ook voor grensoverschrijdende milieuproblemen zijn er successen te rapporteren. We horen de laatste tijd weinig meer over zure regen, een milieuprobleem dat in de jaren tachtig opkwam. Dat komt niet omdat het allemaal wel mee bleek te vallen, maar is een gevolg van de Convention on Long-Range Transboundary Air Pollution, een internationaal (Europees georiënteerd) verdrag. De landen die dat verdrag naleven hebben hun emissies van zwaveldioxide, de grootste veroorzaker van zure regen, met tachtig tot negentig procent verminderd. De zorgen (en dreigementen) van de vervuilende industrie en elektriciteitscentrales dat de kosten van dergelijke maatregelen draconisch zouden zijn en zouden leiden tot het verdwijnen van productie en werkgelegenheid uit Europa, bleken grotendeels onterecht.

En waarom haalt het gat in de ozonlaag, het milieuprobleem uit de jaren negentig, zelden meer de krant? Omdat er internationaal afspraken zijn gemaakt over het verminderen van cfk's (chloorfluorkoolwaterstoffen) waardoor de uitstoot tot vrijwel nul is gereduceerd. Weliswaar blijven deze stoffen lang in de atmosfeer bestaan en herstelt de ozonlaag zich dus ook zeer langzaam, maar het gevaar van een dunne ozonlaag is afgewend. Er bestaan talloze andere voorbeelden: verzuring en eutrofiëring door landbouwemissies en mest, lood in de lucht.

Het is trouwens opvallend dat in de tijd dat de meeste van deze problemen zich aandienden, de vvd nog geëngageerde milieuministers leverde. Met name Pieter Winsemius en Ed Nijpels hebben veel bereikt. Naar aanleiding van het ontbreken van een duurzaamheidsagenda riep de eerste aan de vooravond van de provinciale verkiezingen overigens op niet op de vvd te stemmen.

De milieuproblemen van nu

De meeste milieuproblemen van nu zijn complexer dan die uit het recente verleden: ze zijn op veel grotere schaal grensoverschrijdend, treffen slechts ten dele onszelf maar vooral toekomstige generaties, en zijn veel ingewikkelder en kostbaarder om op te lossen. Een van de overblijvende milieuproblemen in Nederland die moeizaam op te lossen blijken is de luchtkwaliteit. Er is veel gedaan aan het beperken van de uitstoot van deeltjes van de industrie, elektriciteitscentrales en verwarmingsinstallaties. Echter, bij verkeer en vervoer winnen overheidsbeleid en technologische verbeteringen het niet van de toenemende vraag naar transport per auto, vrachtwagen of brommer.

Ondanks het feit dat het in Nederland relatief veel waait, wat leidt tot verdunning van de vervuiling, behoren de concentraties ongezonde deeltjes langs drukke wegen in grotere steden tot de hoogste van Europa. Luchtwegaandoeningen komen daar vaker voor, en de levensverwachting is lager dan in schonere gebieden. De mensen die daar wonen betalen de rekening van het nog altijd toenemende autogebruik in Nederland.

Een ander groeiend milieuprobleem in Nederland is ruimte. Het ruimtelijke-orderingsbeleid waar Nederland ooit beroemd om was is steeds meer gedecentraliseerd. Door gebrek aan centrale coördinatie neemt verrommeling van het toch al drukke landschap toe. De natuur is het kind van de rekening en moet extra worden beschermd.

De meeste andere moderne milieuproblemen spelen zich verder van huis af: de ontbossing in tropische gebieden blijft in hoog tempo doorgaan, de biodiversiteit neemt wereldwijd af en het lukt steeds maar niet om een internationaal akkoord tegen overbevissing af te sluiten, waardoor vissoorten als tonijn dreigen te verdwijnen.

Klimaatverandering, echter, is het meest ingrijpende probleem. Niet alleen zijn de gevolgen van klimaatverandering moeilijk te overzien en mogelijk zeer ernstig, ook het oplossen ervan heeft ingrijpende gevolgen – dat maakt het problematisch om een uitweg te vinden. Door de mens veroorzaakte klimaatverandering betekent temperatuurverhoging en de klimaatgevolgen daarvan, doordat de concentratie gassen die infraroodstraling absorberen in de atmosfeer wordt verhoogd. Die broeikasgassen, met name koolstofdioxide maar ook methaan en sommige stikstofverbindingen, ontstaan door het ge-

bruik van kolen, olie en gas in de industrie, en bepaalde soorten landgebruik, met name ontbossing. Naast de waarschijnlijke temperatuuroename leidt meer CO₂ in de lucht tot meer CO₂-opname in de oceanen, die daardoor licht verzuren met mogelijk meer ecologische gevolgen.

Omdat het klimaat langzaam reageert, is klimaatverandering vooral een probleem voor toekomstige generaties. Daarnaast hangt de ernst van de gevolgen sterk samen met hoe weerbaar, goed opgeleid en draagkrachtig de mensen zijn die te maken krijgen met bijvoorbeeld zeespiegelstijging, hittegolven en meer en sterkere tropische stormen. Arme mensen in ontwikkelingslanden zijn met name de dupe.

Er zijn grote onzekerheden rondom de gevolgen van klimaatverandering, ook al bestaat er wetenschappelijke consensus over de oorzaken van het probleem. Op het moment dat de volle omvang van klimaatverandering bewezen kan worden, is het te laat om deze te voorkomen. De meeste klimaatstudies laten zien dat de kosten van het voorkomen van klimaatverandering duidelijk lager zijn dan als we de boel op zijn beloop zouden laten. Waarom gebeurt er dan zo weinig? Wat klimaatverandering vooral ingewikkeld maakt is dat de veroorzakers zelf niet of nauwelijks worden geconfronteerd met de gevolgen. Het probleem wordt met name veroorzaakt door geïndustrialiseerde landen. Het is niet in het onmiddellijke belang van de meest CO₂-producerende landen om actie te ondernemen; de baten gaan immers naar andere landen en latere generaties. De economische effecten van drastisch besparen op energie en de overschakeling op duurzame energie zijn voor een land als de Verenigde Staten, maar ook voor Nederland, enorm. Het zou neerkomen op een volledige heroriëntatie van de energievoorziening, de bedrijven waarop de economie leunt, en de manier waarop de samenleving is ingericht.

Deze combinatie van hoge kosten om broeikasgasuitstoot in industrielanden te verminderen en het feit dat vooral andere landen en toekomstige generaties er baat bij zullen hebben, maakt het politieke draagvlak voor de vermindering van broeikasgasuitstoot laag. Zo ook in Nederland. Het bewustzijn van de economische consequenties van minstens een halve meter zeespiegelstijging aan het einde van de eenentwintigste eeuw voor het laagliggende Nederland was tot voor kort goed ontwikkeld.

De inschattingen van de zeespiegelstijging zijn niet bijgesteld, maar het urgentiegevoel in Nederland heeft wel ingeboet. Vreemd genoeg heeft de

mislukte klimaatconferentie in Kopenhagen in december 2009 daaraan bijgedragen. Niet alleen was de teleurstelling in de internationale gemeenschap over die conferentie groot, de uitkomst bevestigde de redenering van diegenen die het klimaatprobleem bagatelliseerden. Als het immers echt zo erg zou zijn, zou de internationale gemeenschap er toch wel iets aan doen? De paradox van Kopenhagen was dat de teleurstellende uitkomst het probleem prangender maakt, maar het urgentiegevoel en draagvlak verlaagde.

Duurzaamheid in het Nederlandse politieke landschap

Nederlandse burgers zijn door de overheid tot nu toe vrij effectief veiliggesteld van de directe invloeden van milieuproblemen. Dat gebeurde bijvoorbeeld door bodembeleid, het bestrijden van zwaveldioxide-emissies en het verbieden van cfk's. Soms leidden deze maatregelen tot tijdelijke weerstand, vooral bij de betrokken industrie, maar de burger merkte er meestal weinig van. Daardoor is het milieu als politiek thema uit het zicht verdwenen. De meeste politieke partijen maken duurzaamheid in hun politieke programma ondergeschikt aan andere thema's. Voor slechts een klein deel van de Nederlandse bevolking is duurzaamheid aanleiding om het kiesgedrag af te stemmen op partijen met een groene agenda.

De bevolking kan wat duurzaamheid betreft in ruwweg drie groepen verdeeld worden. Ten eerste de groep die relatief laag is opgeleid en een laag inkomen heeft, doorgaans een sceptische instelling heeft over wetenschap en soms gewoon niet gelooft dat de milieuproblemen erg zijn. Vaak wordt ook uitgegaan van verkeerde informatie ('Zure regen bleek toch ook wel mee te vallen? Daar hoor je nooit meer iets over. Dat was dus allemaal paniekzaaijerij.')

Bij een tweede groep is er sprake van onverschilligheid in verschillende gradaties: mensen die met een bezorgde frons erkennen dat het milieu in de knel zit, maar ook denken dat de oplossingen vanzelf wel komen. En zo niet, dan is dat niemands probleem in het bijzonder. Bij deze mensen kan wel sprake zijn van milieubewustzijn, maar is er onvoldoende urgentiegevoel om ook iets te ondernemen, zeker bij milieuproblemen die moeilijk te doorgronden en niet direct voelbaar zijn.

En er is een groep mensen, meestal hoogopgeleid en met een hoog inkomen, die zich wel druk maakt over duurzaamheid. Je kunt ze boodschappen zien doen in de Natuurwinkel, zonnepanelen op hun dak zien monteren, flexi- of vegetarisch zien eten en in een Prius zien stappen.

De PvdA heeft sinds de nieuwe milieuproblemen zich aandienenden een groene agenda. In het kabinet Bos/Balkenende werd deze vertaald in ambitieuze doelstellingen. Nederland was terug in de groep landen die vooroplopen op het gebied van milieu. Echter, bij hoge kosten, die een doelstelling van 30 procent broeikasgasemissie onvermijdelijk met zich meebrengen, is de praktijk weerbarstig.

Geïmplementeerd is de groene agenda van de PvdA in dat kabinet helaas nauwelijks. De onmiskenbare spanning tussen 'rood' en 'groen' werd onvoldoende onderkend: milieudoelstellingen zijn lang niet altijd in lijn met de heersende sociaal-democratische opvattingen over wat goed is voor de economie en (daarmee) het welzijn van de Nederlandse bevolking. Andere onderwerpen kregen prioriteit.

Bij milieuproblemen waarvoor een hoog bewustzijn bestond, waarvan de kosten van de aanpak meevielen en de effecten zich in Nederland manifesteerden, zoals zure regen en de ozonlaag, zaten de groene en rode agenda elkaar niet of nauwelijks in de weg. Nu met klimaatverandering en biodiversiteit milieuproblemen mondiaal worden, de kosten van het oplossen van de problemen hoger worden en de effecten minder in eigen land worden gevoeld, is publieke steun voor milieubeleid tanende, juist bij PvdA-kiezers die onder de eerste twee groepen uit de vorige alinea's vallen.

Een voor de hand liggende conclusie uit het voorgaande is dat er niet alleen een taak voor de overheid ligt om de burger te beschermen tegen milieuschade, maar ook een taak voor de politiek, en dus ook voor de PvdA, om sluipende milieuproblemen te populariseren. Zo kan de politiek, middels de steun van de kiezer, in staat worden gesteld om die problemen op te lossen. Het zou kunnen helpen om meer stil te staan bij milieuproblemen die eerder succesvol aangepakt zijn. Echter, de vraag blijft of dat voldoende is om grotere economische veranderingen, waarschijnlijk met onwenselijke sociale gevolgen, door te voeren.

Argumenten voor duurzaamheid

Welke argumenten wendt de PvdA al aan om leden en kiezers ervan te overtuigen dat duurzaamheid nagestreefd moet worden? In het Beginselmanifest van de PvdA staat duurzaamheid – aldaar gedefinieerd als het tegengaan van uitputting en vervuiling van natuur en milieu – prominent genoemd als een van de vijf idealen van de sociaal-democratie. In het manifest wordt het begrip op drie subtiel verschillende manieren behandeld, die elkaar overigens niet uitsluiten. Ten eerste worden natuur en milieu gezien als onderdeel van bestaanskwaliteit en leefbaarheid. ‘Ongeremde economische activiteiten zitten de kwaliteit van het bestaan in de weg [...] als markten blind zijn voor natuur, milieu en dierenwelzijn; als de lasten van onze economische groei worden afgewenteld op ontwikkelingslanden en toekomstige generaties’ (p. 4).

Ten tweede wordt duurzaamheid behandeld als welbegrepen eigenbelang: een antwoord op de grens aan ruimte en grondstoffen en een voorwaarde voor bestaanszekerheid. De beschikbare ruimte en grondstoffen op aarde zijn beperkt, en moeten daarom gespaard en eerlijk verdeeld worden; het is in het algemeen belang om grondstoffen duurzaam te gebruiken.

Ten derde zou duurzaamheid moeten worden nagestreefd uit solidariteit en een gevoel van rechtvaardigheid voor arme mensen in ontwikkelingslanden, toekomstige generaties en andere organismen. ‘De mens is niet slechts verantwoordelijk voor het waarborgen van zijn eigen toekomstige levensvoorwaarden maar ook voor die van alle andere levende organismen op aarde’ (p. 6). Hieruit spreekt dat verantwoordelijkheid voor de aarde bij de mens ligt, dat de sociaal-democratie die verantwoordelijkheid wil nemen en deze vertaalt in duurzaamheid. Waarom nemen we die verantwoordelijkheid? Omdat het onrechtvaardig is, voor toekomstige generaties en voor andere levende organismen op aarde, om onduurzaam bezig te zijn.

Dat het Beginselmanifest duurzaamheid op drie verschillende manieren – leefbaarheid, schaarste en solidariteit – benadert kan verwarrend overkomen, maar is niet noodzakelijkerwijs een zwakte. Door verschillende argumenten voor dezelfde milieu-agenda te leveren kunnen verschillende groepen worden aangesproken. Zo kan het draagvlak voor milieubeleid worden vergroot, maar dan moet het wel goed worden uitgelegd en gebaseerd zijn op echte argumenten.

‘De beperkte beschikbaarheid van ruimte en grondstoffen’, oftewel het schaarsteargument waar het Beginselmanifest van spreekt, is een voorbeeld dat wat misleidend kan zijn. Veel mensen maken zich zorgen over de schaarste van energiedragers, met name olie en gas, die op zouden raken. Alhoewel conventionele olie qua winning wel over haar piek heen lijkt, worden veel vloeibare brandstoffen geleverd uit andere bronnen dan de traditionele oliewinning. Kolen en gas lijken er nog voor lange tijd te zijn, en als het begint te knippen loopt de prijs langzaam op.

Energie wordt wel onvermijdelijk duurder, dus een rationeel argument voor besparing is er wel degelijk. Maar het schaarsteargument zou beter kunnen worden verbreed naar de definitie van ‘een beperkte beschikbaarheid van milieugebruiksruimte’, een term uit de milieukunde die volgens Hans Opschoor, hoogleraar milieueconomie aan de Vrije Universiteit en het Institute for Social Studies, zo ongeveer betekent: ‘de mogelijkheden die natuur en milieu aan de maatschappij bieden voor benutting nu, zonder afbreuk te doen aan toekomstige gebruiksmogelijkheden.’⁵⁰

‘Milieugebruiksruimte’ kan het verband tussen de noodzaak van duurzaamheid en het onder druk staan van onze bestaanszekerheid goed uitleggen. Wij eten van de grond, wij ademen de lucht, wij produceren en consumeren gebruikmakend van natuurlijke hulpbronnen, wij verwarmen onze huizen met behulp van eindige grondstoffen. Dat alles groeit, vooral mondiaal, met zo’n snelheid en op zo’n schaal dat landoppervlakte schaars wordt, dat grondstoffen in hoog tempo worden verbruikt, dat de lucht verontreinigd raakt. Toegenomen bevolking en welvaart hebben invloed op de drinkwater- en voedselvoorziening, economische mogelijkheden en de volksgezondheid, en daarmee de fundamenten van bestaanszekerheid. Het abstracte verband staat als een huis en is aan iedereen uit te leggen. Van links tot rechts is niemand tegen het voortbestaan van de mensheid.

Toch is het met het huidige mondiale en intergenerationele karakter van de milieuproblematiek niet (meer) eenvoudig om van duurzaamheid een politiek thema te maken. Op individueel niveau heeft duurzaamheid meer te maken met bestaanskwaliteit of leefbaarheid dan met bestaanszekerheid; leefbaarheid van de omgeving waarin men woont, werkt en recreëert. Is er voldoende aanbod van natuur, geen stank- en geluidsoverlast, de beschikbaarheid van gezond eten en lucht die niet ziek maakt? Kunnen de kinderen

veilig voor auto's en uitlaatgassen buiten spelen? Zoals gezegd is er al veel milieubeleid dat onze bestaanskwaliteit beschermt.

In Nederland kan de leefbaarheid zeker verbeterd worden: nog te veel mensen, veelal diegenen die in goedkopere woningen aan drukke wegen wonen, lopen een hoger risico op gezondheidsklachten als gevolg van lage luchtkwaliteit. Veel mensen ervaren groen in de buurt als een bijdrage aan hun bestaanskwaliteit, maar daar zijn ook spanningen: recreatiegebieden gaan niet altijd samen met natuur- en soortenbeheer. Als bomen worden gekapt en land wordt omgeploegd om bepaalde soorten of landschappen terug te brengen, gaat de kwaliteit van het gebied als recreatiegebied vaak achteruit. Voor een klein, druk land als Nederland zijn er goede argumenten voor het voeren van een sterk centraal ruimtelijk-orderingsbeleid. Maar hoe staat dat in verband met windenergie? Een milieugenda voor deze meer lokale problemen is moeilijk in verband te brengen, en staat soms op gespannen voet met een milieugenda rondom mondiale milieuproblemen.

Een ander vaak genoemd argument voor milieubeleid is dat van de economische voordelen van een groene economie. Met name van groene banen kan veel wervingskracht uitgaan. De beste ambassadeurs van milieubeleid zijn de ondernemers die groot zijn geworden in duurzame, kosteneffectieve oplossingen of de CEO's van bedrijven die succesvol zijn in het op de markt zetten van innovatieve duurzame technologie.

De manier waarop in Duitsland wordt omgegaan met duurzame energie is een krachtig voorbeeld: nadat door een kostbaar maar effectief beleid van de kabinetten Schröder de Duitse duurzame-energie-industrie honderdduizenden mensen aan het werk hield, kon het volgende, rechtser kabinet het zich niet veroorloven om dit beleid terug te draaien. In China is iets vergelijkbaars aan de gang: de overheid kiest ervoor om goed te worden in duurzame technologie met bedrijven die bijvoorbeeld zonne-energiemodules bijna exclusief voor de export produceren.

Maar succes is niet gegarandeerd: het Duitse verhaal staat in schril contrast met de relatief zwakke positie van Nederland op het gebied van energie-innovatie, met name wat betreft het vermarkten van duurzame technologie en diensten. (Er geldt mee verdienen en er banen mee genereren lukt nog niet zo goed.) Ook president Obama heeft geprobeerd een groenebanenagenda te implementeren; tot nu toe echter met weinig succes. In het algemeen leveren

studies over groene werkgelegenheid sterk uiteenlopende resultaten. Of een transitie naar een groene economie geloofwaardig kan worden ingezet als een aansprekend argument voor duurzaamheid is niet duidelijk. De PvdA zou hierop een visie kunnen ontwikkelen, maar die moet wel beter onderbouwd zijn dan de losse beweringen die nu soms worden gedaan.

Wegen naar een nieuwe milieugenda

Het aanpakken van de mondiale milieuproblemen van de eenentwintigste eeuw vergt meer dan het kopen van een deodorant zonder cfk's; het grijpt in op wat we eten, hoe we leven en hoe we ons vervoeren. Voor het bedrijfsleven zijn de veranderingen nog ingrijpender dan voor individuele burgers. Hele bedrijfstakken en sectoren zouden kunnen verdwijnen, en andere zullen moeten ontstaan, als de huidige milieuproblemen serieus worden aangepakt. Dit heeft onvermijdelijk consequenties voor economische zekerheden.

Echter, dat moet ons er niet van weerhouden met een milieugenda te komen. Op het gebied van leefbaarheid, milieugebruiksruimte en solidariteit zijn hier goede argumenten te geven, die verschillende groepen kunnen aanspreken. Voor de meeste Nederlanders geldt echter dat de samenhang tussen hun belevingswereld en de noodzaak tot duurzaamheid klein is. Niet alleen zijn de samenhang tussen diverse milieumaatregelen en individuele milieukeuzes niet zichtbaar en tastbaar genoeg – hoe die bijdragen aan collectieve uitkomsten, en de effecten daar weer van op kwetsbaren in de Nederlandse samenleving, armen in ontwikkelingslanden en volgende generaties is onvoldoende helder om een gevoel van urgentie te creëren. Veel mensen zien ook niet in dat ingrijpen in het verleden grote milieuschade heeft verminderd of voorkomen. Dit milieu-analfabetisme draagt bij aan het bagatelliseren van nieuwe milieuproblemen en de afwezigheid van draagvlak voor overheidsbeleid, met name voor kostbare problemen zoals klimaatverandering.

Onvoldoende, onduidelijk en voortdurend veranderend nationaal overheidsbeleid, zowel wat betreft het industrie- en innovatiebeleid als wat betreft het stimuleren van een thuismarkt voor duurzame producten, hebben ervoor gezorgd dat duurzame ondernemers het in Nederland niet gemakkelijk

hebben. Op gemeentelijk niveau zijn er veel bemoedigende initiatieven, die vanuit een positieve benadering veel kunnen bereiken. Dat moet zeker worden gestimuleerd, maar voor oplossingen in bijvoorbeeld het vervoer en de industrie is een actieve en betrouwbare nationale overheid onmisbaar. Wat dat betreft is duurzaamheid wel een thema dat zich thuis voelt bij de PvdA: duurzaamheid heeft met meer klassieke PvdA-thema's gemeenschappelijk dat een sterke overheid er onontbeerlijk voor is, ook al spelen de markt en ondernemerschap een rol.

De PvdA-milieuagenda kan worden gestoeld op leefbaarheid, solidariteit en schaarste van milieugebruiksruimte. Daarnaast is het belangrijk dat de successen van milieubeleid uit het verleden duidelijker worden verteld. Dit kan verschillende groepen mensen aanspreken. Hoe dan ook is het onvoldoende als alleen de hoogopgeleide elite, die de abstracte kant van duurzaamheid doorziet, een milieu-agenda formuleert. Die agenda sluit wel aan bij hun inzichten, maar voorziet niet in de behoeften van andere groepen. Zonder een milieu-agenda die ook in de ogen van de traditionele sociaal-democratische achterban zinvol is, wordt het lastig voor de PvdA om prominent voor duurzaamheid te kiezen.

7

Lessen uit decentralisatie*Wethouders over de taakverdeling tussen rijk en gemeente*

MARIJKE LINTHORST

De manier waarop overheidstaken gedecentraliseerd worden, is onderwerp van een terugkerend debat. Lokale bestuurders vinden dat zij, om maatwerk te kunnen realiseren, enige beleidsvrijheid nodig hebben. Zij moeten geldstromen kunnen bundelen en de middelen kunnen inzetten daar waar dat het meest effectief is. Niet iedereen is het daarmee eens. Als gemeenten autonoom zijn in hun beleidskeuzes kan dat ertoe leiden dat burgers in de ene gemeente aanspraak kunnen maken op meer of betere voorzieningen dan in een andere gemeente.

Zolang het gaat om gemeentelijke aangelegenheden, zoals parken of zwembaden, vindt bijna niemand dat een probleem. Maar het wordt een ander verhaal als het voorzieningen betreft waar mensen van afhankelijk zijn, zoals een rolstoel of thuiszorg. Mag de vraag in welke gemeente je woont daarbij verschil maken? Waarom wordt de hoogte van bijvoorbeeld de bijstand wel op nationaal niveau vastgesteld en zou dat niet gelden voor dit soort, toch ook essentiële, voorzieningen? Mogen gemeenten zelfstandig beslissen wat zij willen aanbieden of moet het rijk een minimumniveau garanderen en gaan gemeenten over de extraatjes?

De discussie loopt dwars door de politieke partijen en wordt meestal tamelijk zwart-wit gevoerd. Tegenstanders van gemeentelijke autonomie vinden dat de gelden die voor een bepaald doel uitgekeerd worden op zijn minst geoormerkt moeten zijn. Geld dat bestemd is voor zorg zou niet mogen worden uitgegeven aan lantaarnpalen. Voorstanders zijn ervan overtuigd dat de lokale bestuurders heel goed in staat zijn tot een juiste belangenafweging. Zij betichten de tegenstanders van bestuurlijke arrogantie: nationale politici zijn niet per se kundiger dan lokale politici.

De ervaringen met de aanbestedingen in de thuiszorg hebben dit debat opnieuw aangewakkerd. Een aantal gemeenten bleek bij de aanbesteding vooral

gelet te hebben op de prijs. Een lage prijs betekent vaak dat de thuiszorg gereduceerd wordt tot huishoudelijke hulp. Er wordt nog wel schoongemaakt, maar er wordt niet meer in de gaten gehouden of mensen vereenzamen en of ze nog voldoende voor zichzelf kunnen zorgen. De gevolgen waren ingrijpend. Medewerkers in de thuiszorg werden geconfronteerd met ontslag of een gedwongen loonsverlaging en cliënten raakten 'hun' medewerker kwijt. De SP zond confronterende spotjes uit en nam het initiatief om de beleidsvrijheid van gemeenten in te perken. In maart van dit jaar werden drie initiatiefwetsvoorstellen van de SP aangenomen, waarmee onder meer besloten werd tot het invoeren van een basistarief in de thuiszorg.

Omdat de stroom decentralisaties de komende jaren zal aanhouden, leek het mij een goed idee een aantal (voormalig) PvdA-wethouders te vragen naar hun ervaringen. Ik heb gesproken met Rinda den Besten (wethouder in Utrecht met de portefeuille Werk en Inkomen, Jeugd en Sport, tevens loco-burgemeester), Eelke Kraaijeveld (wethouder Onderwijs, Sport, Cultuur en Recreatie in Hardinxveld-Giessendam), Theo Maas (wethouder Sociale Zaken, Maatschappelijke Zorg, Jeugdbeleid en Onderwijs in Someren), Bert Otten (van 2002 tot 2010 wethouder in Hengelo) en Nicole Teeuwen (wethouder in Houten met de portefeuille Welzijn en Volksgezondheid, Jeugdbeleid, Wijk- en buurtgericht werken, Onderwijs, Cultuur, Communicatie en Voorlichting en Coördinatie Buurtparticipatie). In het eerste deel van dit artikel wordt een weergave gegeven van dit gesprek. Welke knelpunten en kansen zien de wethouders? Hoe gaan ze om met de combinatie van ambitieuze doelstellingen en bezuinigingen? Vinden zij het gerechtvaardigd als de rijksoverheid voorwaarden stelt aan de lokale bestuurders? Of verliezen de gemeenten daarmee hun beleidsvrijheid en worden zij gedegradeerd tot uitvoerders van het rijksbeleid? In het tweede deel doe ik een poging om, op basis van deze inzichten, voorwaarden te formuleren waaronder een succesvolle decentralisatie van taken gerealiseerd zou kunnen worden.

Een gesprek over verkokering

De ondervraagde bestuurders zijn het erover eens dat de schaal van de gemeente bij uitstek geschikt is voor het leveren van maatwerk. Maar er

zijn wel knelpunten. Het grootste knelpunt vinden zij de verkokering van de rijksoverheid: het feit dat departementen alleen bezig zijn met hun eigen beleid en nauwelijks oog hebben voor de effecten van hun beleidsmaatregelen op die van andere departementen. Deze Haagse verkokering staat lokaal maatwerk in de weg.

Neem het voorbeeld van de jeugdzorg en het passend onderwijs. Het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (vws) is bezig met een Stelselherziening Jeugdzorg. Schotten tussen (de financiering van) verschillende vormen van jeugdzorg – jeugdhulpverlening, jeugdbescherming en jeugdreclassering – worden zoveel mogelijk geslecht. De doelstelling is een integrale aanpak. In dat kader wordt de verantwoordelijkheid voor de jeugdzorg gedecentraliseerd naar de gemeenten.

Het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (ocw) is in dezelfde periode bezig met een vergelijkbaar traject voor het passend onderwijs. Uitgangspunt is dat ieder kind, ook een kind met een zorgbehoefte, het onderwijs krijgt dat het nodig heeft. Om dit te realiseren vormen alle scholen voor regulier en speciaal onderwijs in één bepaalde regio een samenwerkingsverband. Dit samenwerkingsverband krijgt de zorggelden en moet zorgen voor een dekkend aanbod. Dat deze twee decentralisaties niet op elkaar zijn afgestemd zien de wethouders als een gemiste kans. Het gaat voor een belangrijk deel immers om dezelfde kinderen.

In Utrecht is het overigens wel gelukt om tussen schoolbesturen en de gemeente afspraken te maken over de samenhang tussen jeugdzorg en passend onderwijs. De gemeente krijgt een zwaarwegende stem in de vormgeving van het passend onderwijs; de schoolbesturen krijgen een zwaarwegende stem in de decentralisatie van jeugdzorg. Dat dit resultaat in Utrecht bereikt is, heeft te maken met het feit dat Den Besten in de vorige periode wethouder van onderwijs was. De wethouder en de schoolbesturen kenden elkaar. Dan nog blijft het lastig. Den Besten: 'Passend onderwijs gaat veel sneller dan de decentralisatie van de jeugdzorg. Als je niet oppast, wordt passend onderwijs in je regio leidend bij de transformatie van de jeugdzorg. Maar jeugdzorg gaat over een veel grotere doelgroep en kent veel minder scherpe kaders. Dat is echt ingewikkeld.'

Eigen belang

Soms speelt er een ander probleem dan verkokering en leggen departementen de rekening van hun beleidsmaatregelen elders neer. Den Besten noemt het voorbeeld van het middelbaar beroepsonderwijs. Om het niveau van het mbo op te krikken wil het ministerie van ocw de mbo's meer sturingsmogelijkheden geven. De drempelloze instroom wordt afgeschaft, zodat het halen van een startkwalificatie (minimaal mbo niveau 2) alleen nog toegankelijk is voor leerlingen met een vmbo-diploma. Voor leerlingen zonder diploma komt er een entree-opleiding. Scholen moeten deze leerlingen toelaten, maar het budget dat zij hiervoor krijgen is niet toereikend om alle leerlingen zonder diploma op te vangen. De minister geeft dat ook toe: scholen moeten het doen met het budget dat zij krijgen. Om de scholen tegemoet te komen voert de minister een bindend studieadvies in. Scholen mogen jongeren die onvoldoende resultaten behalen van de opleiding verwijderden. De gemeenten verwachten dat een aanzienlijk deel van deze leerlingen een bindend negatief studieadvies zal krijgen. Zij moeten van school af. Dat staat haaks op het beleid van hetzelfde ministerie om het aantal voortijdig schoolverlaters (jongeren die geen diploma hebben op mbo-niveau 2) terug te dringen.

De (financiële) gevolgen zijn voor de gemeenten. Als er geen werk is voor deze jongeren zullen ze bij de gemeente aankloppen voor een bijstandsuitkering. De kans dat ze alsnog een startkwalificatie behalen is klein. Zij kunnen immers niet meer terecht op de scholen die deze opleidingen verzorgen. Het risico dat ze levenslang afhankelijk worden van een uitkering is groot. Van verschillende kanten hebben wethouders aandacht voor deze problematiek gevraagd. Het ministerie van ocw verwijst naar het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, en dit ministerie verwijst op zijn beurt weer naar ocw.

Het over de schutting gooien van financiële gevolgen komt ook omgekeerd voor. In 2011 bleek dat de gemeente Schiedam zo veel mogelijk bijstandsgerechtigde jongeren naar de Wajong verwees. Niet omdat ze daar beter op hun plaats zouden zijn, maar omdat het de gemeente financieel voordeel opleverde: de Wajong wordt door het rijk bekostigd. Dat de jongeren in een fuik terechtkomen en de samenleving als geheel duurder uit is, werd niet in de overwegingen meegenomen.

Zeggenschap

Voor de gewenste integrale aanpak is het lastig dat lokale bestuurders vaak geen zeggenschap hebben over de inzet van de partners die zij nodig hebben. Met name de autonome positie van het onderwijs kan problemen opleveren; onderwijs speelt nu eenmaal een cruciale rol in het jeugdbeleid. De wethouders erkennen wel dat zij zelf mede schuldig zijn aan deze autonome positie. 'We hebben, op een paar wethouders na, te vaak gezegd dat wij daar niet over gaan.'

Deze terughoudendheid geldt niet alleen ten aanzien van het onderwijs, maar bijvoorbeeld ook bij de aanbesteding van de thuiszorg. Maas: 'Sommige wethouders zeiden dat de werkgevers, en niet de gemeenten, verantwoordelijk waren voor de arbeidsvoorwaarden van het personeel. Dat is natuurlijk onzin. Als je een nieuwe fiets krijgt aangeboden voor 25 euro weet je ook dat het geen zuivere koffie is.' De wethouders zijn het erover eens dat het lokale bestuur hier wel degelijk een verantwoordelijkheid heeft. 'Arbeidsvoorwaarden kun je opnemen in je bestek.' Soms is het ook wel prettig als er centraal een bodem wordt vastgesteld. Otten: 'Kaders, zoals de prestatievelen in de Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo) zijn nuttig en noodzakelijk.'⁵¹

Enige beperking van beleidsvrijheid is dus niet op voorhand onbespreekbaar, maar 'Den Haag' heeft de neiging om door te slaan, vinden de lokale bestuurders. Strakke centraal vastgestelde regels worden vooral gesteld naar aanleiding van incidenten, zoals met de peuter Savanna in 2004.⁵² Het leidt tot een afrekencultuur, die zich ook in het lokale bestuur voordoet: voor tragische incidenten moet iemand verantwoordelijk zijn. Deze situatie politiseert de hulpverlening en maakt het lokale bestuur kwetsbaar.

Een op de drie wethouders haalt de eindstreep niet, merkt Otten op. Voor een deel is dat een vrijwillige keuze, maar een belangrijk deel van de wethouders wordt weggestuurd. 'Het is niet de vraag of we alle incidenten kunnen voorkomen, maar hoe we daar politiek en bestuurlijk verantwoord mee om willen gaan. Het naar huis sturen van verantwoordelijke wethouders helpt niet bij het oplossen van incidenten. Integendeel, het versterkt de reflex om alles dicht te regelen.' En dat belemmert de gemeenten om maatwerk te leveren.

Meer verantwoordelijkheden

De lokale bestuurders zijn het erover eens dat in algemene zin meer van burgers zelf verwacht kan worden. Ze steunen dan ook de gedachte achter de invoering van de Wmo (sinds 2007). Deze wet is erop gericht mensen zo veel (en zo lang) mogelijk te laten participeren in de samenleving. In de Memorie van Toelichting bij dit wetsvoorstel noemde toenmalig staatssecretaris Ross-van Dorp de volgende doelstellingen: het terugdringen van het groeiende beroep op de AWBZ, mensen zelf meer oplossingen laten bedenken, het verbeteren van de samenhang in voorzieningen en het realiseren van een sluitende keten van zorg en ondersteuning. Het gaat dus om een combinatie van bezuinigingen, het stimuleren van eigen verantwoordelijkheid en het leveren van maatwerk.

Burgers meer zelf laten doen is op de eerste plaats van belang uit financiële overwegingen, menen de wethouders. Kraaijeveld: 'We willen met de Wmo weer meer terug naar het budget dat we ervoor krijgen en naar een meer beheersbare situatie.' Maar ook op ideologische gronden kan een groter beroep op burgers zelf gedaan worden. De PvdA neigt te veel naar zorginstituties, terwijl het aanboren van eigen kracht en verantwoordelijkheid van burgers enorm belangrijk is. We moeten naar nieuwe gemeenschapsvorming, vinden de wethouders. Otten refereert aan een inwoner van Amsterdam-Zuid, die twee jaar dood in zijn huis lag zonder dat een van de burens alarm sloeg. 'Op het platteland in Twente kennen we noaberschap. Maar hoe geef je dat vorm in een grote stad?'

Teeuwen plaatst wel een kritische kanttekening: 'Alle partijen omarmen nu eigen kracht. Maar wel vanuit een verschillend perspectief. Je moet oppassen dat je straks niet met een VVD-wethouder discussieert over verslaving als eigen verantwoordelijkheid. We moeten een sociaal-democratische invulling geven aan eigen kracht.' Otten waarschuwt dat we wel moeten oppassen realistisch te blijven over de eigen kracht van burgers.

Den Besten constateert dat, in lijn met deze trend, burgers in toenemende mate zelf met voorstellen komen. Misschien moeten gemeenten zich meer volgend opstellen, bestuurlijk lichter worden. De wethouders zien hierbij wel een risico. Niet alle burgers zijn mondig. Het gevaar dreigt dat mensen die de weg weten hun persoonsgebonden budgetten kunnen samenvoegen

en zelfstandig hulp inkopen, terwijl anderen blijven aangewezen op de instituties. Voor die groep moet je met de instellingen afspraken maken om het aanbod beter aan te laten sluiten op de individuele vraag. Ook instellingen kunnen verleid worden tot een klantvriendelijkere organisatie. Zij doen dat soms ook uit eigen beweging. Een voorbeeld is de opkomst van Buurtzorg, een organisatie die met kleine, zelfsturende teams thuiszorg levert in overleg met de cliënt.

Terugblik: begrippen die vaag blijven

Discussies over decentralisatie van taken lijken zich vaak af te spelen tussen mensen die erin geloven en mensen die er niet in geloven. De praktijk blijkt genuanceerder. Zowel op rijksniveau als op lokaal niveau komt verkokering voor en wordt soms gekozen voor het goedkoopste in plaats van het beste pakket. En hoewel de wethouders onderstrepen dat zij enige beleidsvrijheid nodig hebben om hun taken goed te vervullen, staan zij niet afkerig tegenover door het rijk centraal vastgestelde kaders. Het probleem ligt op een ander niveau: de discussie gaat over de vorm en niet over de inhoud. Dat zou wel moeten. Centraal zou de vraag moeten staan: wat willen we voor onze burgers bereiken? Uit het antwoord daarop volgen de vragen welke bestuurslaag dat het beste kan realiseren en hoe deze dan gefaciliteerd moet worden.

In het gesprek over het aanboren van eigen kracht zegt Teeuwen dat we een 'eigen' invulling moeten geven aan het begrip eigen kracht. Bij de diffuse invulling van dit soort begrippen ligt de kern van het probleem. Dat geldt niet alleen voor de term eigen kracht, maar ook voor noties als 'maatwerk' of 'sluitende keten'. We definiëren niet wat we onder deze begrippen verstaan en wat we ermee willen realiseren.

Dat verklaart waarom de discussie over de decentralisatie van taken in Nederland nog steeds niet is afgerond. Zolang taken ongespecificeerd gedecentraliseerd worden, zullen nationale politici huiverig blijven om gemeenten de vrije hand te laten. Er zijn inderdaad voorbeelden waarbij gemeenten niet goed met hun beleidsvrijheid zijn omgegaan. De genoemde aanbesteding van de thuiszorg is er een van. Maar meestal gaat het niet alleen om 'verkeerd handelen' van het lokale bestuur, maar om een wisselwerking waarbij ook

de nationale politici blaam treft. Zij stellen dan zulke strakke kaders vast dat gemeenten niet meer met hun opdracht uit de voeten kunnen.

Een voorbeeld van dat laatste vormt de Wet voorzieningen gehandicapten, die in de jaren negentig gedecentraliseerd werd naar de gemeenten. Het ging om zaken als het aanpassen van woningen en het verstrekken van rolstoelen. Ook toen was er sprake van een bezuiniging: de doelgroep werd uitgebreid, maar gemeenten kregen niet meer geld. De gevolgen waren ingrijpend. Veel gemeenten vroegen forse eigen bijdragen voor bijvoorbeeld het gebruik van een rolstoel. Daarmee werd de mogelijkheid om je zelfstandig te kunnen verplaatsen afhankelijk van de gemeente waar je woonde. Dat vond de nationale politiek niet aanvaardbaar. Toenmalig minister Melkert besloot vervolgens dat voor het gebruik van een rolstoel geen eigen bijdrage mocht worden gevraagd.

Randvoorwaarden voor decentralisatie

Uit deze ervaringen valt een aantal lessen te trekken:

- ❖ Alvorens er taken gedecentraliseerd worden, moet er een minimum aan overeenstemming zijn over wat burgers van gemeenten mogen verwachten. De prestatievelen in de Wmo zijn een goed voorbeeld dat dit kan. Hoe de opdracht vervolgens vorm wordt gegeven, is aan het lokale bestuur. Dit vraagt een wezenlijk andere benadering dan tot nu toe bij decentralisatie van taken gangbaar is. Bij decentralisaties vindt nu wel overleg plaats tussen het rijk en de lokale partners, maar dit overleg is gericht op uitleg en het inventariseren van eventuele knelpunten. Het is 'zenden'. Een succesvolle decentralisatie van taken vergt een dialoog over de inhoud: wat willen we bereiken en hoe realiseren we dat? Deze dialoog zou niet op ambtelijk niveau moeten plaatsvinden, zoals nu gebeurt, maar op politiek-bestuurlijk niveau. En niet op het moment dat een wetsvoorstel in concept klaar is, maar voordat het wordt voorbereid. Den Besten: 'De Tweede Kamer zou goed de voelsprietten op moeten zetten en de wethouders bevragen hoe zij iets willen aanpakken.'
- ❖ Decentralisatie van taken moet gepaard gaan met een realistische inschatting van het budget dat gemeenten voor deze taken nodig hebben. De

rijksoverheid kan niet van gemeenten blijven verwachten dat zij steeds meer taken op zich nemen voor steeds minder geld. Op dit moment betekent decentralisatie vaak dat het rijk een bezuiniging kan inboeken, terwijl de gemeenten voor hogere kosten komen te staan. Vanuit het perspectief van de betreffende bestuurslaag is het logisch om te kijken naar wat een beleidsmaatregel kost of oplevert. Vanuit het perspectief van de burger is die logica er niet. Of voorzieningen nu door de nationale of de lokale overheid worden gefinancierd, het geld wordt opgebracht door de burgers.

- ❖ Voor de decentralisatie van taken moet voldoende tijd worden ingeruimd. Het tempo van de decentralisaties is nu vaak zo hoog dat gemeenteraden soms noodgedwongen worden overgeslagen. Dit hoge tempo wordt veroorzaakt doordat de bezuinigingsdoelstelling vaak leidend is.

De huidige periode, in de aanloop naar de decentralisatie van een aantal onderdelen van de AWBZ⁵³, leent zich er bij uitstek voor om aan het ‘wat’, ‘waarom’ en ‘hoe’ van decentralisaties een inhoudelijke invulling te geven.

Ook bij deze decentralisatie draait het, zoals bij alle decentralisaties, om de drieslag bezuinigen, aanspreken op eigen verantwoordelijkheid en het bieden van maatwerk. We zouden om te beginnen in eigen, sociaal-democratische kring met elkaar in debat moeten gaan over de vraag hoe wij deze trits in de AWBZ bezien. Welke voorzieningen horen thuis in de AWBZ en welke niet? Waar zijn mensen zelf verantwoordelijk voor en waar moet de overheid bijspringen? Als deze kaders helder zijn kan de uitwerking met een gerust hart aan de gemeenten worden overgelaten.

Arbeid

8

De verborgen malaise op de werkplek

FRANS BECKER EN PIM PAULUSMA

In Duitsland heeft de SPD een initiatief gelanceerd onder het motto *Gute Arbeit*. De International Labour Organization heeft de *Decent Work Agenda* ontwikkeld. In Engeland ijvert de Work Foundation onder leiding van Will Hutton en David Coats voor *good work*. Het zijn aanwijzingen dat het met de kwaliteit van ons werk beter kan. Paradoxalerwijze is er bij alle welvaart sprake van een verborgen malaise in onze samenleving, die zich in het hart van onze economie bevindt: de werkplek. Het thema is echter van de radar van de sociaal-democratische partijen verdwenen, en ook de vakbonden waren tot voor kort niet bijzonder alert.

In de eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog ging alle aandacht van links uit naar economische groei en macro-economische politiek, inkomensverdeling, sociale zekerheid en degelijk financieel beleid. En in de afgelopen decennia was er vooral oog voor een hervorming van de welvaartsstaat, de arbeidsmarkt ('werk, werk, werk') en sociale zekerheid ('rechten en plichten', 'prioriteit voor werk boven sociale zekerheid', 'persoonlijke verantwoordelijkheid'). De huidige nadruk op een programma van activering is belangrijk, maar geeft weinig blijk van een bewustzijn dat de werkplek een cruciaal maatschappelijk instituut is voor de identiteit en het welzijn van een groot deel van de bevolking, en dus ook van de sociaal-democratische achterban.

Met name in de publieke sector zijn de arbeidsomstandigheden verslechterd – behalve aan de top – waarbij de professionele ethiek en autonomie van werknemers zijn uitgehold en daarmee uiteindelijk ook de kwaliteit van de publieke dienstverlening. Daarom zouden arbeidsomstandigheden, arbeidsrelaties op bedrijfsniveau en democratie op de werkplek weer kernthema's moeten zijn van een sociaal-democratische politieke agenda.

Het gedachtegoed

Oorspronkelijk stelde de socialistische beweging in Nederland zich de bevrijding van de arbeid ten doel: de arbeidende mens de mogelijkheid bieden tot zelfverwerkelijking in het werk. De sociaal-democratische beweging was onder de indruk van de productieve kracht van het kapitalisme, maar verzette zich tegen de ontmenselijkende effecten ervan, zowel op de werkplek als in de levensomstandigheden van de arbeiders. Wie een indruk wil krijgen van de abominabele arbeidsomstandigheden aan het eind van de negentiende eeuw in Nederland, leze het verslag van de parlementaire enquêtecommissie van 1887, heruitgegeven onder de titel *Een kwaad leven*.⁵⁴ De wrede uitbuiting, de strenge discipline en de risico's op het werk waren de praktische problemen die de socialistische beweging moest aanpakken.

In het vroege werk van Marx is de vervreemding die de arbeider ervaart in het kapitalistisch productieproces het meest wezenlijke kenmerk en probleem van een kapitalistische economie. Door de vervreemding kan de mens zich niet meer verwerkelijken in de arbeid. De arbeidende mens vervreemdt van het product van zijn arbeid en van zichzelf. Arbeid is niet langer een middel om zijn eigen menselijkheid tot uitdrukking te brengen, maar een tegen hem gerichte kracht. Vervreemde arbeid brengt uiteindelijk 'de kern van het mens zijn – vrijheid als gevolg van bewustzijn – terug tot de noodzaak in de meest directe levensbehoeften te voorzien'.⁵⁵ Het opheffen van de vervreemding en de bevrijding van de arbeid is slechts te realiseren door afschaffing van het kapitalisme.

In de andere belangrijke socialistische traditie en kritiek op het kapitalisme, de *Arts and Crafts*-beweging van William Morris, vormen de aard van het industriële productieproces en de uitkomsten ervan, alsmede de positie van de arbeider en diens vakmanschap daarin, de cruciale thema's. Op esthetische gronden wijst Morris de kapitalistische massaproductie van gebruiksvoorwerpen af: te lelijk. Bovendien ontnemt het productieproces de arbeider de mogelijkheid om zijn vakmanschap en kunstzinnigheid in zijn arbeid te leggen. Kenmerken van Morris' opvattingen zijn cultureel conservatisme met een schoonheidsideaal geënt op dat van de middeleeuwen, en sociale progressiviteit à la Marx.⁵⁶ Zijn invloed in de vroege socialistische

beweging was aanzienlijk, maar werd uiteindelijk overschaduwd door het praktisch reformisme in de economie en de politiek.

In de twintigste eeuw boekte de sociaal-democratie belangrijke successen bij de verbetering van de arbeidsomstandigheden van de werkende klasse dankzij nationale wetgeving, lokaal beleid en vakbondsactie. In de periode tussen de twee oorlogen werden programma's ontwikkeld voor 'socialisering' van de economie, economische democratie, sectoraal toezicht en medezeggenschap, maar die plannen bleven nogal abstract en werden nooit gerealiseerd. Pas in de jaren zestig en zeventig won een beweging voor meer democratie op de werkplek aan momentum in Nederland, als onderdeel van de veel grotere democratiseringsbeweging in die jaren, en werd het vraagstuk van vervreemding van de arbeid weer een politiek thema. Het Joegoslavische model van ondernemingsraden werd populair bij sommige vakbonden en delen van de sociaal-democratische achterban.⁵⁷ Uitbreiding van de medezeggenschap via de ondernemingsraad werd een belangrijk programmapunt van het kabinet-Den Uyl.

Het fundamentele – en onopgeloste – dilemma voor sociaal-democraten bleef de wens van meer democratie en invloed op bedrijfsniveau (met inbegrip van aandeelhouderschap) tegenover de angst voor collaboratie met het kapitalistische systeem en met de eigenaren of bestuurders van de onderneming en voor het nemen van verantwoordelijkheid voor strategische beslissingen die ongunstig kunnen zijn voor de werknemers zelf. Dat is wel de reden dat die andere lijn van sociaal-democratische politiek de dominante werd in de naoorlogse periode van snelle welvaarts groei: het idee van bevrijding út de arbeid. Zeker, werk werd nog steeds beschouwd als een plicht, als een vanzelfsprekend onderdeel van een bredere maatschappelijke verantwoordelijkheid en als middel tot participatie en integratie in de samenleving. Maar de wereld van vrijheid werd primair buiten de arbeidssfeer gezocht.

De beperking van de arbeidstijden was een van de centrale thema's van de vroege socialistische beweging geweest in haar strijd voor de achturige werkdag. Het was het symbool tegen de uitbuiting van de beroepsbevolking, die vaak onmenselijk lange werktijden had, elke dag weer, vanaf een jonge leeftijd. In de loop van de twintigste eeuw en met name na de oorlog, met een enorme groei in productiviteit en stijgende reële lonen, maakte het

idee dat zelfverwerkelijking moest plaatsvinden op de werkplek geleidelijk plaats voor de overtuiging dat die zou plaatsvinden binnen de sfeer van consumptie en vrije tijd. Werknemers kozen ervoor het werk als bron van inkomen te beschouwen om elders zingeving te vinden.⁵⁸

Maar de economische malaise in de jaren zeventig (oliecrisis) en begin jaren tachtig leidde tot een snelle stijging van de werkloosheid en groeiende aantallen mensen in de bijstand of met een arbeidsongeschiktheids- of andere socialezekerheidsuitkering. Daardoor werd een ander paradigma dominant in het sociaal-democratische gedachtegoed: dat van bevrijding dóór arbeid. Dat kwam deels door de stijgende kosten van inactiviteit en werkloosheid, deels door een nieuwe filosofie, die deelname aan de arbeidsmarkt op de eerste plaats zette. In die visie is werk essentieel voor burgers om deel te nemen aan en te integreren in de samenleving, om sociale netwerken te ontwikkelen en bij te dragen aan de samenleving als geheel. Sociale zekerheid moest gaan functioneren als een springplank om weer aan het werk te gaan, in plaats van als een vrijhaven voor de inactieven.

Deze visie werd vooral populair in die landen waar de welvaartstaat voornamelijk gebaseerd was op inkomensoverdracht (Nederland, Duitsland) in plaats van activerend arbeidsmarktbeleid (de Scandinavische landen). Hervorming van de sociale zekerheid, het arbeidsmarktbeleid en participatie gingen de bouwstenen vormen voor wat het concept van de activerende welvaartsstaat werd. Onderweg raakte echter iets uit beeld: het inzicht dat werk weliswaar goed voor ons is, maar dat het pas goed voor ons is als het 'goed werk' is.⁵⁹

De belofte van de werkplek in de nieuwe economie

Dat nam niet weg dat in de jaren negentig een wijdverbreid optimisme over de kwaliteit en democratisering van de werkplek ontstond. De impact van technologische veranderingen en de stijging van het onderwijsniveau van werknemers waren daarvoor. Zeker in Amerika spraken de voorbeelden ervan tot de verbeelding. Toen de Amerikaanse Lee Schore in 1978 bij een instrumentenfabriek ging werken, gaf haar functieclassificatie aan: *no thought required*, geen denkwerk vereist. Dat paste niet meer in een tijd van

snelle technologische verandering en een mondiale economie.⁶⁰ De *National Planning Association*, een in Washington gevestigde economische denktank met zijn wortels in de New Dealperiode, introduceerde het concept van *the new American workplace*.

Stelling was dat het oude idee van de werkplek werd gekenmerkt door grote bedrijven, bureaucratische organisaties die gestandaardiseerde massa-producten leverden, het 'fordistische' model. The new American workplace pleitte voor een nieuwe relatie tussen het management en werknemers, waarbij de laatsten werden beschouwd als het meest waardevolle bezit van de onderneming. Daarin staat de verantwoordelijkheid van de werknemer centraal: *Every employee is a manager*.⁶¹ Het management moet erop gericht zijn de werknemers te helpen om hun dienstverlening aan de klanten te verbeteren. Scholing en herscholing spelen een centrale rol. Technologie helpt de vooruitzichten voor werknemers te verbeteren.

De Amerikaanse vakbond AFL-CIO ontwikkelde een vergelijkbare visie op de toekomst van arbeidsrelaties. De vakcentrale bepleitte een *high skill, high wage*-benadering, gericht op een democratische organisatie die zorg draagt voor een uitstekende scholing en kwalificatie van werknemers, met grote verantwoordelijkheid voor productieprocessen en zorg voor zekerheid van inkomen. Een dergelijke strategie zou een macro-economische politiek en een krachtig industriebeleid niet vervangen, maar zou wel wezenlijk bijdragen aan economische innovatie en kwaliteitsverbetering van het werk.

Deze belofte van het post-fordisme sloeg ook in West-Europa aan. Een nieuw soort werkplek, met het menselijk kapitaal als de belangrijkste bron van waarde in de onderneming en gedemocratiseerde arbeidsverhoudingen, leek zich aan te dienen. Maar van dit optimistische scenario kwam niet veel terecht. Er hebben interessante ontwikkelingen plaatsgevonden op het gebied van sociale innovatie in grotere en kleinere ondernemingen.⁶² Maar de nieuwe technologie en het hogere opleidingsniveau hebben niet het betere en democratischere werk gebracht. Dat is te wijten aan de onvoorziene effecten van nieuwe technologieën en aan enige trends in de economie en arbeidsverhoudingen op ondernemingsniveau. Drie daarvan zijn de belangrijkste.

Allereerst is in de afgelopen decennia de machtsbalans binnen ondernemingen en banken verschoven van investeringsbelangen op lange termijn naar winstbelangen op korte termijn. Aandeelhouderswaarde kwam zo

in het middelpunt van het bestuur van de onderneming te staan. Deze nadruk op de aandeelhouderswaarde brengt een ijzeren regime van targets en afrekenen binnen de onderneming met zich mee. Om snelle resultaten op korte termijn te behalen zijn reorganisaties, overnames en fusies aan de orde van de dag, waardoor ondernemingen verworden tot een ordinair stuk handelswaar. Deze ontwikkeling ondergraaft de motivatie en identificatie van de werknemers met het bedrijf.⁶³ De recente geschiedenis van de Nederlandse ABN Amro-bank, zoals opgetekend door de journalist Jeroen Smit in *De prooi*, is een veelzeggend voorbeeld van deze trend.⁶⁴

Daar komt bij dat een nieuwe klasse managers de wereld van het bedrijfsleven heeft betreden: managers zonder wezenlijke kennis van het productie- en dienstverleningsproces dat de kern van de onderneming vormt; financiële doelstellingen drijven hen. Zij stellen zich op als waarneemers van de aandeelhouders, niet als werkelijke vertegenwoordigers van de onderneming, die decennialang is opgebouwd met behulp van vele werknemers. Veel werknemers ervaren een gebrek aan respect en waardering voor hun inspanningen in deze nieuwe ondernemingscultuur. Ze voelen zich kwetsbaar. Ze reageren niet met protest, maar met resignatie. De nieuwe klasse managers daarentegen bestaat uit mensen die sterk geloven in het individuele credo, mensen met een moderne sociaal-darwinistische kijk op de samenleving.⁶⁵

Mede als gevolg hiervan, maar van belang om als aparte trend te noemen, is de afwenteling van bedrijfsrisico's en kostenbesparingen op wat de 'onderkant van de arbeidsmarkt' heet. De kwaliteit van het werk en de arbeidsomstandigheden zijn er dikwijls ver onder de maat en liggen onder het niveau van wat we als 'fatsoenlijk werk' beschouwen: de broodbakkerij voor de Europese Lidl-winkels die Günther Walraff beschrijft, schoonmaakwerk, de vleesverwerkingsindustrie, de tuinbouw. Er is sprake van ongeremde flexibiliteit in arbeidscontracten, die extreme aanpassing vragen van de werknemers. Flexibilisering kan aansluiten bij de persoonlijke omstandigheden van werknemers en dus zowel voor hen als de onderneming gunstig uitpakken. Maar het soort flexibilisering dat we momenteel zien, inclusief een gebrek aan een langetermijnperspectief op een vaste baan, toegang tot onderwijs en een fatsoenlijk socialezekerheidsstelsel, is een voedingsbodem voor een gevoel van ongemak en onveiligheid. De beloning van banen aan

deze 'onderkant' is onvoldoende om een fatsoenlijk leven te leiden – ook in Nederland is in toenemende mate sprake van 'werkende armen'.⁶⁶

Het gaat bij deze banen niet alleen om 'slecht werk', maar ze bieden ook weinig perspectief.⁶⁷ Van een 'sociale-ladder-economie', waarin mensen makkelijk op de eerste sport konden opstappen en konden opklimmen om deel uit te gaan maken van een groeiende middenklasse, werd onze samenleving een 'zandloper-economie', waarin opwaartse sociale mobiliteit erg moeilijk is. Veel werknemers zijn dan ook bang hun positie te verliezen.

Ten derde lijkt 'goed werk' niet langer alleen over de 'onderkant' maar ook over het middendeel van de arbeidsmarkt te gaan. De goed opgeleide vakmensen en werknemers in de dienstverlening worden geconfronteerd met reorganisaties, het einde van 'hun' bedrijf, de 'taylorisering' van hun werk, de flexibilisering van hun contracten, toenemende verwachtingen en verlies aan respect voor hun vakmanschap. En met een onoverbrugbaar gat met de werkelijk rijken, voor wie de bomen niet hoog genoeg reiken. Voor veel van deze werknemers is stress een onderdeel van hun dagelijks werk. Dat is ook het sleutelwoord om te begrijpen welke druk de combinatie van veeleisend werk met kinderen opvoeden en de zorg voor ouders en andere familieleden legt.

De druk op gezinnen in het algemeen en vrouwen in het bijzonder lijkt te blijven toenemen in het spitsuur van het leven.⁶⁸ Recente Nederlandse cijfers bevestigen dat in de periode 2000-2005 wederom meer tijd is besteed aan verplichtingen (werk en zorg). Vooral vrouwen voelen de druk: 41 procent van de vrouwen beschouwt de combinatie van werk en zorg als een last; voor vrouwen met kleine kinderen is dat percentage nog hoger (53 procent).⁶⁹

Steun voor populisme

Tegen dit licht zijn de uitkomsten van het SIREN-rapport *Changing Working Life and the Appeal of the Extreme Right* (2007) goed te begrijpen. De auteurs daarvan hielden meer dan driehonderd diepte-interviews in zes verschillende Europese landen. Hun onderzoek richt zich op de vraag hoe werknemers de fundamentele sociaaleconomische veranderingen van deze tijd ervaren en of daarin aanknopingspunten zijn te vinden voor de steun

aan rechts-populistische bewegingen. De onderzoekers treffen drie verschillende reactiepatronen aan bij de ondervraagden.

Het eerste reactiepatroon vertolkt intense gevoelens van onrecht die ontstaan doordat aan legitieme verwachtingen met betrekking tot werk, sociale status en levensstandaard niet wordt voldaan. Bedrijfsreorganisaties, ontslagen, nieuwe managementstijlen of intensieve concurrentie op de arbeids- en huizenmarkt hebben een devaluerend effect op kwalificaties, ervaring die in het werkende leven is opgedaan, hard werken en opofferingen in het verleden, en reduceren de verwachte beloningen voor de onderwerping aan de eisen van een genadeloze wereld van werk tot nul. ‘Dergelijke frustraties worden vaak geuit als gevoel van onrecht [...] Het kernthema is dat de “fatsoenlijke en hard werkende” en daarom moreel superieure mensen worden verraden en dat ze moeten beseffen dat het stom was om eerlijk en loyaal te blijven en zich te onderwerpen aan de veeleisendheid van een steeds wrede wereld van het werk.’⁷⁰

Een tweede reactiepatroon heeft als kern de angst voor *déclassement*, sociale achteruitgang, ‘de onzekerheden en de gevoelens van machteloosheid die worden gekoppeld aan industrieel verval, onzekere werkgelegenheid of de devaluatie van vaardigheden en kwalificaties.’⁷¹ Sommigen uitten hun zorg over hun maatschappelijke positie, ‘verwijzend naar het feit dat de middenklasse in onze samenleving vrijwel is verdwenen en dat er een groeiend gat is tussen arm en rijk. [...] In het licht van onze onderzoeksresultaten zijn pensioenen van cruciaal belang als het om sociale bescherming gaat. Wat in het bijzonder sterke gevoelens van onrechtvaardigheid oproept is wanneer mensen de beloning voor een leven lang hard werken onthouden wordt of wanneer degenen die hun gezondheid hebben opgeofferd voor hun werk de mogelijkheid wordt ontnomen om vroegtijdig uit te treden met een acceptabel inkomen.’⁷²

Een derde patroon was te vinden bij mensen ‘die beroepsmatig vooruitgang hadden geboekt’, bijvoorbeeld via promotie binnen de onderneming. ‘Als gevolg daarvan identificeerden dezen zich sterk met de onderneming en haar doelstellingen. Wat hun arbeidsethiek betreft lijkt de prestatie-orientatie te zijn versterkt, waardoor ze meer eisen stellen aan hun collega’s en ondergeschikten. Ze zijn geneigd te geloven in de macht van de capaciteiten van het individu, internaliseren de regels van een neoliberaal kapitalistisch

systeem en vaak lijken ze een ideologie van sociaal darwinisme te delen, ofwel “survival of the fittest” op de arbeidsmarkt.”⁷³

De auteurs van het SIREN-rapport concluderen dat de wijze waarop sociaaleconomische veranderingen de positie van de werknemer raken een belangrijke factor vormt om de opkomst van het rechts-populisme en -extremisme in verschillende Europese landen te verklaren. Uit het onderzoek blijkt dat de bezorgdheid van veel mensen om ‘goed werk’ draait, niet alleen in de arbeidersklasse, maar ook in de middenklasse. De zwakte van de linkse partijen op dit terrein heeft een politieke leemte gecreëerd, dankbaar opgevuld door extreemrechts en populistisch-rechts.

De publieke werkplek

Het ligt hier voor de hand de verklaring voor dit alles te zoeken in ‘het kapitalisme’, ‘hardvochtig management’ of ‘de grote onderneming’. Dat is te makkelijk. Ook in het publieke domein, waar de politiek de leiding heeft en waar sociaal-democraten een belangrijke rol spelen, staan de arbeidsomstandigheden en de kwaliteit van het werk onder grote druk. Degenen die in de publieke sector werken en zich laten leiden door hun beroeps- en professionele ethiek, merken dat ze nu worden blootgesteld aan overmatige controle, markt- en winstprikkels, permanente beleidsveranderingen, een op magische wijze verveelvoudigd management, een ongeremd publiek en onbegrijpelijke regels.

De werknemers in de publieke sector worden geconfronteerd met een overdaad aan maatschappelijke problemen en een ‘ontketend’ publiek: ouders die iets te dwingend om betere cijfers voor hun kinderen vragen; een dronken menigte die zich tegen het personeel keert als een ambulance arriveert; buschauffeurs die in hun eentje agressieve passagiers het hoofd moeten bieden, de tweede man of vrouw is immers om efficiëntieredenen verdwenen. In 2007 stelde het kabinet zich ten doel het aantal medewerkers dat ervaring heeft met geweld en agressie terug te dringen van 66 naar 51 procent. Dat is niet gelukt. In een aantal categorieën – onderwijzers, treinpersoneel, ambulancepersoneel en medewerkers van de Belastingdienst – is het percentage wel gedaald, maar nog steeds zegt 59 procent in de onder-

zochte beroepsgroepen wel eens of regelmatig met geweld of agressie te maken te hebben. Voor werknemers bij Sociale Diensten is het percentage zelfs met 8 procent gestegen.⁷⁴

Dat is de druk van onderaf. Maar de ‘frontliniewerkers van de welvaartstaat’ hebben ook te maken met druk van boven: een overvloed aan nieuw beleid, reorganisaties, hervormingen en nog meer nieuw beleid. Gelukkig is er een gezonde mate van beleidsresistentie in de publieke dienstverlening, maar wat opvalt is dat de echte wereld van onze publieke dienstverleners, de dagelijkse praktijk, de publieke werkplek nooit de *prime mover* voor beleidsvorming zijn, maar eerder het kind van de rekening. Het beschamende falen van de top-downhervorming van het onderwijsbeleid in Nederland, zoals beschreven door de parlementaire onderzoekscommissie geleid door Jeroen Dijsselbloem, is in dat opzicht veelzeggend.

Er is niet veel van geleerd. Ook nu weer, bij de invoering van het passend onderwijs, worden alle klassieke fouten gemaakt. ‘Iedereen heeft heel goed meegedacht over passend onderwijs,’ aldus onderzoeksjournalist Jelle van der Meer, ‘besturen, raden en schoolleiders. Maar wel volledig over de hoofden van de leerkrachten heen.’⁷⁵ In zijn onderzoeksrapport komt onder meer Saskia Thiel, een ervaren leerkracht op het vmbo, aan het woord: ‘De school is een bedrijf geworden. Elk jaar zijn er nieuwe speerpunten. Er staat een enorme druk op. Nu dan weer Passend onderwijs. Enerzijds de slagingspercentages die altijd beter moeten en anderzijds aan iedereen een plekje bieden. Combineer dat maar eens.’ Ze stokt, vraagt bezorgd of het allemaal niet te veel als klagen klinkt, want dat is niet de bedoeling. Ze wil, zo benadrukt ze, vooral duidelijk maken dat er een gat zit tussen papieren plannen en de weerbarstige praktijk: ‘Van achter het bureau zijn zoveel dingen die in de klas en in school gebeuren onzichtbaar.’⁷⁶

Ten slotte is in de publieke sector op halfhartige en tweeslachtige manier gedereguleerd en geliberaliseerd en zijn allerlei vormen van marktwerking ingevoerd. De positie van de publieke dienstverlener was zelden het voornaamste aandachtspunt; het was de ‘consument’ of de overheid die de voornaamste rol speelde. Bij openbare aanbesteding van diensten is zelden de positie van de werknemers punt van aandacht geweest. Het *outsourcen* van het schoonmaken van publieke gebouwen – vroeger door schoonmakers in overheidsdienst verricht – is daarvan een navrant voorbeeld. Bij elke

nieuwe aanbesteding mochten de schoonmakers weliswaar blijven, maar verslechterden hun arbeidsvoorwaarden. Door de halfhartige introductie van markten (of quasi-markten) en nieuwe financieringsmethoden zijn bovendien prikkels geïntroduceerd in het publieke domein die strijdig zijn met de professionele ethiek of publieke moraal die deze instituten zou moeten kenmerken.

De publieke taak die moet worden uitgevoerd, is mede daardoor vervuild geraakt door allerlei min of meer commerciële subdoelstellingen. En de introductie van het *New Public Management* voegde daar een overmaat aan controle en verantwoordingsmechanismen aan toe. Absurde schema's zijn ingevoerd voor bijvoorbeeld werknemers in de thuiszorg, waarbij bij wijze van spreken drie minuten voor het knippen van nagels wordt uitgetrokken en twee minuten voor tandenpoetsen, maar slechts een halve voor een fatsoenlijk gesprek met de patiënt (die 'klant' wordt genoemd in het systeem). Wie de 'looplijst' van een willekeurig verzorgingshuis onder ogen krijgt, kan zich goed voorstellen hoe wanhopig de verzorgenden zijn – en dat dit type controle de kwaliteit van werk en verzorging fundamenteel aantast.

Het economische argument voor privatisering en de introductie van markten gaat grotendeels voorbij aan de alledaagse praktijk in de publieke sector. Incentive-structuren (door economen graag 'prikkel' genoemd) voor zowel 'werknemers' als 'klanten' die niet passen in de heersende economische theorie blijken juist van doorslaggevend belang te zijn voor de arbeidsomstandigheden en de kwaliteit van het werk bij de overheidsdiensten, zoals Julian Le Grand heeft aangetoond.⁷⁷

Het nettoresultaat is dat door de hervormingen in de publieke sector – waarvoor overigens niet alleen politici van PvdA-huize verantwoordelijk waren, maar die PvdA-politici wel in het bijzonder worden aangerekend – onderwijzers, politiemensen, verpleegkundigen en andere publieke werkers vervreemd zijn geraakt van de sociaal-democratie. De sociaal-democratie heeft niet bepaald adequaat gereageerd door zich bij de hervorming van de publieke sector voornamelijk te richten op de consumentenkant van de overheidsdiensten en kwantitatieve targets centraal te stellen. Beter ware het de verantwoordelijkheid voor goede dienstverlening, zowel bij management als bij uitvoerenden, aan te spreken. De kwaliteit van de publieke sector – inclusief onderwijs, zorg, medische zorg en allerlei andere maatschappelijke

diensten – is grotendeels afhankelijk van de frontliniewerkers in die domeinen. Het plezier en de trots die ze uit hun werk halen, zal cruciaal zijn voor de kwaliteit van de diensten die ze leveren.

Het zit diep

De situatie is natuurlijk onvergelijkbaar met die in de vroege hoogtijdagen van het kapitalisme: arbeidsomstandigheden, sociale zekerheid, inkomens en risico's op het werk zijn drastisch veranderd, en in de goede richting. Toch staat de kwaliteit van de werkplek onder stevige druk. De werkdruk is toegenomen, de autonomie en controle op het eigen werk verminderd. Francis Green vat dit mooi samen in zijn overzichtsstudie *Demanding Work*: als gevolg van de veranderingen binnen organisatiestructuren is de inspanning van werknemers de afgelopen jaren alleen maar toegenomen, terwijl de autonomie is afgenomen. Hierdoor is de tevredenheid van werknemers met hun baan verminderd.⁷⁸ Als gevolg daarvan staat de kwaliteit van arbeid steeds meer onder druk, ook in sectoren die klassiek als 'goed' te boek staan. Stress, werkdruk en onzekerheid nemen toe. Autonomie, controle en respect voor professionaliteit nemen af.

Al met al geen rooskleurig plaatje over de kwaliteit van arbeid. Maar wat zeggen de Nederlandse cijfers? Tweejaarlijks doet TNO een grootschalig onderzoek naar de kwaliteit van arbeid in Nederland, genaamd *De Arbeidsbalans*. In de meest recente uitgave hiervan komt het beeld naar voren dat het eigenlijk best goed gaat: 'De kwaliteit van arbeid is stabiel; de meeste werknemers zijn tevreden over hun arbeidsomstandigheden.'⁷⁹ Die tevredenheid is ook al jaren stabiel, zo rond de 78 procent. Op basis van deze monitor is dan ook besloten om geen aanbevelingen te doen aan de Tweede Kamer om de kwaliteit van arbeid te verbeteren: de cijfers geven toch aan dat het goed gaat?

Maar wat zeggen deze cijfers? Het gaat om gemiddelden. Neem bijvoorbeeld de flexibilisering van arbeid. Voorbeelden hiervan zijn flexibele werktijden en thuiswerken, of in beleidstermen 'plaats- en tijdsafhankelijk werken'. Dit werken leidt niet alleen tot meer overwerk en een hogere werkdruk, maar ook tot meer autonomie. Voor de hoogopgeleide consultant is

dat vast het geval. Maar geldt dat ook voor flexwerkers die wel meer druk en onzekerheid ervaren, maar niet meer autonomie, omdat hun werk hen helemaal niet onafhankelijker maakt van plaats en tijd?

Het gaat ook om nogal oppervlakkige cijfers. Ze bieden weinig inzicht in de werkelijke belevingswereld van de werknemers, in de zorgen, de geneugten en de frustraties van het werk. Wat vinden werknemers echt van hun werk? Hoeveel bevrediging halen ze eruit? Waar zijn ze bang voor? Zoals Abram de Swaan al in 1972 opmerkte naar aanleiding van zijn gesprekken met arbeiders is de vraag 'bent u tevreden met uw werk?' dubbelzinnig. 'Als aan Volkswagenbezitters gevraagd wordt "Bent u tevreden met uw auto?" zal een overrompelend percentage antwoorden dat het krenge ze best bevalt. En toch sluit dat niet uit dat bijna iedereen liever een Mercedes had gehad, als hij hem betalen kon.'⁸⁰ Zo is het ook met het onderzoek van TNO: de meeste mensen zijn in antwoord op de gestelde vragen redelijk tevreden met de kwaliteit van hun werkplek. Er is weliswaar meer stress, beloningen stroken niet altijd met de inspanningen en men heeft minder controle over zijn werk, maar over het algemeen is er weinig om je zorgen over te maken. Maar we hebben geen flauw idee of ze niet veel liever een Mercedes zouden hebben gehad.

Uit het beschikbare onderzoek van onderzoeksjournalisten, blijkt dat het helemaal niet zo goed gaat. Diepgravende onderzoeksprogramma's (zoals het SIREN-onderzoek), goede onderzoeksjournalistiek (zoals van Will Tinemans) en individuele verhalen (zoals van Günther Walraff en Barbara Ehrenreich) laten zien dat er een wijdverbreide onvrede, ongerustheid en bezorgdheid heerst op de werkplek en dat arbeidsomstandigheden voor veel mensen verre van ideaal zijn. En dat geldt niet alleen voor werknemers in de laaggeschoolde sectoren van de economie. De alarmerende cijfers over zelfdodingen in Franse ondernemingen als France Télécom die in 2009 opdoken, leidden tot een publiek debat in Frankrijk over stress op het werk, harde Angelsaksische managementmethoden en gebrek aan respect voor de individuele werknemer. De staking van schoonmakers in 2010 in Nederland bracht de abominabele arbeidsomstandigheden van de paria's van de werkende klasse aan het licht. En liet zien hoeveel bedrijven en openbare instellingen van hen profiteerden.⁸¹

Het opmerkelijke aan deze voorbeelden is dat ze helemaal niet primair over de traditionele thema's van georganiseerde arbeid – werktijden en

lonen – gaan. Het is de kwaliteit van de werkplek, de sfeer op het werk, de mate van controle, verantwoordelijkheid en respect voor de geleverde prestaties die de kern vormen van de onrust op het werk. Er is dus vooral kwalitatief onderzoek nodig.

Weer: bevrijding van de arbeid

Zo wordt een oud thema weer prominent. Naast de agenda voor de arbeidsmarkt is er dus ook een agenda voor de werkplek nodig, voor bevrijding van het werk, of om het in recente termen te zeggen, voor ‘goed werk’, voor werk waarin autonomie en controle een belangrijke rol spelen.⁸² Voor de overheid of politieke partijen is er geen eenvoudige koninklijke route om de kwaliteit van het werk te verbeteren. De politiek is bovendien niet altijd aan zet. Soms zijn persoonlijke initiatieven nodig, soms kan de vakbeweging of de ondernemingsraad een rol spelen als het om de kwaliteit van de werkplek gaat. Maar soms doet de politiek er wel degelijk toe. Dat geldt a fortiori voor de kwaliteit van het werk in de publieke sector. Al voor de SDAP gold dat het gemeentelijk overheidsbedrijf een voorbeeldfunctie had op het gebied van de arbeidsvoorwaarden en omstandigheden. Ook nu kan de politiek een verschil maken als het de kwaliteit van het werk in de publieke sector betreft. In het artikel ‘Beroepstrots als programma. Pleidooi voor een neorepublikeinse bestuursfilosofie’ geven Thijs Jansen, Jos Kole en Gabriël van den Brink daarvan praktische voorbeelden en een beleidsoriëntatie voor de toekomst.

Maar dat ook voor de kwaliteit van het werk in de private sector overheid en politiek van betekenis kunnen zijn, laat het voorbeeld van Scandinavië zien. Vanaf de jaren zeventig is er beleid ontwikkeld om de kwaliteit van het werk te verbeteren. Er is wetgeving tot stand gekomen om de sociale partners de mogelijkheid te bieden om over veranderingen in de organisatie van het werk te onderhandelen en de kwaliteit van het werk te verbeteren. Het gaat dan om controle, afwisseling en zeggenschap op de werkplek. De resultaten van deze gevarieerde aanpak zijn te zien in een vergelijkend onderzoek uit 1996, waaruit blijkt dat de kwaliteit van arbeid in Scandinavische landen relatief hoger ligt dan in de rest van Europa.⁸³

Inspiratiebronnen genoeg. Maar daaraan vooraf gaat de vraag hoe de sociaal-democratie staat tegenover de betekenis van werk en de rol van werk in ons leven. Wat is de visie van de arbeiderspartij op arbeid? Is een baan meer dan de kost verdienen? Beschouwen we de werkplek als een plek voor economische democratie en zelfverwerkelijking? Als een plek waar respect, controle, vakmanschap en professionele ethiek heersen? Of rekken we het belang van werk dan te veel op? Moeten we de voorkeur geven aan volledige arbeidscommodificatie?⁸⁴ Het wordt tijd die vragen weer op de agenda te zetten.

9

Arbeid

Een eigenaardig fenomeen

HANS ACHTERHUIS

In een niet al te ver verleden wisten sociaal-democraten redelijk goed hoe ze de maatschappelijke problematiek van de arbeid aan de orde moesten stellen. Centraal in de socialistische theorie stond immers van oudsher de tegenstelling tussen arbeid en kapitaal. In een rede⁸⁵ die mijn voormalige Groningse collega Lolle Nauta hield op een door de Wiardi Beckman Stichting georganiseerde conferentie over het Beginselfprogramma van de PvdA uit 1977, waarbij hijzelf nauw betrokken was geweest, werd dit theoretische uitgangspunt dan ook uitdrukkelijk genoemd. En juist vanuit deze beslissende tegenstelling tussen kapitaal en arbeid was op de achtergrond van de sociaal-democratische politiek het maatschappelijk alternatief van een nieuwe socialistische samenleving altijd aanwezig. Het kapitalisme zou worden afgeschaft opdat de arbeid bevrijd van de onderdrukking door het kapitaal zich in vrijheid zou kunnen ontplooiën.

Hoe dat laatste precies in zijn werk zou moeten gaan – de socialisatie van de productiemiddelen speelde er een magische rol in – werd zelden verder uitgewerkt. Wel ontsloeg dit mooie maar ietwat vage toekomstperspectief de sociaal-democraten van de plicht om voor het heden een arbeidsfilosofie te ontwerpen waarin fundamentele vragen over arbeid konden worden doordacht.

In mijn boek *Arbeid, een eigenaardig medicijn* uit 1984 probeerde ik wel een filosofie van de arbeid te formuleren. Maar achteraf besef ik dat ik zelf ook toen deels gezwicht ben voor de verleiding om vanuit een groot maatschappelijk Alternatief mijn ideeën over arbeid vorm te geven. Dat alternatief ontleende ik weliswaar niet meer aan het denken van Marx en andere socialisten, maar aan de derdewereldfilosoof Ivan Illich. Voor de formele structuur van mijn boek maakte dat echter weinig uit. Toch denk ik dat een terugblik op mijn studie kan helpen om een brede, inhoudelijke filosofie van de arbeid te ontwikkelen. Dit artikel is er een eerste aanzet voor.

Zoals gezegd, in 1984 verscheen mijn studie *Arbeid, een eigenaardig medicijn*. Het boek werd goed ontvangen, haalde de nonfictie-bestsellerlijsten en beleefde in korte tijd vier drukken. Daarna was het plotseling afgelopen. In tegenstelling tot andere boeken van mijn hand die langere tijd in druk waren of nog zijn, verdween dit boek vrij geruisloos uit de aandacht van kopers en lezers.

Achteraf is dat gemakkelijk te verklaren. In mijn boek hinkte ik op twee min of meer tegenstrijdige gedachten die ik zelfs in de titel tot uitdrukking bracht. Enerzijds benadrukte ik de onderdrukkende en ziekmakende aspecten van loonarbeid en meende ik dat mensen zich hiervan moesten bevrijden. Dat paste goed in de tijdgeest. Veel fabrieksarbeiders waren in de wao beland en in de vroege jaren tachtig rees daarnaast de werkloosheid de pan uit. Allerlei officiële rapporten waren ervan overtuigd dat de volledige werkgelegenheid nooit terug zou komen. De voornaamste aanbeveling waarmee ze vaak kwamen was dat mensen hun heil voortaan maar beter buiten de betaalde arbeid konden zoeken.

Van overheidswege werden in deze situatie allerlei vormen van welzijns-werk gepropageerd om werklozen te begeleiden en bezig te houden. Binnen de brede en bonte linkse maatschappelijke beweging werd daarentegen naar een maatschappelijk alternatief gezocht. Ideeën over minder uren werken en een arbeidsloos basisinkomen buitelden in vele varianten over elkaar heen; de Bond tegen het Arbeidsethos haalde met haar acties de voorpagina's van de kranten. Mijn reflecties over arbeid waren deels bedoeld om deze maatschappijkritische beweging te ondersteunen.

Anderzijds ontwikkelde ik, los van bovenstaande analyses, in *Arbeid, een eigenaardig medicijn* een filosofie van de arbeid die de grote waarde ervan onderstreept. Aansluitend hierbij overtuigden veel empirische gegevens mij dat werkloosheid mensen passief, afhankelijk en zelfs regelrecht ziek maakt. Arbeid bleek hiertegen vaak het beste medicijn, ook al bleef ik dat 'eigenaardig' vinden.

De spanning tussen de twee standpunten in mijn boek, die een weerspiegeling vormde van de spanningen en verwarringen over de toekomst van de arbeid in de maatschappij, loste zich eind jaren tachtig snel op. Allerlei factoren als het begin van de digitale revolutie en de val van De Muur, leidden ertoe dat de werkgelegenheid snel aantrok. Mijn analyse was niet dringend

meer. Heel af en toe manifesteert zich ook vandaag de dag nog een 'bewust werkloze' die *Arbeid, een eigenaardig medicijn* als een soort cultboek koestert.

Belangrijker in mijn terugblik is dat achter mijn toenmalige gespleten stellingname twee filosofen stonden die mij diepgaand hebben beïnvloed: Ivan Illich en Hannah Arendt. Met de titel van een van zijn toen zeer populaire publicaties bepleitte de eerste *Het recht op nuttige werkloosheid*. Volgens Illich moesten mensen ernaar streven om gezamenlijk op autonome wijze hun leven vorm te geven, eventueel enigszins ondersteund door een variant van het al genoemde basisinkomen. Hier was duidelijk sprake van een radicale breuk met de bestaande kapitalistische orde, al was het alternatief van Illich zeker niet traditioneel socialistisch te noemen.

Hannah Arendt ontwierp daarentegen in haar grote studie *Vita activa* een brede, fenomenologisch georiënteerde filosofie van de arbeid, die nu al zo'n vijftig jaar onovertroffen is. Zoals ik in dit artikel verder zal uitwerken, onderscheidde zij in het actieve leven van de mens drie verschillende soorten bezigheden: arbeiden, werken en handelen. Een volwaardig menselijk leven zou de mogelijkheid tot het verrichten van deze drie activiteiten moeten bieden. En ook al was Arendt er zelf halfslachtig en aarzelend over, mijn toenmalige conclusie was al dat een baan – Arendt sprak nog afwijzend over een vorm van loonslavernij – in de moderne tijd de beste mogelijkheid bood tot een volwaardig leven in deze zin.

Illich was overigens veel uitgesprokener dan Arendt in zijn afwijzing van de moderne loonarbeid. Die kon volgens hem niet meer de toegang bieden tot een volwaardig menselijk leven. In zijn essay *Schaduwarbeid* stelde hij dat de beschouwingen van Arendt in de moderne tijd geen realiteitswaarde meer hadden. 'Het boek *Vita activa* van Arendt bevat schitterende hoofdstukken over arbeiden, werken en handelen. Deze zijn van grote waarde, voor zover ze een historisch bestaande westerse consensus bevatten over het onderscheid dat van Plato tot Marx gemaakt werd, tussen het rijk van de noodzaak en het rijk van de vrijheid. Maar de naïeve gedachte dat Arendts interpretatie gebruikt kan worden voor een geschiedenis van de arbeid tot op heden, verhult de discontinuïteit in de status van de arbeid gedurende de overgang naar de industriële samenleving. De maatschappelijke voorwaarden voor arbeiden, werken (en handelen) in de klassieke betekenis van Arendt zijn vernietigd.'⁸⁶

Deze uitspraak van Illich, die ik in het verleden dus deels onderschreef,

tekent de tweeslachtigheid van mijn toenmalige denken over arbeid. Van-
daag de dag wil ik op twee punten afstand nemen van de woorden van
Illich. In de eerste plaats, zo merk ik op, vormt de inhoud van wat Illich hier
tegen Arendt aanvoert, juist de hoofdmoot van haar betoog in *Vita activa*.
Arendt stelt met veel nadruk dat er een breuk met de traditie is ontstaan,
waardoor wij de traditionele wijsgerige inzichten niet zonder meer kunnen
overplaatsen naar het heden. In de tweede plaats zou ik, tegen Illich, eraan
vast willen houden dat ondanks de diepte van de kloof die ons van de tra-
ditie scheidt, wij ook tegenwoordig nog ons voordeel kunnen doen met de
fenomenologische analyses van Arendt.

Beide punten wil ik in het vervolg van dit artikel kort aan de orde stellen.
Ik begin met de wijsgerige analyse die Arendt geeft van de drie genoemde
fenomenen uit het actieve leven van de mens. Zoals gezegd, legt Arendt
het actieve leven van de mens uiteen in de componenten arbeiden, werken
en handelen. Bij het arbeiden gaat het om de activiteiten die ertoe dienen
het levensproces gaande te houden. Dat gebeurt zowel door het maken en
gereedmaken van zaken voor directe menselijke consumptie als door het be-
schermen van mens en wereld tegen de natuurprocessen van groei en verval.
In beide gevallen is arbeiden een cyclisch proces. Er komt nooit een einde aan,
het moet voortdurend doorgaan. Bij werken gaat het om het maken van iets,
het betreft een bezigheid die een einde heeft. Als het product van mijn werk
gerealiseerd is, ben ik klaar. In het proces van het werken bouwen we aan een
menselijke wereld die een zekere permanentie en duurzaamheid krijgt. Ik
geef het verschil tussen beide activiteiten simpel aan. Eten koken of afwassen,
zieken verzorgen of het huis schoonmaken is arbeiden, het moet dag in dag
uit opnieuw gebeuren, het heeft een cyclisch karakter. Het bouwen van een
huis of schuur, het schrijven van een boek of artikel valt onder werken; het
heeft een lineair karakter, kent een einde. Handelen betreft die activiteiten
waarin iemand zich als uniek individu te midden van anderen kan laten zien.
Hierdoor kan hij maatschappelijke erkenning voor zijn persoon en zijn daden
krijgen. In de beschrijvingen van Arendt valt handelen grotendeels samen
met politiek bedrijven, waarbij de Griekse polis haar grote voorbeeld is.

De Griekse waardering voor deze drie verschillende activiteiten, die ik
zelf in de lijn van Arendt benadruk, komt scherp naar voren in de mytho-
logische figuren die ermee verbonden worden. Voor het arbeiden is dat

Sisyfus. Het verhaal over hem is bekend. Als straf van de goden moet hij in de onderwereld een steen tegen een berg oprollen. Steeds als hij bijna boven is, valt deze weer naar beneden waardoor Sisyfus opnieuw moet beginnen. De antropologische kern van arbeiden is hiermee perfect uitgedrukt. Ook wij spreken immers nog steeds van een sisyfusarbeid.

Werken wordt door de klassieke Grieken in verband gebracht met de halfgod Prometheus. Deze heeft door de diefstal van het vuur ambachten en technieken aan de mensheid geschonken en hierdoor volgens de mythe het voortbestaan ervan veiliggesteld. De door de goden gegeven natuur is niet voldoende voor het menselijk overleven; met behulp van de techniek moet de werkende mens tegenover de goden zijn eigen wereld als een blijvend tehuis opbouwen. Net als bij Sisyfus is voor ons ook deze mythologische connotatie nog herkenbaar. Prometheus wordt nog steeds verbonden met de manmoedige poging van de mensheid om de natuur met behulp van de techniek te overheersen, naar menselijke hand te zetten. Wanneer Marx het heeft over het grootschalige productieproces dat het kapitalisme in gang heeft gezet, noemt hij niet voor niets Prometheus 'de eerste heilige van de atheïstische kalender'.

De mythologische held ten slotte die door de Grieken met handelen werd verbonden, was Achilles. De op het publieke terrein handelende mens maakt zichzelf zichtbaar opdat er een verhaal over zijn grote woorden en daden kan worden verteld. Op die manier verwerft hij maatschappelijke erkenning. Bij Achilles zien we hoe dit gethematiseerd wordt. Hij kreeg van de goden de keus tussen een rustig en lang leven of een kort en roemrijk bestaan. Zonder aarzelen koos hij voor het laatste.

Als ik nu ter afsluiting de vraag aan de orde stel hoe wij in het heden met deze traditionele wijsgerige analyse kunnen omgaan, herhaal ik met nadruk dat ik het met Arendt eens ben dat wij op geen enkele wijze terug moeten proberen te keren naar de wijsgerige en maatschappelijke tradities uit ons verleden. Daarvoor staan bijvoorbeeld de Griekse of middeleeuwse instituties die de arbeid regelden, te ver van ons af. Wel meen ik dat wij van de traditie nog dingen kunnen leren, die we in onze hedendaagse context kunnen herformuleren en behouden. Arendt vergelijkt de filosoof die dit doet met een parelduiker. Zelf haalt ze ook op deze wijze brokstukken uit het verleden, die verspreid op de zeebodem van de geschiedenis liggen, naar boven. Soms zal

de schelp die zo opgedoken wordt een kostbare parel bevatten, een inzicht dat wij kunnen gebruiken om ons ook in onze moderne tijden beter te oriënteren.

Met twee korte voorbeelden wil ik deze kunst van het parelduiken illustreren. De eerste draait om een citaat dat ik graag gebruik om te laten zien dat je geen filosoof hoeft te zijn om het verschil tussen arbeiden en werken te onderkennen. Het stamt uit het schitterende boek *Werk* van Martin Schouten uit 1978, waarin vijftig mensen over de betekenis van hun baan worden geïnterviewd. Aan het woord is een Amsterdamse huisvrouw. 'Het naarste is dat je altijd bezig bent, ook als je niet bezig bent. Dan ben je in gedachten nog bezig met de dingen die je eigenlijk nog had moeten doen, dag in dag uit. Mijn man, die metselaar is, doet in een middag een muurtje en dan zegt iedereen: oh wat mooi zeg, dat muurtje, prachtig. Maar als jij ramen gezeemd hebt – dan ben ik een halve dag bezig en dat is nog levensgevaarlijk ook op drie hoog – dan is er nooit iemand die zegt: potverdikkie zeg, wat heb je die ramen prachtig schoon gemaakt. Maar het is toch veel meer werk dan dat muurtje en over twintig jaar zeggen ze nog steeds: mooi muurtje. Wat jij hebt gedaan is inmiddels alweer tachtigduizend keer smerig geworden en opnieuw weer schoon gemaakt.'⁸⁷

Wie bovenstaand voorbeeld te anekdotisch acht, verwijs ik naar het grote Meaning of Work-project dat in acht landen, waaronder Nederland, de betekenis van werken voor de beroepsbevolking heeft onderzocht. De uitkomsten hiervan worden geanalyseerd in *Waarom werken wij? De betekenis van werken 1983-2008/2009*, het proefschrift dat Frank van Luijk in juni 2011 aan de VU verdedigde. De aan arbeiden, werken en handelen verbonden waarden worden in dit project door veel respondenten met de betekenis van hun baan verbonden. Het gaat om de mogelijkheid om zelf via je verdiensten voor je eigen levensonderhoud verantwoordelijk te zijn, om het meesterschap over het product dat je maakt, om de erkenning die je van je collega's en de maatschappij krijgt.

Een politiek van de arbeid zou deze vereisten dienen uit te werken en de arbeid zo vorm moeten geven dat hier zoveel mogelijk aan voldaan kan worden. De sisyfusarbeid die het beroepsleven soms is, blijkt te voldoen als zij verbonden kan worden met het vakmanschap van Prometheus en de erkenning verkrijgt die Achilles met zijn heldendaden nastreefde.⁸⁸

10

Goed werk is een doel, geen middel

GABRIËL VAN DEN BRINK, THIJS JANSEN EN JOS KOLE

In this view of a free society, both its liberties and its servitudes are determined by its striving for self-improvement, which in its turn is determined by the intimations of truths yet to be revealed, calling on men to reveal them. In the pursuit of excellence it accepts a condition of society in which the public interest is known only fragmentarily and is left to be achieved as the outcome of individual initiatives aiming at fragmentary problems.

[Michael Polanyi in "The Republic of Science: its Political and Economic Theory"⁸⁹]

'Het leidt tot een soort McDonalds-medewerker-van-de-week; afgunst en demotivatie,' aldus een leraar over de prestatiebeloning die het kabinet-Rutte I voornemens was in te voeren. Zeven van de tien leraren wezen deze vorm van beloning af in een in mei 2011 gehouden enquête onder 3900 leden van de Algemene Onderwijsbond. Het felle debat over de invoering van prestatiebeloning was er slechts een van de vele die gevoerd werd over de kwaliteit van de (semi)publieke dienstverlening in Nederland. De onenigheid over wat kwaliteit is en hoe deze verbeterd kan worden blijkt elke keer weer groot te zijn.

Was bijvoorbeeld het Savannah-effect – de toename met 40 procent van het aantal kinderen dat tussen begin 2005 en eind 2009 onder toezicht werd gesteld of uit huis werd geplaatst – een teken dat de kwaliteit van de jeugdzorg was toegenomen? Of waren de professionals in de jeugdzorg juist gevaarlijk defensief gaan opereren en ging dit ten koste van de kwaliteit en de rechten van kinderen en ouders?

Ook in de zorg woeden regelmatig dit soort discussies. Zo stopte zorgverzekeraar CZ in september 2010 de samenwerking met zes ziekenhuizen op het gebied van borstkanker, omdat ze de resultaten daar niet goed genoeg vond. Zal de steeds intensiever wordende bemoeienis van de verzekeraars de kwaliteit van de Nederlandse zorg verbeteren? Deze voorbeelden laten

zien dat de kwaliteit van de (semi)publieke dienstverlening in Nederland onverminderd hoog op de agenda staat. Opvallend is dat beleidsmaatregelen vaak dwars tegen het advies van de uitvoerende professionals in worden ingevoerd. Het is de vraag of een dergelijk opdringen van beleid van bovenaf uiteindelijk leidt tot betere publieke dienstverlening.

Richard Sennett betoogt in zijn boek *The Craftsman* dat de moderne wereld tot nog toe twee dominante recepten heeft gekend om 'goed werk' te stimuleren.⁹⁰ Het eerste is een sterke overheidssturing zoals op een extreme wijze in de Sovjet-Unie gebeurde op basis van het parool 'lever goed werk voor je vaderland'. Deze hiërarchische regulering leidde tot massale onverschilligheid en demoralisatie op de werkvloer en daardoor ook tot slecht werk. Terwijl het communistische systeem is ingestort, is de strategie in het Westen om professionals uit naam van een strikt gedefinieerd publiek belang van bovenaf aan te sturen onverminderd groot. Het tweede, nog veel gebruikte recept is concurrentie. Hierbij wordt verondersteld dat als mensen strijden tegen anderen dit hun verlangen om goed te presteren stimuleert. Hierbij horen individuele beloningen.

Sennett komt tot de conclusie dat beide recepten gefaald hebben. Hij heeft gelijk. Zoals Herman Wijffels dat mooi verwoordt heeft, zijn we op weg naar een nieuwe maatschappelijke ordening waarvan gemotiveerde professionals de pijlers zullen zijn. Wijffels: 'In de oude ordening werd alles van bovenaf geregeld. De politiek is daarvan een reflectie. Het systeem heeft een geweldige aanzuigende werking naar boven. De politiek voelt zich eindverantwoordelijk voor alles. Dat past niet meer. De politiek wordt niet overbodig, zij moet stelsels ontwerpen waarbinnen professionele werkers hun verantwoordelijkheid kunnen nemen. [...] Op het functioneren van de politiek zit [...] veel angst, het systeem is zelfs een stapeling van angst: ministers en politici die zich afvragen wat de media over hen schrijven, ambtenaren die het als hoogste taak zien hun minister uit de wind te houden, ga maar door. Het gaat er om de kracht te vinden niet buiten, maar in je zelf.'⁹¹

Het is de hoogste tijd voor een alternatieve besturingsfilosofie die uitgaat van de deskundigheid, vaardigheid, beroepsethiek en intrinsieke motivatie van degenen die op de werkvloer het echte werk doen. We hebben voor het alternatief dat ons voor ogen staat enkele karakteristieken en een aantal criteria geformuleerd. Inhoudelijk gezien vertoont onze visie overeenkomst

met een neorepublikeinse politieke filosofie.⁹² Een politieke filosofie, omdat een antwoord gezocht wordt op de vraag wat de beste manier is om samenleven te regelen en een staat te besturen.⁹³ Een neorepublikeinse visie vanwege de door ons veronderstelde grote betrokkenheid van ieder lid van de samenleving op de publieke zaak (de res publica, waarvan het woord ‘republikeins’ is afgeleid).

Voor alle duidelijkheid: ‘republikeins’ heeft hier dus niets te maken met de afwijzing van koningschap, maar met een zelfbewuste toewijding aan dat wat we als burgers in de samenleving aan gemeenschappelijk goed delen. Cruciaal bij die betrokkenheid is dat burgers zelf, in dialoog en debat, bepalen wat ze onder het gemene goed, algemeen belang of de publieke zaak willen verstaan, en in die zin impliceert republikanisme een vorm van zelfbestuur.

Door zichzelf te besturen maken burgers zich vrij van dominantie door anderen en deze vrijheid typeert republicanisme bij uitstek. We menen dat het stimuleren van beroepstrots in Nederland in constructieve banen kan worden geleid door deze in te kaderen in een moderne versie van republicanisme. Ons pleidooi voor professionele zelfregulering in de (semi)publieke sector sluit nauw aan bij de republikeinse nadruk op zelfrespect, zelfbestuur, zelfbinding aan de publieke zaak en de actieve participatie van ieder in ‘bestuursprocessen’.

Werken met zelfrespect

Voor het leveren van goed werk is een werknemer nodig die zich als een professional opstelt. Een professional is iemand die gemotiveerd is om goed werk te leveren en dat ook kan waarmaken, doordat hij of zij de noodzakelijke expertise heeft en die naar eer en geweten aanwendt voor de uitvoering van het werk. Een werknemer die alleen maar doet wat hem wordt opgedragen of alleen werkt als de baas kijkt, of minimalistisch naar zijn werk kijkt, is geen professional.

Wat zijn eigenlijk de kenmerken van professioneel uitgevoerd, goed werk? Daarover kan veel geleerd worden van het Good Work Project, een Amerikaans onderzoek naar wat de kenmerken en voorwaarden zijn van goed werk. De trekkers van dit project – dat aan Harvard University (MA) wordt

uitgevoerd – zijn de bekende Amerikaanse psychologen Howard Gardner (Harvard University), Mihaly Csikszentmihalyi (Claremont Graduate University) en William Damon (Stanford University). Het onderzoek loopt nu ruim vijftien jaar, sinds 1995, en eind 2006 heeft deze groep uitvoerige interviews gehouden met meer dan honderdtwintig beroepsbeoefenaars van verschillende leeftijden in verschillende beroepsgroepen en verspreid over heel de Verenigde Staten.

Een van de resultaten van dat onderzoek is de conclusie dat wat de meeste beoefenaars als goed werk betitelen de volgende drie dimensies combineert:

- ❖ Voor degene die het werk uitvoert is het werk betekenisvol en hij of zij kan daarin zijn of haar betrokkenheid kwijt (*engagement*).
- ❖ Het werk voldoet technisch en ambachtelijk aan hoge maatstaven (*excellence*).
- ❖ Het werk voldoet moreel aan hoge maatstaven (*ethical*).⁹⁴

In ons boek *Beroepstrots*⁹⁵ hebben we onder andere op basis van de inzichten uit het Good Work Project – maar ook van andere wetenschappelijke onderzoeken – geanalyseerd wat de belangrijkste drijfveren zijn om goed werk te leveren. De beste en krachtigste drijfveer van professionals is hun zelfrespect. Dat zelfrespect heeft drie verschillende lagen: het gevoel voor eigenwaarde, beroepstrots en beroepseer. Het laat zich voorstellen als een gang van binnen naar buiten, van individueel naar sociaal, van zelf naar anderen.⁹⁶ De eigenlijke kern van het professionele leven is het streven om steeds beter te worden in wat je doet en daardoor steeds iets beters te maken of een betere dienst te verlenen. Het prototype daarvan is de ambachtelijke vakman die werk wil leveren dat aan de hoogst mogelijke kwaliteitsmaatstaven voldoet.

Waar komt die drang tot kwaliteitsverbetering vandaan? De bekende rechtsfilosoof John Rawls heeft dat verklaard uit een type menselijke motivatie dat hij als ‘het aristotelische principe’ aanduidt. De mens schept er plezier in om zijn aangeboren of aangeleerde vermogens te ontwikkelen en het plezier daarin wordt groter naarmate het vermogen meer wordt uitgedaagd. Hieraan ligt het idee ten grondslag dat mensen van twee activiteiten die ze even goed kunnen, de activiteit zullen kiezen die ze het meest uitdagend vinden. Vermoedelijk is dat het geval – aldus Rawls – omdat lastige,

complexe activiteiten meer plezier opleveren omdat zij het verlangen naar variëteit of nieuwe ervaringen bevrediging geven en de gelegenheid bieden voor creativiteit. Karakteristiek voor het Aristotelische principe is dat de mens niet uitsluitend wordt gezien als gedreven door lichamelijke behoeftes. Hij of zij wordt evengoed gedreven door het verlangen om dingen te doen die op zichzelf waardevol zijn, tenminste wanneer de bevrediging van de primaire behoeftes is veiliggesteld.⁹⁷

Zelfdiscipline speelt een belangrijke rol bij het professionele streven naar kwaliteit; het duurt lang voordat mensen de betreffende vaardigheden onder de knie hebben. Leergierigheid is nodig, net als het vermogen kritisch naar jezelf te blijven kijken. Het afzien dat hiervoor nodig is, het blijven investeren en scherp blijven, wordt niet gemotiveerd door een kracht van buitenaf. Een belangrijke 'beloning' zit hem in het vergrote gevoel van eigenwaarde dat mensen krijgen als dingen lukken, als ze slagen in hun opzet.

Volgens Sennett krijgen mensen door ambachtelijkheid, door het leren van een complexe vaardigheid, een gevoel van eigenwaarde dat niet in de eerste plaats afhankelijk is van de erkenning van anderen.⁹⁸ Dat blijkt uit de definitie die hij van vakmanschap geeft: iets goed doen als doel op zich.⁹⁹ De beloning ligt niet buiten dat werk (zoals loon of aanzien) maar is inherent aan dat werk zelf: 'Trots op je werk is de beloning voor vaardigheid en toewijding. [...] vakmensen zijn het meest trots op vaardigheden die rijpen.'¹⁰⁰

Het permanente streven naar kwaliteitsverbetering als doel op zich, als grondslag voor eigenwaarde, wijst op een van de belangrijke drijfveren van de vakman of professional: het steeds beter willen worden in een complexe vaardigheid. Die drijfveer verdwijnt echter vaak uit het zicht. Dat komt doordat de professional niet de enige is die over de kwaliteitsmaatstaven van 'goed werk' gaat. Wanneer hij bijvoorbeeld met zijn product of dienst geld wil verdienen, krijgt hij onvermijdelijk met anderen te maken. Dan zullen zijn eigen kwaliteitsmaatstaven erkend moeten worden door die anderen. Deze overstap uit de binnenwereld van eigenwaarde naar de buitenwereld van 'marktwaarde' brengt allerlei andere motieven in het spel die te maken hebben met erkenning van hem en zijn werk door anderen.

Het proces van erkenning door anderen kan beschreven worden als een beweging van binnen naar buiten en komt in twee stappen tot stand. De eerste stap brengt de professional naar een gebied tussen de binnen- en

buitenwereld. Het openlijk trots zijn op zijn werk plaatst hem in dat tussen-gebied. Trots is het zelfbewust, in het openbaar uitkomen voor een prestatie of eigenschap van jezelf of van iets of iemand die je tot 'jezelf' rekent,¹⁰¹ omdat je vindt dat de waarde daarvan bredere erkenning verdient. Daarbij zijn mensen erop uit dat anderen die positieve waardering van dat 'eigene' op zijn minst zullen respecteren, of – nog sterker – delen. Deze trots is een kunst, omdat het mogelijk is dat het appel dat ermee op anderen gedaan wordt, onbeantwoord blijft.

De eer gaat vervolgens een rol spelen wanneer de individuele professional nog verder naar buiten treedt en hij de maatschappelijke realiteit in gaat. Trots kun je hebben (eer niet), eer kun je krijgen (trots niet). Daaruit blijkt meteen dat eer sterk is gericht op de erkenning door anderen. 'Eer' is van toepassing als iemand hoge eisen aan zijn eigen doen en laten stelt, om in de ogen van zichzelf en anderen iets voor te stellen. Eer is in tegenstelling tot trots een ingespannen streven. Ook hier is sprake van een nauwe relatie tussen zelfrespect en respect (van anderen). Vaak gaat het hierbij om het voldoen aan hoge normen die door iemand zelf en door de groep waar hij bij hoort tot maat zijn verklaard.

Een gevoel van eigenwaarde hebben, trots kunnen zijn en beroepseer krijgen: dat zijn drie belangrijke drijfveren voor goed werk. Samen vormen zij als het ware de 'motor van goed werk'. Men zou dit ook kunnen omschrijven als 'een actief streven naar individueel en collectief zelfrespect'. Daarop stuurt onze republikeinse filosofie in positieve zin aan.

De krachtenvelden rondom goed werk

De motivatie om goed werk te verrichten is bepalend voor de professionaliteit van mensen. Zoals gesteld hangt de kracht van die motivatie bepaald niet uitsluitend af van de individuele professional, maar ook voor een belangrijk deel van de omgeving waarin hij zijn werk doet. Hierboven hebben we die krachten beschreven aan de hand van de weg van binnen naar buiten, van eigenwaarde, via beroepstrots naar beroepseer.

Een ander perspectief op de krachten die hierbij een rol spelen komt van het Good Work Project. Daarin worden vier krachtenvelden onderscheiden

die invloed uitoefenen op de motivatie: het culturele krachtenveld, het sociale krachtenveld, de persoonlijke maatstaven en het opbrengsten-krachtenveld.

Het culturele krachtenveld bestaat uit de (ongeschreven) regels en gewoontes van een beroep, de beroepscultuur. Sommige beroepsgroepen hebben de gemeenschappelijke normen en waarden vastgelegd in een beroepscode. Dokters onder meer hebben met elkaar afspraken gemaakt over de kwaliteitsmaatstaven die zij met elkaar dienen aan te houden. Dat komt onder meer tot uitdrukking in eisen aan opleiding en de verplichting tot registratie. De vakman is hier niet alleen individu, hij maakt deel uit van een collectieve beroepspraktijk waarin men voortdurend tracht overeenstemming te bereiken over beroepsethische normen en waarden, idealen, doelen en maatstaven. De hoge eisen die men aan elkaar stelt zijn uiteindelijk bedoeld om de eer van de beroepsgroep hoog te houden en degenen – patiënten en cliënten – recht te doen aan wie de professionals diensten verlenen.

Het sociale krachtenveld duidt de krachten aan die in het ‘veld’ voorkomen, dat wil zeggen die gewoon zijn in de dagelijkse gang van zaken op de werkvloer tussen beroepsgenoten. Die kunnen in het verlengde liggen van de culturele krachten, maar kunnen daar ook haaks op staan. De beroepscode kan sterk naar de achtergrond gedrongen zijn in de praktijk van alledag. Zo kan het bijvoorbeeld gebeuren dat medisch specialisten in een maatschap een disfunctionerende collega de hand boven het hoofd houden.

De persoonlijke maatstaven hebben betrekking op de waarden en normen van het sociale krachtenveld én het culturele krachtenveld die de professional in zijn zelfbeeld internaliseert. Maar dat zelfbeeld is ook gebaseerd op de waarden die men thuis geleerd heeft, op school, in de kerk, moskee of synagoge; het zal beïnvloed worden door iemands karakter en vroege ervaringen.

Het opbrengsten-krachtenveld ten slotte, bestaat uit al datgene wat het uitoefenen van het beroep oplevert. Hier gaat het om de erkenning van beroepstrots (wordt de eigen trots herkend en erkend?) en om de beroepseer (wordt erkend dat men zich aan hoge maatstaven houdt?) Het gaat daarbij ook bijvoorbeeld om het gezag van de beroepsgroep en om de materiële beloning van het werk. Als een beroep ineens zeer goed beloond wordt door de maatschappij, kan het mensen aantrekken die alleen of voornamelijk geïnteresseerd zijn in geld en niet zozeer in het doen van ‘goed werk’. Op die manier kan een subtiele aantasting van het beroep teweeggebracht worden.

Volgens de theoretici van het Good Work Project is de kans op goed werk het grootst als de vier krachtenvelden maximaal de basis van goed werk in een beroepsgroep ondersteunen. Dan worden betrokkenheid en het ambachtelijk en moreel excelleren door elk krachtenveld gestimuleerd. Als de krachtenvelden elkaar tegenwerken gaat dit ten koste van de motivatie om goed werk te doen. Dan is de kans groot op 'gecompromitteerd werk'. Hoe kan een dergelijke afstemming van krachtenvelden tot stand gebracht worden? Daarvoor is de erkenning noodzakelijk dat er verschillende waarden in het geding zijn en dat een echte dialoog gevoerd moet worden.

De rol van dialoog en debat

De professional is vergeleken met enkele decennia terug in een totaal nieuwe situatie terechtgekomen. De meeste (semi)publieke organisaties hebben al sinds het midden van de jaren tachtig te maken met de druk om nog efficiënter te werken. Tegelijkertijd worden de eisen aan de kwaliteit van het werk steeds verder opgeschroefd. Professionals werken bovendien in een 'glazen huis': niet alleen is het aantal formele toezichtorganen toegenomen (de 'audit explosion'¹⁰²), maar ook is de rol van de media prominent geworden. Een in de media uitvergroete misstand kan enorme gevolgen hebben voor een school of ziekenhuis. De professional moet zich op vele wijzen intern en extern verantwoorden en daarbij zijn uiteenlopende waarden in het geding. Je zou zelfs kunnen stellen dat hij te maken heeft met normatieve fragmentatie: hij moet zich tot een grote diversiteit van normen verhouden, niet alleen omdat een groot aantal instanties en partijen zich met zijn beroepspraktijk bemoeit, maar ook omdat al die stemmen in moreel en cognitief opzicht een eigen verhaal hebben. De kwaliteit van zijn werk is onderwerp geworden van een publiek en deels een politiek debat.

De verschillende waarden waar de professional mee te maken kan krijgen, zijn te groeperen als professionele beginselen, rechtsstatelijke beginselen, bedrijfsmatige beginselen en humane beginselen. Al deze beginselen zijn voor alle betrokken partijen in de (semi)publieke dienstverlening van belang. Niettemin valt op dat bepaalde partijen in de praktijk als woordvoerder van één beginsel optreden. Het zijn vooral de geldschieters die aandacht

vragen voor bedrijfsmatige beginselen, terwijl het rechtsstatelijke beginsel door overheidsfunctionarissen behartigd wordt. De professionals zijn uiteraard het beste thuis in de specifieke normen van de beroepsuitoefening, terwijl de klanten en hun dierbaren met name aandacht voor het humane aspect vragen.

De verschillende partijen brengen deze waarden veelal naar voren in een eigen idioom en volgen daarbij niet zelden een eigen logica. Dat leidt in het slechtste geval tot spraakverwarring, omdat alle partijen de situatie vanuit een eigen perspectief bezien en eigen prioriteiten aanleggen. Maar het kan ook leiden tot een vruchtbare dialoog waarbij verschillende verhalen tot hun recht komen.

Elke opvatting van kwaliteit die slechts één perspectief erkent, is weinig overtuigend. Degenen die voor de kwaliteit van een bepaalde dienstverlening uitsluitend van bedrijfsmatige criteria uitgaan, hebben niet begrepen waar het in de moderne beroepsuitoefening om draait. Dat geldt natuurlijk evengoed voor pogingen om de kwaliteit uitsluitend te bepalen op grond van professionele, rechtsstatelijke of humanitaire beginselen. Kwaliteit is vandaag de dag onvermijdelijk een complexe aangelegenheid waarin meerdere lagen bij elkaar komen, waarover meerdere verhalen zijn te vertellen en die dus ook de aandacht van meerdere partijen vraagt.

De rol van professionals en managers

Op microniveau moet het afwegen van meerdere heterogene gezichtspunten zich in het hoofd (en ook het hart) van de beroepsbeoefenaren afspelen. Op het niveau van de individuele professional is het noodzakelijk dat deze over de juiste vorming en oefening beschikt. Het omgaan met divergente waarden zou dus een integraal onderdeel van elke beroepsopleiding moeten zijn. Verder moet er voldoende ruimte voor het individuele geweten en praktische oordeelsvermogen zijn om te voorkomen dat de professional die naar eer en geweten voor een bepaalde aanpak kiest alsnog op bedrijfseconomische of politieke gronden teruggefloten wordt. Natuurlijk is het vermogen om een dergelijke interne dialoog te voeren niet voor alle beroepsgroepen en individuele professionals even sterk ontwikkeld. Het zal heus wel voor-

komen dat mensen onbekommerd voorrang aan het verhaal van de eigen beroepsgroep geven. Binnen de bestuursfilosofie die wij hier ontwikkelen, stellen we echter dat al te eenzijdige afwegingen niet acceptabel zijn. Meer normatief geformuleerd: we moeten bevorderen dat alle beroepskrachten al tijdens hun opleiding getraind worden om verder te kijken dan hun professionele neus lang is. We verwachten dat ze ongelijksoortige waarden serieus nemen, want anders zijn ze ook niet in staat om te voldoen aan de eisen die in het hedendaagse professionele leven aan hen gesteld worden. Het is dan wel van groot belang dat als de professionals verder willen kijken, dat zij dan ook gehoord worden en betrokken worden bij de afweging tussen de verschillende waarden.

De beleidsmakers en bestuurders moeten omgekeerd dan ook voluit bereid zijn de verhalen en argumenten van professionals tot zich te laten doordringen. Een verantwoordelijke beleidsmaker, manager of bestuurder beslist pas nadat hij of zij zich heel goed geïnformeerd heeft over wat de voorgenomen maatregelen zullen betekenen op de werkvloer. Met het werkelijk luisteren naar degenen die het echte werk doen – een belangrijke voorwaarde voor een echte dialoog – is het in de Nederlandse politiek en het Nederlandse bestuur en management nog bedroevend slecht gesteld.¹⁰³

Het antwoord op de vraag wat nu nog de toegevoegde waarde is van managers bij het proces op de werkvloer, is meervoudig. Zo kunnen bestuurders en managers optreden als buffers tegen de buitenwereld, terwijl ze intern vooral op het leveren van kwaliteit gericht zijn. Ze vormen een middenlaag die de onvermijdelijke spanning tussen de wereld van uitvoerende professionals en de verwachtingen in de buitenwereld reguleert. Ze moeten zich uiteraard verhouden tot die verwachtingen, maar niet zodanig dat ze alleen maar letten op de beweging die van buiten naar binnen gaat, laat staan dat ze hun eigen professionals uit naam van die buitenwereld zwaar onder druk zetten.

De eigenlijke taak van managers lijkt ons te zijn dat zij het juiste evenwicht zoeken tussen de eisen die toezichthouders, geldschietters, afnemers, overheden, media en andere externe partijen stellen aan de beroepsbeoefening en datgene wat de professionals kunnen of willen opbrengen. Daarnaast hebben ze belangrijke interne taken, zoals het scheppen van een ruimte waarin de professionals hun werk naar behoren kunnen doen.

Ook moeten ze de wezenlijke doelen formuleren en bevorderen waar het binnen de organisatie om gaat. Ten derde is het aan de managers om vorm te geven aan een dialoog waarbij uiteenlopende waarden met elkaar in balans worden gebracht.

De functie van het management moet in belangrijke mate aanvullend en ondersteunend zijn aan wat professionals doen en nodig hebben om professioneel te werken. Er moet gestuurd worden op vertrouwen.¹⁰⁴ Hoe meer zelfsturend professionals zijn, hoe minder management er nodig zal zijn. Een mooi voorbeeld van een organisatie die daar een goed evenwicht in heeft gevonden is Buurtzorg Nederland, een thuiszorgorganisatie waar zelfsturende teams van gemotiveerde verpleegkundigen werken in een organisatie met nauwelijks management. Het hoofddoel van de organisatie is de professionele verpleegkundigen de ruimte geven om hun werk zo goed mogelijk te doen en zich daarin te ontwikkelen. Het resultaat mag er zijn: de thuiszorg van Buurtzorg is goedkoper, de patiënten zijn zeer tevreden en de professionals zijn volop gemotiveerd.

Rol van beroepsorganisaties

Het toezicht op de professionele kwaliteit in de (semi)publieke dienstverlening is volgens ons niet uitsluitend of in de eerste plaats een zaak voor de overheid. Er bestaat op het niveau van de samenleving als geheel wel degelijk behoefte aan een manier om die kwaliteit te waarborgen, maar dat lijkt ons vooral een taak van de (semi)publieke organisaties waar professionals werken en van hun beroepsorganisaties.

Helaas moeten we vaststellen dat dit nauwelijks gebeurt. Raden van bestuur en raden van toezicht van (semi)publieke organisaties zijn nog al eens erg met hun eigen status bezig en weinig dienstbaar aan de werkvloer. De discussie over beloningen van bestuurders was in dat opzicht een teken aan de wand. Wat betreft de beroepsorganisaties is de situatie evenmin florissant. Daar is het probleem dat de behartiging van de meer harde financiële belangen het kiezen voor beroepskwaliteit in de weg zit. Er zijn beroepsgroepen die zich behoorlijk sterk georganiseerd hebben, zoals de Orde van Medisch Specialisten. Deze was lange tijd echter vooral sterk ge-

richt op het veiligstellen van de financiële belangen. De meer inhoudelijke medisch-wetenschappelijke verenigingen hebben een veel zwakkere positie in het medische polderoverleg.

Er zijn ook vakbonden van bijvoorbeeld leraren of verplegend personeel. Zijn zij een goede behartiger van het belang van beroepskwaliteit? Zeker, ze proberen steeds meer werk te maken van het thema beroepskwaliteit. Dat kan echter in de praktijk van onderhandelen nog steeds lastig zijn, omdat wat de kwaliteit van het werk vereist, wel eens haaks kan staan op prettige arbeidsvoorwaarden (schoolvakanties, arbeidstijden). Zijn de vakbonden bereid echt ook in te zetten op beroepskwaliteit ten koste van meer traditionele cao-thema's?

Interessant zijn tal van stichtingen, organisaties of verenigingen die zich sinds een aantal jaren opstellen als actiegroep en met meer of minder succes hun strijd voor bijvoorbeeld beter onderwijs of goede zorg leveren. Te denken valt aan het door Thijs Emons, Fred Leffers en Co Klaver opgerichte digitale netwerk 'De GGZ laat zich horen', of de door filosoof Ad Verbrugge opgerichte vereniging Beter Onderwijs Nederland. Deze groeperingen hebben vaak nog geen sterke positie in het polderoverleg. Daar telt het aantal leden. Conclusie: er is veel aan het veranderen, maar het beeld is nog niet zo positief.

Daar komt bij dat er vrijwel geen procedures of organen zijn waar het afwegen van de verschillende waarden in de beroepsuitoefening min of meer systematisch aan de orde komt. Dit zou een mooie taak voor instellingen als de Stichting van de Arbeid of de SER kunnen zijn. Maar we geloven eerlijk gezegd niet dat de door ons beoogde dialoog in die traditioneel sociaal-economische fora kansrijk is.

Een platform dat nog het meest in de buurt komt van wat ons voor ogen staat, is de Stichting Beroepskwaliteit Leraren, recent omgevormd tot de Onderwijscoöperatie, waarin de verschillende partijen uit het onderwijs – beroepsorganisaties, koepelorganisaties en vakbonden – gezamenlijk trachten de beroepskwaliteit op de politieke en maatschappelijke agenda te krijgen. Dit is een behoorlijk lastig traject. Van de ervaringen van die coöperatie kan veel geleerd worden over de huidige mogelijkheden en onmogelijkheden om in het polderlandschap beroepskwaliteit tot prioriteit te verklaren. Vooralsnog spelen de strijd, onderhandeling en dialoog over

beroepskwaliteit zich vooral af in de relatief besloten ruimte van de eigen organisatie en het gemoed van individuele beroepskrachten.

Het proces dat ons voor ogen staat wordt al een aantal jaren gestimuleerd door de Stichting Beroepseer met boeken, videoboodschappen, blogs en voortrekkers. (Zie de website www.beroepseer.nl.) Zij heeft de deuren geopend van de Goed Werk Hub,¹⁰⁵ waar over de grenzen heen van beroepsgroepen, van de verschillende niveaus (micro, meso en macro) en van wetenschap, beleid en praktijk het debat over de kwaliteit van het echte werk breed gevoerd kan worden. Laten we hopen dat we op weg zijn naar de door Herman Wijffels aangekondigde nieuwe maatschappelijke ordening waarvan gemotiveerde professionals de pijlers zullen zijn.

11

De voorhoede van een vakbondsreveille

MERIJN OUDENAMPSEN

Resoluut stappen op 6 november 2007 zo'n vijftig mensen uit de metro bij de halte Amstelveenseweg. Ze dragen spandoeken, fluitjes, trommels, clownspakken en fel oranje vakbondsshirts. Iets later staan ze voor de gesloten deuren van het grote glaspaleis dat dient als hoofdkantoor van de Nederlandse ING Bank. Niet getreurd. De achterdeur staat nog open. Alleen een tussendeur wordt nog met man en macht door enkele paniekerige bewakers vastgehouden, maar na enig duw- en trekwerk moeten ook zij zich gewonnen geven. Het lawaai van vijftig uitzinnige demonstranten vult de chique hal van een van de twintig grootste banken in de wereld. De absolute top en onderkant van de Nederlandse arbeidsmarkt ontmoeten elkaar.

Wat de ING Bank overkwam, zou zich herhalen in het nabijgelegen ABN Amro-hoofdkantoor, in de terminal van luchthaven Schiphol, bij ministeries in Den Haag, bij de Nederlandse Spoorwegen in Utrecht en bij nog een lange lijst van bedrijven. Het was het bescheiden begin van een inmiddels alom bekende campagne in de schoonmaakbranche, een van de sectoren waarin door outsourcing en flexibilisering de positie van werknemers sterk verslechterd is. Een nieuwe campagnestrategie moet een antwoord bieden op de verzwakte positie van de vakbond in de dienstensector, waar de arbeidsmarkt gekenmerkt wordt door fragmentatie en tijdelijkheid. Het is een van de meest veelbelovende initiatieven om een antwoord te vinden op wat sommigen de nieuwe sociale kwestie zijn gaan noemen.

De nieuwe sociale kwestie

De nieuwe sociale kwestie is die van de 'precariteit', soms ook wel bestaansonzekerheid genoemd. 'Precariteit' is een niet-bestaand woord, een neologisme, een vertaling van het Franse *precarité*, waarvan we in Nederland alleen het

bijvoeglijk naamwoord ‘precair’ hebben, wat zo iets betekent als ‘twijfelachtig’ en ‘onberekenbaar’. Het woord is afgeleid van het Latijnse *precare*, bedelen, en ook in de Van Dale vinden we bij precair het synoniem ‘ter bede’: iets bezitten waarvan de rechtstitel elk moment weer ingetrokken kan worden.

Precariteit is een problematiek die zich in Europa heeft aangekondigd onder veel verschillende namen. Op het eerste gezicht presenteert het zich in de media als generatieconflict. In Duitsland spreekt men van *Generation Praktikum*, of kortweg Generation P, een jonge generatie die van stage op stage leeft maar geen toegang krijgt tot de Duitse arbeidsmarkt. In Frankrijk leeft een vergelijkbaar gevoel onder de *Génération Précaire*, die in 2005 nog tot een algehele jongerenrevolte leidde tegen de verdere flexibilisering van de Franse arbeidsmarkt, het CPE (*Contrat de Première Embauche*). In Italië, Spanje en Griekenland wordt zij ook wel aangeduid met het gemiddelde maandelijkse inkomen dat wordt verdiend: de 1000-, 800-, of 700-euro-generatie.

In alle gevallen betreft het een generatie die een toekomstperspectief heeft dat er grimmiger uitziet dan dat van haar ouders. De onrust onder wat nu de ‘verloren generatie’ wordt genoemd, kent een lange aanlooptijd. Zo verbond Mike Davis (een Amerikaans hoogleraar aan University of California, en redacteur van de *New Left Review*) in zijn commentaar op de Griekse jongerenopstand in 2008 al de woede op straat met een groeiend wereldwijd besef onder jongeren dat met de kredietcrisis de toekomst voor hen al bij voorbaat leeggeroofd is van elke belofte.¹⁰⁶

Volgens dit type analyse is het precaire levensgevoel bij uitstek dat van een generatie die onbekend is met de zekerheden van de jaren zestig en zeventig: de baan voor het leven, het vaste contract, of zelfs die van de crisistijden in de jaren tachtig, toen voor jongeren de sociale zekerheid een van de weinig overgebleven zekerheden was.

Een nieuwe generatie Europeanen is opgegroeid die, in tegenstelling tot hun ouders, leeft aan de hand van tijdelijke arrangementen, zowel wat betreft werk, huisvesting, onderwijs als wat betreft sociale zekerheid. Het is hoofdzakelijk deze versie van precariteit die de afgelopen jaren is aange-grepen door sociale bewegingen in Europa, met als belangrijkste voorbeeld de jaarlijkse EuroMayDay-protesten die sinds 2002 hebben plaatsgevonden in tientallen Europese steden.

Om deze opstanden slechts tot een generatiekwestie te beperken, is echter misleidend. Daarvoor is de impact van de herstructurering van de arbeidsmarkt en de inkringing van de welvaartsstaat simpelweg te groot en te verstrekkend. Een veel algemenere realiteit van stedelijke precariteit houdt zich schuil achter de krantenkoppen over integratie, werkende armen, de nieuwe onderklasse, en achter de tendentieuze kopij over de opstand in de banlieues in 2005, de rellen in de Londense buitenwijken in 2011 en de nijpende situatie in de Amerikaanse binnensteden.

We kunnen het lezen in het werk van de socioloog Loïc Wacquant, die zowel in de Verenigde Staten als in Frankrijk onderzoek heeft gedaan naar wat hij stedelijke marginaliteit noemt: zich opeenstapelende achterstanden, veroorzaakt door het samenkomen van klasse, etniciteit en woonomgeving. Maar de achtergronden van deze sociale problematiek – die veelal verbonden zijn met onderwijs en arbeidsmarkt – worden overvleugeld en verbloemd door een alomtegenwoordige veiligheidsproblematiek en door de thematiek van etnische en/of culturele segregatie.

In zijn boek *Straf de armen* uit 2010 benoemt Wacquant het huidige veiligheidsbeleid in de vs dan ook als een nieuw beleid van sociale onzekerheid: 'De strijd tegen de straatcriminaliteit wordt het scherm waarachter de nieuwe sociale kwestie wordt verhuld: de veralgemening van onzekere, preciaire loonarbeid en de impact daarvan op de leefruimte en op de overlevingsstrategieën van het stedelijk proletariaat.'

Wacquant staat niet alleen in deze analyse. Andere Amerikaanse sociologen, zoals Philippe Bourgeois en William Julius Wilson, zien *casualisation* – ofwel de herstructurering van de arbeidsmarkt – als achterliggende oorzaak van de huidige stedelijke problematiek in de vs. Voor de crisis van de jaren zeventig was de onderkant van de arbeidsmarkt gevuld met laagbetaald fabriekswerk, waar het relatieve gemak van de vakbond om te organiseren ertoe leidde dat men een minimale hoeveelheid rechten en zekerheden opbouwde.

In de jaren tachtig werd de dienstensector de nieuwe motor van de economie, terwijl industriële werkgelegenheid drastisch kromp door automatisering en uitbesteding aan lagelonenlanden. Zekerheden van vroeger veranderden in onzekerheden: lage lonen, geen of gebrekkige contracten, flexibele arbeidstijden en onduidelijke sociale rechten. Migranten kregen

ook nu bijna per definitie de zwaarste omstandigheden te verduren, zoals historisch vaak het geval is geweest. Maar een plek onder aan de sociale ladder is sinds deze jaren iets anders gaan betekenen. Richard Sennett wijst er in zijn boek *The Corrosion of Character* op dat er sporten zijn gaan ontbreken. De Amerikaanse droom van sociale stijging veranderde in de jaren tachtig in een realiteit van *dead end jobs*.

In plaats van deze problematiek onder ogen te zien, koos men er in de Amerikaanse publieke opinie voor om problemen te culturaliseren en te moraliseren. De kern van dit conservatieve discours is in het kort dat de sociaal-culturele achtergrond van de stedelijke armen, in tegenstelling tot sociaal-structurele factoren zoals de arbeidsmarkt, als oorzaak werd aangewezen voor hun problemen. Een nadruk op de gebrekkige normen en waarden van de gemarginaliseerde populaties herleidde het probleem tot dat van persoonlijke verantwoordelijkheid: *the deserving poor* deden hun intrede.

Alhoewel de situatie in Europa en in Nederland op vele manieren van die in de vs verschilt, heeft de vs, zoals op veel terreinen, een grote beleidsmatige invloed op Europa gehad. Het is dan ook niet verbazingwekkend dat Wacquant signaleert dat Europese armoede amerikaniseert. Dit niet zozeer wat betreft de realiteit van de problemen – Europa kent tenslotte geen getto's zoals de vs – eerder in de perceptie ervan: de focus op eigen morele verantwoordelijkheid. Het verhaal van de eerste en tweede generatie migranten in Europa wordt impliciet en expliciet vergeleken met dat van de Afro-Amerikanen en Latino's in de Verenigde Staten. De entree van het Amerikaanse begrip 'onderklasse' in het Europese debat over grootstedelijke armoede wordt door Wacquant gezien als een teken aan de wand. In het gezelschap van dat woord, is namelijk ook de culturalisering en moralisering de oceaan over gekomen. Lezen we Paul Scheffers pleidooi voor een hernieuwd 'beschavingsoffensief' van de etnische onderklasse¹⁰⁷, of Theodor Dalrymple in Engeland, die wijst op de *culture of poverty* in de Engelse arbeidersklasse, dan zien we wat een dramatische impact Amerika heeft gehad op Europa, en wat een centrale plek de zogezegd 'culturaliserende' visie heeft gekregen in de publieke opinie. Het credo van eigen verantwoordelijkheid werd daarbij een van de terugkerende slogans van de kabinetten-Balkenende.

Laboratorium

Gelukkig exporteren de Verenigde Staten meer dan alleen de beleidsmatige praktijk die verantwoordelijk is voor de meest problematische sociale tegenstellingen in dat land. Het land functioneert ook als een laboratorium van verzet van onderop, waarvan de resultaten als een tegengif voor de dominante beleids- en bedrijfspraktijken hun weg vinden naar andere delen van de wereld. Een van de belangrijkste ontwikkelingen op dit vlak is de organisatie van migranten in vakbondscampagnes die totaal afwijkt van de bestaande praktijk van vakbondsorganisaties.

Tot voor kort werden migranten, en het flexibele, atypische soort arbeidsmarkt waar zij hoofdzakelijk van afhankelijk zijn voor hun dagelijks brood, als niet organiseerbaar gezien door de Amerikaanse vakbonden. In de hotels, fastfoodketens, groentemarkten, schoonmaakbedrijven en supermarkten, in de huishoudelijke zorg en de vele kleine toko's, stomerijen en winkeltjes, werkt een leger van migranten, wier arbeidsomstandigheden geen issue van belang leken te zijn. Campagnes in de jaren tachtig zouden deze visie sterk veranderen. De Justice for Janitors-campagne in Los Angeles was de belangrijkste van deze campagnes, en heeft een haast legendarische reputatie opgebouwd. Ken Loach verfilmde de campagne in *Bread & Roses*, en Mike Davis beschreef de miraculeuze overgang van *pariah proletariat* naar *peaceful guerilla army* in zijn boek *Magical Realism*.

De context voor de nieuwe campagne was een sterk veranderde arbeidsmarkt voor schoonmakers. De praktijk van outsourcing had de werkomstandigheden van schoonmakers in de gehele Verenigde Staten danig uitgehold. Werd vroeger de schoonmaak binnenshuis geregeld, in de zin dat schoonmakers gewoon op de loonlijst stonden van het desbetreffende bedrijf of de beheerder van het gebouw waarin zij werkten, in de jaren tachtig werd de schoonmaak uitbesteed aan gespecialiseerde bedrijven. In de daarop volgende, ongekende concurrentieslag voor de schoonmaakopdrachten werden de lonen en werkomstandigheden van de schoonmakers het belangrijkste slachtoffer. Het was nodig een nieuwe vakbondsstrategie uit te vinden, nu de schoonmakers niet meer in één gebouw te vinden waren, maar op flexibele wijze over de hele stad werden uitgezet.

Het antwoord van de Justice for Janitors-campagne was nauw verbon-

den met de specifieke sociale netwerken die de Latino-gemeenschap erop nahield. Kerken en buurtorganisaties werden bezocht, huisbezoeken afgelegd, ngo's en politieke activisten werden betrokken bij de campagne. Een uitgebreid sociaal netwerk werd geactiveerd. Ook de achtergrond van de Latino's speelde een grote rol. Velen waren veteranen van sociale bewegingen in Latijns Amerika – uit El Salvador en Guatamala bijvoorbeeld – en implementeerden deze ervaringen nu in de context van Los Angeles. Het was wat later *social movement unionism* zou gaan heten, in contrast met het dominante service model van *business unionism*, waar de leden een passieve rol hebben en de actieradius van de vakbond zich grotendeels tot het eigen kantoor beperkt.

In plaats van de schoonmaakbedrijven zelf, werden de klanten, de inkoopers van schoonmaakdiensten, het doel. Confronterende acties en de praktijk van *naming & shaming* namen de plaats in van de symbolische protesten die eerder het gangbare repertoire van de vakbond waren. De directie van de betreffende bedrijven kreeg schoonmakers op bezoek bij liefdadigheidsfeestjes en luxe netwerkdiners. Het feest werd verstoord door meutes schoonmakers die met de mop en stofzuiger in de hand een redelijk inkomen eisten. De onzichtbaarheid die de schoonmakers eerder kenmerkte maakte plaats voor een rol in de schijnwerpers, in het bijzonder toen in 1990 in LA een schoonmakersprotest bruut werd neergeslagen, en dat uitgebreid de media haalde. Het was pas vijf jaar later, in 1995, dat de Justice for Janitors-campagne een klinkende overwinning kon uitroepen. Maar met 90 procent van de schoonmakers georganiseerd, was een nieuw model geboren dat de vakbond SEIU (Service Employees International Union, de belangrijkste vakbond in de dienstensector) tot de grootste vakbond zou maken van de vs.

Precariteit in de polder

Al in zijn vroegste nationale iconografie, toegepast op munten, medailles, pamfletten, voorgevels en zegels, wordt Nederland gesymboliseerd door een tuin van overvloed, verdedigd tegen buitenlandse agressie door een brullende leeuw. Soms werd de tuin afgewisseld met een vette koe; de boodschap

bleef hetzelfde: welvaart. In die periode, de vroege zeventiende eeuw, ligt de mythische oorsprong van de Nederlandse politieke cultuur van consensus en machtsdeling – het poldermodel – ontstaan uit de gezamenlijke strijd tegen het water. Het zijn deze twee elementen, economische overvloed en consensuscultuur, die er hoogst waarschijnlijk toe hebben geleid dat het fenomeen precariteit in Nederland milder en marginaler is dan elders.

Dit betekent overigens niet dat de trends die hier plaatsvonden niet vergelijkbaar zijn met die in de vs. Maar aan Nederland zijn wel de meest algemene vormen van precariteit voorbijgegaan, in belangrijke mate dankzij de matigende invloed van de vakbonden in het politieke overleg over de doorvoering van neoliberale hervormingen. De taart werd iets eerlijker verdeeld, en er was in Nederland simpelweg meer taart te verdelen dan elders.

De laatste jaren is sprake van een omslag. Een van de bepalende momenten was in de herfst van 2004, toen het kabinet-Balkenende II in een hevig conflict verwickeld raakte met de vakbonden over het prepensioen en de flexibilisering van de arbeidsmarkt. Toenmalig minister van Sociale Zaken, De Geus, stelde voor het belangrijkste instrument van de vakbonden, de cao, niet meer algemeen bindend te verklaren, waarmee men het gehele poldermodel dreigde op te blazen. De representativiteit en dus legitimiteit van de vakbonden werd door de regering in twijfel getrokken, met de dalende ledentallen en vergrijzende achterban als belangrijkste argumenten. Krantenkoppen als ‘Vakbonden over tien jaar verleden tijd’, ‘FNV dreigt te eindigen als museumstuk’, ‘Waarvoor heeft werknemer nog de vakbond nodig’¹⁰⁸ kenmerkten toen al enkele jaren de publieke opinie. Een grote demonstratie op het Museumplein in Amsterdam redde in de herfst van 2004 het gezicht van de vakbond, alsmede zijn positie aan de onderhandelingstafel, waarna de vakbond zich weer beperkte tot zijn gangbare rol als bureaucratisch onderhandelaar.

Acht jaar later is deze episode alweer bijna vergeten. Maar de crisis was slechts tijdelijk bezworen. Met de ‘hete herfst’ in 2004 kwamen spanningen aan het licht die tot op heden blijven opspelen. De vakbonden zijn steeds meer bekend komen te staan als belangenbehartigers van de oudere, vergrijzende generatie van babyboomers, van de insiders op de arbeidsmarkt. Kort na de protesten op het Museumplein werd met veel tromgeroffel het Alternatief Voor Vakbond opgericht, dat deze kritiek in belangrijke mate zou gaan verwoorden. Het AVV repte van een generatieconflict, waarbij de

jongeren voor de zekerheden van toch al gevestigde ouderen moesten betalen, zekerheden die de jongere generatie zelf ontbeerde in het dagelijks leven.

In theorie kwam het avv dus op voor de rechten van outsiders, de zelfstandigen, flexwerkers, uitzendkrachten en andere nieuwe 'subjecten', wier belangen door de vakbonden geslachtofferd werden voor die van de insiders van de arbeidsmarkt. In die zin was het avv de Nederlandse representant van vergelijkbare bewegingen rond precariteit elders in Europa. Zo deed bijvoorbeeld ook het Franse *Génération Précaire* de oproep dat zij niet wilde opdraaien voor de kosten van het pensioen van de gevestigde babyboomers.

Maar terwijl in Frankrijk en andere landen de verdere flexibilisering van de arbeidsmarkt door de 'precaire generatie' werd aangevochten, was het Nederlandse avv juist een groot voorstander van het openbreken van de arbeidsmarkt. De magische truc om de rechten van insiders en outsiders gelijk te trekken, was voor Mei Li Vos van het avv om dan maar alles en iedereen te flexibiliseren. De positie van het avv als breekijzer – niet als alternatief voor de vakbond maar als antivakbond – werd verder duidelijk door de expliciete steun die de organisatie kreeg van werkgevers en liberalen. Doordat het avv bestond uit een groep van mediagenieke, hoogopgeleide carrièremakers, die hun eigen situatie betrok op die van hun hele generatie, koos het stelselmatig partij voor de winnaars van de flexibilisering, de hoogopgeleide jobhoppers, die van de wondere wereld van de opengebroken Nederlandse arbeidsmarkt weinig te vrezen hebben. Het verklaart misschien hun blindheid voor de belangen van laagopgeleide outsiders, die weinig tot niets te winnen hebben bij een verdere flexibilisering van de arbeidsmarkt.

De positie van het avv maakt duidelijk waarom precariteit in Nederland nooit echt op de agenda is gekomen: de krapte op de arbeidsmarkt, in het bijzonder voor hoogopgeleiden, heeft ertoe geleid dat onder de jongere generatie in Nederland een totaal andere houding heerst ten opzichte van flexibiliteit; er waren immers banen genoeg. Aan de onderkant van de arbeidsmarkt echter is het een ander verhaal. De schoonmaaksector is een illustratief voorbeeld van hoe flexibiliteit en precariteit in Nederland samenhangen met zowel de problematiek van integratie als die van de toekomst van de vakbond.

Nederlandse schoonmaakbranche

Een rapport van ABN Amro meldde vorig jaar dat de schoonmaakbranche de twijfelachtige eer heeft een van de eerste sectoren te zijn die ‘profiteerde’ van outsourcing. Ook Nederlandse bedrijven die vroeger zelf schoonmakers in dienst hadden met een vast contract, zijn sinds de jaren tachtig het werk steeds meer gaan uitbesteden aan gespecialiseerde schoonmaakbedrijven om kosten te besparen. Dit heeft geleid tot een zeer harde concurrentiestrijd tussen de verschillende schoonmaakbedrijven om de laagst mogelijke prijs te kunnen bieden – de reden waarom de schoonmaak ook wel een dubbeltjesmarkt of vechtmarkt genoemd wordt. Net als in de vs bleken uiteindelijk de schoonmakers zelf de grootste verliezers van dit gevecht, aangezien hun arbeidsvoorwaarden de belangrijkste kostenpost zijn waarop schoonmaakbedrijven zijn gaan korten.

Dat gebeurde op verschillende manieren. Aan de ene kant simpelweg door een laag salaris uit te betalen – de lonen lagen tussen de 9 euro en 10 euro bruto per uur en behoorden tot de laagste van het land – aan de andere kant door het verhogen van de werkdruk – minder schoonmakers per vierkante meter – en door het werk in stukken op te knippen. Zo reisden veel schoonmakers meerdere malen per dag van gebouw tot gebouw. Twee uur hier, drie uur daar. Tussendoor kregen ze niet betaald. Ziekteverzuim werd zoveel mogelijk ingeperkt door schoonmakers de eerste twee dagen van hun ziekteverlof zelf te laten betalen.

Ook werkten – en werken – schoonmakers grotendeels in deeltijd en op abnormale tijden. Het gevolg is een grote mate van onzichtbaarheid: men werkt in de late avond, in de vroege ochtend, maar ziet de rest van het (kantoor)personeel niet. De schoonmakers zien ook elkaar niet. Ze bouwen daardoor weinig sociale relaties op die ze kunnen gebruiken om een verbetering van hun positie te vragen. Veel schoonmakers maken deel uit van een nieuwe categorie werkende armen. De meesten zijn vrouw, en in de Randstad is een meerderheid migrant van de eerste of tweede generatie en zeer laag opgeleid; velen hebben niet meer dan een basisopleiding gehad en spreken vaak gebrekkig of geen Nederlands.

De schoonmaaksector is een tijd lang een soort vrijhaven geweest in Nederland, een laboratorium voor de implementatie van Amerikaanse

bedrijfspraktijken zoals flexibilisering en outsourcing. Maar zoals gezegd kwam ook het antwoord op deze ontwikkeling uit de vs. Een campagne van FNV Bondgenoten kopieerde op succesvolle wijze de werkwijze van de Amerikaanse Justice for Janitors-campagne. Deze werkwijze, *organizing* genoemd, doorbreekt de gangbare opvatting om de vakbond te zien als een product dat simpelweg beter in de markt gezet moet worden – de vakbond als bureaucratische dienstverlenende organisatie. Organizing combineert een terugkeer naar de aloude vakbondspraktijk van het organiseren van werknemers op de werkvloer, met moderne registratie- en management-technieken die afkomstig zijn van de Amerikaanse verkiezingscampagnes.

In 2007 startte FNV Bondgenoten een landelijke campagne voor een nieuwe cao voor schoonmakers. Allereerst werd een aantal strategische bedrijven en locaties geïdentificeerd waar veel schoonmakers werkten. Vervolgens werden op verschillende plekken – Den Haag, Schiphol, Utrecht, Maastricht – *organizers* van de vakbond actief om ontevreden schoonmakers te bereiken en bij elkaar te brengen. Gebouwen werden bezocht, schoonmakers gecontacteerd, bijeenkomsten georganiseerd. Kortom: de campagne bouwde een sociaal netwerk op van schoonmakers en ging langs in hun buurt om de moskee, buurtorganisaties en activisten te betrekken.

Een van de problemen van de outsourcing van schoonmaakwerk is dat de schoonmaakbedrijven gedwongen worden de lonen laag te houden, omdat ze anders opdrachten verliezen. Hun klanten hebben de macht om dingen te veranderen, om het budget te vergroten, maar zij ontkennen bijna altijd hun verantwoordelijkheid. Net zoals bij Justice for Janitors waren daarom in de schoonmaakcampagne niet de schoonmaakbedrijven zelf het doelwit van de acties, maar hun afnemers. Bij deze acties werd een escalatietactiek gebruikt, waarbij de bedrijven eerst een beleefde brief ontvingen met het verzoek de looneisen van de schoonmakers publiekelijk te steunen. Daarop kwam bijna nooit een reactie. Vervolgens kwam een delegatie langs van schoonmakers die een gesprek eiste met de leidinggevenden binnen het bedrijf. Die ontkenden meestal hun verantwoordelijkheid. Vervolgens gingen schoonmakers flyers uitdelen voor de deur; niet veel later volgden kleine en grotere acties: *picket lines*, bezettingen en lawaaidemonstraties: de aan het begin van dit artikel genoemde bezetting van het ING-hoofdkantoor, maar ook de uitreiking van de Gouden Drol aan de Nederlandse Spoorwegen als slechtste werkgever in de schoonmaak.

De meeste bedrijven die met de campagne geconfronteerd werden, waren zich er niet van bewust dat zij enige verantwoordelijkheid droegen voor de activiteiten die ze uitbesteedden. Ook al deden ze dat voor een prijs die zo laag was dat mensen er onmogelijk een leefbaar loon aan konden overhouden. Soms is dat schokkend. Zo ontdekte het ministerie van Sociale Zaken dat het de schoonmaak had uitbesteed aan een bedrijf dat de primaire mensenrechten schond door schoonmakers het recht niet te gunnen zich te organiseren. Het basale idee dat aan de onderkant van de arbeidsmarkt lonen worden uitbetaald waarmee mensen niet redelijk in hun levensonderhoud kunnen voorzien, is nieuw voor veel mensen die geconfronteerd worden met de campagne.

Na een escalatie van acties in december 2007, kwam een eerste en onverwachte overwinning in januari 2008, in de vorm van een sterk verbeterde cao. Dat een van de bereikte doelen gratis Nederlandse les is, maakt duidelijk dat de symbolische betekenis van de schoonmakerscampagne verder gaat dan enkel inkomen. Net zoals de Amerikaanse campagnes is de schoonmakerscampagne in Nederland daarmee ook een poging om de discussie rond burgerschap en integratie te verplaatsen van het culturele domein naar dat van de arbeidsmarkt. De campagnes zijn een sociale lijm die de meest uiteenlopende etniciteiten met elkaar kan verbinden in omstandigheden van extreme fragmentatie. Zo zijn schoonmakers een voorloper geworden in het vernieuwen van vakbondsactivisme, om het te wapenen tegen de arbeidsverhoudingen van de eenentwintigste eeuw.

De vraag is nu hoe de lessen uit deze campagne vertaald kunnen worden naar andere sectoren. Hoe zit het met freelancers, zzp'ers, flexwerkers, uitzendwerkers en anderen die onder het leefbaar loon verdienen? Welke vorm moet de organisatie van het verzet en de campagnes daar aannemen, willen ze eenzelfde rol van sociale lijm kunnen vervullen? Het is jammer genoeg geen vraag met een simpel antwoord. Duidelijk is dat de gangbare vorm van belangenbehartiging van de vakbond, het zogenaamde servicemodel, in een nog klein maar groeiend deel van de arbeidsmarkt simpelweg niet meer werkt.

Van de schoonmakers dacht de vakbondstop lange tijd dat zij niet organiseerbaar waren. Hetzelfde argument wordt al jaren gebruikt om andere 'atypische sectoren' niet zo serieus te hoeven nemen. Het is een excuus om de vakbond zelf niet te hoeven veranderen van een log bureaucratisch apparaat in een innovatieve, combattieve en leergierige organisatie. Deze

conservatieve tendens binnen de vakbond is nog immer sterk en verhoudt zich vrij nauw met de verouderde poldermethodiek van voormalig FNV-voorzitter Jongerius en de hogere bestuurslagen.

Onder druk van interne democratisering zijn dingen nu langzaam aan het veranderen. Organizing als methode wint aan terrein, en wordt nu met succes toegepast in de zorg. Voor veel andere sectoren geldt echter dat een vertaalslag gemaakt zal moeten worden. De kern van de boodschap is echter vrij universeel vertaalbaar, namelijk dat wij allen de vakbond zijn. Laten we met die gedachte, met open vizier de onzekere toekomst tegemoet treden.

Wat is er bereikt?

Op 17 april 2012 sloten werkgeverskoepel OSB en de vakbonden FNV en CVN een principeakkoord voor een nieuwe tweejarige cao in de schoonmaakbranche. Hierin is onder andere opgenomen:

- ❖ een loonsverhoging van 4,85% – een verhoging van 2% in mei 2012 en in januari 2013 – plus een stijging van de eindejaarsuitkering van 0,75% naar 1,6%;
- ❖ een verbetering in het opleidingsaanbod;
- ❖ het regelmatig afnemen van werkdrukmetingen;
- ❖ afspraken over meer zekerheid voor uitzendkrachten.

Werknemers in de schoonmaakbranche zullen voorlopig de eerste twee ziekte-dagen voor eigen rekening moeten nemen. Momenteel wordt er een uitgebreide studie gedaan naar een beter ziekteverzuimbeleid, waarin een kleine groep werknemers bij wijze van proef een jaar lang doorbetaald krijgt bij ziekte.

In het regeerakkoord 'Bruggen slaan' van het kabinet-Rutte II is tevens de volgende passage opgenomen:

'Door openstelling van de laagste loonschalen kunnen flexwerkers aan de onderkant van de arbeidsmarkt, zoals schoonmakers en cateringmedewerkers, gewoon weer in dienst genomen worden. De rijksoverheid zal op dit punt het goede voorbeeld geven.'

De plannen hiervoor worden met de sociale partners besproken en zijn nog in ontwikkeling.

12

Acht maatregelen voor beter werk

MARGRIET KRAAMWINKEL EN MARIËTTE PATIJN

De FNV heet wel eens conservatief te zijn. En het klopt: we bieden uit alle macht tegenwicht aan het verstoorde evenwicht op de arbeidsmarkt. We accepteren niet dat de kosten van de flexibele inzet van werknemers eenzijdig worden afgewenteld op de werkenden. Veel mensen (vooral jongeren) werken op basis van onzekere contracten, krijgen daardoor geen hypotheek, hebben nauwelijks carrièrekansen, worden onvoldoende bijgeschoold, krijgen minder betaald,¹⁰⁹ bouwen minder pensioenrechten op en hebben ook nog eens veel minder rechten op sociale zekerheid dan werknemers met vaste contracten. Is het conservatief om hiertegen in opstand te komen? Het zij zo.

Om scherper aan te kunnen geven wat er misgaat op de huidige arbeidsmarkt, maken we een onderscheid tussen 'flexibilisering van arbeid' en 'onzeker werk'. Flexibilisering gaat over het nieuwe werken; over meer zeggenschap van werknemers over hun werktijden. Het nieuwe werken is 'output-gestuurd' en is goed te combineren met zorgtaken. In het nieuwe werken wordt bijvoorbeeld gezocht naar een nieuwe manier om roosters op te stellen, onder andere om te voorkomen dat werknemers met z'n allen tegelijk in de file staan. Deze vorm van flexibilisering draait om sociale innovatie. Gecombineerd met zeggenschap van werknemers kan dit een verbetering in de arbeidsverhoudingen betekenen.

Bij onzeker werk is het kernbegrip contractonzekerheid. Onzeker werk hebben uitzendkrachten die niet weten of er de volgende dag nog werk is, die al tien jaar bij hetzelfde bedrijf werken, maar daar nooit een vaste baan zullen krijgen. Onzeker werk hebben oproepkrachten die drie kwartier in de bus moeten zitten voor drie uur werk. Onzeker werk hebben ook werknemers die gebroken diensten draaien: die vierenhalf uur werken, dan vier uur pauze hebben, en dan weer vierenhalf uur werken. (Onzeker hieraan is dat het nauwelijks te combineren valt met een leven buiten het werk.)

Onzeker werk gaat over roosters die pas enkele uren voor aanvang bekend zijn, over draaideur-ww'ers¹¹⁰ en weinig tot geen ww-rechten hebben, over onzichtbare massaontslagen als gevolg van de crisis.¹¹¹ Kortom, over het afwentelen van bedrijfsrisico's op werknemers in de flexibele schil. Tegen dit soort onzeker werk komen wij in opstand.

Ronald Beltzer stelde onlangs terecht in *Zembla* dat het arbeidsrecht niet de dienstmaagd hoort te zijn van de economie. In het arbeidsrecht is altijd het uitgangspunt geweest dat de werknemer beschermd moet worden tegen de werkgever omdat er sprake is van een afhankelijkheidsrelatie. Een arbeidscontract is in dat opzicht niet te vergelijken met een contract tussen een koper en een verkoper (die zijn gelijkwaardig). Het arbeidsrecht heeft een compenserende werking, zoals wel meer vormen van sociaal recht dat hebben. De bescherming van de werknemer komt onder andere tot uitdrukking in de regels voor loonbetaling en vakantie. Ook het 'rechtsvermoeden van een arbeidsovereenkomst' behoort tot deze beschermingsmaatregelen: als je een tijdje ergens werkt, wordt ervan uitgegaan dat je een arbeidsovereenkomst hebt voor dat werk op die uren, ook al is er niets vastgelegd.

Regelmatig hoort FNV echter van VNO en directies van grote bedrijven en organisaties dat zij vooral willen 'ondernemen' en dat ze helemaal geen zin hebben in de verantwoordelijkheden die horen bij het zijn van werkgever. Zij zeggen geen contact met hun werknemers te willen hebben, het werkgeverschap is hun 'te veel gedoe'. Steeds meer organisaties en bedrijven organiseren de risico's van het werkgeverschap zoveel mogelijk van zich af, uit het zicht en buiten de eigen verantwoordelijkheid.

Daarbij blijven de werkgevers onder de noemer van 'flexibilisering' vragen om steeds maar meer onzekere banen.¹¹² Ze verklaren deze behoefte uit de toegenomen internationale concurrentie en het toenemende belang van mondiale markten. Wij zien ook andere oorzaken: werknemers worden steeds meer beschouwd als kostenpost door onder andere de grotere rol van aandeelhouders in het bedrijfsbeleid, het uitbesteden en aanbesteden van bepaalde taken (schoonmaak, beveiliging, catering) naar andere ondernemingen en de voorkeur voor een neoliberale aanpak binnen het economische systeem, waarbij het normaal gevonden wordt om bedrijfsrisico's af te wentelen op werknemers.

In het streven het aantal onzekere banen terug te brengen, probeert de FNV zo veel mogelijk inzichtelijk te maken welke veranderingen allemaal hebben plaatsgevonden op de arbeidsmarkt, en met welke gevolgen. We wijzen op de nadelen hiervan voor werkgevers én werknemers,¹¹³ en stellen de afwenteling van risico's als zodanig ter discussie.

Onzekeer werk, de cijfers

- ❖ Van de werkenden in Nederland heeft 34% geen vast contract, blijkt uit cijfers van het UWV over 2010. Velen van hen willen dat wel. Vooral voor lager opgeleiden is een tijdelijke baan of een baan als uitzendkracht steeds minder vaak een opstap naar vast werk, maar een fuik van blijvende baan- en inkomensonzekerheid.
- ❖ Uit CBS-cijfers blijkt dat onder laagopgeleide werknemers en werknemers zonder startkwalificatie de kans op een onzekere contract anderhalf keer groter is dan gemiddeld. Voor werkende jongeren (niet-studenten) tussen de 15 en de 25 jaar is de kans op zo'n onzekere contract zelfs viermaal zo groot.
- ❖ Het inkomen dat werknemers in flexibele banen verdienen, is lager dan het inkomen dat werknemers met een vast dienstverband verdienen. Bij een werkweek van 28 tot 35 uur verdienen flexibele werknemers gemiddeld €18.600 en vaste werknemers €32.000 per jaar.
- ❖ Werknemers met onzekere contracten komen vaker in de ww terecht dan werknemers met een contract voor onbepaalde tijd. Was in 2001 nog 8% van de ww-instroom een draaideurwerkloze — iemand die binnen een kort tijdsbestek meerdere malen bij het UWV aanklopt — in 2007 was dit al opgelopen tot 17%. Daar komt nog eens bij dat veel flexibele werknemers geen of slechts een beperkt recht hebben op een ww-uitkering als gevolg van hun onregelmatige arbeidspatroon.
- ❖ Het opknippen van werk aan de onderkant van de arbeidsmarkt leidt tot minder fatsoenlijke werkgelegenheid voor laaggeschoolden. Werk in de supermarkt is bijvoorbeeld opgedeeld in 'klusjes' die nu nog vooral door scholieren in heel kleine dienstverbanden worden gedaan.

Risico's uitbesteden aan andere bedrijven

De werknemers binnen een organisatie kunnen grofweg worden opgedeeld in drie categorieën: een ring van mensen zonder contract bij het bedrijf (zij

doen uitbesteed werk, bijvoorbeeld schoonmaken), een ring van mensen die wel een contract hebben bij het bedrijf, maar waarvan het contract niet vast is (ook uitzendkrachten en oproepmedewerkers vallen hieronder), en een kern van werknemers met een contract voor onbepaalde tijd.

In de eerste twee 'ringen' is sprake van uitbesteed werk. Het verschil tussen de twee is dat in de eerste ring wordt uitbesteed aan bedrijven en in de tweede ring aan werkenden. We gaan hierna op beide vormen van uitbesteden in, op wat een fatsoenlijke manier van uitbesteden is en wat niet.

Bijna elk bedrijf besteedt taken uit. Meestal gaat dat om taken die niet als kerntaken beschouwd worden: schoonmaak, beveiliging, salarisadministratie, logistiek en postverwerking, groenbeheer, R&D, personeelszaken, (technisch) onderhoud, ICT. Soms worden ook kerntaken uitbesteed. In het streekvervoer bijvoorbeeld worden taken uitbesteed aan bedrijven waar goedkopere cao's van toepassing zijn.

Met deze uitbesteding wordt een deel van het werkgeverschap en het bijbehorende risico weggeorganiseerd. Dat is volgens ons alleen aanvaardbaar als dat zorgvuldig gebeurt en er als normaal voor betaald wordt. Het is allereerst van belang dat er alleen uitbesteed wordt aan bedrijven die volgens de geldende cao werken. Dat is echter niet voldoende. In de uitbestedingscontracten worden nu vaak absurde normen opgenomen over de prestatie die geleverd moet worden en wordt verder vooral op prijs onderhandeld. Het gevolg is dat er een enorme druk komt te liggen op de arbeidsvoorwaarden en dat er onrealistische eisen worden gesteld aan het werktempo. Een duidelijk voorbeeld laat de schoonmaakbranche zien, waar als gevolg van dergelijke contracten voor het schoonmaken van een wc negentig seconden staat.

Nieuwe normen voor uitbesteding van werk zijn hard nodig. Werkgevers moeten een fatsoenlijk beleid voeren wat betreft de manier waarop zij omgaan met het uitbesteede werk, waarbij het werkgeverschap en de daarbij behorende omgangsvormen en verantwoordelijkheid goed ingevuld worden en waarbij niet alleen op prijs gestuurd wordt.

Hier en daar wordt daar een begin mee gemaakt. In de schoonmaaksector bijvoorbeeld is de Code Verantwoordelijk Marktgedrag¹¹⁴ vastgesteld door vakbonden, werkgevers, opdrachtgevers en bemiddelingsbureaus. In deze code zijn (vaak voor de hand liggende) gedragsregels opgenomen. Opdracht-

gevers moeten bijvoorbeeld met de schoonmakers zelf jaarlijks werkoverleg houden, werkgevers moeten zich houden aan de cao en opdrachtgevers moeten werkdrukonderzoeken ook onder schoonmakers (laten) uitvoeren. Bedrijven die de schoonmaak fatsoenlijk willen uitbesteden tekenen de code, en houden zich eraan.

Bij uitbesteed werk speelt ook nog het probleem van de contractwisselingen. Aan het einde van een contractperiode tussen opdrachtgever en uitvoerder wordt regelmatig gekozen voor een andere partij. Te vaak betekent het einde van het contract ook het einde van de baan van de cateringmedewerker, de beveiliging en de schoonmaker in kwestie. Als ze geluk hebben krijgen ze bij de nieuwe contractpartij als werknemer een nieuw (vaak tijdelijk) contract tegen vaak slechtere arbeidsvoorwaarden.¹¹⁵ Bij dit soort wisselingen zou de Wet overgang onderneming moeten gelden, waardoor de continuïteit van het werk voor de werknemer niet in gevaar komt.

Risico's uitbesteden aan werknemers

In Nederland wordt 'vast' werk steeds vaker uitgevoerd door mensen met onzekere contracten. De afgelopen jaren is daarbij een groot aantal nieuwe arbeidsrelaties ontstaan. Kenmerkend voor deze nieuwe producten op de arbeidsmarkt is dat risico's bij werkgevers verdwijnen en verschuiven naar werknemers. De meest voorkomende oude en nieuwe vormen op een rij.

Tijdelijke contracten

In 2011 hadden ruim 1,6 miljoen werknemers in Nederland een tijdelijk contract.¹¹⁶ Vaak krijgt een werknemer drie keer een jaarcontract en wordt hij daarna vervangen door iemand die ook weer tijdelijke contracten krijgt. Na een halfjaar mag de werknemer soms weer terugkomen (dan bestaat er voor de werkgever opnieuw drie jaar c.q. drie contracten lang geen risico op een vaste aanstelling). Ook wordt er na drie contracten steeds vaker gekozen voor een payrollconstructie. Deze vorm van contractonzekerheid komt voor in alle sectoren, maar het meest in de horeca, bij de overheid en

in het onderwijs. Recent onderzoek van het uwv laat zien dat het grootste deel van de vacatures in Nederland inmiddels vervuld wordt via (al dan niet langdurige) tijdelijke contracten.¹¹⁷

Tijdelijke contracten moeten ingezet worden met het uitzicht op een vast contract. Na een eerste contract weet een werkgever wel wat hij aan iemand heeft en als het om vast werk gaat, dan moet de werknemer gewoon een contract voor onbepaalde tijd kunnen krijgen. Het zou daarbij helpen als een werkgever in de tijdelijke arbeidsovereenkomst moet motiveren waarom deze tijdelijk is.

Oproepcontracten

Alhoewel in de Wet flexibiliteit en zekerheid geregeld is dat oproepcontracten niet structureel ingezet kunnen worden binnen een organisatie, gebeurt dit wel vaak en durven werknemers vaak niet op hun rechten te staan. Per oproep moet minimaal drie uur betaald worden, maar regelmatig gebeurt dit niet. Wie klaagt wordt immers niet meer opgeroepen, of alleen op heel ongunstige uren. Roostermakers in ziekenhuizen vertellen ons dat verpleegkundigen structureel ingeroosterd worden om twee uur bloed te prikken op bijvoorbeeld een gezondheidscentrum, maar dat zij hiervoor niet conform de wet betaald krijgen.

Als werknemers regelmatig werken, kunnen zij daarnaast een beroep doen op het rechtsvermoeden van het bestaan van een arbeidscontract voor het aantal uren dat zij dat werk doen. Maar ook dat recht wordt onvoldoende geclaimd, omdat de werknemer vaak bang is het werk te verliezen.

Deze vorm van contractonzekerheid komt veel voor bij winkels zoals de HEMA, in de gezondheidszorg, de horeca en bij callcenters. Het gebruik van oproepcontracten moet ingeperkt worden. Hiervoor hoeft geen aparte regelgeving in het leven geroepen te worden. Simpele naleving van de afspraken die al wettelijk zijn vastgelegd zou afdoende moeten zijn.

Uitzendovereenkomst

Banen worden steeds vaker structureel ingevuld door uitzendkrachten. Op jaarbasis werken in Nederland 620.000 mensen als uitzendkracht. Uitzendwerk vormt daarbij steeds minder een opstap naar een vaste baan.¹¹⁸ Een vaste baan bij het uitzendbureau, hoewel mogelijk volgens de cao, zit er voor bijna niemand in (minder dan 3 procent van alle uitzendkrachten heeft een contract voor onbepaalde tijd).¹¹⁹

Uitzendovereenkomsten kunnen een prima opstap zijn naar de arbeidsmarkt, maar dan moet er wel perspectief geboden worden. Uitzendkrachten die langer werken verdienen meer contractzekerheid en inkomensstabiliteit. Meer uitzendkrachten moeten doorstromen naar contracten voor onbepaalde tijd bij het uitzendbureau, dan wel doorstromen naar de inlener. Het wordt tijd dat uitzendwerkgevers hun werkgeverschap serieus nemen en dat inleners de normale prijs betalen voor de geboden flexibiliteit van uitzendkrachten.

Uit de FNV uitzendenquête die net gehouden is, blijkt dat voor uitzendkrachten de onzekerheid het grootste probleem is. Ook hebben vooral de lageropgeleide uitzendkrachten moeite om rond te komen van hun salaris en wordt het niet doorbetalen van de eerste twee ziekte dagen als een groot probleem gezien.¹²⁰

Payrolling

Bij payrolling werft de werkgever zelf het personeel en lijkt het alsof de werknemer een gewoon dienstverband heeft, met als enig verschil dat het juridisch werkgeverschap bij een payrollbedrijf ligt. Gevolg: bij het einde van de opdracht heeft het payrollbedrijf een bedrijfseconomische reden om een ontslagvergunning te krijgen – ook als dit na vele jaren gebeurt. Werknemers zijn vaak niet op de hoogte van hun zwakke rechtspositie. Payrolling komt veel voor bij de overheid, in het onderwijs, de horeca en in de media.

Het fenomeen payrolling is een vorm van contractonzekerheid die we niet moeten willen. Als je aangenomen wordt door een werkgever moet je

er ook op kunnen vertrouwen dat je bij die werkgever in dienst bent. Het arbeidsrecht dient nog enige rechtszekerheid te bieden, met de constructie van payrolling wordt die volledig uitgehold.

Overeenkomst van opdracht en zzp'ers

In 2011 waren er 634.000 zelfstandigen zonder personeel aan het werk in Nederland. Zzp'ers werken middels een overeenkomst van opdracht. Aan de onderkant van de arbeidsmarkt zorgt dat vaak voor schrijnende situaties. Een schoonmaker kost de werkgever 25 euro per uur. Hanteert een schoonmaker een lager uurtarief, dan zakt zijn inkomen onder het minimumloon.

Misbruik van de constructie met de overeenkomst van opdracht – zoals die vaak voorkomt in de postmarkt en het vrachtvervoer – moet een halt worden toegeroepen. Daarbij gaat het om constructies waarbij er feitelijk sprake is van een dienstverband maar dit via een overeenkomst van opdracht ontdoken wordt. Werkenden kiezen dan zogenaamd in alle vrijheid voor een uurtarief van 5 euro, waarvan ze zichzelf ook nog voor arbeidsongeschiktheid en pensioen moeten verzekeren.

De minister van Sociale Zaken heeft onderzoek gedaan naar het gebruik van de overeenkomst van opdracht aan de onderkant van de arbeidsmarkt.¹²¹ Daaruit blijkt dat 25 procent van de mensen die werken via een overeenkomst van opdracht slechts één opdrachtgever per jaar heeft en dat 32 procent twee à drie opdrachtgevers heeft. Uit het onderzoek blijkt ook dat 33 procent eerder in loondienst bij de opdrachtgever heeft gewerkt en dat ruim de helft (52 procent) minder dan 20 euro per uur betaald krijgt. Dat betekent de facto na aftrek van de benodigde reserveringen minder dan het minimumloon. Deze mensen zijn dus geen zelfstandigen, maar verkapte werknemers.

Het moet de norm worden dat er een rechtsvermoeden van een arbeids-overeenkomst ontstaat als de werkende een uurtarief hanteert dat lager is dan 250 procent van wat is vastgelegd in de Wet minimumloon en minimumvakantiebijslag. Immers, bij een lager tarief kun je jezelf niet verzekeren en ben je dus niet in staat om zelfstandig een voldoende inkomen te genereren. De FNV heeft grote zorgen over gedwongen zzp'ers, die onvoldoende inkomen kunnen genereren voor een minimumniveau van bestaanszekerheid.

Onderaanneming van werk

In de bouw wordt veel gewerkt via onderaanneming. Hiervoor gelden heldere regels; mensen weten waar ze aan toe zijn. Maar de constructie met onderaanneming wordt steeds meer ook binnen andere sectoren toegepast, bijvoorbeeld in de distributie. Hier zijn de regels niet voor iedereen helder. Een ‘aannemer’ kan bijvoorbeeld zijn diensten aanbieden om op de werkvloer een deel van de werkzaamheden over te nemen en uit te voeren voor een vast bedrag. De werknemers in dienst van deze aannemer vallen niet onder de geldende cao in het distributiecentrum en kunnen het minimumloon betaald krijgen. Ook op het gebied van arbeidsomstandigheden zitten hier risico's aan. Zo wordt er minder afgestemd over veiligheidsmaatregelen omdat de leiding bij verschillende ondernemingen ligt. Rondrijden met heftrucks vol dozen vergt echter een behoorlijke coördinatie.

Het moet onmogelijk worden om via een constructie met onderaanneming van werk de cao te ontduiken. Uitgangspunt moet steeds blijven dat voor hetzelfde werk hetzelfde verdiend wordt. Gelijk loon voor gelijk werk is een normale vereiste.

Aanbevelingen

Werknemers moeten hun weg vinden op de arbeidsmarkt in een veelheid van arbeidsrelaties. Onduidelijk daarbij is vaak wat hun rechten zijn, welk pensioen ze opbouwen, wat er gebeurt als ze ziek worden, wie ze de ruimte biedt voor het volgen van opleidingen, en hoe deze mensen ooit een hypotheek kunnen krijgen. Maar bovenal overheerst de vraag: wat is er mis met de gewone arbeidsrelatie, waarbij de werknemer investeert in de werkgever en de werkgever investeert in de werknemer? Uiteindelijk zijn tevreden werknemers productiever en loont investeren in werknemers ook voor werkgevers.

En kom niet aan met de fabel dat ons ontslagrecht te veel bescherming biedt. Immers, ook onder het huidige ontslagrecht is het mogelijk om mensen te ontslaan. Dat kan snel via de kantonrechter, en wat minder snel bij het uww; inmiddels komt een groot deel van de ontbinding van arbeidsovereenkomsten tot stand via een vaststellingsovereenkomst – een snelle

en goedkope manier om arbeidsovereenkomsten te ontbinden. Regelmatig vertrouwen werkgevers ons toe dat het ontslagrecht wat hen betreft soepel genoeg is.

Om de ergste vormen van onzeker werk aan te pakken is een aantal concrete ingrepen nodig:

- ❖ Het aanbesteden van werk moet in alle sectoren ten minste gebeuren volgens de normen zoals die al zijn vastgelegd in de Code Verantwoord Marktgedrag voor de schoonmaaksector. De overheid moet daarbij het goede voorbeeld geven.
- ❖ De Wet overgang van onderneming moet zo aangescherpt worden dat de regels ook gelden bij aanbestedingen. De werknemers van het bedrijf dat eerst de opdracht uitvoerde, dienen met alle rechten over te gaan naar het bedrijf waaraan de opdracht gegund wordt. Dit moet gelden bij uitbesteding, maar ook bij uitzenden en detacheren.
- ❖ Een werkgever die een tijdelijke arbeidsovereenkomst aanbiedt, moet hierin motiveren waarom deze tijdelijk is.
- ❖ Payrolling moet niet langer mogelijk zijn. Om te beginnen moet de overheid per direct het goede voorbeeld geven en stoppen met payrolling.
- ❖ Vaste banen mogen slechts gedurende een beperkte periode vervuld worden door mensen die werken op basis van een onzeker contract.
- ❖ Een overeenkomst van opdracht met een uurtarief dat lager is dan 250 procent van het wettelijk minimumloon moet van rechtswege worden omgezet in een arbeidsovereenkomst met de opdrachtgever.
- ❖ Uitzendkrachten die langdurig voor een uitzendbureau werken, moeten óf bij de inlener óf bij het uitzendbureau een vaste baan krijgen.
- ❖ Het arbeidsrecht moet overzichtelijker worden. Er zijn drie smaken: een contract voor onbepaalde tijd, een tijdelijk contract met perspectief op vast of ter vervanging bij bijvoorbeeld ziekte en een uitzendcontract met perspectief op doorstroom in geval van tijdelijke arbeid.

Een bedrijf vormt een sociale eenheid. Werkenden zijn net zo min als het milieu een kostenpost, maar leveren een belangrijke bijdrage aan de omzet en winst van ondernemingen. Dat geldt ook voor de werkenden die niet rechtstreeks in dienst zijn. Schoonmakers en cateraars horen er net zo goed

bij als mensen in de productie of de verkoop. Als de vaste medewerkers én de mensen in de ringen om die vaste kern heen zich daarvan bewust zijn, kan dat een verbetering brengen voor iedereen.

Een goed voorbeeld daarvan is de aanpak van het groeiende aantal uitzendkrachten in twee metaalbedrijven in het noorden van het land vorig jaar. Kaderleden van FNV Bondgenoten signaleerden deze trend en organiseerden gesprekken met de medewerkers in deze bedrijven. Zij bleken minder te verdienen dan de medewerkers in vaste dienst. Om een einde te maken aan deze onwenselijke situatie is er geprocedeerd en zijn er ook acties gevoerd, met als resultaat dat een groot deel van de uitzendkrachten in vaste dienst genomen is, dat de lonen van de uitzendkrachten zijn verhoogd en dat alle werknemers beter af zijn. Vast werk is weer de norm geworden.

Verheffing

13

Het uitbestede ideaal

ADRIAAN VAN VELDHUIZEN

Weinig politieke ideeën zijn zo innig met de sociaal-democratie verbonden als het verheffingsideaal. Wie aan verheffing deed, wilde zowel het individu als de samenleving op een hoger plan brengen, zoveel is duidelijk. Toch bestond er geen vaste uitvoeringspraktijk voor dit klassieke sociaal-democratische ideaal. Aan de hand van voorbeelden, tegenstrijdigheden en vergissingen rondom dit begrip, wordt in dit artikel beschreven binnen welke bandbreedte het debat over verheffing zich onder de Nederlandse sociaal-democraten heeft afgespeeld. Dat is niet onbelangrijk, want na een tijdje weg geweest te zijn, lijkt het verheffingsideaal weer terug. Recentelijk nog pleitte een aantal prominente sociaal-democraten voor het afstoffen van het verheffingsideaal. Om hen van dienst te zijn, wordt in dit artikel ook een aantal knelpunten besproken waartoe zij zich moeten verhouden.

Aan dit verhaal over verheffing gaat een opmerking vooraf, een waarschuwing eigenlijk. Dat ogenschijnlijk monolithische begrip ‘verheffing’ impliceert een eenheid in denken die er nooit is geweest. Wie hier een volledig overzicht van alle betekenissen verwacht, moet zijn verwachting snel bijstellen. Omdat er zo’n breed scala aan opvattingen over de betekenis van het begrip bestaat, zal dit artikel zich richten op de voornaamste betekenissen die het begrip kende. Ik sluit af met een handelingsperspectief voor de toekomst.

Vooroorlogse verheffing

In zijn Wibautlezing uit 2010 sprak Lodewijk Asscher over verheffing. Hij merkte op dat ‘niet langer woningbouw, maar onderwijs het belangrijkste vehikel van verheffing is’.¹²² Met deze tegenstelling schetste hij een mooi beeld van de verwarring die altijd heeft bestaan rondom de betekenis van het

begrip. Gedurende de hele geschiedenis van de sociaal-democratie hinkte het verheffingsideaal nu eens op het been van de materiële vooruitgang en dan weer op dat van de geestelijke ontwikkeling.

Officieel gingen de twee idealen samen, maar in de praktijk streden beide strategieën vaak om de eerste plaats. Dat gebeurde bijvoorbeeld bij de vaststelling van het SDAP-beginselprogramma van 1912. In dat programma stond: 'Het proletariaat verkrijgt door den klassenstrijd een ervaring, een wetenschappelijke en politieke ontwikkeling, een maatschappelijke en zedelijke verheffing en een uitbreiding en versterking zijner organisatie, die het niet in staat stelt den tegenstand der heerschende klasse te breken, doch ook rijp maakt voor zijne taak om hare plaats in te nemen.'¹²³

'Geestelijke verheffing' lijkt hier erg belangrijk te zijn, maar schijn bedriegt. Dat de woorden 'maatschappelijke en zedelijke' hier opdoken, was namelijk het gevolg van een fragiel compromis. Over deze zin werd voorafgaand aan het congres uitvoerig gedebatteerd in de programmacommissie. Aanvankelijk stond er niet 'maatschappelijke en zedelijke', maar 'stoffelijke verheffing'. De commissie veranderde dat en bracht zelfs een cursivering aan in de tekst.

Dat deed bij veel partijleden de wenkbrauwen fronzen. Hendrik Spiekman verwoordde de gevoelens van veel SDAP-leden toen hij zei 'dat een psychische en zedelijke verheffing geen blijvende waarde kan hebben [...] als de stoffelijke verheffing daarmee niet gepaard gaat'.¹²⁴ Verheffing betekende voor hem in eerste instantie 'materiële verheffing'; de rest zou daaruit voortvloeien. Ook om een andere reden is het citaat uit 1912 interessant. Het brengt namelijk nog een tweede gevoeligheid aan het licht. Want verheffing werd in het programma niet zomaar als doel of middel afgeschilderd. Het werd als 'noodzakelijk gevolg van de klassenstrijd' gepresenteerd. Dat de arbeiders zichzelf naar een hoger plan zouden brengen, was volgens de beginselen van de SDAP geen morele keuze, maar een historische onontkoombaarheid.

De verheffing van goede en nette arbeiders zou zich volgens de sociaal-democraten onvermijdelijk aandienen. Het was slechts de taak van de partij om hen daarin te ondersteunen. Dat gebeurde onder andere door goede leefomstandigheden af te dwingen en socialistische vorming aan te bieden die het klassenbewustzijn moest versterken.

Kort samengevat stond 'verheffing' in de vroegste jaren van de Nederlandse sociaal-democratie voor: een historisch noodzakelijk proces binnen

de arbeidersbeweging waarvan de zedelijke en maatschappelijke betekenis graag onderstreept werd, maar waarvan de stoffelijke component in de praktijk niet onderschat mocht worden. Deze ideologische opvatting zorgde ervoor dat verheffing als praktisch ideaal, als iets om na te streven, minder goed ontwikkeld was.

Dat is duidelijk te zien aan de ideeën die de sociaal-democraten destijds hadden over het onderwijs. Deze waren over het algemeen weinig veelomvattend. Kinderen moesten zo veel mogelijk tijd op school doorbrengen en de school moest goede onderwijzers hebben.¹²⁵ Dat was een ontsnapping aan slechte arbeid, maar met verheffing of ontplooiing werd het onderwijs door de SDAP niet in verband gebracht.¹²⁶ De tegenstelling van Asscher was dus zo gek nog niet.

Het interbellum

In de jaren na 1912 werd het verheffingsideaal in politiek opzicht stap voor stap minder ideologisch ingevuld. Door de toename van politieke verantwoordelijkheid op lokaal niveau na 1914 werd de sociaal-democratie meer beïnvloed door de praktijk. Dat leidde tot nieuwe inzichten; verheffing werd een politieke waarde op zichzelf.

Wie het proces van de terugtrekkende ideologie goed wil zien, moet kijken naar de veranderende doelgroep voor de verheffing. Aanvankelijk waren dat alleen de socialistische arbeiders. Mensen die niet streden voor de revolutie liet men ongemoeid. Zelfs het klassieke 'lompoproletariaat' dat uit zwervers, dieven en ander schuim der aarde bestond, kwam niet voor verheffing in aanmerking.

Naarmate het revolutionaire ideaal werd afgezworen, veranderde dat. De praktijkervaring van de rode wethouders leerde dat verheffing juist de absolute onderklasse, het 'lompoproletariaat', zou helpen. Pas vanaf dit moment kwam de sociaal-democratie voor alle zwakkeren op. Die koers werd aangemoedigd door nieuwe – eveneens minder ideologische – theoretici.

Criminoloog W.A. Bonger erkende een 'pathologie van de verloederings' en wilde deze aanpakken door de onderklasse van haar 'ziektebeelden te genezen'.¹²⁷ Verheffing van gevangenen, prostituees, landlopers en andere

onaangepasten, werd vanaf ongeveer 1920 gemeengoed binnen de sociaal-democratie.

Er werd serieus nagedacht over methoden die we inmiddels zouden verwerpen als achterhaald. De meest extreme varianten daarvan waren eugenetica en opvoedingskampen, die Geert Wilders tegenwoordig ‘tuigdorpen’ zou noemen.¹²⁸ Het paternalisme nam toe. Niet langer was de revolutie de stip aan de horizon, maar werd een brede verzameling aan verbeteringen van zowel moraliteit, hygiëne als gemeenschapszin bij een gepathologiseerde onderklasse nagestreefd.¹²⁹

Dit betekende enerzijds dat wethouders als Wibaut in Amsterdam en De Zeeuw in Rotterdam het dagelijkse leven voor veel mensen veraangenaamden. Anderzijds betekende dit ook dat zij die niet binnen de fatsoensnormen opereerden, harde kritiek uit sociaal-democratische hoek konden verwachten. In dat opzicht ging het verheffingsideaal lijken op het ‘beschavingsoffensief’ dat door de negentiende-eeuwse burgerij was ingezet.¹³⁰

De disciplineren van de onderklasse werd een onderdeel van het sociaal-democratische politieke denken. Ondertussen bleef in het partijleven – dus binnen de zuil, maar buiten het domein van de volksvertegenwoordiging – de klassieke bevrijding van de socialistische arbeiders belangrijk. Een goede socialist deed aan ‘zelfverheffing’ door studie, sport en andere vormen van persoonlijke ontwikkeling.¹³¹ Zo bestonden er dus verschillende invullingen van het begrip verheffing naast elkaar. Dat kwam onder andere doordat de partij behalve een ‘politiek apparaat’, ook een ‘sociale beweging’ was.

Voor veel mensen lagen deze eigenschappen van de partij in het verlengde van elkaar. Partijgenoten dachten dat bevrijde, ontplooid en ontwikkelde sociaal-democraten op den duur vorm zouden geven aan de samenleving als geheel. Maar de meningsverschillen over hoe die toekomstige samenleving eruit zou moeten zien, bleven bestaan.

In navolging van bijvoorbeeld Herman Gorter – die zich decennia eerder over deze thema’s uitliet – betoogden radicalere sociaal-democraten dat binnen de beweging een nieuwe voorhoedecultuur moest ontstaan die op den duur een socialistisch stempel op de maatschappij zou drukken. Zij zagen persoonlijke ontwikkeling als een eerste stap op de weg naar een socialistische cultuur. In dat opzicht leken ze nog een beetje op de revolutionaire sociaal-democraten.

Andere mensen, zoals Emanuel Boekman, moesten niets hebben van dat socialistische cultuurbeeld. Boekman beschouwde verheffing als een middel dat arbeiders in de burgerlijke cultuur zou laten opgaan. Hij beoogde een brede infrastructuur van kunst, cultuur, media en onderwijs die alle arbeiders bekend zou maken met de hoogtepunten van de beschaving. Aanvankelijk begon hij met verheffing binnen de partij, maar als wethouder van Amsterdam slaagde hij erin de verheffing voor de hele bevolking te forceren.¹³²

Aan het eind van het interbellum was verheffing een begrip met een diffuse betekenis. Trompetles behoorde net zo goed tot verheffing als eugenetica. En de 'Algemene Romanbibliotheek van Ontwikkeling' die het hele sociaal-democratische gezin in staat stelde om deugdelijke boeken te lezen, was evenzeer verheffend als de modernisering van de woningbouw. Ook op de vraag waar verheffing toe zou moeten leiden, werd – zelfs na het *Plan van de Arbeid* (1935) – nog altijd wisselend geantwoord.

Om werkelijk te begrijpen hoe al deze idealen toch met elkaar samenhangen, is een citaat van Emanuel Boekman verhelderend. Hij zei: 'Als politieke beweging kan de sociaal-democratie slechts werken op één bepaald terrein, als sociale en culturele beweging welker taak het is de massa op te heffen uit de enge gezichtskring van de strijd om het naakte bestaan, is geen terrein voor haar gesloten.'¹³³

Verheffing binnen de vroege PvdA

Het onderscheid van Boekman bleef in de eerste jaren na de oorlog gelden: de sociaal-democratie bleef zich als culturele beweging met de verheffing van haar leden bezighouden, terwijl de partij zich als politiek apparaat op de rest van de samenleving stortte.

Dat lukte steeds beter omdat de sociaal-democraten na de oorlog een plaats in het centrum van de nationale macht bekleedden. Onder leiding van Drees leidde dat tot materiële verheffing op tal van gebieden, maar voor geestelijke verheffing op nationale schaal voelde hij weinig. Dat was niet vreemd: in de schaduw van de Tweede Wereldoorlog leken ideeën uit de jaren dertig de voorlopers van gruweldaden. Initiatieven als eugenetica

en collectieve verhuizingen om aan de sociale verhoudingen te sleutelen, verloren aan populariteit.

De toon werd zachter, maar niet minder ambitieus. Er werd minder over disciplineren geschreven en meer over persoonlijke ontwikkeling en vorming. Sociaal-democraat Willem Banning vatte verheffing bijvoorbeeld op als 'persoonlijke vorming in een hechte gemeenschap'. Hij zag niet alleen een verheffende functie weggelegd voor de gemeenschap, het gezin en het verenigingsleven, maar ook voor de kerk. De staat had een belangrijke maar dienende rol. Het onderwijs bijvoorbeeld, hoefde niet als sociaal-democratisch verheffingsapparaat te worden ingezet.¹³⁴

Zo bleek ook uit een ander citaat van Banning. Hij schreef: 'Het is volkomen begrijpelijk, dat onderwijzensen in het land kregel worden van principiële beschouwingen over onderwijsvernieuwing waarover al zo lang is gepraat. Men zegt: los het probleem van de te grote klassen en slechte gebouwen eerst maar eens op.'¹³⁵

Vandaag de dag klinkt dit verfrissend, maar destijds was het kenmerkend voor de houding van de sociaal-democratie. Ook onderwijsminister Gerardus van der Leeuw wenste geen verheffende taken bij het onderwijs te leggen.¹³⁶ Verheffing viel onder 'cultuur' en dat had betrekking op het maatschappelijke leven binnen verenigingen, clubs, partijen, kerken en jeugdorganisaties. In het geval van de sociaal-democratie waren dat organisaties zoals de vakbonden, de Arbeiders Jeugd Centrale (AJC) en de VARA.

Deze ontwikkeling had iets paradoxaals. Juist in deze bloeiperiode van de sociaal-democratische zuil werd voorgoed afstand gedaan van het idee dat er een socialistische cultuur ontstaan moest.¹³⁷ De socialistische ideologie werd enorm verbreed en begon zo iets te betekenen als 'democratisering van het hele leven'. En dat betekende dan weer dat zoveel mogelijk mensen samen moesten kunnen bijdragen en meedoen aan de samenleving: er moest gelijkheid van kansen komen.

Banning was bovendien een uitgesproken voorstander van de 'doorbraakgedachte' waarin de verzuiling als achterhaald beschouwd werd. Het was de grootste wens van de doorbraaksocialisten dat maatschappelijke verenigingen zich niet langer strikt op hun eigen achterban zouden richten, maar dat er een soort samensmelting in gemeenschappelijkheid zou plaatsvinden. De keuze daarvoor moest echter in persoonlijke vrijheid gemaakt worden.

Samengevat kunnen we zeggen dat de sociaal-democratie in haar vroegste jaren koos voor ‘individuele ontplooiing’ en ‘vorming’, al dan niet in innige verbondenheid met de gehele gemeenschap (Banning) of aangejaagd door een intellectuele elite (De Kadt). Het doel van verheffing werd ‘de mens uit de massa te redden’ door de massa leefbaar te maken – niet langer door de mens massaal tot een ouderwets socialisme te bekeren.¹³⁸

Vanaf de jaren zestig: van cultuur- naar onderwijspolitiek

Begin jaren zestig veranderde er op het eerste gezicht weinig. De sociaal-democraten in de Haagse politiek bleven aandacht houden voor materiële verheffing en de sociaal-democratie als maatschappelijke beweging bleef maatschappelijke verheffing propageren. Dat leidde zelfs tot nieuwe hoogtepunten. De VARA-matinee gaf vanaf 1961 invulling aan de vrije zaterdagmiddag van arbeiders. Zij konden luisteren naar concerten die in het Amsterdams Concertgebouw ten gehore werden gebracht. Het ontwerp van de matinees was voortgekomen uit de wens van Jan Broekz en Hans Kerkhoff om de arbeiders in aanraking te brengen met hogere cultuur. Hoewel zij hierin maar mondjesmaat slaagden, forceerden ze wel een vernieuwend programma in de tempel van de klassieke muziek.

Maar de belangrijkste verandering lag niet in deze culturele initiatieven. Aan het oog van de buitenstaander onttrokken, ontstonden nieuwe ideeën over verheffing. Partijtheoretici gingen het belang van persoonlijke ontplooiing en vorming minder beschouwen als iets dat alleen binnen het verenigingsleven zou moeten gebeuren. Ze zochten naar een middel om op nationaal niveau de verheffing en ontplooiing aan te jagen. Ze borduurden daarbij voort op een idee dat vanaf de publicatie van *De weg naar vrijheid* in 1951 voorzichtig de kop op stak: de bevordering van deelname van lagere sociale klassen aan het onderwijs.¹³⁹ Begin jaren zestig werd dat idee tot speerpunt gemaakt en ideologisch nader ingevuld. Dat gebeurde vooral binnen de Wiardi Beckman Stichting onder het motto ‘Democratisering van het Onderwijs’.¹⁴⁰

Deze ‘democratisering’ had niets te maken met de latere universiteits-hervormingen, maar had betrekking op de ambitie om kinderen uit de

arbeidersklasse te laten deelnemen aan alle lagen van het onderwijs. Die deelname was – zo was de veronderstelling althans – onvoldoende. En dat terwijl onderwijs steeds belangrijker werd geacht voor mogelijkheden tot sociale stijging.¹⁴¹

Vanaf het begin van de jaren zestig werden onderzoeken gedaan naar de deelname van arbeiderskinderen aan het onderwijs. De Leidse sociaal-democratische socioloog Van Heek wilde met zijn Talentenprogramma laten zien dat de onderste klassen van de samenleving veel verborgen talent kenden.¹⁴² Hoewel hij tot een zeer genuanceerde conclusie kwam, was zijn onderzoek van grote invloed op het latere onderwijsbeleid. Dat gold ook voor het onderzoek dat Jos van Kemenade uitvoerde aan de universiteit van Nijmegen. Hij zag echter meer aanleiding tot ongerustheid over de deelname van achtergestelde groepen aan het onderwijs dan Van Heek. Enkele jaren na zijn promotie kreeg hij de kans om er iets aan te doen; in 1973 werd Van Kemenade onderwijsminister voor de PvdA. Van Kemenade stapte in een traject van onderwijshervormingen dat al enige tijd gaande was – denk bijvoorbeeld terug aan het citaat van Banning, die deze veranderingen al verfoeide. Onder leiding van KVP-minister Cals was jarenlang geijverd voor de Mammoetwet. Deze wet uit 1963 verenigde alle versnipperde opleidings-systemen van het land in één systeem.

Van Kemenade – die het onderwijs naar Zweeds voorbeeld wilde hervormen – had daar graag een aantal veranderingen aan toegevoegd. Er moest een middenschool komen waarin kinderen uit alle lagen van de bevolking ongeacht afkomst, sekse, intelligentie of motivatie samen leerden. Zijn opzet slaagde niet, maar zijn ideeën werden wel in het sociaal-democratische gedachtegoed verankerd.

Van Kemenade ging wetenschappelijk te werk, maar zijn doelen waren niet alleen de uitkomst van zijn onderzoek. De ‘egalisering van het onderwijs’ was ook een ideologisch project. De visie op scholen kwam enerzijds voort uit *De weg naar vrijheid* – zij werden niet langer alleen beschouwd als overdragers van kennis, maar ook als plaatsen van maatschappelijke vorming.¹⁴³ Anderzijds speelde de ideologische revival aan het eind van de jaren zestig mee: het socialisme deed er weer toe. Zo werd ‘geestelijke verheffing’ voor de PvdA voor het eerst een nationaal politiek project. Via het onderwijs moest de overheid ‘korrigerend en positief discriminerend’

optreden voor groepen die in een sociaaleconomische achterstandspositie verkeerden. ‘Onderwijs zal [...] steeds minder een automatische ladder worden tot een hoger inkomen en steeds meer een mogelijkheid tot menselijke ontplooiing en bewuste deelname aan de samenleving’, stond in het verkiezingsprogramma.¹⁴⁴ ‘Bewustwording’ werd na ‘vorming’ en ‘ontplooiing’ het nieuwe sleutelwoord.

Deze instrumentele visie op het onderwijs maakte dat de ambitie om het land naar een hoger plan te tillen, sterker dan ooit resoneerde in de Haagse politiek van de PvdA. De impact van de onderwijspolitiek die vanaf het begin van de jaren zestig ontwikkeld werd, was vele malen groter dan die van de cultuurpolitiek die daarvoor bedreven was. Dus terwijl de VARA en de vakbond naar de achtergrond verdwenen en de culturele functie van de partij minder sterk werd, wist de PvdA vanaf de jaren zeventig alsnog aan verheffing te doen. Dat kwam onder andere doordat de PvdA vanaf 1973 meerdere bewindspersonen leverde die zich met onderwijs bezighielden. Na Van Kemenade volgden Jacques Wallage en Jo Ritzen, later Tineke Netelenbos en Karin Adelmund. Aan het eind van deze rit was ‘de socialistische zuil’ geheel verdwenen en volgde het denken over verheffing alleen nog de logica van de staat.

Met deze logica worden niet alleen de ‘grote systeemwijzigingen’ bedoeld waar de PvdA vaak verantwoordelijk voor is gehouden.¹⁴⁵ Het gaat om het vertrouwen dat de staat de samenleving naar een hoger plan kan tillen. Vooral de gedachte dat het onderwijs een maatschappelijke taak had die bovendien door de politiek kon worden ingevuld, was onderscheidend ten opzichte van de vroegere perioden. Hoewel de systeemveranderingen wel met deze ideologie samenhingen – veranderingen integreerden het onderwijssysteem en maakten de invloed van de overheid, dus die van ideologie sterker – was dat niet de belangrijkste ontwikkeling in het denken over verheffing. Het gaat om de invulling van het systeem.

De sociaal-democraten schreven in de jaren tachtig onder andere dat het onderwijs ‘aan de bewustwording van de bestaande rolverdeling tussen mannen en vrouwen’ moest werken.¹⁴⁶ Ook stond in het verkiezingsprogramma: ‘Doel van het onderwijs aan kinderen uit etnische groepen is hun integratie in de Nederlandse samenleving te bevorderen onder behoud van hun cultureel zelfbewustzijn’.¹⁴⁷ Binnen de partij werd ondertussen

voorzichtig aan leerdoelen voor verzorgingsonderwijs, vredesonderwijs en etnisch onderwijs gewerkt.¹⁴⁸

Samenvattend: het idee dat het onderwijs een instrument voor maatschappelijke veranderingen kon zijn, vloeide voort uit de ‘democratisering van het onderwijs’ die vanaf begin jaren zestig werd nagestreefd. Vanaf dat moment werd het onderwijs een middel in een maatschappelijk project. Eerst ging het om de deelname van kinderen in achterstandsposities, later kwamen daar meer doelstellingen met betrekking tot emancipatie, socialisatie en integratie bij. In feite heeft de PvdA gefaseerd afscheid genomen van Theo Thijssen en zijn autonome onderwijzer; de overheid moest zich toenemend bemoeien met zowel het stelsel als de inhoud.

Tot zover de geschiedenis: emancipatie zet door

Na 1912 werd het begrip verheffing slechts in één ander verkiezingsprogramma genoemd; dat van 1994. Daar stond: ‘Onderwijs draagt bij tot datgene wat vroeger onder socialisten “culturele verheffing” werd genoemd.’¹⁴⁹ Het nostalgische gebruik van het begrip is kenmerkend voor de jaren negentig. Enerzijds was het ouderwets, anderzijds was het actueel genoeg om weer te gebruiken.

Voor dat ‘ouderwets’ was snel een oplossing gevonden. Na vorming, ontplooiing en bewustwording werd ‘emancipatie’ het *buzzword*. Het onderwijs behield daarin een belangrijke taak. Bovendien kwam deze taak ook te liggen bij andere beleidsterreinen die vroeger met verheffing te maken hadden. In het nieuwe ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen werden alle voormalige verheffingstaken in 1994 samengebracht. Onder staatssecretaris Rick van der Ploeg werd het cultuurbeleid bijvoorbeeld bedield met verschillende taken die de emancipatie van minderheden en jongeren zouden moeten bevorderen. De latere minister Ronald Plasterk profileerde zichzelf eveneens als ‘emancipatieminister’.

Van der Ploeg noch Plasterk kreeg te maken met ‘verheffing vanuit de PvdA’. Waar het verheffingsideaal vroeger nog werd voorgeleefd door de sociaal-democraten, gebeurde dat niet langer: de zuil was definitief verdwenen. Alle verheffing is uitbesteed aan het onderwijs en de cultuursec-

tor. Achmed Marcouch maakt die visie duidelijk in 2008: ‘Verheffing en integratie zijn niet alleen de taak van het onderwijs, maar ook van andere overheidsorganisaties en de politiek.’¹⁵⁰

Conclusie: uitbesteden of voorleven

De historie van de sociaal-democratische verheffing kan in grove lijnen worden geschetst. De wens om de situatie van socialistische arbeiders te verbeteren, is vervangen door de wens om alle mensen kansen op ont-plooiing te geven. Verheffing binnen de sociaal-democratische culturele beweging is naar de achtergrond verdwenen, terwijl verheffing via de staat steeds belangrijker geworden is. En ten slotte: binnen deze staatsgestuurde verheffing is materiële vooruitgang niet langer het speerpunt, maar is het onderwijs het nationale verheffingsapparaat geworden.¹⁵¹

Wie vandaag de dag met verheffing aan de slag wil, moet zich tot deze stellingen verhouden. Hij of zij moet zich een aantal vragen stellen: is verheffing een middel tot een concreet ideaal of is het ‘algemene vooruitgang’? Willen we bevrijden of disciplineren? Willen we materiële omstandigheden verbeteren of willen we aan geestelijke of morele verheffing doen? En moet dat via wethouderssocialisme gebeuren of gaan we met nationale hervormingen aan de slag? Willen we dit überhaupt via de staat spelen of kiezen we weer voor verheffing via de partij?

Het ligt gezien de hierboven beschreven geschiedenis misschien niet voor de hand, maar een moderne invulling van het verheffingsideaal moet naast een visie op onderwijs en opvoeding ook aandacht besteden aan verheffing via de partij. Dat betekent niet navelstaren en dat betekent ook niet dat we ‘interne debatten’ moeten voeren. Dit betekent *show, don’t tell*.

De sociaal-democratie moet voorleven waarvoor zij staat. Daarvoor zijn drie redenen:

1. Allereerst is de instrumentele toepassing van het onderwijs en de cultuur niet langer houdbaar. Het onderwijs is overladen met taken en daar moeten we geen dingen aan toevoegen. Verheffen is – om het in modern Nederlands te zeggen – ‘genoeg geoutsourcet’. Het is uit handen gegeven

aan leerkrachten, onderwijzers en docenten, maar zij hebben daarbij wel allerlei opdrachten gekregen uit de politiek. Dat is raar. Onderwijs moet goed zijn, natuurlijk, maar juist daarom moet de invulling weer meer aan de leraren overgelaten worden. Politieke initiatieven tot verheffen, vormen, bewust worden, ontplooien, verbeteren en emanciperen moeten de komende tijd maar even worden uitgevoerd door de mensen die ze bedachten.

2. Dat kan als volgt. Een partij die zichzelf als relevante beweging met een enorm menselijk kapitaal ziet, heeft burgerinitiatieven zoals die in Duitsland recentelijk succesvol waren binnen handbereik. Zestigduizend leden kunnen zich inspannen en iets veranderen in de samenleving. Leden van de PvdA kunnen meer zijn dan campagnevrijwilligers. Bijvoorbeeld door massaal een 'groene bankrekening' te openen, of over te stappen op 'groene energie'. Om nog maar te zwijgen over het eten van eerlijk vlees, het kopen van de juiste tuinmeubelen en het dragen van kleding waar geen kinderarbeid aan te pas kwam. PvdA-leden kunnen cursussen geven en wasmachines helpen sjouwen. Mensen kunnen via nieuwe media of ouderwetse prikborden gemakkelijk met anderen in contact komen en elkaar helpen. Een partij met lef roept op partijcongressen niet alleen het bestuur op om onderwijshervormingen door te voeren, maar committeert zichzelf ook aan maatschappelijke actie. Een politieke partij en haar leden moeten niet alleen bestuurlijke verantwoordelijkheid, maar ook sociale verantwoordelijkheid nemen. Een partij moet een maatschappelijk cv ontwikkelen.
3. Dat cv is noodzakelijk voor geloofwaardigheid. Verheffing impliceert een moreel, cultureel of maatschappelijk contrast waarbij de ene partij de andere naar een hoger niveau tilt. Het is pijnlijk, maar momenteel staat geen enkele Nederlandse partij aan de verlichte zijde van het moreel contrast. Niet omdat er partijleden zijn die geld van hogescholelingen meenemen of op kosten van de staat hun auto laten 'pimpen'. Dat is altijd gebeurd en zal altijd gebeuren. Het probleem is dat partijen laakbaar gedrag nog altijd met de mantel der liefde bedekken. Houd daar eerst mee op, neem dan je sociale verantwoordelijkheid.

14

Op weg naar het einde van onze cultuur*Sociaal-democratie in de moderne tijd*

HANS BLOKLAND

Moderne sociaal-democratische leiders hebben belangstelling voor cultuur zolang deze een bijdrage levert aan het binden van degenen die hierin werkelijk zijn geïnteresseerd. Dit is te betreuren omdat de kern van de sociaal-democratie bestaat uit een cultuurpolitieke visie en missie. Omdat deze visie en missie worden genegeerd, bevindt de sociaal-democratie zich reeds enige decennia op dood spoor. Hierin onderscheidt ze zich overigens niet van andere hedendaagse politieke stromingen.

Bijna alle discussies over cultuurpolitiek ontaarden in een spraakverwarring, omdat de deelnemers veelal verschillende zaken in hun hoofd blijken te hebben bij de concepten 'cultuur' en 'politiek' en zij zelden de moeite nemen hun onderstellingen dienaangaande te expliciteren. Aan het begrip 'cultuur' zijn in de loop der tijden verschillende betekenissen toegekend. Drie hiervan zijn nog steeds aan het tegenwoordige cultuurbegrip verbonden.¹⁵² De eerste betekenis is waarderend en valt terug te voeren tot op het Griekse opvoedingsideaal van onder anderen Plato. Met het woord cultuur wordt gerefereerd aan een intellectueel, spiritueel en esthetisch ontwikkelingsproces naar een vaststaand ideaal: men heeft een beeld van menselijke perfectie voor ogen en cultuur is de mate waarin de werkelijkheid hieraan beantwoordt. Gedurende de renaissance kwam dit cultuurideaal opnieuw in de belangstelling, een belangstelling die de synoniemen 'beschaving' en 'civilisatie' voortbracht. Het kreeg voorts een dynamisch karakter: als consequentie van zijn geloof in een kenbare kosmische orde was voor Plato het ideaal bepaald; later wenste men slechts een ordinaal ontwikkelingsproces zonder vaststaand eindpunt te onderscheiden.

De tweede dimensie hangt nauw met de eerste samen. Cultuur is 'geobjectiverde geest': zij bestaat uit intellectuele en vooral creatieve topprestaties die (op materiële wijze) door middel van boeken, schilderijen, beeldhouw-

werken et cetera aan het nageslacht doorgegeven kunnen worden. Hier valt natuurlijk met name te denken aan kunst, literatuur en wetenschap. In de kunsten en de letteren worden fundamentele waarden, idealen, ideeën en opvattingen op een esthetische wijze uitgedrukt en doorgegeven. Niet alleen de boodschap, maar zeker ook de vorm doet ertoe.

De derde en laatste dimensie is afkomstig uit de sociaal-culturele wetenschappen, met name de culturele antropologie: cultuur is de manier van leven van een bepaalde groep mensen in een bepaalde tijdspanne. 'Cultuur' is hier niet langer een waarderende, maar een neutrale, beschrijvende term. Dit cultuurbegrip hangt nauw samen met het sinds het einde van de negentiende eeuw in de wetenschap – en later ook daarbuiten – populair geworden cultuur- of waarderrelativisme. Essentie van dit relativisme is de overtuiging dat het onmogelijk is onomstotelijk, dat wil zeggen 'wetenschappelijk', aan te tonen dat een bepaalde waarde of cultuur 'juist' of 'waardevol' is en dat daarom alle waarden relatief, ja zelfs boven kritiek verheven zijn. Het woord cultuur kan derhalve niet meer duiden op een ideaal, het kan slechts een uitputtende beschrijving bieden van het leven van een groep mensen. De kunsten zijn hiervan een onderdeel. Tot de kunsten kunnen wij slechts die verschijnselen rekenen die door een specifieke groep mensen als zodanig worden gekwalificeerd. Er zijn geen redenen aan te geven waarom wij de kwalificatie van de ene groep zouden moeten prefereren boven die van een andere.

Harde scheidingen tussen de drie dimensies zijn niet te maken. Het gaat om hetzelfde spectrum. De opvattingen over de scheidslijnen variëren ook in de tijd. Iedere beschaving is uiteraard een cultuur in sociologische zin. Vanuit een normatieve cultuurpolitieke visie kan men zich echter afvragen of iedere cultuur ook een beschaving is. Een beschaving kan haar wil haar grondleggende idealen te realiseren uitputten of kwijtraken, en daarmee vervallen tot een dode cultuur. Men kan betogen dat dit in onze jaren gebeurt met de westerse marktdemocratieën: hun eens bevrijdende cultuur is een ziellose herhaling van zetten geworden die mensen niet meer brengt wat ze ooit hoopten te bereiken.¹⁵³ Alle kunst is verder ook cultuur in beschrijvende zin. Nochtans achten velen niet alle cultuur kunst. Zij die dit wel doen, zullen echter doorgaans wel toegeven dat veel culturele verschijnselen een specifieke artistieke dimensie bezitten.

Ook de term 'politiek' kent diverse betekenissen. Net als in het geval van het begrip 'cultuur' gaat het hier om een 'essentieel betwist concept',¹⁵⁴ waarover eindeloos kan worden gedebatteerd, daar deze betekenis onvermijdelijk in het kader van een specifiek wereldbeeld wordt verleend. Wereldbeelden zijn onontkoombaar gebaseerd op metafysische, epistemologische en ethische veronderstellingen die altijd aanvechtbaar zijn. Bijgevolg zijn tevens de betekenissen van de desbetreffende concepten onderwerp van een nimmer eindigend, maar daarmee beslist niet zinloos debat.

Politiek kan men allereerst binnen een liberaal, naturalistisch wereldbeeld definiëren.¹⁵⁵ Men gaat ervan uit dat er geen kenbare kosmos is die ons laatste waarheden aanreikt op basis waarvan wij ons leven en ons samenleven moeten inrichten. In ons bestaan worden wij geconfronteerd met een grote pluriformiteit aan voortdurend strijdende waarden, die onmogelijk in een hiërarchisch systeem geordend kunnen worden. De mogelijkheden een zinvolle, in consensus eindigende discussie over waarden te voeren, worden bovendien doorgaans als tamelijk beperkt ingeschat: de betrokkenen onderschrijven in meer of mindere mate het waarderalativisme. Mensen en groepen hebben vooral (meestal slecht begrepen) belangen. Deze botsen voortdurend en om te voorkomen dat deze botsingen op geweld en chaos uitlopen, zijn er politieke besluitprocedures geschapen. Politiek is de voortzetting van de maatschappelijke belangenstrijd met vreedzame middelen.¹⁵⁶ Het belang van de politieke structuren die op basis van de naturalistische conceptie zijn geschapen, kan niet worden overschat. Dit zeker niet in een tijd waarin de culturele eigenheid door sommige in het nauw gebrachte groepen als nimmer tevoren wordt beleefd en uitgedragen.

Tegenover de naturalistische conceptie staat een meer communitaristische opvatting van politiek, een opvatting die vooral in socialistische en radicaal christelijke kringen wordt aangehangen. Het bestaande ethisch pluralisme brengt weliswaar een voortdurende botsing tussen waarden met zich mee, maar dit impliceert allesbehalve dat al deze waarden particularistisch van aard zijn of dat er geen mogelijkheid bestaat tot politieke activiteiten, die zijn gericht op de realisatie van een beredeneerd algemeen belang of van een verrijkend ideaal van een goed leven in een goede maatschappij. Politiek verwijst historisch naar wat mensen bindt en wat zij gezamenlijk nastreven. Naast een nooit eindigende strijd om schaarse middelen kan de politiek een

poging zijn om gezamenlijk het beste van onszelf te maken. Democratie kan ook een uitdrukking zijn van gemeenschap, die via democratische participatie of overleg levend moet worden gehouden. Via deze participatie kunnen burgers hun persoonlijke, altijd beperkte horizon verbreden, publieke waarden en verantwoordelijkheden ontdekken en samen met anderen een definitie van het algemeen belang formuleren. Politiek, kortom, bestaat niet alleen uit conflicten, maar tevens uit coöperatie, uit het scheppen van een goede samenleving waarin het goede leven gerealiseerd kan worden. En anders dan binnen de naturalistische conceptie bestaat politieke vrijheid niet alleen uit de afwezigheid van statelijke interventies in het privédoorn, maar tevens uit de mogelijkheid om gezamenlijk met anderen, met wie men een gemeenschap vormt, betekenis en richting te verlenen aan het samen leven en invloed uit te oefenen op de maatschappelijke ontwikkelingen.

Een systeem dat niet meer heeft te bieden dan het verdelen van de schaarste en het defensief reageren op maatschappelijke problemen, vervreemdt zich uiteindelijk van zijn burgers. Juist dit vormt mijns inziens de kern van de grote en nog altijd groeiende desinteresse in en het cynisme over de politiek, die in alle marktdemocratieën waarneembaar zijn.¹⁵⁷

Combineert men nu de concepten cultuur en politiek tot 'cultuurpolitiek', dan resulteert dit in een term die op twee dimensies in betekenis kan variëren: één dimensie reikt van cultuur in normatieve zin tot cultuur in sociologische of antropologische zin. 'Kunst' acht men hierbij doorgaans een afgeleide van de eerste conceptie. Sommigen echter, en hun aantal groeit, achten dit veel te normatief en elitair. Zij zien kunst als niet meer dan een sociologisch verschijnsel.

De andere dimensie reikt van politiek als de beslechting van belangenconflicten tot politiek als communitaristisch ideaal. Cultuur- of kunstpolitiek kan dus gewoon gaan om het verdelen van de beschikbare overheidskoek over de gegadigde kunstenaars en kunstinstellingen, een verdeling die de betrokkenen met alle mogelijke middelen trachten te beïnvloeden. Politiek is 'wie krijgt wat en hoe' en kunst is een aller-individueelste uiting van aller-individueelste emoties, zonder verder maatschappelijk belang. Kijkt men naar de gedragingen van de direct belanghebbenden in Nederland, dan lijkt deze opvatting van cultuurpolitiek vandaag een brede aanhang te genieten.¹⁵⁸

Het onderwerp van cultuurpolitiek kan ook zijn de in esthetische vorm

gegoten uitdrukkingen van waarden en idealen; waarden en idealen die reeds binnen een gemeenschap leven of die deze gemeenschap de weg wijzen naar een beter bestaan. Het spreekt voor zich dat men met deze invalshoek een andersoortige cultuurpolitieke discussie krijgt dan binnen de eerste cultuurpolitieke conceptie. Hetzelfde geldt wanneer men cultuurpolitiek van betrekking acht op cultuur in de zin van 'beschaving', een normatieve opvatting over het goede leven in een goede maatschappij.

Het socialisme als cultuurpolitiek antwoord op de modernisering

Hoe verhoudt zich nu het democratisch socialisme tot cultuurpolitiek? Het socialisme is zowel een verzet tegen als een omarming van de modernisering van de samenleving die ten tijde van de Verlichting in een versnelling geraakte. Modernisering kan met drie termen worden geduid: differentiëring, individualisering en rationalisering.¹⁵⁹

Differentiëring betekent dat een toenemend aantal menselijke activiteiten wordt georganiseerd in gespecialiseerde verbanden. Hierdoor groeien de maatschappelijke complexiteit, alsmede, enerzijds, de onderlinge functionele afhankelijkheden en, anderzijds, de zelfstandigheid binnen de onderscheiden verbanden.

Het proces van individualisering hangt hiermee deels samen: mensen ontlenen hun identiteit aan een steeds grotere diversiteit aan verbanden. Hun identiteit wordt daarmee, naar het lijkt, steeds unieker, maar ook abstracter. De omvang, diversiteit en complexiteit van het rolrepertoire van mensen groeien, maar dit repertoire verleent hun in afnemende mate een constante, vastomlijnde, samenhangende en vanzelfsprekende identiteit. Individuen kunnen mede daarom op het idee komen dat zij unieke, autonome persoonlijkheden zijn, die het leven in eigen hand hebben en die, onafhankelijk van de cultuur van een specifieke groep, de eigen waarden, doeleinden en identiteit definiëren. Als gevolg hiervan gaan zij vooral persoonlijke en veel minder gemeenschappelijke doeleinden nastreven. Bovendien bevechten zij een steeds grotere negatieve vrijheid, het privédoelgebied waarbinnen men, ongestoord door anderen, dat kan doen of zijn wat in zijn vermogen ligt. Men wordt 'mondig'.

In de opvatting van zowel conservatieven als socialisten impliceren een afnemning van de verbondenheid met groepen en een toeneming van de negatieve vrijheid echter geenszins een evenredige toeneming van de individuele positieve vrijheid of autonomie, het vermogen om op basis van zelfgekozen waarden meester over het eigen leven te zijn. Dit proces van onthechting en verzelfstandiging kan juist de ontwikkeling van het vermogen tot autonomie frustreren.¹⁶⁰

Rationalisering, tot slot, betekent een toeneming in steeds meer levenssferen van het belang van de functionele rationaliteit¹⁶¹ en een, niet logisch hiermee verbonden, afnemning van het belang van de substantiële rationaliteit. Van functionele rationaliteit is sprake wanneer een serie van handelingen op een dusdanige wijze is georganiseerd dat zij met zo weinig mogelijk kosten leidt tot een vooraf gedefinieerd doel. Daarentegen handelt iemand in een bepaalde situatie substantieel rationeel wanneer hij een minimaal inzicht heeft in de op elkaar betrokken gebeurtenissen waaruit deze situatie bestaat en wanneer hij op basis van een doordachte afweging van de voor deze situatie relevante waarden tot eigen oordelen en keuzen komt. De vermogens tot substantieel rationeel denken en tot autonomie hangen dus nauw samen.

Een gevolg van het proces van rationalisering is dat mensen steeds meer gevangen lijken in 'ijzeren kooien'¹⁶² van bureaucratieën en markten. Deze door functionele rationaliteit beheerste systemen dringen mensen keuzes en realiteiten op, die zij steeds minder kunnen ontlopen en die zij steeds minder machtig zijn ter discussie te stellen. Denken buiten 'het systeem' wordt een schier onmogelijke opdracht. De individualisering, de differentiëring en de vervaging van gedeelde substantiële rationaliteiten hebben bovendien tot gevolg dat burgers zich steeds moeilijker met elkaar en met een algemeen belang kunnen identificeren. Bijgevolg ontbreken de gemeenschappelijke concepties van het goede leven en de goede samenleving, die aan de basis liggen van gezamenlijk politiek handelen om de samenleving vorm te geven.¹⁶³

Het socialisme deelt allereerst de nadruk van de liberale verlichtingsdenkers op de rechten en de vrijheden van het individu en hun kritiek op door traditie, geloof en macht gestutte hiërarchieën en privileges die de uitoefening van deze rechten en vrijheden belemmeren. Uniek voor socialisten is het besef dat anonieme maatschappelijke structuren en processen – men

denke met name aan structuren en processen die met de economische markt samenhangen – de rechten en vrijheden van individuen niet minder in gevaar kunnen brengen als direct aanwijsbare actoren als staten, organisaties en personen. Met de conservatieve, romantische critici van de Verlichting deelt het socialisme daarnaast de kritiek op de abstracte conceptie van het individu van de verlichtingsdenkers. Individuen worden weliswaar geboren met bepaalde talenten, maar ontwikkelen deze pas in het kader van door gemeenschappen gedragen culturen. Dit laatste geldt evenzeer voor hun voorkeuren en behoeften.

Hiermee samenhangend onderschrijft het socialisme veel van de conservatieve bezwaren tegen processen van individualisering, differentiëring en rationalisering die niet langer worden gebreedeld door traditie, cultuur en politiek. In zekere zin vormt de poging om processen van modernisering te beheersen zelfs de bestaansreden van het socialisme. Het socialisme was en is een protest tegen een samenleving die vooral op functioneel-rationele wijze is georganiseerd en was en is een poging hier een substantieel-rationeel alternatief tegenover te stellen. Socialisten proberen van oudsher tegenwicht te bieden aan anonieme, zich steeds meer verbreidende, functioneel-rationele structuren van markt en bureaucratie die individuen en groepen tot keuzes dwingen die zij mogelijk niet hadden gemaakt wanneer zij een werkelijke keuzevrijheid hadden gehad. Socialisten verzetten zich tegen individualisering wanneer dit louter gedefinieerd dreigt te worden als een toeneming van negatieve vrijheid en zij verzetten zich tegen differentiëring en individualisering wanneer deze processen vooral leiden tot een kille contractsamenleving van naamlozen waarin het vermogen tot positieve vrijheid nauwelijks tot ontwikkeling kan komen.

Het socialisme is dus in de eerste plaats een cultuurpolitiek ideaal waarin een visie op het goede leven en de goede samenleving wordt gepresenteerd die de door modernisering bepaalde realiteit overstijgt. Het heeft een normatieve opvatting van cultuur en een communitaristische opvatting van politiek. De kern van het socialistische cultuurpolitieke ideaal is natuurlijk niet 'fatsoen',¹⁶⁴ maar positieve vrijheid. Individuele positieve vrijheid is het vermogen en de mogelijkheid op basis van een afdoende kennis van de beschikbare alternatieven het eigen leven weloverwogen richting en betekenis te verlenen. Politieke positieve vrijheid is het vermogen en de

mogelijkheid van burgers om gezamenlijk inhoud en richting te geven aan hun samenleving en daarmee aan het eigen bestaan. Socialisten hechten waarde aan gelijkheid vanuit de overtuiging dat eenieder in principe het vermogen tot positieve vrijheid bezit of kan ontwikkelen en vanuit de wetenschap dat maatschappelijke ongelijkheid de ontwikkeling en de uitoefening van dit vermogen ernstig kan belemmeren. Een samenleving die grove maatschappelijke ongelijkheid tolereert, is daarom onfatsoenlijk omdat zij het vermogen tot vrijheid van individuen ontkent.

Deze kernwaarden van vrijheid en gelijkheid en, waarom ook niet, 'fatsoen' hebben het socialisme van oudsher geïnspireerd. De gedachte dat zij in de 'moderne tijd' plotseling zijn verouderd, is simpelweg een kennistheoretisch misverstand.¹⁶⁵ Niettemin is ook het socialisme in de laatste 25 jaar 'gemoderniseerd'. Tal van normatieve uitgangspunten en idealen zijn als overbodige, achterhaalde ballast overboord gezet. De eisen van de moderne tijd en de moderne kiezer zouden dit onontkoombaar hebben gemaakt. Het cultuurbegrip van de sociaal-democratie is sociologisch geworden en haar begrip van politiek naturalistisch of liberaal. De consequentie is dat zij samen met het marktliberalisme een stuwende kracht achter de modernisering is geworden en iedere poging lijkt te hebben opgegeven om cultuurpolitieke doeleinden te realiseren, die de bestaande maatschappelijke processen overstijgen. Zij heeft hiermee een belangrijke bijdrage geleverd aan de in de marktdemocratieën alomtegenwoordige politieke malaise.

Verwantschap tussen socialisten, kunstenaars en schrijvers

Het zal duidelijk zijn dat het binnen een socialistische cultuurpolitiek om veel meer gaat dan de kunsten en de letteren. Het gaat om beschaving, een beschaving die krachtig kan worden verwoord, verbeeld en soms gestimuleerd door schrijvers en kunstenaars. Beschaving, het streven naar een beeld van perfectie of kwaliteit, valt niet alleen te onderscheiden binnen het beperkte gebied van de traditionele burgerlijke cultuur, maar ook met betrekking tot consumptiegoederen, stedenbouw, ruimtelijke ordening, arbeidsomstandigheden, tijdsbesteding, onderwijs, media, sociale wetgeving et cetera.¹⁶⁶ Om het onderwerp hanteerbaar te houden kan het weliswaar

zinnig zijn om aan te sluiten bij de bestaande praktijk onder 'cultuurbeleid' het kunst- en letterenbeleid te vatten,¹⁶⁷ maar socialisten zullen deze beleidsvelden eerder als speerpunten van het cultuurbeleid beschouwen, dan als zijn werkelijke totale omvang. Een cultuurbeleid dat zich trouwens louter richt op de kunsten en de letteren, is ook gedoemd te mislukken daar het in hoge mate omgevingsfactoren zijn die de kennis van, de ontvankelijkheid voor en het begrip van en voor deze cultuuruitingen bepalen.

De doelen die de Nederlandse overheid nastreeft met haar kunst- of cultuurbeleid zijn met drie termen te duiden: kwaliteit, pluriformiteit en participatie. Zij poogt de condities te scheppen voor de creatie en de genieting van een hoogwaardig en pluriform aanbod van cultuuruitingen. Men zou kunnen verdedigen dat deze doelen reeds vanaf de allereerste jaren van grootschalige overheidsinterventie van kracht zijn en dat zij in verschillende periodes slechts verschillende gewichten toegekend hebben gekregen. Dit toekennen van gewichten geschiedt zowel absoluut als relatief; het laatste wanneer de drie doelen onderling worden afgewogen.

In absolute zin hebben sociaal-democraten traditioneel meer sympathie voor de kunsten en de letteren gehad dan het merendeel van hun politieke tegenvoetters. Tot voor kort heeft er ook altijd een nauwe band tussen kunstenaars en socialisten bestaan. Deze verwantschap laat zich in de eerste plaats verklaren door het verzet van beide kringen tegen de opmars van het functioneel-rationele denken in steeds meer levenssferen, een opmars die wordt gestuurd door voortdurend uitdijende markten en bureaucratieën. De kunsten bevinden zich uit de aard van hun zaak in sferen van rationaliteit (substantieel, affectief en traditioneel)¹⁶⁸ die zich slecht verhouden tot de functionele rationaliteit. Net als socialisten verzetten zij zich daarom tegen haar ongebreidelde verbreiding. Hun protest is geregeld dermate intens en radicaal dat er voor een moderne, meer en meer door functionele rationaliteit gevormde beschouwer geen touw meer aan vast valt te knopen. Kunstenaars die maatschappelijk relevant willen blijven, moeten zich in dat geval afvragen of zij hun doel niet voorbijschieten.

In de tweede plaats delen kunstenaars en socialisten een hang naar utopieën: op verandering gerichte denkkaders waarin een preferabele werkelijkheid wordt geschetst.¹⁶⁹ De kunsten en de letteren vormen geregeld, maar niet per definitie, een laboratorium waarin kritisch wordt gereflecteerd op de cultuur

in sociologische zin en waarin nieuwe vergezichten en standaarden worden ontwikkeld op basis waarvan deze cultuur zich verder zou kunnen ontwikkelen. Zij leveren aldus een bijdrage aan het elan en de dynamiek van de cultuur, een elan en een dynamiek die een cultuur tot een levende beschaving maken.

Op hun beurt bezitten socialisten, normaal gesproken, een op hun fundamentele beginselen gebaseerde utopie aangaande het goede leven in de goede maatschappij. En ook socialisten zijn voortdurend op zoek naar nieuwe, aan veranderende omstandigheden aangepaste vergezichten die het dagelijkse politieke handelen een richting en een samenhang kunnen geven. Dit alles vanuit het besef dat men louter tegenwicht kan bieden aan het momentum dat eigen is aan de modernisering, wanneer men vergelijkbare substantiële rationaliteiten ontwikkelt als de vooral door traditie en religie aangereikte rationaliteiten die in vroeger tijden de modernisering in toom hielden.

In de derde plaats kunnen de kunsten en de letteren uitdrukking geven aan de waarden, doeleinden, ideeën en utopieën die binnen een politieke gemeenschap leven. Zeker democratisch socialisten begrijpen dat iedere gemeenschap levend moet worden gehouden door zowel democratische participatie als door uitdrukking en celebratie van datgene wat de gemeenschap bindt. En ten slotte kunnen de kunsten en de letteren een bijdrage leveren aan de ontwikkeling van iemands positieve vrijheid, de kernwaarde van het socialisme.

Cultuurparticipatie

In vergelijking met aanhangers van andere politieke stromingen hebben sociaal-democraten er altijd relatief veel belang aan gehecht dat mensen cultureel participeren. Tegenover moderne, mondige individuen is het echter steeds moeilijker geworden het desbetreffende streven te rechtvaardigen: steeds meer brengen zij het idee van cultuurspreiding in verband met paternalisme en elitarisme. Hoe zouden tegenwoordige socialisten hun inspanningen in deze richting niettemin kunnen verantwoorden?

Allereerst kan men zich afvragen welke wezenlijke eigenschappen kunst heeft, eigenschappen die haar voor een ieder relevant zouden kunnen maken. Kunst zou men kunnen omschrijven als een 'communicatiemiddel', voortge-

komen uit de wens zich uit te drukken en zich verstaanbaar te maken.¹⁷⁰ Zij onderscheidt zich van andere communicatiemiddelen door de esthetische vorm waarin de boodschap wordt overgedragen. Deze wint hierdoor vaak aan kracht en intensiteit. Het is niet noodzakelijk dat de kunstenaar specifieke onderwerpen aansnijdt voordat men van kunst kan spreken.

De boodschap kan zelfs louter bestaan uit een bepaald esthetisch genoegen, een mooie vorm waar niets achter gezocht kan en moet worden, behalve wellicht een ontkenning van het functioneel-rationele denken. Hoe meer er echter sprake is van taal, hoe belangrijker doorgaans de inhoudelijke boodschap. Deze kunnen wij dus eerder verwachten van een boek of een toneelstuk dan van een abstract schilderwerk of een symfonisch muziekstuk. Het kan dan gaan om een bepaalde visie of reflectie op het leven, de dood, de liefde, het samenleven, de maatschappij, de cultuur, de kunst, het voetbal et cetera.

Anders dan sommige progressieven in de jaren zestig bepleitten, behoort kunst dus geenszins maatschappijkritisch te zijn of zelfs maar de maatschappij tot onderwerp te hebben. Wel is er eerst sprake van communicatie wanneer de boodschap voor anderen op enigerlei wijze herkenbaar en relevant is. De boodschap moet overkomen. Dit kan dankzij een gemeenschappelijke culturele, historische, religieuze, politieke of esthetische achtergrond.

Op welke specifieke manier kunnen de kunsten en de letteren nu iets voor mensen betekenen en zou de idee van cultuurspreiding dus kunnen worden gerechtvaardigd? Het ligt vanuit een sociaal-democratische cultuurpolitieke visie voor de hand om de cultuurspreiding vanuit de waarde 'vrijheid' te verdedigen. Cultuur en vrijheid hebben veel raakvlakken.¹⁷¹ De kunsten en de letteren kunnen een stimulerende rol spelen in het vergroten van het zelfbewustzijn en het voorstellingsvermogen van individuen. Zij kunnen mensen inzicht geven in het eigen bestaan en alternatieve manieren aanreiken om tegen het leven aan te kijken. Individuen die in het bezit zijn van een grotere culturele bagage, hebben derhalve doorgaans ook een grotere kans op een autonoom bestaan.

Omdat zij op de hoogte zijn van alternatieve ideeën, waarden, opvattingen, smaken, stijlen enzovoort, hebben zij immers de mogelijkheid eerder reële keuzes in hun leven te maken, keuzes die niet worden bepaald door onwetendheid, vooroordeel of gewoonte.¹⁷² Daarnaast dienen mensen enigmatische hun talenten te ontplooien, willen zij werkelijk meester over hun

leven kunnen zijn. Mensen moeten leren afstand van zichzelf te nemen, hun vermogens actief te gebruiken en keuzes te maken. Participatie in culturele activiteiten kan hierin een belangrijke rol vervullen.

De kunsten en de letteren kunnen een bijdrage leveren aan het vergroten van de individuele autonomie door, wanneer zij een inhoudelijke boodschap hebben, interpretaties van en visies op de werkelijkheid te bieden die mensen de mogelijkheid bieden meer greep te krijgen op hun eigen bestaan. Wanneer kunstuitingen daarentegen hoofdzakelijk een esthetische vorm communiceren, wanneer het dus voornamelijk om schoonheid gaat, dan bevordert een cultuurspreidingsbeleid de individuele autonomie, omdat keuzevrijheid pas bestaat wanneer men op de hoogte is van de beschikbare alternatieven. Men kan pas zinvol kiezen tussen Bach en Bowie nadat men met beiden geconfronteerd is geweest. Vanuit maatschappelijk perspectief kunnen de kunsten en de letteren bijdragen aan het overleven van de substantiële rationaliteit in een meer en meer door functionele rationaliteit gedomineerde cultuur. Zij kunnen bijdragen aan de politieke positieve vrijheid door zich andere maatschappelijke structuren en processen en hierdoor bepaalde leefwijzen voor te stellen dan de thans bestaande.

Vraag- en aanbodzijde

Kunst is communicatie. Komt de boodschap niet over, zoals vandaag de dag steeds meer het geval is,¹⁷³ dan kan dit liggen aan de burger of aan de kunstenaar. De kunstenaar kan weinig mee te delen hebben of een vorm van communiceren hebben gekozen die niet wordt gewaardeerd of die zijn boodschap onbegrijpelijk maakt. Op zijn beurt kan de burger lijden aan een gebrek aan cultureel kapitaal of culturele competentie. Hij kan in het algemeen te weinig bagage hebben om zich te kunnen verplaatsen in de vragen waarmee de kunstenaar zich bezighoudt. In een maatschappij die meer en meer wordt gedomineerd door de functionele rationaliteit van bureaucratieën en markten, kan hij te weinig worden geconfronteerd met de substantieel-rationele vragen die kunstenaars zich geregeld stellen. Daarenboven kan de burger te weinig vertrouwd zijn met de vormtaal waarin de kunstenaar spreekt om diens kunst te kunnen vatten.

In principe kan men dus op twee wijzen trachten de participatie in de kunsten en de letteren te vergroten: via de vraag- of via de aanbodzijde. Uit onderzoek naar de verklarende variabelen van de bestaande cultuurdeelname weten we dat aan de vraagzijde culturele competentie het belangrijkste is.¹⁷⁴ In vergelijking hiermee spelen geld en bereikbaarheid een bescheiden rol. Deze competentie verkrijgen mensen in het gezin, door deel te nemen aan culturele activiteiten en via scholing in het reguliere en het buitenschoolse onderwijs. Anders dan de beleidsmakers lange tijd hebben verondersteld, is de aanwezigheid van een betaalbaar en bereikbaar aanbod dus niet genoeg: voordat mensen kunnen participeren, dienen ze eerst te beschikken over de daartoe noodzakelijke culturele competentie. De overheid kan aan de ontwikkeling hiervan een bijdrage leveren door de kunsteducatie en de kunstzinnige vorming te stimuleren. Hoewel er het laatste decennium vooruitgang is geboekt, heeft zij op dit gebied altijd sterk tekortgeschoten.

Misschien is de participatie daarnaast wel zo beperkt en zo sterk teruggelopen omdat er iets mis is met het tegenwoordige aanbod.¹⁷⁵ De overheid bevordert de totstandkoming van een pluriform, kwaliteitsrijk aanbod dat burgers de mogelijkheid biedt tot participatie in culturele activiteiten. Wellicht faalt de tegenwoordige invulling van deze 'pluriformiteit' en 'kwaliteit'. Inzake kwaliteit blijkt dat beslissingen over de subsidiëring van kunstenaars en kunstinstanties vandaag de dag vooral worden genomen op basis van criteria als vernieuwing, authenticiteit en originaliteit. Traditioneel vakmanschap en het begrijpen van en het voortbouwen op een bepaalde traditie zijn van veel minder belang. Kunstenaars die werken in een culturele traditie en waarden proberen te verwoorden of te verbeelden die grote groepen in de samenleving delen, worden veel minder gehonoreerd dan kunstenaars die proberen bakens te verzetten, taboes te doorbreken, het publiek op het verkeerde been te zetten, te schokken. Men zou dit onder andere kunnen verklaren uit het gegeven dat de beoordelaars in kunstraden en -fondsen over een meer dan gemiddelde culturele competentie beschikken en derhalve meer complexe stimuli, meer onbetreden paden verlangen om geboeid of in ieder geval niet verveeld te raken.

Een verklaring voor deze eenzijdigheid is ook dat vernieuwing, kritiek en avant-gardisme in de hedendaagse kunst een welhaast absoluut streven, een dogma is geworden. Van een discours met de samenleving is nauwelijks

sprake meer, de kunsten zijn vooral met zichzelf in debat gegaan. Enige minachting voor het gewone volk is de betrokkenen daarbij ook niet vreemd. Kunstenaars, zo lijkt men in de kunstenwereld te denken, zijn in de eerste plaats, zo niet uitsluitend, zieners – niet bepaald middelmatige wezens met bijzondere vaardigheden die nieuwe realiteiten scheppen, die vernieuwende, oorspronkelijke ziens- en leefwijzen creëren, en die dus per definitie ver op de conservatieve, enigszins bekrompen burgerij of massa vooruitlopen. Door deze eenzijdige opvatting van kwaliteit is zeker in de beeldende en de theaterkunsten een sterk eenzijdig onconventioneel, avant-gardistisch aanbod geschapen. Dit aanbod vereist door zijn complexiteit een dermate grote culturele competentie dat de participatie van gemiddelde liefhebbers en leken sterk is bemoeilijkt. Er is vandaag de dag te weinig ruimte voor kunst die aansluit bij de belevingswereld van de burger en die hem naast interessante, nieuwe visies op de werkelijkheid tevens bevestiging, vertroosting en esthetische genoegens biedt. Hiermee samenhangend is er geen middengebied meer in het culturele aanbod. Aan de ene kant bestaat het enorme, weinig uitdagende aanbod van de commerciële cultuurproducenten, en helemaal aan de andere kant van het culturele spectrum is het moeilijk te begrijpen en te plaatsen gesubsidieerde aanbod. Mensen hebben hierdoor niet meer de mogelijkheid om hun culturele competentie langzaam, stap voor stap op te bouwen, hetgeen een vereiste is van culturele participatie.

De tegenwoordige marginale positie van de kunsten hangt ook samen met de manier waarop invulling is gegeven aan het begrip 'pluriformiteit'. Deze pluriformiteit is dus allereerst aangetast door een eenzijdige benadrukking van specifieke kwaliteitscriteria. Bovendien is het culturele spectrum van het aanbod te beperkt. Naast, onder veel meer, toneel, beeldende kunst en dans moet er ook muziek in het aanbod zitten. En het muziekaanbod moet niet alleen uit klassiek, maar ook uit jazz, blues, pop, rai, rap en folk bestaan. Hoewel meer en meer culturele uitingen in de loop der jaren als zodanig door de overheid en de cultuurinstellingen zijn erkend en de definitie van kunst dus langzaam is opgerekt, zijn zij in hun keuzes van te ondersteunen culturele uitingen altijd sterk conservatief geweest en hebben zij veelal achter de feiten aan gelopen. Zo hebben zij veel te lang veel te weinig aandacht gehad voor die uitingen die betekenisvol zijn voor jongeren, zoals popmuziek, dans en moderne media. Hetzelfde geldt voor de uitingen van culturele minderheden.

De verrijking die zij voor onze cultuur zouden kunnen betekenen, wordt hiermee genegeerd. Wanneer men, in het algemeen, een cultuurbeleid wil voeren dat meer is dan een voorzieningenbeleid voor een kleine culturele elite, dan doet men er verstandig aan tevens aan te sluiten bij de massacultuur en te proberen deze cultuur daar te corrigeren – met betrekking tot haar kwaliteit en pluriformiteit – waar zij tekortschiet. Beschaving en het streven naar kwaliteit en perfectie zijn niet alleen binnen het domein van de traditionele burgerlijke cultuur te vinden, maar doortrekken de ganse samenleving.

Het emancipatiedilemma

Pleidooien om door kunsteducatie en culturele vorming de culturele competentie van mensen – en hierdoor de omvang van de cultuurparticipatie – te vergroten worden in onze moderne cultuur al snel in verband gebracht met elitarisme en paternalisme en een verderfelijk, kleinburgerlijk ‘beschavings-offensief’. Deze kritiek is misplaatst. Het probleem waarmee mensen worden geconfronteerd die zich niet wensen neer te leggen bij de bestaande sociale ongelijkheid in culturele participatie of, in het algemeen, bij bestaande preferenties op cultureel, sociaal of politiek terrein, heb ik elders omschreven als het emancipatiedilemma.¹⁷⁶

Ten grondslag hieraan liggen de negatieve en positieve vrijheidsconceptie. In het kader van het emancipatiedilemma is een belangrijk verschil tussen beide opvattingen dat men voor vrijheid in positieve zin, in tegenstelling tot voor haar negatieve tegenhanger, iets moet doen: men dient eerst enigszins zijn talenten te hebben ontplooid, wil men onafhankelijk van anderen het leven in eigen hand kunnen nemen. Het laatste is tevens een activiteit, een activiteit die men voor negatieve vrijheid geenszins hoeft te ontplooiën. Hiermee verbonden kan men in één oogopslag vaststellen of iemand vrij in negatieve zin is, of iemand al dan niet in kluisters is geslagen, terwijl de vraag of iemand autonoom is, pas over een zekere tijdspanne kan worden beantwoord. Een met dit alles samenhangend verschil is verder dat men voor negatieve vrijheid niemand nodig heeft: van deze vrijheid geniet men het meest op een onbewoond, cultuurloos eiland. Voor de ontwikkeling van

zijn positieve vrijheid heeft men echter een door anderen gedragen cultuur nodig. Door interacties met deze cultuur ontwikkelen mensen hun voor positieve vrijheid noodzakelijke talenten en kunnen zij vertrouwd raken met meerdere wijzen om de werkelijkheid te beschouwen en het leven in te richten. Voor maatschappijcritici brengt deze wetenschap echter een dilemma met zich mee, dat zij niet kunnen oplossen. Zij kunnen slechts proberen een evenwicht te vinden tussen zijn beide, even waardevolle of plausibele elementen, tussen negatieve en positieve vrijheid.

Het dilemma valt als volgt te omschrijven. Enerzijds constateren mensen die met het emancipatiedilemma worstelen, dat esthetische, culturele, ethische en politieke voorkeuren in hoge mate het product zijn van enculturatie, socialisatie of indoctrinatie. Naarmate mensen zich meer van de laatste processen bewust zijn en meer op de hoogte zijn van de binnen een cultuur beschikbare alternatieven, kunnen hun voorkeuren evenwel autonomer of authentiekter van karakter worden. Juist omdat mensen sociale wezens zijn die zich in een interactie met hun omgeving ontplooiën, kan deze toeneming van hun positieve vrijheid evenwel vaak pas worden bewerkstelligd door een interventie, door scholing en educatie. Anderzijds huldigen de betrokkenen het democratische beginsel, dat individuen de beste beoordelaars van de eigen behoeften, wensen en belangen zijn en dat de bestaande voorkeuren altijd dienen te worden gerespecteerd. De negatieve vrijheid van het individu staat voorop. Voor een op sociologische en sociaal-psychologische gronden gerechtvaardigde relativisering van het politieke belang van de individuele voorkeuren is binnen dit beginsel geen plaats. In combinatie vormen beide componenten of uitgangspunten een dilemma.

Stel, men meent, ten eerste, dat de bestaande voorkeuren ongeïnformeerd en heteronoom zijn. Zij zijn dus niet gebaseerd op een redelijke kennis van de beschikbare alternatieven en zijn geen product van enigszins overwogen keuzen. In plaats daarvan zijn zij, denkt men, ten tweede, vooral het resultaat van structuren en processen van enculturatie, socialisatie of indoctrinatie waarop de betrokkenen onvoldoende vat hebben. Ten derde verwacht men dat er voorkeuren bestaan die ook de betrokkenen zouden prefereren boven hun huidige, wanneer zij daarvan op de hoogte zouden zijn. Het laatste is niet het geval als gevolg van de werking van de genoemde structuren en processen. Het wijzigen hiervan kan louter gebeuren, meent men, ten vierde,

met de democratische instemming van de betrokkenen. De laatsten zullen deze echter niet verlenen, daar hun voorkeuren immers, ten vijfde, de bestaande structuren en processen weerspiegelen. De cirkel is rond. Naarmate men hardnekkiger vasthoudt aan het tegelijkertijd respecteren van beide componenten, zal het moeilijker zijn die cirkel te doorbreken. Evenzo zal men hardhandiger met het dilemma worden geconfronteerd naarmate men de waarde van de bestaande voorkeuren, alsmede de wijze waarop deze tot stand zijn gekomen, sterker betwijfelt.

Individualisme en relativisme

Degenen die het emancipatiedilemma willen doorbreken, moeten de verwachting onderbouwen dat burgers mogelijk iets anders zouden willen wanneer ze een werkelijke keuze hadden. Zij moeten inspanningen rechtvaardigen om burgers buiten de bestaande socialisatieprocessen om in contact te brengen met hun onbekende smaken, ideeën, behoeftes, bevredigingen en hen in de gelegenheid te stellen deze weloverwogen over te nemen of af te wijzen. De belangrijkste belemmeringen om deze rechtvaardiging te leveren vormen in een moderne cultuur het individualisme en waarde- en cultuurrelativisme. Waarderelativisme is de overtuiging dat waarden slechts binnen een specifieke sociale en historische constellatie geldig zijn. Cultuurrelativisme is de opvatting dat bepaalde opvattingen en gebruiken alleen in de eigen culturele context begrepen en gewaardeerd kunnen worden. Beoordelingen, laat staan veroordelingen van een cultuur vanuit een andere cultuur zijn derhalve zowel onmogelijk als ongepast. Het woord 'cultuur' kan, anders dan bij 'beschaving', niet meer duiden op een ideaal, maar slechts op het leven van een specifieke, plaats- en tijdgebonden groep. Evenzo kunnen alleen die verschijnselen tot de kunsten worden gerekend die een specifieke groep als zodanig kwalificeert. Het relativisme hangt samen met rationalisering in de zin dat de 'onttovering' van de werkelijkheid oude, op traditie en religie gebaseerde rechtvaardigingen van waardehiërarchieën doet eroderen. Individualisering en differentiëring helpen vervolgens niet nieuwe, even vanzelfsprekende en eenvoudig te begrijpen rechtvaardigingen te ontwikkelen. Houvast probeert men vervolgens tevergeefs te zoeken

in de functionele rationaliteit van markt en bureaucratie, die overigens dikwijls aanmerkelijk onverbidlijker en hardvochtiger is dan de oude (substantiële, affectieve en traditionele) rationaliteiten waarvan men zich zojuist had weten te bevrijden.

Individualisme is evenzeer verbonden met rationalisering en relativisme. Door de differentiëring van de samenleving ontlenen mensen hun identiteit aan een steeds grotere diversiteit aan verbanden. Samen met de gelijktijdige toeneming van de negatieve vrijheid, alsmede de erosie van oude waardehiërarchieën en de verbreiding van het relativisme, brengt dit individuen op het idee dat zij unieke, autonome persoonlijkheden zijn, die meester over het eigen leven zijn en die, onafhankelijk van de cultuur van een specifieke groep, de eigen waarden, doeleinden en identiteit definiëren. De idee dat hun voorkeuren op allerhande terreinen weleens sociaal bepaald zouden kunnen zijn, dat er wellicht preferabele voorkeuren bestaan waarvan zij niet op de hoogte zijn, dat hun voorkeuren of overtuigingen op enigerlei wijze tekort zouden kunnen schieten en dat hun leven in het algemeen wordt bepaald door structuren die zij begrijpen noch beheersen, is voor deze moderne 'mondige' burgers volstrekt onaanvaardbaar. Zij zijn hiermee de gevangene van de eigen, grotendeels toevallige preferenties geworden.

Het waarde- en cultuurrelativisme is juist binnen de linkse beweging altijd relatief populair geweest. Mede daarom is het cultuurideaal van het socialisme goeddeels verloren gegaan. Het socialisme is verworden tot een pressiegroep die binnen de kaders van de bestaande maatschappij tracht te bevorderen dat de door dezelfde maatschappij opgewekte behoeftes van haar achterban optimaal worden bevredigd. De populariteit van het relativisme in linkse kringen is op zich begrijpelijk: machthebbers, regenten en andere bevoogdgers die zich laten voorstaan op hun superieure kennis en beschaving, kunnen effectief worden ontmaskerd en bestreden door te betogen dat deze superioriteit loos is. En vaak is dat ook inderdaad het geval. Men komt echter zelf ook met lege handen te staan wanneer men de kritiek op bestaande hiërarchieën generaliseert tot de overtuiging dat er op geen enkel terrein hiërarchieën in waarden en kwaliteiten zijn te onderscheiden. En toch is dit voor veel progressieven een zeer verleidelijke conclusie gebleken. Uitingen hiervan zijn onder meer het basisme of neopopulisme dat ten tijde van Nieuw Links de Partij van de Arbeid in zijn greep kreeg¹⁷⁷ en het

langdurig ontkennen van de problemen die de 'multiculturele samenleving' met zich mee kan brengen, met name voor degenen die dagelijks met deze multiculturaliteit moeten leven.

Een pregnante en uiterst belangrijke manifestatie van het relativisme in specifiek de context van de kunsten en de letteren vormt een wijdverbreide interpretatie van het denken van de Franse socioloog Pierre Bourdieu. Zeker onder de linkse deelnemers aan de discussies over cultuurbeleid en -politiek kon deze, naar Bourdieus eigen zeggen overigens onjuiste interpretatie zich op een enorme populariteit verheugen.¹⁷⁸ Ieder idee van beschaving, van een streven naar perfectie en kwaliteit, ieder idee van cultuurspreiding, werd bijgevolg vanaf de jaren tachtig onmiddellijk in het kader van kleinburgerlijke 'beschavingsoffensieven' geplaatst. 'Cultuur in premie-A-woningen', schamperden de betrokken grachtenpandbewoners.¹⁷⁹

Kern van Bourdieus theorie is, stelt de socioloog Ton Bevers, 'dat de goede smaak geen persoonlijke verdienste is, noch de intrinsieke waarden van de kunst weerspiegelt, maar primair product en producent van klassegrenzen is'. Goedbeschouwd wenst Bourdieu geen onderscheid te maken tussen de esthetische vraag wat mooi is, en de sociologische vraag waarom bepaalde mensen bepaalde dingen op bepaalde plaatsen in bepaalde tijden mooi vinden. Hij, schrijft Bevers, 'lijkt het radicale standpunt in te nemen dat op de eerste vraag geen ander geldig antwoord mogelijk is dan dat van de sociologie, omdat niets van zichzelf al mooi is, maar slechts sociaal mooi gevonden wordt. Hij vindt om die reden de eerste vraag niet zinvol en wisselt hem daarom in voor de tweede.'¹⁸⁰

De statutheorie kan op tal van manieren worden bekritiseerd.¹⁸¹ Een belangrijke kritiek is dat haar relativisme uiteindelijk dezelfde statusquo-bevestigende uitwerking heeft als een te ver oprekken van het kunst- en cultuurbegrip. Er kan namelijk niet meer worden gerechtvaardigd dat men tracht de sociale condities te scheppen die eenieder, ongeacht zijn sociale afkomst, de mogelijkheid biedt zélf te beslissen of hij in bepaalde culturele activiteiten wenst te participeren. Het wordt mensen onmogelijk gemaakt om, mede dankzij een cultuurbeleid, kennis te nemen van datgene wat onze beschaving heeft opgeleverd en zélf te beslissen wat zij hiervan de moeite waard vinden. Mensen worden vastgenageld op hun huidige, deels toevallige culturele voorkeuren en hun wordt de kans ontnomen om over de muren

van de eigen opvoeding en de eigen sociale positie heen te kijken. Wanneer cultuurparticipatie volledig valt te herleiden tot de menselijke behoefte zich te onderscheiden van anderen, wanneer de verschillende sociale lagen authentieke, aan elkaar gelijkwaardige culturen bezitten, wanneer de notie van 'kwaliteit' niet meer is dan een 'complot' van de burgerlijke elite tegen de lagere strata,¹⁸² wanneer de sociale cultuurspreiding louter een beheersingsinstrument of een vorm van cultureel imperialisme is, of wanneer zij slechts een dekmantel vormt om te legitimeren dat er gemeenschapsgelden worden gebruikt om de particuliere hobby van de elite te bekostigen, hóé kan dan nog worden gerechtvaardigd dat overheden en particulieren pogen de deelname van mensen (uit met name de lagere strata) aan culturele activiteiten te bevorderen? Marktdenkers hebben dan ook dankbaar gebruik gemaakt van het gedachtegoed van de distinctietheoretici en hun redenering doorgetrokken tot de logische conclusie: waarom wordt de vorming en verspreiding van artistieke goederen niet simpelweg volledig aan de markt overgelaten? De aanhangers van deze theorie zijn het antwoord schuldig gebleven. Zij hebben zich de wapens waarmee dit marktliberalisme bestreden zou kunnen worden, zelf uit handen geslagen. Iedere serieuze tegenargumentatie zal immers gestoeld moeten zijn op uitgangspunten die zijzelf zo hardvochtig hebben bestreden.¹⁸³

In het algemeen lijdt het waarde- en cultuurrelativisme tot dezelfde politieke en zeker cultuurpolitieke machteloosheid. De betrokkenen schijnen te denken dat de onmogelijkheid een voor iedereen acceptabel, onomstotelijk kennisfundament te vinden, impliceert dat alle uitspraken over de werkelijkheid even waar of juist zijn en slechts door sociale categorieën worden bepaald. Zij laten zich aldus kennen als metafysici die weliswaar van hun geloof zijn afgevallen, maar nog steeds in dezelfde dichotomieën zijn blijven denken: God bestaat wel óf God bestaat niet; er is één objectieve waarheid óf er zijn louter puur subjectieve opinies; de kwaliteit van een kunstwerk wordt uitsluitend bepaald door de kenmerken van het desbetreffende object óf louter door het machtswoord van een maatschappelijke elite.

Er zijn inderdaad geen objectieve maatstaven waaraan de schoonheid van een bepaald kunstwerk of de juistheid van een waarde kan worden afgemeten. Maar wij beschikken ook niet over puur objectieve criteria, over een onomstotelijk kennisfundament, om het waarheidsgehalte van

een bepaalde wetenschappelijke of filosofische theorie vast te stellen. Het zou echter van weinig begrip van onze beschaving getuigen wanneer men hieraan de conclusie zou verbinden dat de beoefening van wetenschap en filosofie dus eigenlijk maar een zinloze bezigheid is. Wij kunnen erkennen dat alle theorieën of paradigma's onvermijdelijk zijn gebaseerd op een aantal altijd betwistbare uitgangspunten aangaande mens, maatschappij en wereld. Maar wij weten ook dat sommige theorieën ons meer greep op de werkelijkheid verschaffen dan andere. Het ene paradigma beschrijft, verklaart en voorspelt op een overtuigender manier een groter deel van de werkelijkheid dan het andere en beschikt derhalve over meer 'kwaliteit'. In de wetenschap en de filosofie valt heel goed te leven met deze situatie en gezien vanuit het perspectief van deze gebieden is het dan ook curieus waarom velen hier in de wereld van de cultuur niet toe in staat zijn. Het blijkt hier vaak alles of niets te moeten zijn: men eist objectieve, universele, eeuwige criteria van kwaliteit en indien blijkt dat deze niet voorhanden zijn, concludeert men dat de notie van 'kwaliteit' een complot is van de maatschappelijke elite tegen de gewone man.¹⁸⁴

Het individualisme en het relativisme maken het vinden van een evenwicht in het emancipatiedilemma uiterst moeizaam. Beide zijn aan krachtige kritiek onderhevig en zeker het socialisme heeft aan deze kritiek van oudsher een bijdrage geleverd. Helaas zijn nog maar weinigen zich van het laatste bewust. In een moderniserende cultuur zal dat bewustzijn slechts verder vervagen. Binnen het emancipatiedilemma zal het daarom steeds moeilijker zijn een afweging te vinden tussen negatieve en positieve vrijheid. De kunsten en de letteren zullen daarom, net als eerder met het onderwijs, de wetenschap en de media is gebeurd, steeds meer aan de markt worden overgelaten.

De interesse in cultuur wordt grotendeels bepaald door de omgeving van wat wij onder cultuurbeleid vatten. Deze omgeving bestaat vandaag de dag meer en meer uit een door rationalisering, individualisering en differentiering gekenmerkte maatschappij van zich steeds uitbreidende markten en private en publieke bureaucratieën. Uit de aard van haar zaak bestaat er in deze samenleving weinig ruimte voor de waarden waarvoor de kunsten staan. Evenzo raakt de cultuur opgevat als beschaving, als een streven naar de realisatie van een utopie, als een streven naar de realisatie van een beeld

van perfectie, in een dergelijke samenleving langzaam uitgeput. Het feit dat de westerse cultuur zich als een olievlek over de wereld heeft verspreid en alle andere culturen naar de marge heeft verdrongen, doet hier niets aan af. Wat men verder ook mag denken van de kritiek vanuit de islam op de westerse cultuur, er is reden zijn kritiek op de decadentie en de leegheid van deze cultuur serieus te nemen.¹⁸⁵

15

Verdwijnt de vrijheid van de universiteit?

WOUT CORNELISSEN

*'... dat zou mooi zijn, als wijsheid iets was dat bij aanraking van iemand die voller is naar iemand die leger is zou overvloeien, zoals water in bokalen met een wollen draadje van de vollere in de minder volle overgeheveld wordt.'*¹⁸⁶

De laatste jaren vernamen we steeds vaker dat het niet goed gaat met het onderwijs in Nederland. Mede als gevolg van schaalvergrotingen en stelselwijzigingen die elkaar gedurende de afgelopen decennia in rap tempo hebben opgevolgd, bleek het niveau van het onderwijs over vrijwel de hele linie gedaald en werd de vrijheid van de 'professional' steeds verder aangetast.¹⁸⁷ Dikwijls wordt juist de PvdA voor deze situatie verantwoordelijk gesteld.

Hierop zou men kunnen antwoorden dat bewindslieden die verantwoordelijk waren voor het onderwijsbeleid minstens even vaak van CDA- of VVD-huize waren en dat onderwijsvernieuwingen altijd door de gehele Tweede Kamer zijn gesteund, waardoor de gehele Nederlandse politiek blaam treft. Wat betreft de in- en uitvoering van het beleid mag dit inderdaad kloppen, maar wanneer het om de onderliggende ideeën gaat, is het niet geheel toevallig dat juist de sociaal-democratie de schuld in de schoenen geschoven heeft gekregen.

De hoge verwachtingen die de PvdA altijd van het onderwijs heeft gehad, berusten op een belangrijk besef: in het onderwijs vindt de selectie plaats, daar wordt voor een zeer groot deel bepaald of mensen een goede baan zullen vinden en kans zullen maken op een betekenisvol leven in vrijheid. Werd onderwijs van oudsher in de sociaal-democratie begrepen als middel ter emancipatie en verheffing van de arbeidersklasse, later werd dit verbreed naar eenieder naar inspanning, bekwaamheid en aanleg. Dit verklaart wellicht waarom veel mensen werkzaam in het onderwijs de PvdA toch steeds weer trouw blijven. Immers, wanneer aan het onderwijs zo'n cruciale functie wordt toegekend, verkrijgt ook het beroep van de daarin werkzame 'profes-

sional' – de onderwijzer, docent of hoogleraar – een belangrijke status. In het onderwijs worden levens gemaakt of gebroken, in het onderwijs wordt bepaald of iemand goed terechtkomt.

Maar in deze verwachting schuilt meteen ook een gevaar: als we het onderwijs maar op de juiste manier inrichten, krijgen we vanzelf het gewenste type samenleving. Naar mijn overtuiging is het deze *instrumentalisering* van het onderwijs, de nauwelijks te onderdrukken neiging om het onderwijs te overladen met externe doelen,¹⁸⁸ die de zwakke plek van de sociaal-democratie vormt.

Deze instrumentalisering is momenteel met name in het wetenschappelijk onderwijs en onderzoek zichtbaar. De universiteiten – tegenwoordig vaak onder de verzamelterm 'kennisinstellingen' geschaard – dienen diploma's en publicaties af te leveren ter versterking van de nationale kenniseconomie, die verwickeld is in een mondiale concurrentieslag. Als gevolg hiervan is de publieke opdracht van de universiteit verregaand versmald – bijdragen aan economische groei – en zelfs in toenemende mate geprivatiseerd: (alleen) voor wie (het) wil en kan (betalen), is een goede opleiding beschikbaar als voorbereiding op een goede (goed betaalde) baan.

In dit betoog zal ik eerst laten zien op welke manier de instrumentalisering van de universiteiten maakt dat zij hun eigen waarden – en daarmee hun eigenwaarde – verliezen, waarom de voornaamste voorgestelde remedie niet werkt, hoe de academische vrijheid wellicht toch kan worden herwonnen en onderhouden en, ten slotte, wat de sociaal-democratie hieraan kan bijdragen.

De universiteit als producent van economische groei

Wellicht is het instructief om te beginnen met de toespraak die werd gehouden door de rector magnificus en collegevoorzitter van de Universiteit Leiden, prof. mr. P. F. van der Heijden, ter gelegenheid van de opening van het academisch jaar 2008-2009. In zijn rede schetst hij hoe de universiteit in de afgelopen veertig jaar is veranderd 'van een oligarchische universiteit via een democratische en daarna bureaucratistische universiteit tot wat we nu hebben en willen zijn: een professionele universiteit.'¹⁸⁹ Oftewel: was de universiteit aanvankelijk een kleine elite-instelling, met de grote toestroom

van nieuwe groepen studenten in de jaren zestig werd ze omgevormd tot een massa-instelling onder democratisch bestuur, waarop eind jaren negentig de correctie volgde met de invoering van de Wet op de Modernisering van de Universitaire Bestuursorganisatie, waarmee de universiteit onder bureaucratisch bewind werd gesteld.

Maar vandaag de dag is de universiteit eindelijk wat ze wilde zijn, aldus Van der Heijden. De reële universiteit valt samen met de ideale universiteit: die van de 'professional'. Wie vervolgens verwacht dat Van der Heijden, die PvdA-lid is, laat zien op welke manier de wetenschappelijk onderzoekers en docenten aan zijn universiteit alle ruimte krijgen om hun professie, hun vak uit te oefenen, komt echter bedrogen uit. Even later zegt hij namelijk: 'Niet zozeer de ambachtelijkheid van het wetenschappelijk onderzoek, maar veel meer het ondernemerschap in de wetenschap is en zal in de komende jaren centraal komen te staan.'¹⁹⁰ De 'professional' is kennelijk niet de docent en onderzoeker die zijn of haar vak tot in de puntjes beheerst, maar hij is eerst en vooral – ik citeer – 'academisch entrepreneur'.¹⁹¹

Deze taal komt ons inmiddels bekend voor. Een jaar later, in september 2009, neemt de Tweede Kamer met algemene stemmen de motie-Hamer (alweer PvdA) aan, waarin de regering wordt opgeroepen om 'het onderwijs en de wetenschap in Nederland tot de mondiale top-5 te laten behoren,' omdat 'onderwijs, kennis en innovatie belangrijke bronnen van duurzame economische groei zijn'.¹⁹² In oktober 2010 zijn het de universiteiten zélf die er tijdens de formatie van het kabinet-Rutte I op aandringen dat zij voortaan niet langer vallen onder de bevoegdheid van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, maar onder die van het nieuw te vormen ministerie van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie.¹⁹³ Tijdens het professorenprotest in Den Haag op 29 januari 2011 worden de door staatssecretaris Zijlstra aangekondigde bezuinigingen door alle betrokken partijen, regering en oppositie, universiteiten én studenten, verdedigd respectievelijk aangeklaagd in naam van één en hetzelfde woord: kenniseconomie. Ook het regeerakkoord van het in 2012 aangetreden kabinet-Rutte II vermeldt expliciet voornoemde ambitie om het Nederlandse onderwijs tot de mondiale top-5 te laten behoren.¹⁹⁴

Het leveren van een (meetbare) bijdrage aan economische groei is hiermee de dominante rechtvaardiging geworden voor het behoud van de univer-

siteit als publiek goed. Een tweede, bijkomende rechtvaardiging ligt in de (meetbare) bijdrage die de wetenschap kan leveren aan de oplossing van maatschappelijke problemen.

De gevolgen laten zich raden. Alleen vakgebieden die erin slagen om aan een van deze externe doelen een nuttige bijdrage te leveren, kunnen overleven. Fundamenteel en belangeloos onderzoek – of dit nu plaatsvindt in de geestes- of natuurwetenschappen – komt in de verdrukking.

Blijft er van het publieke karakter van de universiteit volgens de genoemde twee rechtvaardigingen al weinig over, de derde rechtvaardiging ontnemt haar zelfs de status van publiek goed. In de mate waarin het volgen van een universitaire opleiding namelijk eerst en vooral wordt beschouwd als een investering in jezelf met het oog op het vinden van een goed betaalde baan die je in staat stelt om de investering weer terug te verdienen, verandert ze in een privaat goed. Opeenvolgende politici, ook van PvdA-huize, hebben de bekostiging van de universiteit in deze richting geduwd. Zo noemde toenmalig partijleider Wouter Bos het een vorm van ‘perverse solidariteit’ als de slager op de hoek meebetaalt aan de opleiding van de advocaat¹⁹⁵ en maakte Ronald Plasterk als minister een einde aan de bekostiging van tweede studies.

Wat deze politici feitelijk zeggen, is dat we als samenleving voortaan onverschillig staan tegenover de keuze voor een universitaire opleiding. Ook al acht ‘jij’, als individu, je keuze van waarde, ‘wij’, als samenleving, doen dat niet. Wat een student ook beweert, hij dient met het volgen van een universitaire opleiding eerst en vooral zijn eigenbelang. De door het kabinet-Rutte II voorgenomen invoering van wat eufemistisch een ‘sociaal’ leenstelsel wordt genoemd, past geheel in deze ideologische trend. Echter, door te miskennen dat ook de slager – direct of indirect – schatplichtig is aan de advocaat, wordt effectief een einde gemaakt aan de wederkerigheid die ten grondslag ligt aan iedere vorm van solidariteit.

Een ander gevolg is dat een universitaire studie in toenemende mate in de eerste plaats als een beroepsopleiding wordt gezien in plaats van als plek voor academische vorming en ontplooiing in de breedte en diepte. De universiteit verwordt van historische gemeenschap van docenten en studenten tot opleidingsinstituut waarbinnen studenten zich opstellen als klanten die er zeker van willen zijn dat zij hun investering zullen terugverdienen. Niet

zozeer interesse, inzet of aanleg, maar financiële overwegingen zullen gaan bepalen waar iemand terecht komt. Op hun beurt opereren universiteiten in toenemende mate transnationaal, mede om maar zo veel mogelijk kapitaal aan te trekken, met alle bijkomende financiële risico's.¹⁹⁶ Zij veranderen in bureaucratische ondernemingen, producenten en administrateurs van diploma's en publicaties. Hiervan wordt de kwaliteit uitgedrukt in kwantitatief meetbare termen, waardoor het volgen van onderwijs en het doen van onderzoek verandert in het deelnemen aan een wedstrijd.¹⁹⁷

Daarmee wordt miskend dat onderzoek (denken) en onderwijs (overdracht) elk een eigen ritme kennen dat niet of maar heel beperkt van buitenaf stuurbaar is zonder dat deze praktijken hun eigenheid verliezen.

De universiteit als producent van democratische burgers

Tegen deze achtergrond is het niet verwonderlijk dat er stemmen opgaan, met name ook in progressieve kring, om de universiteit weer te voorzien van een inhoudelijk ideaal. In haar boek *Not for Profit: Why Democracy Needs the Humanities*, voert de Amerikaanse filosofe Martha Nussbaum een felle polemiek tegen de tendens om de universiteit louter te beschouwen als instrument ter bevordering van economische groei. Zij vindt dat de universiteit tot taak heeft om haar studenten democratisch (wereld)burgerschap bij te brengen en ziet daarin vooral een rol weggelegd voor de geesteswetenschappen. Zo stelt zij dat de universiteit de opdracht heeft om 'van studenten verantwoordelijke burgers te maken',¹⁹⁸ om burgers te 'produceren' die 'bereid zijn om met anderen samen te leven op basis van wederzijds respect en wederkerigheid'.¹⁹⁹ Ze spreekt zelfs van 'het creëren van een fatsoenlijke wereldcultuur die in staat is om de meest urgente wereldproblemen constructief aan te pakken'.²⁰⁰

De vraag is echter of deze hooggestemde doelen niet opnieuw en evenzeer leiden tot een instrumentalisering van de universiteit. De ontstane onzekerheid van de universiteiten over hun eigen inhoudelijke opdracht kan namelijk niet worden losgezien van de onzekerheid van de overheid over haar eigen publieke opdracht. De politiek, en daarmee de overheid, stuurt vrijwel alleen nog maar op het terugdringen van de overheidsfinanciën, door middel van

bezuinigingen die dikwijls plaatsvinden door middel van privatiseringen. Deze worden op hun beurt gerechtvaardigd met een beroep op het realiseren van economische groei. Als de overheid ons primair aanspreekt als 'klant' en als 'publiek', hoeft zij niet verwonderd op te kijken wanneer wij ons op onze beurt niet langer als 'burger' opstellen. Het verdwijnen van democratisch burgerschap is derhalve een politiek vraagstuk dat vraagt om een politiek antwoord, niet om een nieuwe instrumentalisering van het onderwijs. De denkfiguur van Nussbaum is dezelfde als van diegenen die investeringen in het wetenschappelijk onderwijs rechtvaardigen met een beroep op de bijdrage aan economische groei: er is een bepaald maatschappelijk probleem, en het onderwijs moet het oplossen.

Universiteit en politiek zouden in opstand moeten komen tegen de onderliggende metafoor van de productie (van diploma's, van publicaties), omdat onderzoek en onderwijs geen eindige processen zijn die zo gestuurd kunnen worden dat je van tevoren weet wat de 'output' zal zijn, maar principieel oneindige praktijken met eigen waarden, normen en deugden waarvan de uitkomst onzeker is. Als we Nussbaum zouden volgen, zou het universitaire onderwijs opnieuw worden opgehangen aan een extern doel, waardoor de kerntaak van de universiteit – vrije waarheidsvinding en betekenisgeving, alsmede de overdracht daarvan – in het gedrang komt. Het belangrijkste gevaar is dat de universiteit, indien zij zichzelf slechts nog rechtvaardigt in termen van een extern, bijkomstig doel (zoals economische groei of democratisch burgerschap), het risico loopt dat met een in diskrediet raken van deze doelen, ook zichzelf in diskrediet zal raken, en geen eigen waarden meer heeft om op terug te vallen.

De universiteit als universiteit

Dit alles betekent niet dat de universiteit een zogeheten 'ivoren toren' moet worden die vanzelfsprekend haar eigen gang kan gaan zonder dat zij zich rekenschap hoeft te geven van haar publieke opdracht. Als we de universiteit willen (blijven) beschouwen als publiek goed (met bijbehorende volledige of gedeeltelijke publieke financiering), dan hoort daar een publieke verantwoording bij.

Echter, de opgave bestaat erin om de relevantie van wetenschappelijk onderwijs en onderzoek niet in de eerste plaats te waarderen in termen van hun rendement, maar in termen van hun betekenis. De voortdurende roep om 'maatschappelijke relevantie' die sinds de jaren zestig klinkt, heeft ironisch genoeg het rendementsdenken juist in de hand gewerkt. Men vergat dat het antwoord op de vraag wat 'relevant' is, wat *van waarde* is, niet per se samenvalt met wat direct iets oplevert, maar per definitie omstrede is en daarom voorwerp zou moeten blijven van onderzoek, reflectie en oordeelsvorming.²⁰¹

Op dit moment bestaan de verantwoordingsinstrumenten aan de hand waarvan universiteiten en hun 'medewerkers' worden 'afgerekend' vooral uit kwantitatieve metingen: hoe meer diploma's en publicaties, hoe 'professioneler' en 'excellenter'. Het moet gezegd: deels is deze toegenomen controle en verantwoording een reactie op een op zichzelf terechte roep om meer kwaliteit. Door de massificatie van het onderwijs sinds het einde van de jaren zestig heeft niet alleen een explosieve groei plaatsgevonden van het aantal studenten, maar ook van de aantallen docenten en onderzoekers die deze groei van de studentenpopulatie moesten opvangen. In sommige gevallen heeft de kwaliteit van het onderwijs en het onderzoek daaronder geleden, en de 'bureaucratische universiteit' vormt daar een antwoord op.

Het alternatief ligt dan ook niet in het weigeren van verantwoording, noch in het ophangen van de universiteit aan een oud of nieuw extern doel, maar allereerst in het opeisen en afbakenen van de vrijheid, de ruimte en tijd – om te beginnen door de dragers van de universitaire gemeenschap zelf – om te mogen vasthouden aan het ethos dat eigen is aan de geïnstitutionaliseerde praktijk die wij, nog steeds (en opnieuw), 'universiteit' noemen. Op zijn minst zouden wetenschappers zich moeten verzetten tegen de gedachte dat het mogelijk is om kwaliteit te bepalen in louter kwantificeerbare termen.

Probleem is echter dat de universiteiten meer onderdeel van de 'b.v. Nederland' zijn geworden, dan dat ze, waar nodig, als tegenmacht fungeren. Het zou daarom al te gemakkelijk zijn om voor te stellen dat de 'eigen verantwoordelijkheid' moet worden 'teruggegeven' aan het 'maatschappelijk middenveld'. Het traditionele middenveld bestaat namelijk niet meer, maar wordt zelf in toenemende mate bevolkt door bureaucratische bedrijven.²⁰² Zo hebben de bij de steeds centraler bestuurde universiteit werkzame 'profes-

sionals' wel veel verantwoordelijkheden, maar zonder dat daar voldoende democratische *zeggenschap* tegenover staat over de criteria aan de hand waarvan hun 'functioneren' wordt beoordeeld.

Maar niet alleen de 'managers', ook de 'professionals' zelf zijn onderdeel van het probleem. Oefen je als gevestigd wetenschapper kritiek uit op het bestaande systeem, dan wordt je ondankbaarheid verweten: je goede positie verraadt immers dat het systeem uitstekend functioneert. Oefen je als niet-gevestigd wetenschapper kritiek uit op het bestaande systeem, dan wordt je verweten dat je uit eigenbelang handelt: je bent gewoon niet goed genoeg om mee te draaien in het systeem.²⁰³ In beide gevallen is de boodschap: met het systeem is niets mis; het ligt aan jou, als individu, en niet aan de manier waarop wij, de samenleving, dit systeem hebben ingericht. De mogelijkheid dat kritiek ook kan voortkomen uit een onbehagen dat meer is dan gefrustreerd eigenbelang wordt dan niet meer toegelaten. De vulgaire variant van het marxisme heeft het in dat geval gewonnen: wat mensen ook beweren, eigenlijk streven ze hun eigenbelang na, en ze hebben nog gelijk ook. Iedere aristocratie is in feite een oligarchie.

De universiteit en de sociaal-democratie

De sociaal-democratie is op minstens twee punten medeverantwoordelijk voor de situatie waarin de universiteit momenteel verkeert. Het traditionele doel van de toegankelijkheid van het onderwijs voor iedereen naar inzet, aanleg en bekwaamheid – spreiding van kennis, macht en inkomen – is veranderd in het nastreven van de toelating van zo veel mogelijk mensen tot de universiteit. Daarmee werd het selectie criterium van bekwaamheid en talent effectief ingeruild voor de garantie van een bepaalde, gelijke uitkomst. Het onderwijs werd gereduceerd tot instrument om maatschappelijke ongelijkheid te bestrijden, *ongeacht* eenieders inzet, bekwaamheid en talent. Als gevolg hiervan is de oorspronkelijke ontplooiingsdoelstelling juist onder druk komen te staan.

Daar komt nog bij dat de notie 'spreiding van kennis, macht en inkomen' ongewild heeft bijgedragen aan het denken over kennisvergaring en kennisoverdracht in termen van productie: kennis is een 'goed' dat destijds als 'middel' diende ter bevordering van emancipatie en ontplooiing en tegen-

woordig als ‘middel’ ter bevordering van economische groei. Het doel is weliswaar veranderd, maar de instrumentele relatie is dezelfde.

Er bestaat echter een respectabeler erfgenaam van het marxisme die nog niets aan betekenis heeft ingeboet. In 1999 schreef de Nederlandse socioloog J.A.A. van Doorn over onze samenleving: ‘Alles dreigt koopwaar te worden wat geen koopwaar behoort te zijn: de gezondheidszorg en het onderwijs, de wetenschap en de kunst. Het marktdenken dringt zelfs door in de politiek, met de nog net niet uitgesproken stelling dat de markt de overheid kan missen, tenzij die overheid bedrijfsmatig gaat functioneren, met de burger als klant en consument. Hoe dit proces moet worden gestuit en wie het ter hand kan nemen, is onmogelijk te zeggen. Dat het moet worden gestuit, wordt met de dag meer evident.’²⁰⁴

Op dat moment geloofde Van Doorn al niet meer dat de sociaal-democratie nog levensvatbaar genoeg is om dit proces te stuiten. Dat deed hij in 1992 nog wel: ‘Niet alles wat waardevol is, is betaalbaar; niet alles wat te koop wordt aangeboden, is van waarde. De cynische wijsheid van Bertolt Brechts koopman is van alle tijden: “Ich weiss nicht was ein Mensch ist, ich kenne nur seinen Preis.” Daartegen te hebben geprotesteerd, is de grote historische verdienste van de sociaal-democratie. Het blijft haar toekomstige roeping.’²⁰⁵

Met andere woorden: de sociaal-democratie wil mensen in staat stellen om hun verantwoordelijkheid op zich te nemen voor het onderhouden van hun gezamenlijke vrijheid. Ieder individu en iedere generatie opnieuw dienen de krachten te identificeren die hun de hoop ontnemen op een betekenisvol bestaan in vrijheid. De nagenoeg volledige inschakeling van de universiteit in de sfeer van het nut is des te nijpender, omdat juist de universiteit een vorm van geestelijke vrijheid wil belichamen: vrijheid van denken, van waarheidsvinding en betekenisgeving. De universiteit wil ruimte en tijd scheppen om bezig te zijn met wat ons pas als waardevol kan toeschijnen wanneer we niet bezig zijn met wat direct bruikbaar of rendabel is.

De universiteit overdragen

Opdat we het heft weer in handen krijgen, sluit ik me graag aan bij een oproep van de in 1994 overleden Canadese literatuurwetenschapper Bill Readings:

‘Als studenten en docenten zouden we het onbehagen dat we voelen over onze situatie moeten beschermen. We zouden zeer wantrouwig moeten staan tegenover iedere claim dat het probleem van de universiteit is opgelost, tegenover iedere panacee die de oplossing zegt te bieden voor institutionele problemen, en die maakt dat we de problematiek vergeten van de politiek-institutionele structuren waarbinnen we werken, waar we op inwerken, en die we tegenwerken.’²⁰⁶ Hij nodigt ons uit om ons onbehagen te koesteren, serieus te nemen en zelfs uit te houden, in plaats van het meteen te willen ‘oplossen’ door oude of nieuwe vergezichten te formuleren. Juist gevoelens van onbehagen kunnen ons op het pad zetten van vrije waarheidsvinding en betekenisgeving.

Dat laatste is ook van politiek belang. We dienen de waarde te onderkennen van een samenleving waarin jonge mensen gedurende een bepaalde fase van hun leven (financieel) worden vrijgesteld van inschakeling in het arbeidsproces, de sfeer van het nut. Mits de samenleving hiervoor ook daadwerkelijk garant wil staan, mag ze op haar beurt van haar studenten vragen dat zij zich gedurende hun studietijd slechts in beperkte mate op de arbeidsmarkt begeven, zodat zij zich ook echt aan studie kunnen wijden.²⁰⁷ We dienen de waarde te onderkennen van het bestaan en het voortbestaan van een plaats binnen de samenleving waar geestelijke vrijheid wordt vormgegeven, waardoor ook de waarde weer kan oplichten van het vakmanschap van wetenschappers die belangeloos hun vakkennis en intellectuele nieuwsgierigheid overdragen aan volgende generaties. Bovenal dienen we bij dit alles voor ogen te houden dat zowel kennisvergaring – inclusief ‘innovatie’ – als kennisoverdracht van dien aard zijn dat ze kunnen *mislukken*. Over het laatste zegt Alain Finkielkraut: ‘Kennisoverdracht is namelijk geen automatisch proces maar een drama waarvan de uitkomst nooit van tevoren bekend is. Onderwijs geven houdt in dat er een band wordt gesmeed tussen de levenden en de doden. Het gaat erom het stokje door te geven. En het resultaat staat niet bij voorbaat vast: het kan zijn dat de band niet tot stand komt of dat hij breekt; het stokje kan op de grond vallen. Geen enkel biologisch of sociologisch determinisme maakt de leerlingen tot erfgenamen van de cultuur. Dat symbolisch erfgoed is niet afhankelijk van erfelijkheid maar van het verantwoordelijkheidsgevoel van de leermeesters.’²⁰⁸

Als de leermeesters er zelf niet meer in geloven, houdt het op. Als univer-

sitair docenten en hoogleraren niet bereid zijn om hun studenten te leren om woorden als ‘school’ en ‘huiswerk’ niet langer te gebruiken, dan is het op den duur gedaan met de overdracht van de universiteit als universiteit. En zodra mensen merken dat wetenschappers het ook maar voor het geld doen of voor de roem, zal het snel afgelopen zijn met het gezag van de wetenschap. De leermeesters – en uiteindelijk zijn we dat allemaal – moeten eerst zelf weer gaan geloven in wat van waarde is. Een samenleving die waarheidsvinding en betekenisgeving ondergeschikt maakt aan geldelijk gewin, verliest haar geestelijke vrijheid. Om die reden mogen we van onze politici, en zeker van onze sociaal-democratische politici, vragen dat zij het woord kennis niet meer in de eerste plaats in verband brengen met het woord economie, maar met het woord vrijheid.

16

De schaduwzijde van de meritocratie

De respectsamenleving als ideaal

TSJALLING SWIERSTRA EN EVELIEN TONKENS

Wat is kenmerkender voor de sociaal-democratie dan het streven naar gelijke kansen op ontwikkeling en ontplooiing? Via gelijke kansen zou de arbeidersklasse zich emanciperen, later gevolgd door andere achtergestelde groepen zoals vrouwen en migranten. Wie voor een dubbeltje geboren werd, zou via gelijke kansen een kwartje kunnen worden.

Aan die sociaal-democratische omarming van het ideaal van gelijke kansen willen we niets afdoen. Maar we willen wel wijzen op schaduwzijden van dit ideaal: een aanslag op het zelfrespect van de verliezers van de wedstrijd, een aanslag op de solidariteit van de winnaars met de verliezers en een grotere onzekerheid voor allen. Gelijke kansen leiden niet tot gelijke uitkomsten, maar tot ongelijke en onzekerder uitkomsten.

We zijn overigens niet de eersten die dit opmerken: 'Het streven naar verbetering van gelijke kansen bergt tevens een groot maatschappelijk gevaar in zich. Het gevaar van een toenemende sociale ongelijkheid tussen mensen met een verschillende begaafdheid op opleidingsniveau', een 'nieuwe en wellicht nog scherpere sociale tegenstelling' dan voorheen. Aldus toenmalig minister van onderwijs Jos van Kemenade in zijn *Contourennota* uit 1975. Van Kemenade was een fervent voorstander van gelijke kansen, maar dat ontnam hem niet het zicht op de schaduwzijden en risico's van dit ideaal.

Mogelijk had Van Kemenade kennis genomen van het in 1958 verschenen *The Rise of the Meritocracy* van de Britse socioloog Michael Young, een sociologische toekomstsatire waarin de prestatie logica tot zijn logische einde wordt doordacht. Young is de bedenker van het begrip 'meritocratie'. Een meritocratisch systeem zou superieur zijn aan een maatschappelijke ordening op basis van afkomst. Een meritocratie is rechtvaardiger in die zin dat naarmate individuen meer verdienstelijk zijn voor de samenleving, zij daarvoor meer worden beloond met status, macht en inkomen. Een me-

ritocratie biedt ook optimale ontplooiingsmogelijkheden voor individuen, doordat allen, ongeacht de afkomst, daartoe gelijke kansen krijgen. En een meritocratie zorgt er tevens voor dat talent en verdienste de samenleving optimaal ten goede komen, doordat de juiste mensen op de juiste plaats terecht komen.

Voorwaarde voor al dit moois voor individu en samenleving is uiteraard wel dat op een eerlijke manier wordt vastgesteld wie de 'besten' zijn. En dat gebeurt door prestaties voortdurend te meten en met elkaar te vergelijken. Anders gezegd: de methode om te bepalen wie de besten zijn, is door iedereen met elkaar te laten concurreren. Alleen als de maatschappelijke competitie totaal is geworden, kan de meritocratie eerlijk en rechtvaardig zijn. Alleen dan krijgt iedereen namelijk wat hij verdient.

Maar hier doet zich een opmerkelijke paradox voor, waarop Young als eerste wees. We dachten altijd dat meer maatschappelijke rechtvaardigheid mensen gelukkiger en gelijkzamer zou maken. Maar een meritocratie vervangt het ene type maatschappelijke ongelijkheid door een ander type. Het verschil is alleen dat de meritocratische ongelijkheid rechtvaardig is in de zin dat iedereen van de samenleving terugkrijgt (in de vorm van inkomen, status, en macht) wat hij geeft (in de vorm van werk, talent en inzet). Als iedereen werkelijk dezelfde kansen heeft gehad om mee te dingen naar succes, dan kan je niet langer zeuren als anderen het wel goed doen en jij niet.

Kon je vroeger nog zeggen 'maar ik heb nooit een eerlijke kans gehad', in een werkelijke meritocratie zou dat excuus niet langer gelden. Als je daar mislukt, heb je dat aan niemand anders te wijten dan aan jezelf. En er is één ding erger dan verliezen en dat is terecht, verdiend verliezen. Een meritocratie vormt daarmee dus een enorme aanslag op het zelfrespect van de verliezers en op de solidariteit van de winnaars met de verliezers, aldus Young. Hoe beter we erin slagen om gelijke kansen te realiseren, hoe prangerender ook de problemen van het (zelf)respect en de solidariteit worden.

Natuurlijk leven we niet in een gerealiseerde meritocratie. Daarvoor is er nog te veel kansongelijkheid. Maar het meritocratische ideaal is wel in brede kring, van links tot rechts, omarmd. En dat vertaalt zich in allerlei beleid dat ten doel heeft om Nederland te meritocratiseren. Dus het is zaak om Youngs waarschuwing, ook al zat die verpakt in de vorm van een satire, uiterst serieus te nemen.

Respect, man!

Zelfrespect kunnen we definiëren als het basale gevoel dat je mag bestaan, dat je van waarde bent. Het vormt daarmee een onlosmakelijk onderdeel van wat we aanmerken als geluk, en is een belangrijke voorwaarde voor het voor jezelf opkomen en voor het actief vormgeven aan je eigen leven. Via ons zelfrespect zijn we op twee manieren met onze medemensen verbonden. Wie zichzelf respecteert, kan ook gemakkelijker respect opbrengen voor anderen. En omgekeerd: mensen zijn sociale dieren, en dus voor hun zelfrespect altijd ook aangewezen op het respect dat ze van (een relevant deel van) hun omgeving ontvangen. Dat we ons zelfrespect geheel in eigen regie zouden hebben is een illusie, al is er natuurlijk wel enige speelruimte in de mate waarin we afhankelijk zijn van het oordeel van relevante anderen.

Laten we iets preciezer kijken naar de manieren waarop de meritocratie het zelfrespect aantast. We onderscheiden er drie. Ten eerste leidt de meritocratische logica tot het ontstaan van een *winner takes all*-samenleving. Wie volgens meritocratische maatstaven goed scoort, krijgt ook gemakkelijker allerlei andere voordelen die met iemands verdienste zelf weinig te maken zouden moeten hebben. Meritocratie staat bijvoorbeeld op gespannen voet met democratie. Hoger opgeleiden zijn in alle vormen van politiek oververtegenwoordigd. Er is een permanente stijging van topinkomens die behalve met een beroep op de vrije markt ook beargumenteerd wordt door te wijzen op de veronderstelde buitengewone verdiensten van topmanagers.

De maatschappelijke ongelijkheid wordt hierdoor disproportioneel versterkt. Een meritocratie creëert niet alleen gelijke startkansen maar ook ongelijke uitkomsten. Dat is acceptabel zolang de opbrengsten van verdienste beperkt blijven. Maar de laatste jaren zien we juist dat de inkomensverschillen zijn geëxplodeerd.

De tweede ondermijning van het zelfrespect van velen is de overschatting van één soort verdienste, namelijk schoolsucces. Velen die hier laag scoren weten zich niet gewaardeerd en voelen zich waardeloos, ook wanneer ze wel degelijk andere kwaliteiten bezitten die voor de samenleving van groot belang zijn. Dit leidt tot eenzijdig en schraal onderwijs en daarmee tot schraal burgerschap. Kinderen worden steeds meer alleen voor de Citotoets klaargestoomd, ten koste van andere, meer vormende, bredere vakken.

De discussie over het rapport-Dijsselbloem versterkt dit probleem slechts: herhaaldelijk werd er hierin op gewezen dat het onderwijs zich meer zou moeten beperken tot zijn kerntaken, te weten rekenen en taal. Dit miskent andere bijdragen aan de samenleving die ook als verdienste mogen worden aangemerkt, maar die op de dominante criteria slecht scoren.

Ten slotte wordt in een meritocratie het belang van verdienste sowieso overschat. Het bestaan van lot en toeval wordt miskend, want succes wordt voortdurend in termen van eigen verdienste geïnterpreteerd, en falen wordt toegeschreven aan een gebrek aan talent en inspanning. Dat successen ook aan toeval en geluk te danken zijn en veel falen ook aan pech, verdwijnt naar de achtergrond, waarmee het zelfrespect van de verliezers weer verder wordt aangetast en winnaars weer meer het idee krijgen dat ze hun succes aan zichzelf te danken hebben. Het leidt tot zelfoverschatting en zelfverrijking van mensen die niet alleen hun talent maar ook de wind mee hebben.

Ook het belang van onderhoud wordt hiermee miskend. Onderhoudswerkzaamheden (waaronder zorg, maar ook praktisch maatschappelijk onderhoud zoals straten schoonhouden) zijn namelijk moeilijk meetbaar en als persoonlijke verdienste zichtbaar te maken. Wanneer prestaties niet gekwantificeerd kunnen worden of niet aan iemand persoonlijk kunnen worden toegeschreven, kunnen ze niet gebruikt worden om mensen met elkaar te vergelijken en vast te stellen wie het beter doet dan de ander. Daardoor worden ze in een meritocratie onzichtbaar.

Dat het zelfrespect onder druk staat van mensen die ondanks meer gelijke kansen toch niet heel succesvol zijn volgens meritocratische maatstaven is niet empirisch onderzocht, maar er zijn wel aanwijzingen voor. 'Jongeren hebben vaak een kort lontje, hun zelfrespect staat op spanning. Ook al zijn ze nog zo klierig, verberg je irritatie, want die vatten ze op als agressie. Toon respect,' adviseert deskundige Hans Kaldenbach aan bewoners van de Utrechtse probleemwijk Kanaleneiland (*Trouw*, 1 februari 2008). Respect tonen voor jongeren die vuurwerk door je brievenbus gooien? Is het zo bar gesteld met het fatsoen in Nederland? Of is het zo bar gesteld met het zelfrespect van deze jongeren? Waarschijnlijk het laatste.

Het maatschappelijke respect voor jongeren op bijvoorbeeld het vmbo, waar deze jongens doorgaans op zitten, is sowieso gering, ook voor degenen die zich verder voorbeeldig gedragen. In een samenleving die steeds meer

draait om schoolsucces, om hogerop komen, komt het respect voor degenen die in dat opzicht laag scoren, steeds meer onder spanning. En als gevolg daarvan ook hun zelfrespect. Gebrek aan respect is een belangrijke klacht onder laagopgeleiden. ‘Alles draait om *booka*, om respect. En dat ontbreekt eraan bij politici in Den Haag,’ stelt de zeventienjarige Abdelaziz (in het SCP-rapport *Niet-stemmers* uit 2002, p. 106). ‘Alles draait om respect,’ bevestigt ook de 26-jarige Guido (SCP 2002, p. 100).

‘Een belangrijke reden waarom “problemen” ontstaan en uit de hand lopen, ligt in het feit dat de jongens onderling van mening zijn dat zij te weinig respect ontvangen van andere jongens of van buitenstaanders,’ stelt criminoloog Jan Dirk de Jong in zijn proefschrift *Kapot Moeilijk* over delinquent gedrag onder jongens van Marokkaanse afkomst in Amsterdam-West. Daardoor voelen ze zich ook erg snel veroordeeld en aangevallen: ‘Kijk, die mensen moeten me gewoon respect geven die ik verdien als man, begrijp je? Als ze dat doen, is niks aan de hand. Ben ik rustig, alles. Maar doen ze dat niet? Tja... dan ga ik die respect zelf wel pakken. Dan krijg je problemen, vriend. Dan word ik gewoon agressief. Wat moet je anders doen? Ik laat niet met me spelen, je weet toch?’

Maar geldt dit niet alleen voor een beperkte groep, namelijk jongens uit etnische minderheidsgroepen? Nee, er zijn voldoende aanwijzingen dat ook anderen worstelen met deze kwestie. Psycholoog Trudy Dehue wijst er in *De depressie-epidemie* op dat Ritalin en antidepressiva – waarvan de verkoop een enorme groei kent – eigenlijk ‘prestatiepillen’ zijn. Ook de enorme toename van angst- en stemmingsstoornissen en anti-depressiecurssussen zoals ‘Kleur-je-leven’ en ‘Grip-op-je-dip’ wijzen op de worsteling van steeds meer mensen met hun zelfrespect in een meritocratische samenleving, aldus Dehue.

Respect is in onze meritocratiserende samenleving een schaars en zeer gewild goed geworden, stellen ook de Zwitsers-Engelse filosoof Alain de Botton en de Amerikaanse socioloog Richard Sennett. Naarmate we er beter in slagen om iedereen gelijke kansen te bieden, en ieders maatschappelijke positie meer is gebaseerd op eigen prestaties, wordt het steeds onduidelijker wat nog mogelijke bronnen van (zelf)respect zijn voor degenen die in de gangbare logica slecht presteren en dus maatschappelijk weinig succesvol zijn. Respect, stelt Sennett, is daarom een groeiend probleem. Een meritocratie

leidt tot een 'gedemoraliseerde onderklasse', stelt ten slotte ook de Britse socioloog Geoff Dench.

Steeds meer mensen hebben daardoor last van statusangst: de angst de liefde van de buitenwereld te moeten ontberen, omdat ze in de ogen van de buitenwereld weinig waard zijn. In een standenmaatschappij hadden mensen goede redenen om te denken dat hun lage positie aan de omstandigheden te wijten was, niet aan henzelf. Maar naarmate iemand meer kansen heeft gehad en dan toch laag eindigt, wordt dat steeds meer zijn of haar eigen schuld. Niet alleen in de ogen van de buitenwereld, maar ook in die van hem- of haarzelf.

De zorgen om het zelfrespect van al die mensen die laag op de maatschappelijke ladder eindigen, zijn ook in het Nederlandse debat niet nieuw. Meer dan tien jaar geleden wees *Volkskrant*-journalist Hans Wansink al op de keerzijde van de stressmaatschappij: 'Het ressentiment van allen jegens allen en het volstreekte gebrek aan politiek engagement, de totale desintegratie van sociale weefsels en politieke infrastructuur.' Tegenover het ressentiment van de verliezers stond volgens Wansink de zelfgenoegzaamheid van de winnaars, die zich onder luid zelfapplaus afwendden van de publieke zaak. Die geen reden meer zagen om solidariteit op te brengen met de verliezers die hun lot immers aan zichzelf te danken zouden hebben. Ook *NRC*-journalist Henk Hofland waarschuwde eerder al voor 'de gestage groei van een grote bovenklasse die voor degenen die zich daaronder bevinden, ontoegankelijk wordt. In de onderlaag van de meritocratie groeit de wrok van de miskennis.'

Mensen wier zelfrespect aldus wordt aangetast, gaan natuurlijk niet allemaal jammerend in de hoek zitten. Velen ontwikkelen tegenstrategieën om hun zelfrespect zeker te stellen. Zo benadrukken ze andere, alternatieve verdiensten. Een goede moeder of vader zijn bijvoorbeeld, of een goed moslim of christen. Sommige van die strategieën kunnen weliswaar behulpzaam zijn bij het herwinnen van zelfrespect, maar zijn niettemin maatschappelijk onwenselijk of zelfs gevaarlijk. Het sterk benadrukken van de eigen etnische of religieuze of seksuele identiteit als verdienste en dus als iets waarin je beter bent dan een ander, gaat moeilijk samen met tolerantie en openheid. Tussen de mening dat je als christen of hetero beter bent dan moslims of homo's, en discriminatie van moslims of homo's, zit maar heel weinig ruimte.

Solidariteit en onzekerheid

Behalve een aanslag op het zelfrespect van de ‘verliezers’ van de meritocratie, doet meritocratisering ook een aanslag op de solidariteit van de winnaars met de verliezers. Wie succes heeft via een hoge Cito-score, hoge cijfers, prijzen, cum laudes, selectie voor een *traineeship* en een goede baan en een vlotte weg naar de top, kan bij elke stap steeds meer het idee krijgen het succes aan zichzelf te danken te hebben. ‘Ik heb er ook hard voor gewerkt, ik heb het helemaal zelf gedaan, ik ben niemand iets verschuldigd...’ Waarom zou zo iemand solidair zijn met mensen die lager op de ladder geëindigd zijn? Waarom zou zo iemand belasting betalen om mensen te onderhouden of steunen die minder hard hun best hebben gedaan dan zij? Als zo iemand zijn talent goed inzet en hard werkt, mag hij daar toch zeker ook zelf de vruchten van plukken?

Dit idee van eigen verdienste van succes staat lijnrecht tegenover het pre-meritocratische idee van noblesse oblige: als je rijk was, was dat ook gewoon geluk. Uit de juiste familie komen en met rijkdom worden omringd terwijl andere mensen sappelen, dat scheidt de verplichting om hen niet te laten stikken maar je hun lot aan te trekken en te proberen het te verbeteren. Hedendaagse rijken gaan eerder op hun eieren zitten en vinden dat niemand die van ze af mag pakken, want hun rijkdom zegt niet zozeer iets over hun geluk maar alles over hun prestaties, en dat willen ze graag tonen.

En misschien zijn ze ook wel banger dan voorheen dat rijkdom en succes hen ook maar weer zomaar kunnen ontvallen. Want dat is de derde schaduwzijde van een meritocratie: competitie neemt een veel grotere plaats in de samenleving in, niet alleen tijdens je opleiding en aan de start van je loopbaan, maar permanent. Je prestaties worden permanent gewogen en beoordeeld in vergelijking met die van anderen, en ook dan weer staan er tegenover enkele winnaars veel verliezers. De onzekerheid over je positie wordt dus groter: als je niet goed blijft presteren, zijn demotie of ontslag niet langer uitgesloten. Steeds minder mensen hebben een vaste baan voor het leven, en zelfs als je een vaste baan hebt, kan het zomaar zo zijn dat taken je ontnomen worden of dat door een reorganisatie je functie of afdeling opgeheven wordt.

De respectmaatschappij

De discussie over wat we met deze problemen moeten, blijft tot nu toe steken in het uiten van zorgen en waarschuwingen. Het Sociaal Cultureel Planbureau pleit sinds kort voor een zachtmoedige meritocratie, maar ook dat is nog een erg vaag ideaal. Juist de sociaal-democratie, die het ideaal van een meritocratie met bijbehorende gelijke kansen zo centraal stelt, moet oog hebben voor de nadelen en zich daarvan in haar idealen rekenschap geven.

Wij pleiten er daarom voor dat sociaal-democraten het ideaal van meritocratie vervangen door het bredere ideaal van de respectmaatschappij, de 'aidocratie' (naar het Griekse woord voor (zelf)respect). Een samenleving waarin iedereen een gelijke kans krijgt op het verwerven van (zelf)respect. Goed presteren in rekenen, taal en Cito-scores is dan slechts een van de manieren om dat (zelf)respect te verwerven. Zelfrespect is immers een van de meest basale bestaansvoorwaarden.

De respectmaatschappij houdt verdienste op zijn plek. Meritocratie creëert gelijke startkansen, maar ongelijke uitkomsten; dit is binnen een meritocratie onvermijdelijk. Deze maatschappelijke ongelijkheid is acceptabel zolang de opbrengsten van verdienste beperkt blijven; wanneer ze in directe relatie staan tot de inspanning zelf en niet leiden tot voordelen op allerlei andere terreinen, ver buiten de geleverde prestatie.

Ook in een respectmaatschappij vertaalt verdienste zich in status en inkomen, maar aan de mate waarin dat zo is en de deuren die daardoor verder nog geopend worden, worden beperkingen gesteld. Met diploma's kan wel een hoge positie op de arbeidsmarkt bereikt worden, maar aan het daaraan gekoppelde inkomen stellen we grenzen. Die grenzen zijn inzet van een publiek debat en worden democratisch bepaald. De rol van de markt in het bepalen van verdienste wordt daarmee aanzienlijk teruggedrongen. Bovendien bieden deze verdiensten in een respectmaatschappij niet langer automatisch toegang tot andere maatschappelijke sferen (zoals politieke macht).

De tweede pijler van de respectmaatschappij is de pluralisering van verdienste. In de respectmaatschappij worden veel meer verdiensten erkend dan cognitieve vaardigheden en marktwaarde: ook bijvoorbeeld praktische, kunstzinnige en sociale vaardigheden en deugden gelden als verdienstelijk. In een respectmaatschappij kennen de diverse vormen van verdienste elk

hun eigen statusladder. Ook buiten het formele onderwijs verworven competenties krijgen erkenning. In het onderwijs wordt de Citotoets vervangen door een palet aan (eind)toetsen dat recht doet aan de verscheidenheid van belangstelling en talent. Niet langer wordt iedereen langs dezelfde meetlat gelegd of met alle anderen vergeleken: er ontstaat een diversiteit aan meetlaten die recht doet aan een diversiteit aan verdiensten. Uit een palet aan verschillende eindtoetsen kunnen alle kinderen die toetsen doen die het best bij hun talent en belangstelling aansluiten. Om die pluralisering van verdienste nog meer recht te doen, kan bovendien het cijfersysteem vervangen worden door een omschrijving van het resultaat.

De derde pijler betreft de relativering van het maatschappelijk en persoonlijk belang van verdienste. In het leven en in de samenleving is meer van belang dan verdienste. In een respectmaatschappij neemt deze relativering van verdienste vijf vormen aan.

Ten eerste worden afhankelijkheid, lot en toeval erkend en geherwaardeerd. Dat relativeert bijvoorbeeld de individuele verantwoordelijkheid voor het falen en slagen, omdat het individu niet langer wordt beschouwd als de enige vormgever van zijn eigen leven. Ook het succes van de winnaars van de meritocratie wordt gerelativeerd: zij hebben hun succes niet uitsluitend aan hun eigen prestaties te danken, maar ook aan hulp van anderen, aan geluk en aan toeval. Naast competitie mogen dus ook loterijen en lotingen deel uitmaken van de verdelingsmechanismen. Daarmee wordt het belang van verdienste enigszins getemperd. Dit stimuleert het zelfvertrouwen en de hoop van de verliezers en tempert de zelfingenomenheid van de winnaars.

Ten tweede vindt er een herwaardering plaats van competitievrije domeinen en sferen. In een respectmaatschappij wordt afgewogen waar en wanneer competitie op haar plaats is en waar en wanneer niet. Er worden dus ook meetvrije sferen en meetvrije perioden gecreëerd en gekoesterd. Daarin kunnen mensen oefenen en kunnen zij zich kwetsbaar opstellen, zonder met elkaar vergeleken te worden. In organisaties worden dus niet voortdurend de productie en de prestaties van werknemers vergeleken en langs de meetlat gelegd. De *default mode* van interactie is, net als in een huwelijk of vriendschap, de loyaliteit en het vertrouwen dat men het samen wil rooien.

Ten derde komt er een herwaardering van onderhoud, zorg en preventie. Of men in deze zaken uitblinkt of niet is zoals gezegd nauwelijks of niet

meetbaar. In een respectmaatschappij wordt die onmeetbaarheid erkend en wordt dit soort activiteiten toch hoog gewaardeerd. Die waardering moet georganiseerd worden, zowel via inkomenspolitiek als via een meer immateriële weg, bijvoorbeeld door meer maatschappelijke aandacht, waardering en lof voor onderhoudsactiviteiten en de daarop gerichte beroepen. We moeten ophouden alleen diegenen publiekelijk op het schild te hijsen die ‘innoveren’.

Ten vierde wordt in een respectmaatschappij naast ‘verdienste’ ook ‘behoefte’ als verdelingscriterium erkend. Behoefte geldt als belangrijker dan verdienste. De respectmaatschappij biedt fundamentele bestaanszekerheid door een basaal niveau van inkomen, huisvesting, onderwijs en gezondheidszorg te garanderen.

Tot slot, en ten vijfde, wordt verdienste in een respectmaatschappij regelmatig prettig belachelijk gemaakt. Vooral zelfspot van de winnaars en gezagsdragers wordt in een respectmaatschappij enorm aangemoedigd. Een respectmaatschappij koestert en steunt spotprententekenaars, cabaretiers en andere kunstenaars die invloedrijke personen op de hak nemen.

Over de voorgaande vijf punten wordt in een respectmaatschappij een permanente publieke discussie gevoerd. Bijvoorbeeld over de vraag waar verdienste wel en niet toegang toe mag geven. Wat moet je van geld kunnen kopen en wat niet? Wat mogen de maximale inkomensverschillen zijn? Wat mag eigenlijk als verdienstelijk gelden? Wat vinden we een zinvolle bijdrage aan de samenleving? Hoe kun je verschillende vormen van verdienste meten en wat voor beloning koppel je eraan? Over al deze vragen bestaat in een respectmaatschappij een levendig publiek debat. Burgerjury's, burgerfora en correctieve referenda zorgen ervoor dat ook lager opgeleiden aan die discussie deelnemen.

Uiteraard ogen deze pijlers niet erg realistisch. De wereld is hard, mensen zijn per definitie competitief. De Amerikanen zullen ons uitlachen en de Chinezen zullen gehakt van ons maken als we niet al onze zeilen bijzetten en onze hoektanden bijvijlen om ons te weer te stellen in de mondiaal geworden *survival of the fittest*.

Maar is het werkelijk realistisch en bovendien sociaal-democratisch om steeds harder te willen rennen, en op de koop toe te nemen dat steeds meer burgers door de samenleving worden uitgekotst? Wij menen van niet. Om ons heen zien we hoe de meritocratisering al tegenkrachten oproept. Pro-

bleem is dat die nu nog vaak gemobiliseerd worden door de populisten. Het gevoel van onveiligheid uit zich als angst voor ‘wat van buiten komt’, als weerzin tegen dynamiek en innovatie. Het ondermijnende zelfrespect vertaalt zich in een krampachtige poging dan maar ‘trots op Nederland’ te zijn.

Als een kanker woekert overal dat wantrouwen van: ‘wij’ moeten als een gek rennen, terwijl ‘zij’ het er maar lekker op onze kosten van nemen – waarbij voor ‘zij’ naar believen grote graaiers, uitkeringsgerechtigden, babyboomers, buitenlanders of Grieken mag worden ingevuld. Dat wantrouwen vertaalt zich dan weer in een luide roep van burgers om meer controle, verantwoording, meten, en afrekenen – waar diezelfde burgers dan als werknemers weer onder zuchten en over klagen, omdat ze vanwege al dat gemeet en ‘geverantwoord’ niet aan hun werk toekomen. Aan de sociaal-democratie de taak om dit soort tegenkrachten juist te diagnosticeren en te voorzien van een constructief politiek programma.

Het boek van Young, geschreven in 1958, eindigt in 2030, met een bloedige opstand van de verliezers tegen de winnaars. De sociaal-democratie heeft dus nog een kleine twintig jaar om te voorkomen dat deze voorspelling werkelijkheid wordt. Gezien de omvang van die opgave, is dat niet veel tijd.

17

De staat en het goede leven

RUTGER CLAASSEN

Verheffing is een begrip met een historie die op z'n minst teruggaat tot de negentiende eeuw, toen de maatschappelijke elite zich inzette om het welzijn van de arbeidersbevolking te verbeteren. Deze historie is sterk sociaal-democratisch gekleurd. Verhoging van het 'materieel en zedelijk welzijn' van de arbeiders stond centraal.²⁰⁹ Maar verheffing is zeker geen exclusief sociaal-democratisch 'bezit', aangezien kerken en christendemocraten zich eveneens om deze bredere opdracht bekommeren, zij het soms in andere termen en met andere accenten: die van 'beschavingsoffensief', 'ethisch reveil' of 'normen en waarden'. Dat maakt het des te belangrijker om ordening aan te brengen in de wirwar van verheffingspogingen uit deze beide tradities (en andere, zoals het humanisme). Waar gaat het nu precies om?

Er zijn meerdere verheffingsidealen, maar het centrale idee dat alle vormen van verheffing delen is een streven naar perfectionering. Mensen moeten worden opgetild ('verheven') naar een zo hoog mogelijk niveau van realisering van het ideaal. De algemene term 'verbetering' zou evengoed dienst kunnen doen. Het enige verschil is dat verheffing een verhevener lading heeft dan het neutrale verbetering; er klinkt nog missionaire passie in door. Soms wordt als kapstokterm 'ontplooiing' gebruikt (tegenwoordig ook wel: 'excellentie'), maar dat dekt de verscheidenheid van verheffingspogingen in onze geschiedenis minder goed omdat het uitsluitend op de realisatie van *persoonlijke* idealen betrekking heeft. Daarmee verdwijnt de realisatie van *maatschappelijke* idealen buiten beeld. Ontplooiing is deel van het verhaal, maar niet het hele verhaal. Deze tweedeling persoonlijk/maatschappelijk is de eerste as waarlangs ik verheffingspogingen zou willen classificeren. Daarbij kan onderscheid gemaakt worden tussen idealen die op het individu zelf betrekking hebben en idealen die op de sociale omgeving betrekking hebben.

Het idee van verheffing kan, zo lijkt het, op van alles betrekking hebben: het leven op perfecte wijze in dienst stellen van God (zoals in een

monnikengemeenschap), het perfectioneren van een ideaal van fysiek geweld, moed en strijdvaardigheid (zoals in een krijgssamenleving) et cetera. Er is echter één ideaal van het goede leven dat een overheersende invloed heeft uitgeoefend op de moderne samenleving sinds de tijd van de Verlichting en Industriële Revolutie. Dit welzijnsideaal is treffend gekarakteriseerd door Charles Taylor als dat van 'het gewone leven' (*affirmation of ordinary life*), een burgerlijk bestaan.²¹⁰ Dit gewone leven omvat twee componenten, werk (*production*) en gezinsleven (*reproduction*).

Als ideaal werd het uitdrukkelijk ingezet tegen spirituele, ascetische idealen (zoals het kloosterleven) enerzijds en tegen oorlogszuchtige levensopvattingen (zoals die van de aristocratie) anderzijds. Het burgerlijk bestaan is niet het ideaal van de adel en geestelijkheid, maar dat van de bourgeoisie. De mens moet zich verwezenlijken in een geregeld leven waarin zijn werk en zijn gezin centraal staan. Het ideaal kan niet los gezien worden van de opkomst van een kapitalistische economie, die als innerlijk doel heeft om productie en consumptie op een telkens hoger plan te brengen. Dat vereist een vreedzame samenleving (geen oorlog), waarin men zich aan arbeid en aan het voortbrengen van de arbeidskrachten van morgen wijdt (geen 'luie' en onproductieve contemplatie). Het burgerlijk leven oefent een normaliserende invloed uit en definieert wat als afwijkend geldt.²¹¹

Het verheffingsideaal is echter niet hetzelfde als dit ideaal van een burgerlijk leven. Alle verheffingspogingen overziend, is het nog het beste om te zeggen dat sommige daarvan gericht waren op *aanpassing* aan dit ideaal van het burgerlijk leven, maar andere op *overstijging* ervan. De aanpassing aan het burgerlijk ideaal is een continu gevecht om onwilligen te dwingen zich in het burgerlijk stramien te voegen. Die aanpassing omvat twee componenten: een individuele (het zo goed mogelijk benutten van je talenten) en een maatschappelijke (aanpassing aan burgerlijke normen). De talenten waar het om gaat zijn de talenten die nodig zijn voor productie (denk aan de kostwinner) dan wel reproductie (denk aan de traditionele rol van de huisvrouw). De normen waar het om gaat zijn de normen die gelden op de werkvloer, maar ook in het reguliere leven daarbuiten – bijvoorbeeld normen van 'aangepast gedrag' in de wijk of buurt.

Tegelijk is er vanaf het begin een tegenbeweging geweest van mensen die het burgerlijk ideaal armzalig vonden en probeerden dit te overschrijden en

een 'hoger' levensideaal gestalte te geven. Verwarrend genoeg opereerden ook zij onder de noemer 'verheffing'. Op individueel niveau uitte die overstijging zich in het ideaal van persoonlijke vorming omwille van zichzelf (*Bildung*), vaak uitgelegd als een verfijning in intellectuele, artistieke en levensbeschouwelijke zin. Op maatschappelijk niveau werd het uitgelegd als het je ten dienste stellen van de gemeenschap als geheel (burgerschap). Op beide niveaus wordt tegenwicht geboden tegen de 'economistische' inslag van het burgerlijk ideaal: door het nut van de arbeid te stellen tegenover de nutteloze (maar o zo waardevolle) vorming, en door passieve aanpassing aan de burgerlijke gemeenschapsnormen te stellen tegenover een actieve bijdrage aan de vorming van die gemeenschap zelf.

Verheffing is dus een dubbelzinnig begrip. De spanning tussen aanpassing en overstijging (zie tabel op pagina 215) is onoplosbaar. De aanpassing leeft bij gratie van een kapitalistische orde die we niet bereid of in staat zijn te verwerpen. Het ideaal van overstijging bestaat deels bij gratie van zijn overschrijdend karakter; de bohemien of intellectueel die zich afzet tegen het burgermansbestaan. Tegelijk worden deze bohemiens ook voortdurend weer in het burgerbestaan ingekapseld; zoals de Amerikaanse rappers die begonnen met het verwerpen van de cultuur van het getto en later in gekuiste vorm een commercieel succes werden. Aanpassing en overstijging zijn in een ingewikkelde omarming verstrengeld. Daarom beschouw ik alle vier de elementen – aanpassing aan en overstijging van het ideaal van burgerlijk leven, op individueel en op maatschappelijk niveau – als onderdelen van een veelomvattend 'verheffingsprogramma'. De meeste auteurs die zich met het onderwerp bezighouden, beperken zich tot een pleidooi voor één of twee onderdelen van het programma. Maar het is waarschijnlijk dat in de maatschappij als geheel alle onderdelen continu zullen terugkeren – althans zolang het burgerlijk ideaal centraal blijft in onze maatschappij.

Sociaal-democraten, met hun traditie van 'constructief verzet tegen het kapitalisme', zijn geëngageerd aan beide onderdelen van het verheffingsprogramma: aanpassing én overstijging. Aan de ene kant zijn ze geëngageerd aan een basale acceptatie van een burgerlijke orde, omdat ze afscheid hebben genomen van het communistische ideaal van omverwerping van het kapitalisme. Aan de andere kant wantrouwen ze de effecten van die orde en staan ze sympathiek tegenover een kritiek op het

indringende ‘economisme’ dat het kapitalisme aan de samenleving dreigt op te leggen. Beide moeten in de sociaal-democratische visie dan ook een gezond tegenwicht tegen elkaar vormen: een streven naar aanpassing aan de burgerlijke orde (biefstuksocialisme) én regelmatige overstijging van die orde (cultuursocialisme); een overstijging die tegelijkertijd ingebed blijft in die burgerlijke orde zelf.

Dat de sociaal-democratie het kapitalisme aanvaardt, moet overigens niet verkeerd verstaan worden, als zou ze het kapitalisme in elke historische fase in al haar eigenaardigheden volgen. Het kapitalisme is zelf in voortdurende beweging, en dus de normen en waarden die nodig zijn voor de reproductie van een kapitalistische orde ook. Waar vroeger bijvoorbeeld discipline een belangrijke waarde was, is nu in veel banen creativiteit en initiatief vereist. De inhoud van verheffing schuift met die ontwikkelingen mee. Maar niet op een slaafse manier. Sociaal-democraten zouden een visie op ‘goed kapitalisme’ moeten ontwikkelen en alleen die normen propageren die daarbij horen.²¹²

Als hedendaagse kapitalistische praktijken graaigedrag als norm stellen, is er alle reden om daar kritiek op te uiten en andere normen daartegenover te stellen, zoals zuinigheid met publiek geld en gematigde inkomensverschillen. Die normen bieden een tegenwicht dat het kapitalisme, in zijn tendens naar zelfvernietiging, nodig heeft: zij redden het kapitalisme van zichzelf.

Vrijheid en gelijkheid

Om te beoordelen of de sociaal-democratie de vier verheffingsidealen als *staatstaak* zou moeten ondersteunen, moeten we onze blik wenden naar wat ik als de kern van de sociaal-democratie beschouw: haar commitment aan een bepaald vrijheidsideaal en aan een bepaald gelijkheidsideaal.²¹³ Het sociaal-democratische vrijheidsideaal is van oudsher dat van positieve vrijheid, zelfbeschikking of autonomie (ik gebruik deze termen als synoniemen). Mensen zijn vrij als zij het vermogen hebben hun leven in te richten naar hun eigen ideeën. Dat ideaal staat in contrast met een negatief vrijheidsideaal, waarbij mensen vrij zijn als zij niet door anderen (andere burgers of de staat) gehinderd worden in hun activiteiten.

Verheffing

	Aanpassing	Overstijging
Persoonlijk	Talenten ontplooiën	Persoonlijke vorming (<i>Bildung</i>)
Maatschappelijk	Burgerlijke normen gehoorzamen	Burgerschap: gemeenschapsvorming

Voor vrijheid is meer nodig dan ‘hands-off’; mensen zijn niet zomaar vrij, zij worden niet als autonoom individu geboren. Ze moeten vrij gemaakt worden. Dat betekent dat de staat zich moet inspannen om voorwaarden voor ieders autonomie te scheppen.

Aan de andere kant staat positieve vrijheid in tegenstelling tot communautaire idealen, waarin de groep bepaalt hoe je moet leven. Positieve vrijheid bergt een boodschap van emancipatie uit dwingende groepsverbanden in zich. Mensen zijn natuurlijk altijd lid van allerlei groepen, en die gemeenschapsbanden zijn lang niet altijd vrijwillig begonnen (denk maar aan het gezin). Maar het ideaal is dat een positief vrij individu zich ook uit die groepsverbanden kan losmaken.²¹⁴

Dit vrijheidsideaal geldt voor iedereen in gelijke mate. Het gelijkheidsideaal kwalificeert dus het vrijheidsideaal: het zegt dat iedere burger evenveel recht heeft op positieve vrijheid. Sociaal-democraten gaan daarbij uit van een bepaalde invulling van het gelijkheidsideaal, namelijk als ‘substantiële gelijkheid’. Het is niet voldoende iedereen ‘formele gelijkheid’, dat wil zeggen dezelfde vrijheidsrechten, te geven (vrijheid van religie, meningsuiting, vergadering et cetera) en als gelijke te behandelen (non-discriminatie, gelijkheid voor de wet). Sommigen kunnen immers niet van hun formele vrijheid gebruikmaken omdat zij de daartoe benodigde middelen niet hebben. Daarom moet de staat ervoor zorgen dat iedereen ook de sociaaleconomische middelen krijgt die vrijheid mogelijk maken.

Substantiële gelijkheid staat dus tegenover formele gelijkheid. Aan de andere kant staat het ook tegenover ongelijkheidsdenken, waarin sommige individuen of groepen als superieur aan anderen worden gezien en bepaalde privileges krijgen. Soms wordt substantiële gelijkheid geïnterpreteerd als ‘gelijke kansen’: iedereen moet evenveel kans hebben op succes in het leven. Als we dit combineren met vrijheid, dan is het overkoepelende sociaal-

democratische ideaal: *gelijke kansen op een autonoom geleid leven*. Dit geeft ons de eerste grondslag voor een sociaal-democratische staat:

- a. De staat moet individuen de noodzakelijke voorwaarden verschaffen om autonoom te functioneren (bestrijding van ongelijke levenskansen).

Soms zijn burgers echter niet voldoende autonoom, hebben zij niet het vermogen om zelfstandig beslissingen te maken. Dat kan zijn omdat ze nog halverwege het traject van de groei van hun autonome vermogens zijn (kinderen), omdat er vermogens zijn uitgevallen (comapatiënten) of nooit zijn ontwikkeld (ernstig geestelijk gehandicapten). In al die gevallen geldt er een tweede grondslag voor staatsoptreden, namelijk omdat een individu schade aan zichzelf toebrengt.

- b. De staat moet, bij individuen die niet autonoom (kunnen) functioneren – bij wie a. dus (nog) niet is gelukt – hun welzijn in hun plaats behartigen (gerechtvaardigd paternalisme).

Ten slotte zijn individuen (autonoom of niet) in staat om schade aan anderen toe te brengen. Dat geeft ons een derde grondslag voor de staat om in te grijpen (*'harm to others'*, het beroemde schadebeginsel van John Stuart Mill):

- c. De staat moet individuen verhinderen om anderen te schaden (het schadebeginsel).²¹⁵

Het serieus nemen van deze drie grondslagen betekent dat we ook de grenzen aan deze grondslagen serieus nemen; niet alleen omdat de bomen niet tot in de hemel groeien en de staat altijd beperkte middelen heeft, maar ook omdat er anders weinig van de vrijheid dreigt over te blijven waarom het allemaal begonnen is. Ten aanzien van a. geldt de volgende grens: er moet ook een punt zijn waarop we kunnen veronderstellen dat iemand een gelijke kans heeft gehad. We kunnen niet elke ongelijke uitkomst (elk slachtoffer van de economische ratrace) interpreteren als bewijs dat er ongelijke kansen aan ten grondslag lagen, en de hulp van de staat inroepen.

Ten aanzien van b. geldt dat we niet voortdurend iedereen 'niet-autonoom'

kunnen verklaren. Er moet ook een punt komen waarop voldoende autonome mensen de vrijheid krijgen om hun eigen fouten te maken, zonder dat we hen gaan corrigeren.

Ten aanzien van c. geldt: als iemand een ander niet schaadt, moeten we hem ook de vrijheid geven zijn eigen leven naar eigen goeddunken in te richten. Dus ja, als iemand overmatig televisie kijkt en niet de ideale vrijwilliger of het ideale gemeenteraadslid uithangt, is dat geen reden hem uit zijn huis te slepen. Al deze grenzen zijn inherent aan het hele project van positieve vrijheid. Ze vormen een waarschuwing tegen al te veel enthousiasme over staatsingrijpen.

Verheffing in vermomming

Eén grondslag ontbrak in het zojuist gegeven overzicht: dat de staat een eigen visie op het goede leven (welzijn) oplegt aan burgers. Precies dat is wat traditioneel onder verheffing valt. En precies dat is ook wat zo veel weerstand oproept onder moderne, mondige burgers. Zoals Bas van Stokkom stelt: die burger opereert vanuit de grondhouding 'dat maak ik zelf wel uit' en 'bemoei je met je eigen zaken'. Mijn schema lijkt die burger gelijk te geven: er is geen plaats voor verheffing voor wie vanuit positieve vrijheid en substantiële gelijkheid denkt. Maar dat is te snel geconcludeerd.

De echte problemen zitten natuurlijk in de toepassing van deze principes: wanneer is er sprake van ongelijke kansen, gebrek aan autonomie of schade aan anderen? Degene die sneller oordeelt dat aan een van deze zaken is voldaan, zal sneller ingrijpen dan degene die een terughoudender oordeel velt. De daaruit voortvloeiende spanning leidt tot meer vrijzinnige en meer moralistische stromingen in de sociaal-democratie. Die spanning is inherent aan de ambiguïteit van de idealen van positieve vrijheid en substantiële gelijkheid. Mijn voorstel is: kijk voor elk van de vier eerder onderscheiden verheffingsidealen wat er onder een van de drie sociaal-democratische grondslagen gebracht kan worden, en wat niet. Daarmee wordt een filter aangebracht: sommige dingen sneuvelen, andere dingen kunnen onder een andere noemer politiek worden verdedigd. Daarmee is een rechtstreeks beroep op verheffing overbodig.

Het minst problematisch zijn pogingen om burgerlijke normen af te dwingen, omdat overschrijding hiervan vaak ‘schade aan anderen’ oplevert. Veel van wat onder de ‘tragiek van de onderklasse valt’ (denk aan Dalrymple beschrijvingen), is sowieso vol van schade: kindermishandeling en huiselijk geweld, overlast in buurten (van graffiti tot hondenpoep en gedumpt afval), beledigingen en bedreigingen. Dit zijn niet alleen sociale normen maar ook vaak juridische normen. Met een beroep op de vrijheid van anderen kan hier de vrijheid van de schadeveroorzaker worden ingeperkt.

Er zijn natuurlijk ook minder harde, louter sociale normen die betwistbaarder zijn, zoals de norm dat mensen elkaar ter begroeting de hand schudden. Hier ligt ingrijpen moeilijker, maar er is toch nog steeds goede reden voor. Net als bij andere regels (zoals ‘rechts rijden in het verkeer’) gaat het erom dat er een bepaalde regel is om het maatschappelijk verkeer te ordenen. Elke regel zal niet-neutraal zijn, maar het is beter om een regel te hebben dan helemaal geen regel. De vraag is wel hoe vaak de staat echt dwingend zal moeten optreden om dergelijke regels te handhaven. Een duidelijke reden om op te treden is bijvoorbeeld als mensen een beroep op de staat doen als gevolg van het feit dat zij zich niet houden aan elementaire normen op de werkvloer (te laat komen, brutaal zijn).

Problematischer, maar nog steeds goed te legitimeren, zijn pogingen om mensen tot actief burgerschap aan te zetten, om niet een puur egocentrische levenshouding aan te nemen maar iets voor ‘de samenleving’ te doen. Dit is problematisch omdat mensen die zich geen actief burger tonen de samenleving niet direct schaden. Echter, het kan wel gesteld worden dat als niemand een actief burger zou zijn, de samenleving een probleem heeft. Er is dus een *indirecte* noodzaak dat een voldoende aantal mensen zich een actief burger toont: dat er voldoende mensen vrijwilligerswerk doen, of de lokale politiek bemannen. In die indirecte zin brengt elke inactieve burger schade toe aan de kwaliteit van de gemeenschap.

Vanwege de noodzaak van actief burgerschap zou de staat zijn burgers met zachtere middelen mogen proberen te overreden zich actief op te stellen en een cultuur van ‘*service to society*’ hoog te houden. De lintjes die jaarlijkse worden uitgereikt zijn een manier waarop de staat dat kan doen, maar ook de betaling voor mantelzorg, waardoor het financieel mogelijk gemaakt wordt dat mensen hun naasten verzorgen.

Deze twee maatschappelijke onderdelen van het verheffingsprogramma (mensen dwingen burgerlijke normen te gehoorzamen en het aanzetten tot burgerschap) zijn dus beide te legitimeren door het schadebeginsel. Mijs inziens zou het leeuwendeel van de sociaal-democratische verheffingsactiviteiten (zij het dus niet onder die noemer) zich op deze twee terreinen moeten begeven. De twee meer persoonlijke onderdelen van het verheffingsprogram liggen veel gevoeliger, omdat er daar sprake is van ingrijpen ten behoeve van iemands eigen welzijn. Dat kan alleen wanneer een gebrek aan autonomie geconstateerd wordt.

Het idee dat mensen hun talenten moeten ontplooiën is naar mijn mening het lastigste onderdeel van het verheffingsprogramma. Dit ligt dicht aan tegen het idee van ‘kansengelijkheid’ en moet juist daarom hier goed van onderscheiden blijven. Waar kansengelijkheid gelijkgesteld wordt met ‘talenten ontplooiën’, ontstaat een probleem. Dan verdwijnt immers de keuze voor individuen om niet hun talenten te ontplooiën. Strikte kansengelijkheid betekent dat individuen kansen krijgen en zelf mogen bepalen of ze die kansen vervolgens ook grijpen. Talenten ontplooiën is echter een opdracht tot realisatie van die kansen; het gaat hier om een bepaalde maatschappelijke uitkomst, waarin die talenten worden benut, banen aanvaard, inkomsten gegenereerd. Soms wordt die overgang van kansengelijkheid naar ontplooiing van talent gemaakt, soms niet, en soms blijft het onduidelijk. Duidelijk is dat maximale ontplooiing van talenten een notie is die verder gaat dan kansengelijkheid, omdat hierin een specifieke visie op het welzijn van individuen wordt voorondersteld. Rechtstreekse dwang is dan uit den boze.

Daar staat tegenover dat we er niet bij voorbaat van uit kunnen gaan dat mensen autonoom zijn. Autonomie is een opgave die niet gemakkelijk te verwezenlijken is. Staatspogingen om talentontwikkeling af te dwingen zijn dan ook verreweg het makkelijkst te legitimeren bij die klasse van burgers waarbij we aannemen dat ze niet autonoom zijn: kinderen. Het onderwijs leent zich daarom het beste voor het leeuwendeel van de verheffingspogingen in deze categorie. Bij volwassenen hangt veel van de situatie af. Ergens zal een grens moeten worden getrokken. Alleen in die gevallen waarin mensen zodanig het spoor kwijt zijn (zichzelf verwaarlozen, in de war zijn, schulden hebben et cetera) dat we gerust kunnen veronderstellen dat zij niet voldoende autonoom zijn, is ingrijpen gepast.

Bij persoonlijke vorming geldt iets vergelijkbaars: kinderen en jongeren zijn zich nog aan het vormen. De staat kan zich tegenover hen gemakkelijker paternalistisch opstellen, en dingen aanbieden die de gemeenschap ‘van waarde’ acht. Maar ten aanzien van volwassenen die zichzelf noch anderen schade toebrengen, moet de staat zeer terughoudend zijn. Dat neemt niet weg dat het van waarde is als een deel van de bevolking zichzelf vormt in kunstzinnige activiteiten, filosofische denkwijzen, geloofsuitingen en wat al niet meer. Dat kan dienen als tegenwicht tegen de enorme nadruk op de ontwikkeling van alleen economisch ontginbaar talent.

Zoals Evelien Tonkens elders in deze bundel laat zien, is het voor een ‘respectmaatschappij’ belangrijk dat veel verschillende soorten talenten worden erkend, maar ook dat talent en succes niet het enige is dat maatschappelijk telt. Dat neemt echter niet weg dat het primair aan burgers (en hun organisaties) zelf is hier werk van te maken. Zoals Wout Cornelissen laat zien, moet wetenschappelijk onderwijs en onderzoek niet instrumenteel voor andere doelstellingen worden ingezet. Ook voor de kunsten geldt dat zij autonoom moeten zijn. Of de staat deze zaken moet financieren, is een andere kwestie en is vanuit het in dit artikel gepresenteerde denkkader controversiëler.²¹⁶

Een weinig verheffend schouwspel

Ik heb mij in dit artikel geconcentreerd op wat de staat zou mogen en moeten doen, vanuit een commitment aan vrijheid en gelijkheid. De reden om daar terughoudend in te zijn, ligt in het feit dat een expansieve staat die te veel wil corrigeren en ingrijpen, de vrijheid die hij wil bevorderen teniet dreigt te doen. Juist omdat de staat als enige dwang mag toepassen, moet deze bescheiden zijn.

De conclusie is dat een sociaal-democratische staat aan verheffing zou moeten doen, maar dan voornamelijk onder de noemer van burgerschap (wat betreft de categorieën ‘burgerlijke normen’ en ‘burgerschap’) en onder de noemer van opvoeding en onderwijs (wat betreft ‘talenten ontplooiën’ en ‘persoonlijke vorming’). Wat op het spel staat, is de kwaliteit van de samenleving enerzijds, en het overdragen van waardevolle zaken aan een nieuwe generatie anderzijds. Die inspanningen zijn goed te verdedigen

zonder onnodig paternalistisch of moralistisch te worden. Ook een vrije samenleving heeft er behoefte aan. Staat en politiek vallen niet samen, en dat schept ruimte voor de politiek in bredere zin om meer te doen dan de staat. Een politieke partij is een privaatrechtelijke vereniging. Zij bedrijft politiek, en dat betekent meer dan alleen het maken van wetten wanneer zij daartoe de gelegenheid krijgt. Op ten minste drie manieren kunnen sociaal-democraten net als andere partijen een visie op het goede leven uitdragen, die zij niet zo gemakkelijk per wet zouden kunnen decreteren. Zij kunnen doen aan ‘management by speech’ door gedragingen die ze verwerpen af te keuren, een moraliserend beeld te schetsen van een volwaardig leven, een vergezicht te tonen waarmee niet iedereen het eens zal zijn. Ten tweede kunnen zij partijwerk doen: bewoners in zwakke wijken helpen hun leven weer op orde te krijgen, vraagbaak zijn, klachten helpen oplossen et cetera.

En ten slotte, en misschien wel het belangrijkste, kunnen, ja moeten zij het goede voorbeeld geven. Een partij die als norm zuinig gebruik van gemeenschapsgeld propageert, moet haar leden weten te motiveren daar zelf aan te voldoen. Het gedrag van menig PvdA'er is in dit opzicht weinig verheffend. Lilianne Ploumens erecode voor PvdA-bestuurders verdient alle steun. Voor wie geloofwaardig aan verheffing wil doen, geldt *at the end of the day*: verbeter de wereld, begin bij jezelf.

Gemeenschap

18

De bindingsangst van sociaal-democraten

RUTGER CLAASSEN

De omvangrijke poging tot herijking die de Van waarde-reeks is, vraagt naast alle aandacht voor concrete politieke problemen, ook om een sociaal-democratische visie op ‘de mens’. Sommigen zeggen dat een sociaal-democratisch mensbeeld niet bestaat, anderen dat zo’n mensbeeld zelfs schadelijk zou zijn voor een partij die als doorbraakbeweging mensen van verschillende gezindten onderdak wil bieden.²¹⁷ Of concurrerende politieke stromingen een mensbeeld hebben is ook niet altijd duidelijk. Zo worden liberalen wel geïdentificeerd met de homo economicus als mensbeeld en de christen-democraten met de Bijbelse mens die (al dan niet zondig en gepredestineerd) leeft in het licht van zijn verantwoording aan God.²¹⁸ Maar het is altijd de vraag hoe breed gedeeld, helder omljnd en richtinggevend dergelijke abstracte gedachten zijn bij de formulering van politieke programma’s. Dat geldt voor CDA en VVD net zo goed als voor de PvdA.

Toch denk ik dat uit het sociaal-democratische denken en handelen (impliciet en soms expliciet) wel degelijk een sociaal-democratisch mensbeeld gereconstrueerd kan worden én dat dit mensbeeld ons helpt na te denken over de lastige kwestie van de verhouding tussen individu en gemeenschap die in dit themanummer over ‘binding’ centraal staat. Het artikel eindigt dan ook met een serie voorbeelden van hoe om te gaan met netelige vragen rond het stimuleren dan wel ontmoedigen van ‘gemeenschapsvorming’ en ‘gemeenschapszin’.

Mensbeeld

Een zeer expliciet mensbeeld vinden we alleen aan de wortels van de sociaal-democratie, bij Marx en de marxisten. Bij Marx is de mens in essentie een arbeidend wezen. De mens is creatief en scheppend. Zijn doel is zowel om

in die scheppende arbeid spontaan, vrij en authentiek zichzelf te realiseren als om tegelijkertijd ten dienste van de gemeenschap te produceren. Om die dubbele doelstelling te realiseren moest de mens de vervreemdende omgeving van het kapitalisme verlaten en het communisme binnentreden.²¹⁹ Ik laat een uitgebreide bespreking van dit complexe mensbeeld hier verder achterwege, deels omdat het te ver weg zou voeren, deels omdat sociaal-democraten welbewust braken met de utopie van het communisme als ideale samenleving, en daarmee ook met het bijpassende mensbeeld.²²⁰ Niettemin blijft Marx een rol spelen op de achtergrond. In mijn reconstructie van het sociaal-democratisch mensbeeld stel ik twee thesen centraal. In beide blijft iets van het marxistische mensbeeld behouden, maar ook latere invloeden hebben hun werk gedaan.

De eerste these is dat de mens verregaand bepaald wordt door (ja, het product is van) zijn omstandigheden. Het menselijk karakter hangt grotendeels af van het DNA dat hij erft en het ouderlijk milieu waarin hij opgroeit. De waarden die mensen aanhangen worden grotendeels bepaald door de maatschappij waarin zij leven: haar culturele en religieuze karakter, maar ook het economische en politieke systeem en wellicht zelfs de geografie en het klimaat. De mens is dus niet 'geneigd tot het goede', of 'geneigd tot het kwade'; veeleer bepalen de omstandigheden of een mens goed of slecht handelt. De marxistische invloed ligt hier in het historisch materialisme. De beslissende omstandigheden waren daarin de kapitalistische economische structuren en de klassenstructuren. Later kwamen er andere omstandigheden en structuren bij van waaruit het menselijk handelen verklaard werd: de maatschappelijke genderverhoudingen bijvoorbeeld (voor de feministen in de beweging) of het industriële karakter van de samenleving (voor de milieubeweging).

De centrale kritiek van zowel christendemocraten als liberalen op deze these is dat zij nauwelijks een rol voor eigen verantwoordelijkheid overlaat. Omdat alles wat een mens doet uiteindelijk gedetermineerd wordt door een of andere omstandigheid, blijft er nauwelijks meer een individuele verantwoordelijkheid over. De sterkste illustratie van deze manier van denken biedt Marcel van Dam, die (op grond van modern neurowetenschappelijk onderzoek) meent dat we hoegenaamd geen vrije wil meer hebben. Ook ons eigen persoonlijke karakter is uiteindelijk herleidbaar tot omstandigheden waarover wij geen controle hadden. En waar vrijheid ontbreekt, kunnen we

niet verantwoordelijk gehouden worden.²²¹ Frits Bolkestein verwoordde het bezwaar hiertegen kernachtig, in reactie op een lezing van Job Cohen: 'In zeer algemene zin zou men kunnen zeggen dat de sociale zekerheid de verantwoordelijkheidszin vermindert om vervolgens voor de gevolgen van die vermindering op te draaien.'²²² Verantwoordelijkheid is geen statisch gegeven; eigen en sociale verantwoordelijkheid zijn communicerende vaten.

De tweede these is dat de mens geroepen is vrij te zijn. Het doel van de mens is te leven in vrijheid. Vrijheid moet hier worden begrepen in positieve zin: het vermogen van iemand om zichzelf naar eigen inzicht te ontplooien.²²³ In deze these toont de sociaal-democratie zich een kind van de Verlichting, en zoals we zagen is dit ideaal van zelfontplooiing ook bij Marx te vinden (zij het dat het bij hem sterk aan scheppende activiteit gerelateerd wordt, en dus niet bijvoorbeeld aan consumptieactiviteiten). De favoriete sociaal-democratische manier om deze vrijheid te verwoorden is in termen van emancipatie: losmaking van beknellende groepsverbanden. Hier zien we dus een uitgesproken sceptische verhouding ten opzichte van gemeenschappen: ze vormen vooral een bedreiging (daar kom ik zo op terug). De belangrijkste eis die sociaal-democraten ook vaak stellen aan gemeenschappen is dat mensen altijd een 'exitoptie' hebben. De politiek moet ervoor zorgen dat iedereen altijd uit een gemeenschap kan treden (denk aan de discussie over geloofsafval).

De tweede these is ook bekritiseerd door christendemocraten en liberalen, zij het op verschillende – ja, elkaar tegensprekende – gronden. Liberalen zijn over het algemeen aanhanger van een negatief vrijheidsbegrip: de staat moet burgers vooral met rust laten. De opdracht tot emancipatie brengt voor liberalen vaak te veel overheidsbemoeienis met zich mee. Christendemocraten daarentegen vinden juist dat het positieve vrijheidsbegrip niet ver genoeg gaat. Zij willen verder gaan, en levensbeschouwelijke noties (of visies op 'het goede leven') inbrengen in de politiek, waar zowel sociaal-democraten als liberalen menen dat dit een zaak van mensen zelf is (denk aan debatten over medisch-ethische kwesties, waar de scheidslijn tussen christendemocraten enerzijds en sociaal-democraten en liberalen anderzijds loopt). Christendemocraten lopen dus te hoop tegen het al te individualistische karakter van vrijheid als centrale roeping. Tegelijk willen zij veel aan gemeenschappen zelf overlaten en de staat een beperkte rol geven.

De centrale uitdaging voor het sociaal-democratische mensbeeld is dat beide thesen elkaar lijken tegen te spreken. De eerste these presenteert de mens als sociaal ingebed of zelfs gedetermineerd wezen, de tweede als een wezen dat zich los wil, ja moet maken uit die inbedding. Toch hebben beide elementen door de hele geschiedenis heen naast elkaar gestaan. Hoe kan dat? Mijn diagnose is dat beide thesen in de loop van de sociaal-democratische geschiedenis op een vruchtbare manier met elkaar gecombineerd zijn, maar dat die historische verzoening op dit moment onder grote druk staat. Dat geldt zowel voor het probleem van de individuele verantwoordelijkheid als voor het probleem van het individualisme. Op het eerste terrein dreigt de sociaal-democratie daardoor te lijden aan ‘miserabilisme’²²⁴, op het tweede terrein aan ‘bindingsangst’.

Miserabilisme

Op het terrein van de individuele verantwoordelijkheid kwam in het verleden een vruchtbare combinatie tot stand door de eerste these als een feitelijke op te vatten, en de tweede als een normatieve. De mens is nog niet vrij, maar moet dat wel worden. De eerste these biedt ons het handvat voor een analyse van de wereld zoals die nu is (de instituties houden de mens gevangen); de tweede these biedt de basis voor de kritiek op de werkelijkheid, zoals die uit de analyse tevoorschijn treedt. Dit is een ideale werkverdeling. De sociologie van de omstandigheden wordt gecombineerd met de filosofie van de vrijheid. Zo heeft de sociaal-democratie het beste van twee werelden. Zij kan mensen (kiezers!) altijd voorhouden dat misstanden niet aan henzelf liggen, maar aan de wetten en regels om hen heen: van de markt, van de (liberaal-conservatieve) staat, van de heersende normen et cetera. Als we die aanpakken, komt alles goed. Dit leidt tot *social engineering* en blauwdrukdenken: door maar aan de juiste institutionele knoppen te draaien, kunnen we een betere maatschappij bereiken.

Deze claim is nu nauwelijks geloofwaardig meer. Hij is principieel al slecht doordacht. De eerste these kan niet zonder normatieve gevolgen blijven: wie iets zegt over het gebrek aan menselijke vrijheid, zegt ook iets over wie verantwoordelijkheid moet hebben. Spiegelbeeldig is de tweede these niet

louter normatief: wie meent dat mensen vrij moeten worden, impliceert dat zij dat ook feitelijk kunnen zijn (dat zij aan de greep van hun omstandigheden kunnen ontsnappen). Maar ook in historisch perspectief is deze verzoening onhoudbaar. Zij kan alleen werken als we veronderstellen dat we altijd op de drempel staan van een nieuwe tijd, die we nooit binnengaan.

Telkens opnieuw is tot nu toe het lot van de mens door zijn omstandigheden bepaald, maar kan dat (als we maar politieke strijd leveren) in de toekomst anders worden. Maar die voorstelling van zaken zou betekenen dat sociaal-democraten geen successen hebben geboekt in het verleden, dat nooit iemand geëmancipeerd is geworden, wat aantoonbaar onjuist is. Dan komt het omgekeerde beeld nog dichter bij de waarheid, namelijk dat de sociaal-democratie (samen met andere stromingen) wellicht 'te' succesvol is geweest en zijn bestaansrecht heeft verloren doordat de meeste burgers nu geëmancipeerd zijn. Maar ook dat beeld is (met zijn totale ontkenning van de eerste these) onaanvaardbaar. Verleden en toekomst bestaan naast elkaar in het heden.

Kortom, de eerste uitdaging is om beide thesen te verzoenen op een manier die niet individuele verantwoordelijkheid ontkent waar zij gepast is en een permanent slachtofferschap belijdt van groepen mensen die als de gevangenen van hun lot worden beschouwd. In feite gaat het om een hernieuwing van het centrale ideaal van de sociaal-democratie, zoals is verwoord in het grondleggende WBS-rapport *De weg naar vrijheid* (1951): 'Verantwoordelijkheid voor de ontplooiing van eigen wezen en verantwoordelijkheid tegenover medemens en gemeenschap.'²²⁵

Bindingsangst

De tweede uitdaging is het probleem van het individualisme. Zoals we zagen is een belangrijke kritiek dat het sociaal-democratische mensbeeld een louter negatieve rol voor gemeenschappen impliceert: zij zijn louter een bedreiging voor de individuele vrijheid. Maar is die kritiek terecht? Welke inhoud en vorm moeten de gemeenschappen waarin mensen verkeren krijgen? Dat is de vraag die bij 'binding' (ook wel: sociale cohesie, gemeenschapszin) op het spel staat.

Het is een misverstand dat de tweede these louter individualisme impliceert. De historische verzoening tussen de eerste en tweede these op dit terrein is om enerzijds te erkennen dat we allemaal in gemeenschappen leven (van school, buurt en gezin tot bedrijf, vereniging en club; van nationale tot Europese en misschien zelfs wereldgemeenschap), maar anderzijds te benadrukken dat we alleen in vrijheid lid van al die gemeenschappen kunnen zijn. Vrijheid en emancipatie betekenen niet per se een losmaken van elke groep, maar het aan groepen verbonden blijven op vrijwillige basis. Gemeenschappen zijn niet de grootste bedreiging van vrijheid, maar bieden ons de weg naar vrijheid. Maar dat moeten dan wel gemeenschappen van de juiste snit zijn. Het gaat niet om 'individu' versus 'gemeenschap', maar om 'beknellende gemeenschap' versus 'bevrijdende gemeenschap'.

Met name in de economische sfeer is dit denken zeer dominant geweest. Feitelijk dankt de sociaal-democratische beweging haar bestaansrecht aan collectieve actie (van vakbond en partij) om gemeenschappelijk (via de staat, pensioenfondsen, ziekenfondsen en cetera) individuele risico's te verzekeren. Zonder gemeenschap geen socialisme. Maar dan wel een louter instrumentele gemeenschap die ons helpt vrij te worden. Hierbij moet wel worden aangetekend dat in het sociaal-democratisch denken de exitoptie voor die economische gemeenschappen juist helemaal niet gewenst is: kapitaal dat de landsgrenzen ontvlucht, ondermijnt de nationaal georganiseerde verzorgingsstaat; mensen die private gezondheidszorg of onderwijs inkopen, ondermijnen de publieke diensten. Het verplichtende karakter van collectieve arrangementen werd door sociaal-democraten op paternalistische wijze verdedigd: door nu keuzevrijheid te ontnemen, bieden we burgers diensten die hen op de lange termijn vrijmaken.

Met betrekking tot onderwerpen in de meer persoonlijke levenssfeer is van oudsher juist een tegenovergestelde tendens zichtbaar, namelijk om de exitoptie wél hoog te houden: een ieder die onderdrukt wordt in eigen kring (gezin, school, buurt, religie) moet de mogelijkheid hebben die kring te ontvluchten. Dit lijkt tegenstrijdig met het verhaal op de economische dimensie, maar is het niet: de analyse is dat in de economische sfeer voor positieve vrijheid juist gemeenschappen nodig zijn, en in de culturele sfeer vrijheid gebaat is bij mogelijkheden tot bevrijding uit de gemeenschap. Dat neemt niet weg dat ook hier belangrijke spanningen blijven bestaan. Sommigen zien

emancipatie als iets dat een breuk vereist met de gemeenschap waaruit men voortkomt, anderen menen dat individuen ook op geëmancipeerde wijze in een gemeenschap kunnen blijven staan (het verschil tussen het afwerpen van de hoofddoek of deze als symbool van zelfstandigheid juist wel dragen).

Ook deze historische verzoening staat onder druk. Van de zijde van gemeenschapsdenkers (communitaristen, conservatieven) komt het verwijt dat het bovenstaande een tekortschietende, want louter instrumentele rol aan gemeenschappen toedicht. In een tijd dat het lidmaatschap van vele gemeenschappen een vanzelfsprekendheid leek (in de tijd van de verzui-ling) zouden we met een nadruk op vrijwilligheid en exitopties nog wel uit kunnen komen. Maar in een tijd dat het juist steeds moeilijker is om gemeenschappen überhaupt te organiseren, is een dergelijke instrumentele visie niet meer voldoende, en moeten we nadenken over de positieve rol van gemeenschappen.

In een instrumentele opvatting wordt de inhoud en vorm van elke gemeenschap gedicteerd door haar functie. Een school moet zo georganiseerd zijn dat kinderen er goed les kunnen krijgen; een bedrijf zo, dat werknemers en kapitaalverschaffers er aan hun trekken komen; een politieke partij zo, dat zij een bepaald programma kan verwezenlijken; een natiestaat zo, dat deze de belangen van zijn burgers behartigt. Hiermee staat nog niet vast welke vorm scholen, bedrijven, partijen en natiestaten moeten krijgen. De functie van elke gemeenschap is zelf wezenlijk omstreden. Daarover gaat een groot deel van onze politiek. Maar in dit instrumentele perspectief wordt één vraag niet gesteld: die naar de intrinsieke betekenis of waarde van die gemeenschap voor de individuen die er deel van uitmaken. Een gemeenschap levert goederen en diensten (onderwijs, salaris, belangenbehartiging) voor haar leden, en dat is het zo'n beetje wel. Sociaal-democraten zijn louter zakelijke behartigers van gemeenschappen.

Er staat echter méér op het spel, aldus de communitaristische kritiek. Onze betrokkenheid bij die gemeenschappen is niet louter zakelijk. Gemeenschappen die mensen bestaanszekerheid bieden, verheffing, of mogelijkheden tot zinvol werk (drie andere thema's in de Van waarde-reeks), doen tegelijkertijd meer dan dat. Het lidmaatschap van een gemeenschap is een zaak van identificatie en identiteit, trots en verbondenheid, loyaliteit, je thuis voelen en gezien weten door anderen. Gemeenschappen zijn voor

mensen niet louter van instrumentele, maar ook van intrinsieke waarde. Wie dit ontkent, stelt hedendaagse gemeenschappen bloot aan ontbindende krachten. Juist nu marktwerking en globalisering de wereld tot een *global village* leken te hebben gemaakt, blijkt de behoefte aan het definiëren van een 'thuis' sterker dan ooit. De sociaal-democratie lijkt hiervoor een blinde vlek te hebben, en daarmee last te hebben van bindingsangst. Vanuit haar streven naar individuele vrijheid zoekt zij toenadering tot gemeenschappen, maar als het al te hecht dreigt te worden, haakt zij af.

De bespreking tot nu toe van de twee centrale thesen van het sociaal-democratisch mensbeeld heeft dus tot twee problemen geleid: miserabilisme en bindingsangst. Nu kunnen we de handdoek in de ring gooien en concluderen dat een van beide thesen (of zelfs allebei) overboord gezet moeten worden. Maar dat lijkt mij een ongezonde conclusie. De sociaal-democratische antenne voor de vrijheidsbekennotende rol van de maatschappelijke omstandigheden en de sociaal-democratische ambitie van positieve vrijheid verdienen restauratie, geen sloop. We moeten de uitdagingen van miserabilisme en bindingsangst wel beter doordenken en zien of zij nopen tot een bijstelling of herformulering van het mensbeeld. Een reformistische strategie dus, geen oproep tot revolutie. In het vervolg van dit artikel beperk ik me tot de bindingsangst.

Erkenning

De grote vraag is: kan en moet de sociaal-democratie de intrinsieke waarde van gemeenschappen een plaats geven in haar mensbeeld? In de praktijk zijn er natuurlijk altijd sociaal-democraten geweest die daar in hun optreden mee bezig waren – denk bijvoorbeeld aan het door Job Cohen (van Den Uyl) geadopteerde adagium 'de boel bij elkaar houden'. Maar om de bindingsangst definitief te bestrijden, denk ik dat het nodig is om de hang naar gemeenschap in het mensbeeld zelf in te weven, als een diepgewortelde menselijke behoefte. Dat kunnen we op verschillende manieren doen. Bijvoorbeeld door een psychologische theorie zoals die van Maslow, waarin na enkele fundamentele materiële behoeften ook positieve vormen van contact met anderen als een basisbehoefte gelden: behoeften aan waardering en erken-

ning van anderen, status in de groep. Zelf vind ik de filosofische uitwerking van dit idee in de erkenningstheorie van de Duitse filosoof Axel Honneth het meest verhelderend.²²⁶

Erkenning is te omschrijven als een positieve, bevestigende houding van een persoon of groep ten aanzien van een andere persoon of groep. Dat laat nog open wat precies aan de ander wordt erkend. Wanneer ik mijn buurman erken als mijn buurman, wat doe ik dan? We kennen allemaal ervaringen waarin we ons door anderen erkend of juist miskend voelen, maar het is niet gemakkelijk om de vinger te leggen op wat die ervaringen gemeenschappelijk hebben. Om die vraag te kunnen beantwoorden moeten we verschillende vormen van erkenning onderscheiden. Honneth maakt een onderscheid tussen drie erkenningsvormen. Wanneer we anderen 'liefhebben', opgevat in een brede, niet per se romantische zin, erkennen we die anderen als unieke personen. Verder kunnen we anderen 'respecteren', dat is erkennen in een meer abstracte zin, als personen afgezien van hun unieke kenmerken. In juridische relaties speelt een dergelijk respect een centrale rol. De vader erkent het kind door er liefhebbend voor te zorgen, de staat erkent datzelfde kind door diens bestaan voor de burgerlijke stand (met alle daarbij horende rechten en plichten) te accepteren. Voor de vader is die erkenning verbonden aan dit specifieke kind, terwijl de staat juist blind moet zijn en alle nieuwgeborenen moet erkennen. Naast liefde en respect is er een derde vorm van erkenning, die Honneth 'achting' of 'waardering' noemt. Dit is niet een erkenning van de abstracte persoon, ook niet van de unieke persoon an sich, maar van de individuele prestaties van die unieke persoon. Die prestaties kunnen we waarderen om wat ze zijn. Als een kunstenaar een prijs krijgt, ontvangt hij erkenning in deze zin, namelijk voor de bijdrage van zijn werk aan de kunsten. Liefhebben, respecteren en waarderen hebben elk hun eigen morele logica, en zijn volgens Honneth alle drie even belangrijk.

Wat we moeten doen om iemand te erkennen (liefhebben, respecteren, waarderen) laat zich vaak niet in algemene termen omschrijven. In sommige gevallen kan de liefde voor een kind van ons vragen dat we het aanmoedigen, in een ander geval dat we het afremmen. We moeten dus in een zeer contextgebonden situatie bepalen wat de houding is waarmee we de ander werkelijk erkennen. Daardoor liggen er conflicten op de loer. Ik kan iets doen om een ander te erkennen, maar die ander kan dat heel anders

opvatten. De wederzijdse verwachtingen in een erkenningsrelatie zijn niet automatisch goed op elkaar afgestemd. Ook is het belangrijk je te realiseren dat we vaak erkenning geven (of onthouden) zonder dat dat het primaire doel is. In sociale relaties zijn we niet de hele dag elkaar expliciet aan het erkennen. We zijn verwickeld in allerlei taken en projecten, en erkennen elkaar daarin impliciet, door samen te werken, te lachen of te spelen. Dat erkenning in het geding is, kan lang onder de oppervlakte blijven en komt vaak alleen op speciale momenten expliciet naar voren.

Waarom is erkenning belangrijk? Honneth beweert dat we zonder erkenning geen normale persoonlijke ontwikkeling kunnen doormaken. Als we geen liefde ontvangen zullen we lijden onder een gebrek aan zelfvertrouwen. De ontwikkeling van onze meest basale behoeften en emoties vereist een wisselwerking waarin anderen vanuit een liefdevolle houding onze groeiende identiteit ondersteunen, uitdagen, bevragen et cetera. Als we geen respect krijgen, kunnen we ook geen zelfrespect ontwikkelen. Zo'n gebrek aan respect zien we wanneer mensen uitgesloten of onderdrukt worden door anderen. Als we geen waardering voor onze meer individuele prestaties krijgen, kunnen we ook geen zelfachting ontwikkelen. Alle drie de erkenningsvormen maken zichtbaar dat we nooit onszelf vanuit het niets kunnen maken tot wie we zijn. We zijn in verschillende opzichten afhankelijk van anderen om tot een stabiel en positief zelfbeeld te komen. Dat zelfbeeld (opgebouwd uit zelfvertrouwen, zelfrespect en zelfachting) is de psychologische grondslag om een levensplan op te stellen en uit te voeren, kortom voor autonoom functioneren. We kunnen alleen een autonoom persoon worden in intersubjectieve relaties.

Op deze manier kunnen we een diepgewortelde behoefte aan gemeenschapsrelaties verzoenen met een uiteindelijk individualistisch doel: autonoom mens te worden. Deze toevoeging aan het eerder gepresenteerde mensbeeld lijkt precies wat de sociaal-democratie nodig heeft. De erkenningsfilosofie presenteert gemeenschappen als locaties waar mensen zich door anderen gezien, gewaardeerd en gerespecteerd weten; hierin zijn gemeenschappen van intrinsiek belang. We moeten dit alleen wel naast het eerder genoemde uitgangspunt zetten: dat de sociaal-democratie in het bijzonder hecht aan gemeenschappen die sociaaleconomische goederen (vakbonden, bedrijven, scholen, natiestaten) leveren. Gemeenschappen zijn

en blijven ook van instrumenteel belang. Beide rollen van de gemeenschap (erkenning en de levering van goederen en diensten) staan naast elkaar en zijn zelfstandig van belang voor het hogere ideaal van individuele (positieve) vrijheid. Ze vormen als het ware twee pijlers in het hier voorgestelde sociaal-democratische denken over gemeenschap. Zo kunnen we het belang erkennen van de menselijke behoefte aan erkenning in verschillende typen sociale relaties, maar ook van de levering van economische goederen en diensten. Een langs deze twee lijnen opererende sociaal-democratie hecht aan gemeenschappen zowel omdat zij die goederen en diensten leveren als omdat zonder mogelijkheden tot erkenning mensen überhaupt geen volwaardige autonome individuen kunnen worden. In het eerste erkent zij de instrumentele waarde van gemeenschappen, in het tweede hun intrinsieke waarde.

Laat ik ter afsluiting enkele concrete illustraties geven, om duidelijk te maken hoe dit aangevulde sociaal-democratische mensbeeld een verschil kan maken ten opzichte van het oorspronkelijke mensbeeld dat ik aan het begin van dit artikel beschreef. Ik zie drie concrete implicaties: 1) voor de ondersteuning van gemeenschappen, 2) voor de keuze van de overheid tussen gemeenschappen, en 3) voor de rol van het individu in het creëren van gemeenschappen.

Ondersteuning van gemeenschappen

Het eerste verschil is dat gemeenschappen nu niet langer alleen door de bril van 'zijn er voldoende exitopties' worden bekeken. Het is ook nodig om in meer positieve zin gemeenschappen te ondersteunen waarin individuen elkaar erkenning kunnen geven.²²⁷ Dat geven en schenken van erkenning is niet rechtstreeks een overheidstaak: dat moeten mensen zelf doen. De overheid kan echter wel condities bevorderen waaronder dit plaatsvindt.

In Honneths eerste erkenningsfeer, bijvoorbeeld, kan de overheid niet zorgen dat homoseksuelen elkaar liefde geven, maar wel dat die band erkend wordt door de bredere gemeenschap, in de vorm van erkenning van het homohuwelijk. Zij kan niet zorgen dat mensen vrijwilligerswerk (mantelzorg e.d.) voor elkaar doen, maar zij kan dat wel op talloze manieren

aanmoedigen en stimuleren. Zij kan er niet voor zorgen dat ouders bij een scheiding de belangen van het kind vooropstellen, maar zij kan wel regels maken die een minimum aan goede zorg voor het kind waarborgen (zoals een goede omgangsregeling). Hoewel er zelden keiharde garanties kunnen worden gegeven, kan de overheid mensen wijzen op hun verantwoordelijkheid tegenover elkaar, ook in de intieme persoonlijke levenssfeer.

In de tweede erkennings sfeer kan de overheid meer doen: zij kan ervoor zorgen dat zijzelf mensen in het dagelijks verkeer met respect behandelt, en in haar bureaucratische procedures niet vernedert. De individuele burgerrechten geven volgens Honneth uitdrukking aan het feit dat elk mens respect verdient van de samenleving. Maar dit gaat verder dan burgerrechten alleen. Het ideaal van een 'fatsoenlijke samenleving', zoals eerder door de filosoof Margalit bepleit en opgepakt in het PvdA-beginselprogramma van 2005, verdient hier een plek.²²⁸

De derde erkennings sfeer, ten slotte, koppelt Honneth sterk aan arbeid: in een moderne samenleving is ons werk een belangrijke plek om waardering voor onze prestaties te krijgen van anderen. De overheid kan er weliswaar niet rechtstreeks voor zorgen dat mensen zin en betekenis ontlenuen aan het werk dat zij doen en dat zij hun werkplek als een gemeenschap ervaren waarin zij gewaardeerd worden, maar zij kan wel proberen condities daarvoor te scheppen, met name waar zij zelf werkgever is, in de publieke sector.

Welke gemeenschap(pen)?

Een tweede belangrijke verschil met het oude mensbeeld, is dat dit hernieuwde mensbeeld ons ook kan helpen bij de vraag welke gemeenschappen te ondersteunen. Het gebruik van het woord 'gemeenschap' in het enkelvoud (waaraan ik mij in dit artikel tot dit punt ook bezondigd heb) is uiteindelijk misleidend: we moeten ons altijd afvragen welke concrete gemeenschappen steun verdienen. En daarin moeten we noodzakelijkerwijs keuzes maken.

In eerste instantie lijken hier de instrumentele gemeenschappen bij uitstek het antwoord te bieden. Die gemeenschappen die het best in staat zijn om de gewenste sociaaleconomische goederen en diensten te leveren verdienen ondersteuning. Maar dat is nog geen antwoord, want welke zijn dat? Is de

vakbond nog in staat om die belangen te representeren waarvan elke sociaal-democraat meent dat zij representatie verdienen? Of moeten we inzetten op andere, nieuwe instituties? Is de natiestaat nog wel de aangewezen gemeenschap om bescherming tegen economische risico's te bieden, of moeten we daartoe op een hogere, Europese schaal ons heil zoeken? Zijn bijzondere scholen het meest geschikt om de belangen van kinderen te behartigen of zouden we naar een stelsel van uitsluitend openbare scholen moeten streven?

Bij dergelijke keuzes tussen gemeenschappen spelen niet alleen instrumentele overwegingen een rol. Wie de mogelijkheden tot het voelen van loyaliteit, trots en verbondenheid een plaats geeft in zijn mensbeeld, moet bij dergelijke keuzes ook laten meespelen welke gemeenschap mensen zo'n thuis kan bieden. In de discussies over de natiestaat blijkt dat heel helder. Sommige filosofen hebben gepassioneerd bepleit dat, juist vanwege de beperkte identificatiemogelijkheden op een al te hoog Europees of zelfs wereldwijd niveau, socialisten een herwaardering van de natiestaat zouden moeten voorstaan. Het heeft geen zin voorstander te zijn van abstracte geografische gemeenschappen als mensen zich daarmee niet kunnen identificeren.²²⁹ Dan komt ook de levering van sociaaleconomische goederen en diensten in gevaar.

Dit is een heel duidelijk voorbeeld van hoe zaken in een nieuw perspectief komen te staan, als we de wending die ik in dit artikel bepleit heb, serieus nemen. De intrinsieke betekenis van gemeenschappen is niet alleen rechtstreeks van belang vanwege haar bijdrage aan de vorming van vrije individuen, maar ook voor de legitimiteit van instrumentele arrangementen.

De rol van het individu bij het creëren van gemeenschappen

Als derde punt moeten we ons afvragen wat een nieuw sociaal-democratisch mensbeeld zegt over de rol van individuen zelf. De eerste twee punten (ondersteuning van gemeenschappen en keuze tussen gemeenschappen) stellen de houding vanuit de staat aan de orde. Maar gemeenschappen floreren niet louter op basis van overheidsbemoeienis, integendeel. Vanuit dit inzicht zouden sociaal-democraten zich ook moeten bekommeren om wat mensen zelf bijdragen aan gemeenschappen, en zouden zij een moreel appel om hieraan bij te dragen niet moeten schuwen. Soms wordt dit samengevat

onder de noemer 'goed burgerschap'. Hoe we het ook noemen, de rol van vrijwillig initiatief in het ondersteunen van gemeenschappen is essentieel. Gemeenschappen mogen ook iets van mensen vragen.

Dit leidt al snel tot twee misverstanden. De eerste is dat gemeenschappen hier een bovenindividuele status zouden krijgen. Dat is niet het geval. Gemeenschappen blijven van waarde, louter en alleen omdat zij individuen iets te bieden hebben (goederen en diensten, en erkenning). In die zin blijft het sociaal-democratische mensbeeld individualistisch. Gemeenschappen vertegenwoordigen geen holistische 'waarde op zichzelf'. Met hun 'intrinsieke' betekenis doel ik alleen op hun rechtstreekse bijdrage aan de vervulling van een voor mensen wezenlijke behoefte, aan erkenning door anderen. Waar concrete gemeenschappen die rol niet (kunnen of willen) spelen, verdienen zij geen ondersteuning. In deze denktrant is de enige reden dat we ook iets van mensen zelf moeten vragen, dat zonder die gemeenschappen een wezenlijke behoefte onvervuld blijft.

Een ander misverstand is dat het moreel appel een vervanger kan zijn van de ondersteuning door de staat. Voormalig onderwijsminister Van Bijsterveldt (CDA) vroeg eens van ouders zich meer in te spannen voor de school van hun kinderen. We kunnen lang debatteren over de vraag wat de rol van ouders op school zou moeten zijn. Voorlezen? Schoolreisjes mogelijk maken? Klaslokale schoonmaken? Maar het is niet erg sociaal-democratisch om publieke verantwoordelijkheden op het bordje van individuen (hier: ouders) te schuiven, vanuit een ideologie van de terugtrekkende overheid. De rol van ouders en andere vrijwilligers is complementair aan die van de staat, en kan daarvoor geen vervanging zijn.

Al met al kan een sociaal-democratisch mensbeeld dat de noodzaak van intersubjectieve erkenning accepteert, gemeenschappen een positieve rol geven in hun bijdrage aan het klassieke einddoel: individuele vrijheid. Zij hoeft daarvoor haar waakzaam-kritische houding tegenover beknellende gemeenschappen niet te verloochenen. Eerder verruimt zij haar blik en ontwikkelt zij een gevoeligheid voor het helpen van gemeenschappen om hun positieve rol waar te maken. Daarmee is de bindingsangst overwonnen.

19

Een gespleten land

RENÉ CUPERUS

Onze samenleving staat voor een dubbele bindingsopgave. Dat zou men de grote en de kleine binding kunnen noemen. De Grote Binding betreft de sociale samenhang van de maatschappij als geheel: het niet verder uit elkaar laten drijven van hoger opgeleide 'globaliseringswinnaars' en lager opgeleide 'globaliseringsverliezers', inclusief het succesvol integreren van migranten. De Kleine Binding gaat over de zogenaamde leefbaarheidsagenda: de leefbaarheid op straat en in het publieke domein; de omgang tussen vreemden, de strijd van inschikkelijkheid en wellevendheid tegen verhuftering en antisociaal narcisme.

Nederland zit nog altijd niet goed in zijn vel. Voor zover een land er een goedsgesteldheid op na kan houden, heeft Nederland last van een kwaadsapig humeur. Het humeur van onze samenleving wordt tot vervelens toe gepeild. Er zijn de voortdurende steekproeven van Maurice de Hond die van alles en nog wat suggereren. Er is het bureau Motivaction met zijn sexy leefstijlgroepen: 'De Opwaarts Mobielen rukken op ten koste van de Postmoderne Hedonisten.' En niet te vergeten het onvolprezen Sociaal en Cultureel Planbureau dat steeds opnieuw de thermometer onder de tong van Nederland legt.

Allerlei gebeurtenissen bevestigen de Nederlander steeds opnieuw in zijn gelijk dat het er allemaal niet beter op wordt: de eurocrisis; de pensioenongewisheid en de bijbehorende implosie van de FNV; de aanzwellende onzekerheid over hypotheek en woningmarkt; de horror van het kindermisbruik in de crèches van Amsterdam; de kaalslag in sociale en publieke voorzieningen door het kabinet-Rutte 1 als antwoord op de uit het lood geslagen overheidsfinanciën. De media maken overuren om de dagelijkse negativiteit die onze labiele samenleving voortbrengt bij te benen. Zij zijn de kraamkamer van ons collectieve humeur.

Nederland mist een duidelijke richting. Het ontbreekt aan een inspirerend vooruitgangsgeloof. De samenleving oogt verweesd, zoals Pim Fortuyn dat

ooit treffend noemde. Losgeslagen van de ankers van de verzuiling, dobbert het politieke stelsel rond. Op zoek naar de rusteloze kiezers van het midden. We zien politici als generaals zonder troepen de controle uit handen geven aan anonieme krachten die ons van hogerhand besturen: ‘de globalisering’, ‘Europa’, ‘de financiële markten’, de euro, ‘de internationale gemeenschap’.

De gemiddelde Nederlander leeft vrolijk langs de politiek heen. Hij boekt coole vliegreisjes en bedrinkt zich op zonnige terrassen. Schijn bedriegt. Achter die façade van genotzuchtig consumentisme, gaat veel onzekerheid en oriëntatieloosheid schuil. Hoogopgeleide ouders huilen als hun kind wordt uitgeloot voor het juiste gymnasium – het kind zal nu immers achterstand oplopen in de mondiale concurrentiestrijd van talent. Lageropgeleide ouders huilen omdat hen wordt aangezegd dat voor hen in de nieuwe kenniseconomie geen plaats meer is.

Wat doe je met een samenleving waarin de helft van de bevolking de toekomst optimistisch omarmt en de andere helft het gevoel heeft dat de toekomst aan hem voorbijgaat? In Nederland voltrekt zich een culturele breuk tussen toekomstoptimisten en toekomstpessimisten, tussen academische professionals en de anderen. Dat is de culturele burgeroorlog van het populisme tegen het establishment. Aan de ene kant staan goedgemutste rijke senioren, wiens levensloop gelijk opliep met de prijs van hun koopwoning. Daarbij voegt zich wat ze in Amerika de millenniumgeneratie noemen, de van optimisme blakende, creatief ondernemende hoger opgeleide jongeren. De wereld ligt als één groot sociaal netwerk aan hun voeten. Zij voelen zich senang in de globaliserende marktsamenleving. Zij zijn mobiel en flexibel, pro-migratie en pro-diversiteit, en *soft on crime*, maar *hard on green*.

Dat blijkt totaal anders te liggen voor veel lager opgeleiden, en vooral ook voor *the squeezed middle*, de beknelde middengroepen, die juist het gevoel hebben dat de nieuwe wereld voor hen weinig positiefs in petto heeft. Het is deze clash tussen humeuren en lifestyles die Nederland verlamt.

Wie denkt dat we hier te maken hebben met de platgetreden paden uit het Nederlandse populismedebat, moet voor de aardigheid eens googelen op ‘*Fear and Hope. The New Politics of Identity*’. Dan tref je een rapport aan dat bij de Engelse antiracisme-organisatie *Searchlight* verscheen. Hoe onverdacht wil men een bron hebben? Deze organisatie heeft de Britten de ogen geopend voor het grote onderhuidse globaliserings- en immigratietrauma

in eigen land. Lange tijd voelden de Engelsen zich moreel ververheven boven de ordinair-xenofobe Fransen, Belgen en Nederlanders, zo staat zelfs in het rapport. Maar nu moet worden vastgesteld dat het Britse tweepartijstelsel, en het fascistoïde en gewelddadige karakter van Brits extreem-rechts (BNP en English Defence League), een groot nationaal-populistisch potentieel onder de bevolking aan het oog onttrokken heeft. Meer dan de helft van de Britten blijkt zich ontheemd te voelen in de globaliserende wereld van arbeidsonzekerheid, massamigratie en individualisering. Men hunkert massaal naar houvast en identiteit, iets wat de gevestigde en technocratische politiek niet kan of wil leveren.

Wat voor Engeland geldt, geldt net zo goed voor Nederland: de loopgravenoorlog van hoogopgeleiden tegen laagopgeleiden, 'elite' versus 'volk' (beide valselijk voorgesteld als homogene entiteiten) dient permanent ontregeld te worden. Kosmopolieten zijn een stuk minder kosmopolitisch dan ze zich voorgeven te zijn, bij veel xenofoben draait het uiteindelijk niet om xenofobie.

De nieuwe tweedeling

We stuiten hier op wat, veel te grofmazig, de nieuwe tweedeling in de samenleving wordt genoemd. Het gaat hier om de 'nieuwe verzuiling naar opleiding' (Mark Bovens).²³⁰ Er tekent zich in toenemende mate een culturele scheidslijn af tussen hoger en lager opgeleiden. Beide groepen blijken, zo laat onderzoek zien, uiteenlopende reacties in gedrag en habitus te vertonen tegenover de wereld op drift waarin we leven, en ondervinden er ook uiteenlopende gevolgen van. Hogeropgeleiden ervaren in sterke mate de voordelen van globalisering, van de internationalisering van economie en arbeidsmarkt, van de Europese eenwording en open grenzen. Lageropgeleiden ervaren daarvan vooral veel nadelen. Men spreekt daarom ook wel van een tegenstelling tussen 'globaliseringswinnaars' en 'globaliseringsverliezers', of 'moderniseringswinnaars versus moderniseringsverliezers'.

Uit een groot vergelijkend onderzoek²³¹ van Kriesi c.s. is gebleken dat hoger opgeleiden objectief de winnaars van globalisering en europeanisering zijn. Zij hebben per saldo voordeel van de open grenzen. Dankzij het vrije verkeer van personen en kapitaal kon hun arbeids- en productmarkt

bijvoorbeeld aanzienlijk worden uitgebreid, daar waar veel lager opgeleide beroepen juist door datzelfde vrije personenverkeer – resulterend in massale arbeidsmigratie – te maken kregen met een grotere arbeidsmarkt- en loonconcurrentie.

Het gaat hier evenzeer om een complex samenspel van emoties, houdingen, opvattingen en reële gevolgen van *die zweite Moderne*, zoals de Duitsers dat fraai noemen, het moderne globaliserings- en individualiseringsproces. De meer cultuurpsychologische dan sociaaleconomische scheidslijn die de globalisering door de samenleving trekt, valt in sterke mate terug te voeren op verschillen in sociaal, cultureel en financieel kapitaal. Academische professionals gaan grosso modo meer ontspannen en flexibel om met de implicaties en gevolgen van het globaliseringsproces dan lageropgeleiden.

In de literatuur wordt in dit verband wel gesproken van ‘meertalige mobiele tegenover eentalige immobiele’.²³² Meertalige academische professionals, die internationaal zijn aangehaakt, kunnen profiteren van de economische en culturele ruimte die Europese samenwerking hun biedt, terwijl ‘eentalige immobiele’ door hun taal, opleiding, werk of inkomsten plaatsgebonden zijn en daardoor minder tot niet kunnen profiteren van de internationalisering van de economie. Zie hier het verschil in wat men ‘globaliseringskapitaal’ zou kunnen noemen.

Deze uiteenlopende positie heeft zelfs gevolgen tot op het niveau van het wereldbeeld. Hogeropgeleiden worden gekarakteriseerd als ‘kosmopolieten’, mensen met een meer internationaal georiënteerd kosmopolitisch wereldbeeld.²³³ Lager opgeleiden daarentegen zijn overwegend te kenmerken als zogenaamde nationaal-communitaristen, als diegenen die voornamelijk binnen de horizon van de nationale staat zouden denken en leven.

Grip op eigen leven

Heel recent is deze polariteit langs de scheidslijn van opleiding opnieuw vastgesteld door het Sociaal en Cultureel Planbureau in *De sociale staat van Nederland 2011*. In de bijdrage van Paul Dekker en Josje den Ridder wordt expliciet ingegaan op de (vermeende) kloof tussen lager en hoger opgeleiden in onze samenleving. Men stelt het beeld vast ‘van lageropgeleiden die

over de hele linie pessimistischer zijn over de samenleving, negatiever over de politiek en meer bezorgd over misdaad en materiële aangelegenheden, tegenover hoger opgeleiden die zich onderscheiden door meer optimisme, vertrouwen, en tolerantie'. Dekker en Den Ridder stellen zich de relevante vraag hoe het eigenlijk komt dat mensen met een verschillend opleidingsniveau er verschillende meningen op nahouden. 'Verschillen tussen lager- en hogeropgeleiden hoeven geen effecten te zijn van het volgen van onderwijs als zodanig. Het is goed mogelijk dat we met de simpele variabele opleidingsniveau in enquêtes vooral verschillen in ouderlijk of sociaal milieu in kaart brengen. Voor zover onderwijs volgen van belang is, is de vraag hoe dat dan doorwerkt in verschillen in opvattingen. Is van belang dat een hoger opleidingsniveau leidt tot meer materiële en sociale zekerheid, of gaat het vooral om meer zelfvertrouwen, een bredere wereldvisie of een makkelijkere omgang met diversiteit?'

Zij concluderen, dat 'het gevoel grip te hebben op het eigen leven' over de hele linie de verschillen in houdingen het best verklaart. 'Hogeropgeleiden hebben meer het gevoel grip te hebben op hun leven, meer een gevoel van mastery, en daarom staan ze met meer (zelf)vertrouwen tegenover instituties en voelen ze zich minder kwetsbaar in een globaliserende wereld en multiculturele omgeving.' Ook de inkomenspositie en financiële verwachtingen spelen hierbij mee. Dus: verschillen in opvattingen tussen opleidingsniveaus hebben veel te maken met de verschillen in de mate waarin mensen denken grip op hun leven te hebben. Ook verschillen in materiële zekerheid spelen en rol.

Dekker en Den Ridder komen in hun onderzoek ook de zogenaamde diplomademocratie in het wild tegen. In de definitie van Mark Bovens en Anchrit Wille is de diplomademocratie 'een democratie waarin burgers meer politieke invloed hebben naar gelang hun opleidingsniveau, gemeten in termen van hun hoogst haalbare diploma, hoger is. Minder academisch uitgedrukt: in een diplomademocratie is de macht aan de burgers met de hoogste diploma's.'²³⁴

Volgens Dekker en Den Ridder blijkt dat mensen inderdaad het idee hebben dat er sprake is van een 'diplomademocratie' waarin de mening van hogeropgeleiden beter vertegenwoordigd wordt dan die van lageropgeleiden. 'In een enquête in 2011 stemde 68 procent van de ondervraagden (79 procent van de lageropgeleiden en 46 procent van de hogeropgeleiden)

in met de stelling dat “de mening van hogeropgeleiden te veel doorklinkt in de politiek”; 58 procent (75 procent van de lageropgeleiden en 38 procent van de hogeropgeleiden) was het eens met de stelling dat “de mening van lageropgeleiden te weinig doorklinkt in de politiek”. Veel lageropgeleiden vinden de landelijke politiek “te ingewikkeld om te begrijpen” (75 procent; bij de hogeropgeleiden is dat slechts 24 procent) en ze hebben vaak het idee dat hogeropgeleiden eigenlijk niet goed weten wat er bij hen speelt. Deze bevindingen wijzen al met al op een serieus probleem van lager opgeleiden die zich onvoldoende vertegenwoordigd voelen in de politiek.²³⁵

In zijn voorwoord bij *De sociale staat van Nederland 2011* vat Paul Schnabel de meest recente bevindingen over de kloof tussen hoog- en laagopgeleiden als volgt bondig samen: ‘Opleidingsniveau blijkt een sterke voorspeller te zijn voor de (verschillen in) leefsituatie van mensen. Dat geldt zowel voor de hardere kant in de maatschappij (arbeidsmarktpositie, onderwijskansen, woonsituatie) als ook voor de belevings- en opiniekant (vertrouwen, geluk). Toegang hebben tot en gebruik kunnen maken van de verschillende vormen van sociaal, cultureel en financieel kapitaal zijn bepalend voor de kwaliteit van leven. Tussen mensen met een hoge opleiding en degenen met een lager onderwijsniveau bestaan er wat dat betreft aanzienlijke verschillen. Deze verschillen, in een aantal gevallen mag zelfs wel van een kloof worden gesproken, blijken door de jaren heen hardnekkig te blijven bestaan.’

De lijm plakt niet meer

De boel bij elkaar brengen: dat is inderdaad, op het clichématige af, de klassieke bindingsopgave van de sociaal-democratie. Ja, van de trotse volkspartijen van weleer, de christendemocratische net zo goed als de sociaal-democratische. Met de bindingskracht, de lijm, van die ‘overbruggingspartijen’ van het midden, is het, om het zacht uit te drukken, niet florissant gesteld. Hoewel de Partij van de Arbeid bij de afgelopen verkiezingen flink is gestegen in het aantal zetels, volstaat een blik op de peilingen om te zien dat de volkspartijen in grote existentiële nood verkeren. Ik zal op de achterliggende oorzaken van de crisis der volkspartijen nu niet uitgebreid ingaan (ik verwijs daarvoor naar mijn boek *De wereldburger bestaat niet*), maar duidelijk is dat in deze tijd van

populisme, identiteits- en lifestylepolitiek de hybride compromispacten, de bestuurderspartijen van het midden, niet *The Voice of Holland* zijn.

In termen van maatschappelijke binding en sociale cohesie kan de erosie van de ‘overbruggingspartijen’ uiterst zorgwekkend uitpakken. Laat ik het zo zeggen: de krachten die op PvdA en CDA inwerken, zijn de krachten die op Nederland als geheel inbeuken. Onder heftige druk van globalisering, massamigratie, Europese Unie en een kenniseconomie *for academic professionals only* worden de kaarten in de wereld opnieuw geschud. Met nieuwe winnaars en verliezers, met nieuwe tegenstellingen en hardere ongelijkheid. Veel wijst erop dat we een sluipende Amerikanisering van Europa ondergaan.

Veel mensen hebben, en dat is de kern, het sterke gevoel niet meegevoerd te worden in al de al dan niet noodzakelijke veranderingen. Er zal best een heleboel hervormd, veranderd en gemoderniseerd moeten worden in Nederland als gevolg van de razendsnelle ontwikkelingen in de wereld, maar waar we als sociaal-democraten ronduit in falen, is gewone mensen het gevoel te geven dat dit veranderingsproces van onze samenleving zich op rechtvaardige wijze voltrekt.

Wat dreigt is een verder uit elkaar drijven van hogeropgeleiden en lageropgeleiden, een splitsing tussen mensen die iets te fanatiek voor Europa en de multiculturele samenleving zijn en mensen die daar iets te fanatiek tegen zijn. Een nare splitsing ook tussen migranten en ‘witte arbeiders’, en een splitsing tussen grote steden en provincie, tussen Noord- en Zuid-Nederland ook. Zo dreigt het fragmenteren van oude volkspartijen als de PvdA pars pro toto te worden voor het uiteenvallen van de samenleving als geheel, van het verdampen van de solidaire verbindingen tussen hogere en lagere middenklasse. En dat was nu net de lijm van de nationale verzorgingsstaat en het Europese sociale model.

De PvdA is na de periode-Den Uyl veel te veel opgegaan in de gevestigde orde, in het beleids- en bestuursestablishment. Daarvóór stond links altijd met één been in officieel-bestuurlijk Nederland, en met één been daar juist buiten (actiegroepen, vakbeweging, democratiseringsbeweging). Laat ik het eens scherp zeggen: vroeger streefde de sociaal-democratie een andere samenleving na om de wereld beter en rechtvaardiger te maken. Nu moet alles anders (van deskundigen, van ‘Europa’, van het Centraal Planbureau) om mee te kunnen in een veranderende wereld die ons juist onrechtvaardiger

toeschijnt. Met het verliezen van Den Uyls temperamentvolle uitspraak: ‘maar die andere samenleving die komt er toch’, is de sociaal-democratie een deel van haar ziel kwijtgeraakt.

Politiek is misschien wel vooral management van angst en hoop. Als men dat niet goed doet, lokt men populistische reacties als het ware uit. En dat is gevaarlijke maatschappelijke springstof. Het managen van angst en hoop, daar is niets populistisch aan. Het gaat er helemaal niet om mensen naar de mond te praten. Niks volgen van de vox populi. De SDAP en PvdA zijn nooit echt een partij van het volk geweest, maar werden wel altijd vertrouwd als partij voor het volk. De PvdA is de partij van de solidaire meerderheid, *die solidarische Mehrheit*, zoals de Duitse SPD dat fraai noemt. Dat vertrouwen staat op het spel voor veel mensen. De PvdA zou – in een alliantie met de SP en GroenLinks – weer de brede verbindingsschakel moeten worden tussen toekomstoptimisten en toekomstpessimisten, lager opgeleiden en hoger opgeleiden, kosmopolieten en nationale eigenheimers. Daarmee zou ze Nederland en Europa een belangrijke dienst bewijzen. Zij zou daarmee de strijd aanbinden met wat de Amerikaanse econoom J.K. Galbraith ooit *the culture of contentment* heeft genoemd: de verdeeldheid en het gebrek aan solidariteit tussen een ‘tevreden middenklasse’ en *the disillusioned underprivileged*, de Amerikaanse versie van *die Zweidrittelgesellschaft* van Hans-Magnus Enzensberger.

Het is nodig om – hoe onmodieus dat ook mag klinken – een blijvende verbinding te zoeken tussen hoog en laag, tussen hoger- en lageropgeleiden, lagere middenklasse en academische professionals. Hetzij binnen een volkspartij, hetzij binnen een grotere politieke alliantie, hetzij, met een omweg, in coalitieregeringen of in stadsbesturen. De idee dat men deze maatschappelijke bindingsopgave kan ontlopen via identiteitspolitiek, lifestylepolitiek of idolenpolitiek (Dick Pels) is dan ook tamelijk naïef, en te sterk gedacht in termen van campagnemarketing en de schijnwerkelijkheid van focusgroeponderzoek.

Gemeenschap en vooruitgang

De kernvraag is evenwel of de juiste voorwaarden aanwezig zijn voor de

hier geformuleerde maatschappelijke bindingsopgave. Om 'de boel weer bij elkaar te brengen', zijn twee elementaire dingen nodig: gemeenschapsbesef en vooruitgangsgeloof. En beide zijn controversieel, beladen en niet in goede conditie.

Het meest beladen is de idee van gemeenschap. Dat is eigenlijk vreemd voor een beweging als de sociaal-democratie waarvan de beginselprogramma's uit het verleden overstromen van het gemeenschapsdenken. Maar in onze tijd van globalisering, individualisering en migratie is juist de idee van gemeenschap betwist geraakt. Eerder schreef ik een beschouwing over de vele conflicterende niveaus en kringen van solidariteit. Iets soortgelijks kan gesteld worden over het thema van gemeenschap. Ook daar conflicterende definities en preferenties. Lokale gemeenschap, nationale gemeenschap, internationale gemeenschap, religieuze gemeenschap, etnische gemeenschap, beroeps-gemeenschap: het gemeenschapsidee is per definitie omstrede, want onbegrensd. De tegenstelling tussen wereldburgers en kleinburgers, kosmopolieten en nationaal-communitaristen is juist op een verschillende aanname van gemeenschap terug te voeren: wereldgemeenschap tegenover nationale gemeenschap.

De gemeenschapsidee is ook sterk beladen door historische erflast. Het valt mij om die reden niet makkelijk tegelijk communitarist en historicus te zijn. 'Communitarist' is een chic woord voor gemeenschapsdenker. Iemand die gelooft dat mensen geen ahistorische atomistische individuen zijn, noch dolende nomaden. Die gelooft dat mensen floreren bij sociale en lokale verbanden, zoals gezin, vrienden, familie, buurt, nationale staat, en bij een zekere mate van traditie en continuïteit.

Met de zware historische erflast van de gemeenschapsidee word je geconfronteerd als je je verdiept in achtergronden en praktijken van Hitler-Duitsland. In 2011 nog bezocht ik de belangrijke tentoonstelling in het Duits Historisch Museum in Berlijn, met de alleszeggende titel: *Hitler und die Deutschen. Volksgemeinschaft und Verbrechen*. In de nazi-ideologie en nazi-massamoordpraktijk zien we een totale pervertering en racistische deraïllering van het gemeenschapsidee: wie niet tot de *Volksgemeinschaft* hoorde of werd gerekend, werd vernietigd.

Het is door deze gitzwarte schaduw van het gemeenschapsidee dat, begrijpelijk en terecht, grote huiver ontstond in de naoorlogse tijd om het gemeenschapsbegrip zwaar aan te zetten, en juist op volle kracht te koersen op

noties van rechtstatelijk en democratisch pluralisme, en op de bescherming van minderheden tegen de tirannie der meerderheid, en wat dies meer zij.

Toch is dit ook maar betrekkelijk waar, want juist in de Doorbraak-PvdA van Banning, Thomassen, Vondeling en Van der Leeuw zou het sociaal-democratisch gemeenschapsdenken tot grote hoogten stijgen, al dan niet in de gedaante van het personalistisch socialisme. Het beginselprogramma van 1959 stond sterk in het teken van de gemeenschap. De nationale gemeenschap die zo bruut door nazi-Duitsland was overvallen en moreel verkracht. Enkele strofen uit dat program: 'De partij verstaat onder democratisch-socialisme: een samenleving, doordrongen van eerbiediging van de medemens, waarin de vrijheid gebonden is aan gerechtigheid en maatschappelijke ordening dienstbaar is aan het welzijn van enkeling en gemeenschap; een staatkundig bestel, dat dienstbaar is aan een besluitvaardige en strijdbare democratie, waarin de staat onderworpen is aan het recht en de burgers actief betrokken zijn bij het bestuur van de gemeenschap; een sociaaleconomische orde zonder klassentegenstellingen, waarin de gemeenschap verantwoordelijk is voor planmatige leiding der produktie en rechtvaardige verdeling van de welvaart, de eigendom der produktiemiddelen en de beschikkingsmacht daarover ondergeschikt zijn aan het welzijn der gemeenschap [...].'

Het is de vraag, of vandaag de dag, in tijden van globalisering, Europeanisering, migratie en individualisering, een dergelijke opvatting van gemeenschap nog bestaat en gevoeld wordt. Opmerkelijk genoeg is het de integratienota van kabinet-Rutte I, die sterk tamboereert op een bepaalde notie van gemeenschap. Een notie waar ik me als 'verlicht communitarist' wel in kan vinden, juist omdat maatschappelijke binding zonder een zeker idee van gemeenschappelijkheid en saamhorigheid niet mogelijk is.

De Integratienota van minister Donner, getiteld *Integratie, binding, burgerschap* (binding, sic!), kan gelezen worden als culminatie van het heftige post-Fortuyn en post-Scheffer multiculturele integratiedebat zoals dat in Nederland gevoerd werd. Interessant is dat de nota de integratie van migranten in de Nederlandse samenleving als onderdeel ziet van een algehele versterking van sociale samenhang en burgerschap: 'De pluriformiteit van de Nederlandse samenleving vraagt om een grondhouding van burgerschap die verschillen in afkomst, denkwijzen en religie erkent en respecteert, maar die tegelijkertijd uitgaat van individuele en gezamenlijke verantwoordelijk-

heid, in woord en daad, voor de samenleving als geheel. [...] Burgerschap begint met de participatie van elke burger: door een zelfstandig bestaan op te bouwen, door zelfredzaam te zijn en door de spelregels van de Nederlandse samenleving te kennen en toe te passen. Burgerschap berust daarmee op actieve deelname aan alle relevante facetten van de samenleving: op de arbeidsmarkt, in het onderwijs, in de eigen buurt en leefomgeving, door het beschermen en onderhouden van de democratische rechtsstaat, door kinderen op te voeden tot verantwoordelijke burgers, door betrokken te zijn bij medeburgers en hun rechten te respecteren. Het beheersen van de Nederlandse taal is een essentiële voorwaarde om als actief burger deel te kunnen nemen aan de samenleving. Voorwaarde voor burgerschap is tevens dat de burger zich burger voelt van de samenleving, zich identificeert met de samenleving, zich daar verantwoordelijk voor voelt en erbij wil horen. Nederland is een samenleving op basis van solidariteit. Het vertrouwen dat hiervoor nodig is ontstaat echter niet vanzelf. Het impliceert dat fundamentele waarden van de samenleving worden gedeeld. Kernwaarden die voortvloeien uit respect voor de waardigheid en gelijkwaardigheid van ieder individu, besef van gemeenschap en eerbiediging van de eisen die het samenleven in diversiteit stelt. Het gaat daarbij niet om abstracties, maar om waarden die hun beslag krijgen in omgangsvormen, in leefregels, in de doelen en manier van werken van organisaties, zoals bedrijven, scholen, gezinnen, openbaar bestuur enz.’

Dat zijn allemaal nogal elementaire *common sense*-opvattingen van gemeenschap en burgerschap en van de balans tussen rechten en plichten van burgers in een sociale rechtsstaat, waar weinig spelden tussen te krijgen zijn.

Kleine binding

Sociale cohesie in de samenleving is niet alleen een macroverhaal, maar ook een microverhaal. Voor de kwaliteit van een samenleving is de omgang tussen vreemden – ‘de sociale promiscuïteit’ zoals de Chicago School-sociologen dat noemden – een belangrijke graadmeter. Ik zal hierover korter zijn, al moet het belang van het vraagstuk van de microbinding in de samenleving, de verhoudingen tussen vreemden, niet onderschat worden.

Het gaat hier om de dagelijkse ervaringswereld van mensen, en die bepaalt in belangrijke mate hun mens- en wereldbeeld, hun angsten en oordelen. In een mediasamenleving als de onze leven mensen bovendien 'in de media', als ware het een tweede dagelijkse ervaringswereld. Ook de daarin doorgegeven beelden van onderling verkeer tussen mensen, maken dat de 'kleine binding' van cruciaal belang is, bijvoorbeeld voor de vraag of mensen hun samenleving ervaren als een *low trust society* of als een *high trust society*.

Uit onderzoek van met name Mark Elchardus blijkt dat er een sterke samenhang bestaat tussen micro-ervaringen en de macrohouding van mensen ten opzichte van de buitenwereld. Angst voor criminaliteit, onveiligheid, 'het andere' moet worden opgevat als een veruitwendiging van een veel vager onbehagen, een dieperliggende problematiek van vervreemding en verlies van greep op de samenleving. Er bestaat aldus, met name bij lageropgeleiden, een sterke correlatie tussen onveiligheidsgevoelens, negatieve toekomstverwachtingen en anomie (gevoelens van maatschappelijke machteloosheid en achteruitgang).²³⁶ Kort door de bocht gezegd: de productie van wantrouwen en onbehagen in de persoonlijke levenssfeer is een van de hoofdoorzaken van de hedendaagse populistische tijdgeest. Zo zijn kleine binding en grote binding met elkaar verbonden. Sociale cohesie en stabiliteit, maatschappelijke vrede vergen grote en kleine gebaren. In hun *Anatomie en oorzaken van het wantrouwen* stellen Mark Elchardus en Wendy Smits dat het essentieel voor het begrijpen van het maatschappelijk wantrouwen is dat het draait om de combinatie van onbehagen en statusverlies. In de media (en daarbuiten) figureert, aldus Elchardus, een welbepaald verhaal over de samenleving. Dat is het verhaal van de teloorgang van de veilige, overzichtelijke, saamhorige samenleving uit de jaren vijftig: 'de teloorgang van de deugdzame en vreedzame welvaartsstaat'. Er is in dit vertoog sprake van toegenomen onveiligheid op drie dimensies: de saamhorigheid, de verbondenheid, het respect, het normbesef gaan verloren; de multiculturele samenleving ontspoot, wordt een bron van conflict, geweld en criminaliteit; de economie globaliseert en dat schept onzekerheid en economische achteruitgang en kondigt de afbouw van de welvaartsstaat aan.²³⁷ Onze samenleving is een wantrouwige samenleving omdat veel mensen er onbehagen hebben door populaire media, vergrijzing, de zwakke positie van laaggeschoolden in de kennismaatschappij. [...] Een

vergrijzende kennismaatschappij geplaatst in een globaliserende economie produceert kwetsbaarheid en dus onbehagen.'

Elchardus' analyse mondt uit in een pleidooi om een positiever tegenverhaal te ontwikkelen en dat te vertellen tegen de angstproducerende media en partijen van het onbehagen in.²³⁸ Dat verhaal moet dan aansluiten bij de individuele (on)tevredenheid van mensen. Dat verhaal zou het 'populistische' verhaal van de teloorgang van de deugdzame en vreedzame welvaartsstaat van weleer moeten bestrijden en vervangen. Dit is noodzakelijk om de kloof tussen mensen met en zonder maatschappelijk onbehagen, en de kloof tussen de beleidspartijen van het midden en de partijen van het onbehagen te ontregelen. En om zo de politieke representatiecrisis in onze samenlevingen te bestrijden.

Hoe een productieve verbinding te leggen tussen het globaliseringsoptimisme van academische professionals en hoogopgeleide jongeren en de toekomstangst en het achteruitgangsgeloof van bekneld geraakte lageropgeleiden en middengroepen? Hoe laten we de ondernemende, creatieve en vernieuwende kracht van de ene groep niet smoren door de andere, maar zorgen we er tegelijkertijd voor dat de kansrijke groep zich niet respectloos afkeert van de toekomstpessimisten? Hoe de idee van rechtvaardigheid en egalitaire gelijkwaardigheid weer terug te brengen in een wereld die door de krachten van globalisering uit elkaar wordt getrokken? Hoe te komen tot een overlappend vooruitgangsgeloof en tot een 'groot solidair wij'? Dat lijken me dringende vragen voor politiek en openbaar bestuur in de komende tijd.

20

Een sober dieet van conflicten

HERMAN VAN GUNSTEREN

Als ik op de provinciale weg rijd vertrouw ik de langsflietsende tegenliggers. Ik moet wel, de situatie dwingt mij ertoe. Net als een baby die zijn verzorgers wel moet vertrouwen, ben ik overgeleverd aan de lotsverbondenheid met de andere weggebruikers. Hoewel ik verder weinig met ze op heb, vertrouw ik ze in feite wel. Er bestaat tussen ons een sterke binding, die niet zozeer uit innerlijke overtuiging en diepe waarden voortkomt als wel uit de situatie waarin we ons bevinden. Nood en dwang zorgen voor binding. De overtuiging komt er later bij, maar is minder funderend dan we ons voorstellen. Mijnwerkers en soldaten die benauwd in mijnen of loopgraven hebben verkeerd, blijven ook na terugkeer in de gewone wereld vaak een verbondenheid voelen die ze voor dat gewone leven ongeschikt maakt.

Binding is niet enkel een zaak van keuze en overtuiging. In den beginne is er vaak dwang. De overtuiging, het legitimeren of goedpraten daarvan, komt pas later. In praktijken van marteling en van rekrutering voor terroristische activiteiten is van dit inzicht gebruikgemaakt. Achteraf wordt dan van hersenspoeling gesproken, maar dit verhult dat ieder van ons vatbaar kan zijn voor die vermenging van dwang en overtuiging. Mensen die Stalin verafschuwden huilden toen hij overleed. Romeinen betuigden hun liefde voor wrede keizers. De Keizer is goed, zijn raadgevers zijn slecht. Kleine kinderen laten hun ouders niet licht vallen, ook als die gemeen zijn, kibbelen of scheiden. De populariteit van Wouter Bos was het grootst toen we aan het begin van de crisis aan zijn ingrepen waren overgeleverd.

Behalve uit openlijke dwang kan binding ook voortkomen uit de stille dwang van de gewoonte. Wie altijd in Frankrijk woonde zal zich eerder met dat land identificeren dan een Zweed. Het aandeel van zowel dwang als gewoonte wordt in onze bewuste beleving van binding doorgaans verdoezeld. Binding wordt daar voorgesteld als voortkomend uit overtuiging, uit een bewust omarmen van wat ons ter harte gaat. De klassieke politieke theorie

onderkende het verband tussen de dwang van een regime en het principe dat het handelen beheerst van de mensen die daaraan zijn onderworpen. Montesquieu schreef dat het principe onder een despotisch regime angst was, in een monarchie eer, en in een republiek deugd. Plato ontwikkelde een theorie van politiek verval waarbij hij zich baseerde op de wisselwerking tussen regime en principes waardoor het handelen van de daaraan onderworpen mensen wordt bepaald. Machiavelli analyseerde hoe daden van een vorst angst, dankbaarheid of haat konden opwekken, en hoe deze op hun beurt de doeltreffendheid van het vorstelijke regime beïnvloedden. In ons tijdperk van democratie stellen wij ons voor dat regimes berusten op de vrije instemming van burgers. Daardoor is het voor ons moeilijker om de wisselwerking tussen dwang en dominante handelingsprincipes te benoemen. Het marktdenken, met zijn mantra van vrije keuze en eigen verantwoordelijkheid, is voor velen vanzelfsprekend. Voetballers spreken van een aanbieding die je niet kunt weigeren, topmensen in het zakenleven van marktconforme beloningen.

Binding waaraan en met het oog waarop?

Er zijn vele soorten bindingen tussen mensen. Verslaving – aan drank, bergbeklimmen of aandacht – is een vorm van binding. Omerta bindt leden van de maffia. Religie bindt gelovigen. Een handtekening bindt. Mensen verbinden zich in een huwelijk. Arbeiders waren vroeger solidair met elkaar. Tegenwoordig verbindt het marktdenken de Europese partners. Binding ontstaat uit dichtheid van contacten in situaties van machtsongelijkheid. Symbolen en rituelen bevestigen de binding. Ze bewerken het gedeelde gevoel dat die goed zijn, onze steun verdienen.

Binding is voor de mens, die voor zijn overleven op samenwerking met anderen is aangewezen, essentieel. Zonder binding zou er een hobbesiaanse oorlog van allen tegen allen ontstaan. Elke samenwerking wordt daar onmiddellijk ondermijnd door de vrees dat een bedrieger daarvan profiteert zonder zelf zijn bijdrage eraan te leveren. Ook de meest machtige man is daar zijn leven niet zeker. Hij kan in zijn slaap worden omgebracht.

Als dat ombrengen plaatsvindt tussen personen die wel een binding hebben, zoals in Shakespeares *Macbeth*, spreken we van verraad. Een vriend is

iemand die je kan verraden. Het verzet in de Tweede Wereldoorlog kende en executeerde verraders. Bindingen kunnen teleurstellen. Verbrekers van bindingen worden gestraft. Afvallige Ayaan moest dood en toen die onbereikbaar bleek, werd Theo in haar plaats afgemaakt. Communes van mensen die zich verbonden dachten door gemeenschappelijke waarden en overtuigingen spatten na verloop van tijd uiteen als er toch verschillen opdoemen. Vaak gaat dat gepaard met geweld. Hier staat overtuiging aan het begin en komt de dwang pas later.

Als binding gepaard gaat met dwang en verraad, waarom hechten we er dan toch zo'n waarde aan? Zonder binding is samenwerking tussen mensen een uiterst moeilijke, zo niet onmogelijke zaak. En zonder samenwerking kan een mens niet overleven. Binding biedt gedeelde vanzelfsprekendheden, een gedeelde betekeniswereld, waardoor communicatie, arbeidsdeling en het aan de kaak stellen van verraders die legitieme verwachtingen schenden mogelijk worden. Mensen die met elkaar verbonden zijn komen voor elkaar op. Ze geven elkaar aandacht, zorg en opoffering.

Binding tussen burgers

Wat is te midden van diverse vormen van binding de betekenis van burgerschap? Burgers zijn eigenaars van hun publieke zaak, de republiek. Zij laten zich niet alleen door de wetten en besluiten daarvan regeren, maar zijn ook geroepen om bij gelegenheid aan dat regeren zelf deel te nemen. De oude republikeinse traditie stelde de uitoefening van burgerschap centraal. Dat diende voorrang te hebben op andere loyaliteiten. In de moderne liberaal-democratische republiek is dat anders. Die beoogt ruimte te geven aan een diversiteit van bindingen. De republiek moet ervoor zorgen dat botsingen tussen die bindingen vreedzaam verlopen en dat de vrijheid van burgers om zich met gelijkgezinden te verenigen zo groot mogelijk blijft. De republiek komt pas tussenbeide als mensen en bewegingen in de vrije samenleving er onderling niet vreedzaam uitkomen. Mensen die gaan scheiden wenden zich tot de rechter, blij dat die wel een einde aan hun ruzie maakt. Dat betekent niet dat hun diepste binding die met de rechter zou zijn. De rechter is een *second best*. De republiek verschaft

secundaire bindingen, die pas ingeroepen worden als de uitoefening van primaire bindingen vastloopt.

De binding aan de regels van de republiek moet waar nodig voorrang krijgen. Maar dit impliceert beslist niet dat de burger verplicht zou zijn om te allen tijde die verbondenheid met de republiek op plaats één te zetten. In de hedendaagse liberaal-democratische republiek is de binding van burgers dus zwak, iets wat ze doorgaans niet in het hart raakt.

Dat brengt het gevaar met zich mee dat ze, ook waar dat wel aangewezen is, de binding met hun republiek verwaarlozen of ontkennen. Ze overtreden de wet, gaan voor het eigen of groepsbelang en verwerpen het gezag van instituties van politiek en recht. Om dit tegen te gaan is de afgelopen decennia aandacht besteed aan 'goed' burgerschap. Door inburgeringscursussen, straffen en elkaar op hufterig gedrag aan te spreken zou burgerschap versterkt worden. Minister Guusje ter Horst stelde een *Handvest verantwoordelijk burgerschap* in het vooruitzicht, dat de burgers houvast zou moeten verschaffen. Zij ontwikkelde dit in samenspraak met burgers. Uit die consultatie kwam niet alleen een opmerkelijk grote overeenstemming over de kernwaarden van burgerschap naar voren, maar ook de glasheldere boodschap dat een dergelijk handvest van de burgers zelf was en niet door de overheid diende te worden opgelegd.

De geraadpleegde burgers legden de vinger op een zwakte van de publieke initiatieven om burgerschap op te krikken. Het zijn vaak pogingen om de burger te normaliseren en disciplineren, zodat hij zich regeerbaar gedraagt. Allerlei bestuurlijke en sociale wenselijkheden worden onder de paraplu van burgerschap gebracht. Dat is strijdig met het recht van elke burger om zich afwijkend van de sociale normaliteit op te stellen en om te proberen medeburgers voor zijn standpunt te winnen. Burgerschap brengt de plicht mee om het burgerschap van medeburgers te willen, net als ik in de rechtszaal verplicht ben het rechtsgenoot-zijn te erkennen van degene die ik wel kan wurgen. Allerlei wenselijkheden betreffende sociaal en 'normaal' gedrag moeten buiten het bereik van burgerschap blijven.

Het burgerbegrip in de liberale democratie blijft zodoende betrekkelijk leeg. Te leeg volgens velen. Die proberen er meer inhoud aan te geven. Geen dubbele paspoorten, trots op Nederland zijn, je normaal gedragen. Dergelijke pogingen kennen twee gebreken. Ze sluiten velen uit voor wie vroeger in

Nederland een plaats was, of kennen hun op zijn best een plaats in de marge toe. En ze spannen het paard achter de wagen doordat ze consensus over wat 'normaal' is als voorwaarde voor goed burgerschap presenteren. Terwijl de pointe van de uitoefening van burgerschap in een vrije samenleving nu juist het scheppen van consensus, van een 'wij', is. Zij die een meer inhoudelijk optuigen van burgerschap nastreven, maken het tot een partijdig en uiteindelijk leeg begrip.

Bas Heijne begint zijn column in *NRC Handelsblad* van 26 november 2011 met: 'Wanneer me weer eens gevraagd wordt wat ik vind van het idee van burgerschap als middel om een versplinterde samenleving te binden, verwijs ik graag naar het Amsterdamse Kleine Gartmanplantsoen.' Elke vraag bevat een idee over wat als antwoord erop geldt. Heijne accepteert zonder meer de premisse van de vraag, namelijk dat burgerschap een middel zou zijn om een versplinterde samenleving binding te verschaffen. Volgens hem mislukt dit streven doordat het cultuur en identiteit veronachtzaamt – 'de grote blinde vlek van weldenkende bevorderaars van burgerschap'. Heijne concludeert: 'Zo vorm je geen samenleving. Burgerschap is geen verlicht begrip in duistere tijden. Het is een angstig en leeg woord.'

Meegaan in het inhoudelijk overvragen van burgerschap, zoals Heijne in navolging van zijn vraagstellers doet, ontnemt het zicht op wat burgerschap wel vermag. Dat is niet het vormen van een samenleving, maar het vreedzaam en publiekelijk verwerken van botsingen die zich in de reëel bestaande samenleving voordoen. Een vrije samenleving ontleent zijn verbazende veerkracht niet aan normaliteit, maar aan de manier waarop daarin met conflict wordt omgegaan. Mededinging op de markt, hoor en wederhoor in het recht, regeren en oppositie voeren in de politiek en conflicterende visies op wat waar is in de wetenschap. Die samenleving biedt plaats voor diverse burgers, zowel eigennuttige als 'normale'. Zij voedt zich, zoals Albert Hirschmann het uitdrukte, met een vast en sober dieet van conflicten.

21

De warmte van Nederland

JAN WILLEM DUUVENDAK

Destijds heb ik me vaak afgevraagd waarom de eisers in het proces tegen Geert Wilders zo'n inadequate, onmachtige indruk maakten. Kwam dat alleen omdat het via de rechter vervolgen van een politicus misschien niet zo'n goed idee is? Ik denk dat er meer aan de hand is. Degenen die Wilders de afgelopen jaren binnen en buiten de rechtszaal hebben geprobeerd tegen te spreken, lijken zelden de kern van zijn betoog te raken.

Laat ik me preciezer uitdrukken. Sommige getuigenissen in de rechtszaal waren zeker indrukwekkend en lieten goed zien hoeveel kwaad Wilders aanricht, maar op de een of andere manier doen de aanklachten gedateerd aan. Dezelfde onmacht gaat ook uit van het comité Nederland bekennt kleur dat, hoe sympathiek ook in zijn mobilisatiepogingen, toch verrassend weinig mensen op de been weet te brengen tegen de pvv.

De aanklachten overtuigen niet, omdat ze verkeerd geframed zijn. Wilders wordt aangevallen op 'racisme', er wordt geprotesteerd onder de banier van 'Nederland moet kleur bekennen' en de protesten tegen de pvv worden op één lijn geplaatst met die naar aanleiding van de moord op Kerwin Duinmeijer in de jaren tachtig van de vorige eeuw. Alsof discriminatie nog steeds primair een kwestie van kleur en ras is. Dat nu is zeer de vraag. Willen we begrijpen waarom Wilders brede aanhang heeft gekregen en waarom zijn argumenten ook resoneren buiten zijn partij, dan moeten we loskomen van de oude, al te vertrouwde termen, die geen recht doen aan het radicaal moderne karakter van het Nederlands populisme. Ook collega-wetenschappers die menen dat Wilders 'extreemrechts' is, missen naar mijn idee de kern van waar hij voor staat.

Kijken we naar het programma van de pvv, dan zijn op sociaal en economisch gebied nogal wat standpunten eerder als links dan als rechts te kwalificeren. Ook qua 'normen en waarden' profileert de pvv zich vaak verrassend progressief: eindeloos pleiten pvv-Kamerleden voor homo- en

vrouwenrechten. Wilders en zijn ideoloog Bosma mogen dan wel op de jaren zestig afgeven, de pvv is een directe erfgenaam van die periode, zowel inhoudelijk als qua stijl van politiek bedrijven.

Deze positionering van de populisten heeft als interessant gevolg dat bijna alle Nederlandse politieke partijen het met betrekking tot veel grote normatieve kwesties (rond seksualiteit, gender, het begin en het einde van het leven, drugs et cetera) sterk met elkaar eens zijn, veel meer dan partijen in andere West-Europese landen. Dat komt dus niet omdat links naar rechts is geschoven, maar omdat rechtse, christendemocratische én populistische partijen in Nederland een groot deel van de agenda van links hebben overgenomen. De vaak gehoorde suggestie dat zich een eenduidige ‘verrechtsing’ heeft voorgedaan, lijkt me dan ook onjuist. Neem het voorbeeld van de ‘roze’ kiezer die naar rechts zou zijn afgedwaald. Waarom stemmen homoseksuelen nu (ook) vvd en pvv? Wel, blijkbaar is hun keuzemogelijkheid aanzienlijk verbreed nu rechtse en populistische partijen – maar ook cda en ChristenUnie – op sommige ethische onderwerpen, zoals homoseksualiteit, progressiever zijn geworden.

Ik ben hier niet primair geïnteresseerd in de vraag waarom populistische partijen als de pvv dergelijke progressieve standpunten innemen – het zal best zo zijn dat opportunistische motieven daarin een rol spelen (zo is het inderdaad opvallend dat populistische partijen in West-Europa, die voorheen sterk antisemitisch waren, tegenwoordig Israël omarmen vanwege de logica ‘de vijand van mijn vijand is mijn vriend’). Ik constateer slechts dat we geen greep krijgen op het populistische gedachtegoed door het af te serveren als ‘extreem rechts’, alsof Janmaat en Wilders van hetzelfde laken een pak zouden zijn. En hetzelfde geldt voor het verwijt van racisme. Wilders kan veel verweten worden, maar racisme?

Nativisme

Wilders lijdt aan iets anders, namelijk ‘nativisme’, het idee dat het land van de mensen is die er het langste wonen en dat nieuwkomers zich – omdat ze nieuw zijn – geheel moeten aanpassen (en anders moeten ze maar verdwijnen, terug naar ‘huis’). Racisten denken dat (groepen) mensen fundamenteel verschillen

op grond van aangeboren, fysiek zichtbare kenmerken, en de ene groep waant zich op grond van die kenmerken superieur aan de andere groep. Nativisten maken weliswaar ook een hiërarchisch onderscheid en discrimineren er al even lustig op los, maar niet op basis van aangeboren, fysieke kenmerken. Bij hen draait het om de cultureel 'vreemde' afkomst van de nieuwkomers, die niet-authentiek zouden zijn, want niet oorspronkelijk van de Nederlandse 'grond'. Wilders en de pvv suggereren voortdurend dat met name 'moslimmigranten' er niet bij kunnen en mogen horen omdat ze wezensvreemd zouden zijn aan de Nederlandse cultuur, aan 'onze' normen en waarden.

Ik beweer niet dat er geen (alledaags) racisme meer zou zijn, maar godsdienst lijkt vandaag de dag een belangrijker reden voor discriminatie dan kleur. Moslimmigranten, de groep waar Wilders zijn giftige pijlen vooral op afvuurt, zijn evident veel witter dan postkoloniale migranten. Fysiek zichtbare verschillen hebben hun politieke relevantie dan ook grotendeels verloren in Nederland. In plaats daarvan draait het nu om de vraag of een bepaalde religie – de islam – wel in Nederland 'past'. Dat betekent overigens niet dat Nederlandse Surinamers en Antillianen geheel en al 'autochtoon' geworden zijn. Het diskwalificerende gebruik van de term 'niet-westerse allochtoon' treft ook hen – ook zij zijn niet 'autochtoon', nog niet écht van 'Hollandse grond'.

Vreemd volk

In het populistische nativisme worden twee groepen aangevallen vanwege hun gebrek aan 'nationaal karakter'. In de eerste plaats moslimmigranten die worden afgebeeld als 'vreemden', of op zijn best als 'gasten', die bij ons op bezoek zijn en zich als zodanig horen te gedragen. Dit betekent voor de populistische migranten dat zij horen te conformeren aan Nederlandse normen en waarden, niet per se vanwege de inhoud van die normen en waarden, maar omdat het de waarden en normen zijn die in Nederland dominant zijn. En de langst ingezetenen, de autochtonen, bepalen in de nativistische logica nu eenmaal wat er in het land gebeurt.

In mijn nieuwe boek laat ik zien dat deze gedachte uitgaat van de Nederlandse natie als een 'huis'. Het Nederlandse volk wordt voorgesteld als een

hechte familie die het liefst niet door ‘vreemd volk’ wordt gestoord. Juist omdat de natie als een *family home* wordt gezien, zijn afwijkend gedrag en deviante denkbeelden al snel problematisch. De ruimte voor verschil is buitengewoon klein in een land waar het volk zich als één grote familie beschouwt.

De meeste politieke partijen – en zeker niet alleen de PVV – zijn de afgelopen jaren deze taal van de huiselijkheid gaan spreken. Nederland is een huis waar een eensgezinde familie al eeuwen woont en deze familie heeft vanwege deze historische redenen recht op ‘de grond’. Recentelijk heeft de familie haar eigen verleden nog eens opgepoetst met behulp van de canon. Dat was goed voor het zelfvertrouwen want op deze manier konden de familieleden – met behulp van een geschiedenis waar moslimmigranten per definitie geen deel van uitmaken – als vanzelfsprekend hun aanspraak op ‘hun’ land nog eens bekrachtigen.

In de ogen van populistten hebben zij die het huis bezitten, die hier ‘thuis-horen’, ook recht om zich thuis te voelen. Dit idee dat Nederland een ‘huis’ zou zijn waar gewortelde familieleden zich thuis zouden moeten kunnen voelen, is de kern van het nativistische verhaal: Nederland is van de echte (‘hardwerkende’) Nederlanders, Limburg van de Limburgers en Friesland van de Friezen. En precies dat thuisgevoel zijn autochtonen kwijtgeraakt, zo luidt de klacht. Authentieke Nederlanders voelen zich niet meer thuis in hun eigen land, streek, stad of buurt; ze zouden ‘vreemden in eigen land’ zijn.

Bevordering van ‘thuisgevoel’ was een aantal jaren ook officieel beleid in Nederland. Het kabinet-Balkenende IV had als expliciete doelstelling dat meer mensen zich in Nederland thuis moesten gaan voelen, terwijl de gemeente Amsterdam zelfs een ‘target’ kende van 2 procent toename van thuisgevoel per jaar. ... Let wel, die ambities waren gericht op bevordering van ieders thuisgevoel: van autochtoon én allochtoon. In de ogen van de populistten is dat echter onjuist, aangezien het thuisgevoel van de ene groep afhankelijk is van het gedrag en de opvattingen van andere groepen: autochtonen zouden zich minder thuis voelen in Nederland vanwege de aanwezigheid van ‘niet-echte’ Nederlanders. Vandaar dat de vorige, door de PVV gedoogde, regering een volgende stap heeft gezet: het ging niet meer om de bevordering van ieders thuisgevoel, nee, Nederland moest worden teruggegeven aan de ‘echte Nederlanders’. Deze gedachte sprak ook uit het

gedoogakkoord van dit kabinet waar stond geschreven dat ‘Nederland weer Nederlandser’ moet worden. Blijkbaar was er iets ontstolen, ‘ons’ eigen huis was ‘ons’ ontvreemd, ‘ons’ thuisgevoel was teloorgegaan.

Uit deze formuleringen blijkt al dat ‘thuisgevoel’ niet een erg inclusieve emotie is. Het importeren van de notie van ‘thuis voelen’ in de politiek is dan ook een hoogst riskante en brisante aangelegenheid. Je thuis voelen doe je nu eenmaal niet met iedereen of overal – daarin hebben de populisten gelijk. Op individueel niveau is dat ook geen probleem. Maar wie een pleidooi houdt voor ‘thuis voelen in de natie’ suggereert daarmee onherroepelijk dat burgers ofwel sterk op elkaar moeten gaan lijken, ofwel dat sommige burgers buiten de natie vallen (namelijk degenen bij wie we ons niet thuis voelen). Zo opgevat heeft zich thuis voelen eerder een splijtende dan een samenbindende werking.

Niet alle politieke partijen delen deze opvatting van de natie-als-een-huis, de gedachte dat burgers van een land warme gevoelens voor elkaar zouden moeten koesteren – en dus op elkaar zouden moeten lijken in opvattingen en gedrag. Met name D66 en GroenLinks hebben een andere, namelijk rechtsstatelijke opvatting over Nederland als natie: het draait voor hen bij het samenleven om in wetten vastgelegde rechten en plichten voor burgers. In deze optiek worden vooruitstrevende waarden op het gebied van onder andere gender en seksualiteit niet geapprecieerd omdat ze typisch Nederlands zijn, maar vanwege deze waarden zelf, die juist daarom ook een universele strekking zouden moeten hebben.

Nativisten kijken hier geheel anders tegenaan. Dat mensen in andere landen er andere waarden op nahouden, is in de populistische visie hun zaak en hun goed recht. In de pvv-logica hebben homogene volken recht op een eigen thuis, op een grondgebied, een *Heimat*, waarop ze zelf uitmaken welke gebruiken ze erop nahouden. Afrikaanse regimes mogen homoseksuelen slecht behandelen als homoseksualiteit door hen als een on-Afrikaanse levensstijl wordt beschouwd. Deze stellingname – ‘ieder volk zijn eigen thuis’ – is weliswaar consequent, maar ook opmerkelijk, want zij is radicaal cultuurrelativistisch (hét verwijt aan links de afgelopen jaren).

Populisten staan dus niet principieel voor progressieve waarden. Zij verdedigen deze waarden primair omdat ze populair in Nederland zijn. Dit heeft twee opmerkelijke gevolgen. Zo moeten populistische partijen

als de LPF, TON en de PVV zich identificeren met waarden waar ze tot voor kort nog helemaal niet zo enthousiast over waren (niet voor niets is de aanhang van linkse partijen veel trotser op de dominante vooruitstrevende waarden in Nederland dan de aanhang van de PVV en, voorheen, die van Trots op Nederland). En dit alles leidt er, ten tweede, toe dat onder de vlag van 'progressieve waarden' nu een intolerante politiek wordt gevoerd ten opzichte van nieuwkomers. Waar voorheen progressiviteit en tolerantie welhaast synoniem waren, daar wordt nu in de naam van progressiviteit weinig afwijking getolereerd.

De virulente pijlen van de populistten richten zich behalve op moslim-migranten ook op een 'linkse elite' die al evenzeer vervreemd zou zijn van het 'ware' Nederland. Deze elite zou haar blik niet op Nederland maar op de wereld richten en elitaire partijen als D66 en GroenLinks zouden het 'ware' volk dan ook niet kunnen vertegenwoordigen aangezien zij de Nederlandse belangen verkwanselen in Europa. 'Kosmopoliet' is in het nativistische betoog een scheldwoord, want wereldburgerschap verraadt de noodzakelijke trouw aan de nationale grond en aan het eigen volk. Dat verraad wordt belichaamd door de instroom van migranten, hiernaartoe gehaald – zo denkt de PVV – door dezelfde elite.

De twee 'ontwortelde' groepen – migranten en de linkse elite – zorgen er gezamenlijk voor dat de 'gewone', 'hardwerkende Nederlander' zich niet meer thuis voelt in 'eigen' land. De ontwortelde groepen hebben dus een ontwortelend effect op degenen die zich hier zouden mogen thuis voelen omdat zij hier thuishoren.

Eigen grond eerst

Onderdelen van het navistische verhaal spreken breed aan, met name de gedachte dat bepaalde groepen prioritair recht hebben op 'de' grond, heeft een soort van intuïtieve redelijkheid. Laat ik een paar voorbeelden geven. Talloze linkse activisten zetten zich in voor zogenaamde inheemse volkeren. Nu valt daar allicht iets voor te zeggen omdat aboriginals en indianen groot leed is aangedaan. Het gaat hier echter om de motivering: ze zouden recht hebben op de grond omdat ze er als eerste waren, ze zouden 'inheems' zijn aan het

land, ze zijn de ware autochtonen... En niet alleen ver weg delen progressieven in het nativistische gedachtegoed. In Nederland was 'bouwen voor de buurt' een populair adagium ten tijde van de stadsvernieuwing in de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw. En op het Nederlandse platteland is het al helemaal vanzelfsprekend dat de grond van de gezeten bevolking is en van hun kinderen. Dat is vaak zelfs officieel beleid: als er nieuwe huizen gebouwd worden, dan toch uitsluitend voor familie uit het eigen dorp. (Ik sprak eens op een bijeenkomst van de Drentse Vereniging van Kleine Kernen. Ik was in die tijd lid van het bestuur van de stichting 'De wijk is van ons allemaal', en ik begon mijn verhaal dan ook met de uitspraak dat 'het dorp van ons allemaal' was. Ik heb zelden zo'n onaangename middag gehad...)

Waar racistisch onderscheid – in de zin van discriminatie op grond van biologische kenmerken zoals huidskleur – tegenwoordig door zeker negentig procent van de Nederlanders zal worden afgewezen, ligt dat voor het nativistische gedachtegoed dus een stuk minder eenduidig. Zelfs tweedegeneratiemigranten verweren zich tegen Wilders met behulp van het nativistische argument dat hij hen niet mag uitsluiten omdat zij hier 'geboren en getogen' zijn. (Maar mag hij hun ouders, die immers van elders zijn gekomen, dan wel uitsluiten?) Nativistische argumenten spreken enorm aan – en dat kunnen we maar beter onder ogen zien, al was het maar om de populariteit van de populistten beter te begrijpen.

Sentimentele politiek?

Bas Heijne heeft er de afgelopen jaren herhaaldelijk op gewezen dat rechts-statelijke redeneringen à la D66 en GroenLinks geen adequaat weerwoord zijn op de emotionele argumenten van Wilders en de zijnen: wetten zijn koud, terwijl thuisgevoel warm is. Heijne heeft gelijk: progressieve partijen hebben te weinig onderkend dat burgerschap, ingezetene zijn van Nederland, ook een affectieve kant heeft. Burgerschap was voor links toch vooral juridisch, politiek en sociaal, niet cultureel, laat staan emotioneel. Nu de populistten de affectieve kant effectief weten te exploiteren, staat links met lege handen.

Maar wat zou het antwoord moeten zijn: meegaan in de nativistische gedachte dat het 'eigen volk' altijd eerst komt? Het lijkt me dat progressie-

ven moeten vasthouden aan de gelijke behandeling van iedereen die legaal in Nederland verblijft, ongeacht waar ze oorspronkelijk vandaan komen of welke religie ze aanhangen. Maar is dat voldoende? Nee, links zal ook de behoefte aan *belonging* serieus moeten nemen – maar dan wel ieders behoefte aan thuisgevoel. Juist wanneer we onderkennen dat thuisgevoel voor iedereen zo'n existentiële emotie is, is het onrechtvaardig om de behoefte om zich thuis te voelen van de ene groep of het ene individu zwaarder te laten wegen dan van een andere groep of het andere individu. Een gelijk moreel recht op thuisgevoel verplicht ons ertoe dat we allemaal gevoelig moeten zijn voor de vraag: wat maakt het dat ook anderen zich in Nederland thuis kunnen voelen?

Op die manier ingezet, kan thuisgevoel – losgekoppeld van het nativistische idee dat één groep het exclusieve, historische recht op de grond heeft – bijdragen aan een betere onderlinge verstandhouding. Maar dan is de natie dus niet meer een klam huis en hoeven we ons niet meer te gedragen als één grote familie die elkaar voortdurend op de huid zit, opmerkingen maakt over elkaars kleren (hoofddoek af!), begroetingsrituelen (handen schudden moet!) of de bereiding van voedsel (slachten doen we hier zo!). De natie is geen huis, onze medeburgers zijn niet onze familieleden. Maar we voelen ons wel bij elkaar betrokken; we willen dat iedereen zich – zo veel mogelijk – thuis kan voelen (ook de populist!).

Deze 'sentimentele politiek' onderkent het belang van emotioneel burgerschap, zonder toe te geven aan nativisme. Dat is niet per se een gemakkelijk verhaal. En het is zeker niet eenvoudig om de straat op te gaan tegen 'nativisme' en voor het gelijke recht op 'thuisgevoel'. Daarmee vergeleken was het oude antiracisme van een aantrekkelijke eenvoud. Maar let wel: van een ogenschijnlijk aantrekkelijke eenvoud, want de populistische geest kan niet effectief onder de banieren van het antiracisme worden bestreden.

Hoogste tijd dus om het nativisme principieel aan de kaak te stellen, en niet alleen in Nederland. Het nativisme heeft zich in talloze Europese landen gemanifesteerd (van Finland voor de echte Finnen, via Denemarken voor de echte Denen, tot Frankrijk voor de echte Fransen). En zelfs in het immigratieland bij uitstek, de Verenigde Staten, manifesteert de Tea Party zich met anti-immigrantenleuzen (Latino's die worden beschimpt als *illegal aliens*).

Het goede nieuws wat betreft de Verenigde Staten is dat ook daar het ra-

cisme (iets) aan de verliezende hand is: Obama wordt niet bestreden omdat hij zwart is maar – en dat is het slechte nieuws – omdat hij ‘on-Amerikaans’ zou zijn. Zo zou hij zijn geboortepapieren hebben vervalst, zou hij bijna zijn hele leven buiten Amerika hebben gewoond, en zou hij stiekem een moslim zijn. Natuurlijk ligt écht nativisme in de Verenigde Staten ingewikkeld, want historisch gesproken hebben witte Amerikanen niet zoveel recht van spreken, juist gelet op wat er met de *native Americans* is gebeurd. Maar het cultureel definiëren van wat het is om Amerikaan te zijn en de haat tegen de liberale elite, dat zijn twee kenmerken van de Tea Party die we ook van het Europese populisme kennen.

Misschien is er één troost. Mijn Amerikaanse collega's houden me althans voor dat nativisme minder erg is dan racisme, want uiteindelijk worden ook de nieuwkomers *natives*, terwijl zwarten nooit wit worden. Je bent meer of minder *native*, het gaat bij nativisme om een gradueel en niet om een zwart/witverschil. En als je dan bedenkt dat Nederlands-Marokkaanse vrouwen de langstzittende bewoners van Amsterdam zijn, dan is er misschien toch nog hoop.

22

Solidariteit tussen generaties

KEES SCHUYT

Het hart van de verzorgingsstaat is altijd de sociale zekerheid geweest, maar de stormachtige ontwikkeling van de sociale zekerheid heeft tegelijk de verzorgingsstaat bedreigd. Deze is nu verworpen tot een ingewikkeld systeem van regels en rechten, sancties en uitzonderingen op die sancties; voor iedereen onoverzichtelijk, zelfs voor deskundigen.

Je zou bijna vergeten dat de verzorgingsstaat na de Tweede Wereldoorlog bovenal werd ontwikkeld om vrijheid te organiseren. De uitdrukking 'van de wieg tot het graf' komt niet van de eerste critici van de verzorgingsstaat maar van de vroege ontwerpers ervan. Het was Churchill zelf die in 1942 deze uitdrukking gebruikte om een schets te geven van een samenleving, zoals die er na de oorlog uit zou moeten zien. De latere collectieve voorzieningen werden ontworpen en verdedigd als vormgeving aan de tijdens crisis- en oorlogsjaren zo node gemiste vrijheid. Zo werden de eerste arrangementen ook ervaren, vooral door al die mensen die 'oud en arm' waren en niet voor hun oude dag hadden kunnen sparen.

De Noodwet-Drees in 1947 en later de AOW in 1956 maakten een einde aan de afhankelijkheid van zeer veel ouderen. Een collectieve oudedagsvoorziening – hoe bescheiden van omvang in het begin ook – zorgde voor enige verlichting van gebrek. Er werd daarbij noodgedwongen gekozen voor het omslagstelsel waarbij de toenmalige uitkeringsgerechtigden geen premie hoefden te betalen. De toenmalige economie kon het ook opbrengen: slechts 8 procent van de bevolking was boven de 65 jaar, de gemiddelde levensverwachting was toen 71 jaar voor mannen, 73 jaar voor vrouwen, er was een zeer lage werkloosheid, men ging op veertienjarige leeftijd massaal van school, en ten slotte was er een aanhoudende economische groei. Het politieke en economische draagvlak voor collectieve voorzieningen was optimaal.

De latere uitbouw van de sociale zekerheid (de AKW in 1962, de WAO in 1967) en de collectief gefinancierde gezondheidszorg (de Ziekenfondswet

in 1964) en de sociale voorzieningen (de ABW in 1963) stonden ideologisch nog steeds in het teken van het opvangen van de risico's van de moderne industriële samenleving, maar de relatie tot 'vrijheid' werd steeds zwakker beleefd. Toch bleven de systemen gebaseerd op dezelfde mechanismen: een omslagstelsel, een uitgebreide kring van gerechtigden, een losse band tussen premiebetaling en uitkering.

Het contrast met de huidige situatie is erg groot. Vrijheid wordt nu als een vanzelfsprekend uitgangspunt ervaren. Waar wel grote behoefte aan bestaat is een zoveel mogelijk op individuele omstandigheden afgestemd programma van werk, zorg en vrije tijd. In plaats van 8 procent 65-plussers is thans 15 procent ouder dan 65 jaar, een getal dat snel zal oplopen tot 24 procent in 2030. De gemiddelde levensverwachting is met tien jaar vermeerderd en de tijd die men gemiddeld met 'werken' doorbrengt is verminderd van de in 1965 nog 'geplande' vijftig jaar (!) tot gemiddeld ongeveer 35 jaar. Demografisch, economisch en politiek is het draagvlak van collectieve overdrachten sterk gewijzigd.

Onder deze nieuwe omstandigheden moeten de op oude risico's en noden toegesneden verzorgingsarrangementen – vooral ten behoeve van de ouderen – worden gehandhaafd en moet er tegelijkertijd ruimte worden gevonden om vooral voor jongeren nieuwe risico's (gezondheidsselectie, hoge werkdruk, geen vaste baan) en nieuwe noden (de combinatie van werk en zorg) op te vangen. Dit is een zeer forse opgave voor de toekomst.

Nieuwe risico's

De oude risico's waar de verzorgingsstaat bescherming tegen bood, waren bijna allemaal verbonden aan de arbeid (werkloosheid, arbeidsongeschiktheid, inkomensderving, armoede en bijstand). Tegenwoordig komen daar nieuwe risico's bij, die vooral ontstaan door veranderingen in de arbeid: vrouwen doen nu vanzelfsprekend mee op de arbeidsmarkt, maar tegelijk dragen ze nog veelal de meeste zorg voor gezin en kinderen. Kinderopvang is een zorg geworden voor de overheid, werkgevers en werknemers gezamenlijk, maar bij echtscheiding komen de risico's meestal weer op de schouders van vrouwen terecht; denk aan eenoudergezinnen waarin de moeder zowel moet blijven werken alsook voor de kinderen moet zorgen.

Ook veranderingen in de wereldeconomie hebben nieuwe risico's met zich meegebracht, zoals het risico op plotseling ontslag. Er is nauwelijks meer iemand die heel zijn leven bij één werkgever werkt. Alles is op de arbeidsmarkt dynamischer geworden. Men moet nu ook de werkloosheid vóór blijven door goede scholing of bijscholing. Dat roept onder meer de vraag op wie in die situatie verantwoordelijk is voor deze scholing: de werkgevers of de werknemers zelf? Hoe beter de scholing hoe meer kans op werk in een kennismaatschappij. Schooluitval wordt nu ook tot de nieuwe risico's van de verzorgingsstaat gerekend.

Deze oude en nieuwe risico's kunnen het best met elkaar vergeleken worden door telkens, bij elk risico, oud én nieuw, vier vragen te stellen: de wie-vraag, de wat-vraag, de hoe-vraag en de financieringsvraag.²³⁹ Met de antwoorden op deze vier vragen kan de toekomst van de verzorgingsstaat goed in kaart gebracht worden. Deze antwoorden bepalen namelijk wat er in de komende tien of vijftien jaar zal gaan gebeuren. De vier vragen luiden:

- ❖ Wie behoort tot de kring van gerechtigden, welke individuen en groepen moeten een recht op iets krijgen? Iedereen, zoals bij de AOW, of slechts specifieke groepen?
- ❖ Wat wordt door de overheid als recht ter beschikking gesteld? Een zelf te besteden geldbedrag, zoals een uitkering (in cash), of een gratis hulpverlening, zoals een pro-Deadvocaat of een voorziening (in natura)?
- ❖ Hoe worden deze voorzieningen georganiseerd? Centraal door de regering in Den Haag of decentraal door gemeenten, die daarin zelf keuzen kunnen maken?
- ❖ Hoe worden de voorzieningen gefinancierd? Via de belastingen, dus centraal, of betalen de burgers zelf mee, en dan met name de burgers die van de voorzieningen zelf gebruikmaken (eigen bijdrage)?

Het interessante van deze vier vragen is dat elke vraag in twee richtingen kan worden beantwoord. Men kan een meer collectieve richting uitgaan: iedereen krijgt AOW, de overheid zorgt voor een voorziening zonder eigen keuze van de burger, de uitvoering wordt centraal geregeld en de financiering gaat via de algemene belastingen. Maar de vragen kunnen ook in een meer individualistische richting beantwoord worden. In de praktijk zal nooit voor één richting gekozen worden, maar wisselen de collectieve en

de individuele antwoorden elkaar af. Zo is het tot nu toe gegaan en zo zal het in de toekomst ook doorgaan.

Dit betekent dat het ingewikkelde stelsel ingewikkeld blijft of zelfs – door de wisselende keuzen – ingewikkelder zal gaan worden. De voor- en nadelen van elke keuze zijn goed waar te nemen en het blijft moeilijk om alle vier de vragen in slechts één richting te beantwoorden. Dit zou ofwel een te zeer op het collectief gerichte verzorgingsstaat opleveren ofwel een die te veel op het individu is gericht. Het hangt telkens van de politieke richting van opeenvolgende kabinetten af of de oplossingen die men voor de problemen van verzorging en voorzieningen ontmoet, nu eens in collectieve dan weer in individuele richting worden omgebogen. De verzorgingsstaat wordt dus over de gehele linie gekenmerkt door een onvermijdelijk zigzagbeleid.²⁴⁰ Dit hangt slechts gedeeltelijk samen met de kleur van opeenvolgende kabinetten. Doordat de voordelen van een keuze in één bepaalde richting van het dilemma automatisch de nadelen ervan oproept, komt er na verloop van tijd weer een reactie in andere richting, van collectief naar individualistisch en weer terug. Dit zigzagbeleid is heel goed te demonstreren aan de geschiedenis van de Algemene bijstandswet 1965 tot en met de Wet werk en bijstand. Studiefinanciering geeft ook een mooi voorbeeld van een onverbeterlijke zigzag.

De druk van de vergrijzing

De risico's en noden die in de huidige verzorgingsstaat worden afgedekt, zijn vooral oude risico's. Verzorgingsstaatarrangementen zijn nog te weinig ingesteld op nieuwe maatschappelijke ontwikkelingen. Jonge generaties worden daardoor veel slechter bediend. Een duidelijk voorbeeld hiervan is de wens onder deze generaties om een afgewogen evenwicht te vinden tussen de tijd besteed aan betaald werk en de tijd besteed aan de zorg voor kinderen en de zorg voor zichzelf (inclusief genieten van vrije tijd).

Tegelijkertijd wordt wel van jonge generaties verwacht de oude overdrachtssystemen in stand te houden voor de oudere generaties, die erop rekenen in de komende decennia rustig te kunnen genieten van een welverdiende oudedagsvoorziening. Een deel van de ouderen zal afhankelijk zijn van deze overdrachten. Een ander, groter deel heeft zich door een voorspoe-

dig naoorlogs economisch en sociaal klimaat relatief onafhankelijk gemaakt van de collectieve overdrachtssystemen. Zij combineren aanspraken op AOW met particuliere rijkdom (veelal in huisbezit verankerd) en met individuele bedrijfspensioenen. Maar alle ouderen hebben wel, naar het bekende gezegde, 'heel hun leven premie betaald'.

De verhouding tussen jong en oud heeft in de verzorgingsstaat minder aandacht gekregen dan de verhouding tussen arm en rijk. Pas door de zichtbare gevolgen van de demografische verschuivingen en veranderingen in de levenslopen dringt het bewustzijn door dat de na de Tweede Wereldoorlog opgebouwde intragenerationele stelsels van sociale zekerheid en gezondheidszorg langetermijneffecten hebben op de intergenerationele verdeling.

Generaties vormen een knooppunt in de sociale orde, net als sociale klassen of godsdienstige overtuigingen. Als de solidariteit tussen generaties goed is, loopt een aantal zaken in de samenleving soepeler: overdrachten van normen en waarden, socialisatiepatronen en inkomensoverdrachten. Tegelijk kunnen nieuwe generaties voor maatschappelijk nieuwe ideeën, zelfs voor nieuwe idealen zorgen. Generaties zorgen zo voor continuïteit én voor verandering.

In de sociologie hanteert men gewoonlijk de door Becker c.s. geïntroduceerde typologie van generaties, de bekende vijfdeling van de vooroorlogse generatie, de stille generatie, de protestgeneratie, de verloren generatie en de pragmatische generatie.²⁴¹ Deze generaties verschillen in grote mate qua profijt dat zij trekken of getrokken hebben van de verzorgingsstaat: de ouderen profiteerden het meest, maar de jongeren begonnen steeds op een hoger welvaartspeil dan hun ouders en de oudere generaties.²⁴² Zo ontstaat een nieuwe discussies over rechtvaardigheid tussen generaties.²⁴³ Welke generatie is het beste af?

Het knooppunt in de sociale orde kan onder bepaalde omstandigheden uitgroeien tot een knelpunt. Drie knelpunten kunnen worden gesignaleerd, te weten:²⁴⁴

- ❖ de relatie tussen intragenerationele en intergenerationele verdelingen;
- ❖ het belang van veranderingen in de levensloop en van de nieuwe noden die dit oproept;
- ❖ de micro/macro-verhouding in de zorg tussen generaties.

Dreigt de verzorgingsstaat nu een staat van en voor ouderen te worden? Er is in elk geval wel sprake van een houdbaarheidsprobleem. De oorzaak daarvan ligt in het feit dat bij het ontstaan van de belangrijkste verzorgingsarrangementen, de AOW en de collectief gefinancierde gezondheidszorg, men er stilzwijgend van uitging dat de demografische verhoudingen niet drastisch zouden wijzigen. Een omslagstelsel werkt het best als de verhouding tussen contribuanten en rechthebbenden over een lange periode stabiel is. De AOW is door het omslagstelsel geen verzekering in de technische zin van het woord, hoewel het wel als zodanig is en nog steeds wordt ervaren. Als op een termijn van vijftientig à dertig jaar het aantal contribuanten afneemt en het aantal gerechtigden snel toeneemt, dan ontstaat er voor de houdbaarheid van het omslagstelsel een probleem indien men wil vasthouden aan de welvaartsvastheid van de AOW-uitkering. Dit houdbaarheidsprobleem kan op de volgende manieren worden opgevangen:

- ❖ Ga vervroegde uittreding tegen. Werken tot 65 jaar moet weer gewoon worden. Ook moet een eventuele versoepeling van de pensioneringsleeftijd en een verhoging van de uittredingsleeftijd met twee jaar overwogen worden. In de meeste Europese landen liggen die nu op 67 jaar (of wordt dat voorgesteld); in Nederland durft men nog niet verder te gaan dan 66 jaar in 2020, dat is te weinig en te laat.
- ❖ Laat leerlingen eerder van school en dus eerder aan het werk gaan, met het recht op een bepaalde vorm van levenslang leren.
- ❖ Reduceer de staatsschuld, opdat na twintig of vijftientig jaar voor de dan noodzakelijke hogere uitgaven weer gekozen kan worden voor een verhoging van de schuld. Op deze manier wordt en passant 30 miljard euro rente bespaard.
- ❖ Fiscaliseer de AOW-bijdrage voor AOW-gerechtigden. Dit laatste is niet de oplossing voor het gehele vraagstuk, maar vloeit voort uit de redenering dat alle generaties een bijdrage behoren te leveren aan de oplossing van de nieuwe ongunstige situatie van het omslagstelsel.

Op deze wijze kunnen de ongunstige intergenerationele verdeel-effecten worden opgevangen. Daarbij moet worden opgemerkt dat onze samenleving ook na 2030 met een scheve verhouding tussen jongeren en ouderen zal blijven zitten. Ook nadat de babyboom, die aan de wieg gestaan heeft

van de verzorgingsstaat, het graf gevonden zal hebben (omstreeks 2040), blijft het aantal jongeren relatief laag.

Veranderingen in de levensloop

De huidige situatie is niet uitsluitend veroorzaakt door demografische verschuivingen, maar ook door verandering in de levensloop, zoals:

- ❖ de verlengde leertijd: men gaat gemiddeld zeven jaar langer naar school;
- ❖ de toegenomen arbeidsparticipatie van vrouwen; zij halen hun vroegere achterstand nu in;
- ❖ het uitstel van het krijgen van het eerste kind en eventueel latere kinderen (in 1965 kreeg men dat op de leeftijd van 22 jaar, in 2012 is dat 29,7 jaar);
- ❖ het ontstaan van een nieuwe levensfase na het werkzame leven en vóór de afhankelijkheid en gebreken van de oude dag: tussen 65-75 jaar. Er ontstaat een grote groep van welvarende en gezonde ouderen, de *hoppies*: *healthy old-aged-people*.

De veranderingen hebben enerzijds het draagvlak voor de collectieve verzekeringen verminderd, anderzijds een cumulatie van verantwoordelijkheden bij de draagvlakgeneratie gelegd, die moet zorgen voor a) een baan buitenshuis, liefst met carrière, b) kinderen die op latere leeftijd gekregen zijn, c) ouderen die afhankelijk beginnen te worden (bijvoorbeeld een veertigjarige met een tienjarige zoon en een 75-jarige moeder).

Dit vraagt om een herinrichting van verzorgingsarrangementen, waarin meer spreiding over de levensloop mogelijk wordt, eventueel gepaard gaande met het vroeger krijgen van kinderen en het langer doorwerken van ouderen. Overigens is de situatie voor Nederland niet zo somber als in bijvoorbeeld Spanje en Frankrijk waar men al spreekt van een *natality strike*: vrouwen willen geen kinderen meer krijgen, totdat men hun belangen écht serieus neemt. De verzorgingsstaat moet heringericht worden om in deze nieuwe noden te voorzien (bijvoorbeeld een zorg-, arbeids- en leerpakket).

Micro/macrooverhouding tussen generaties

De overbelasting van de draagvlakgeneratie roept de vraag op naar het potentieel aan mantelzorg en primaire hulp en steun dat zij nog kan bieden voor de ouderen in de vierde levensfase (ongeveer vanaf 75-80 jaar). Op dit punt is er een interessante paradox: uit onderzoek blijkt dat de verhoudingen tussen generaties op microniveau – dat wil zeggen de genealogische generaties van kinderen, ouders, grootouders – betrekkelijk goed gebleven zijn. Afgezien van de wens van zowel ouders als kinderen om financieel onafhankelijk te zijn, heeft de verzorgingsstaat de onderlinge hulp- en steunrelaties tussen generaties niet aangetast. De onderlinge solidariteit is nog steeds groot, met één opvallende uitzondering: kinderen van gescheiden ouders zijn niet erg bereid op latere leeftijd hun ouders, vooral de vader, bij te staan. Opvallend is ook dat in het milieu van allochtone Nederlanders de bereidheid tot verzorging en samenwoning onder één dak groter is dan onder autochtone Nederlanders.

Op macroterrein echter lopen de meer anonieme systemen voor hulp en steun, in het bijzonder de gezondheidszorg, wél gevaar, zowel wat betreft de financieringsgrondslag als wat betreft de feitelijke zorgarbeid. Tekorten in deze zorg, met name voor personen in de vierde levensfase, zullen zich manifesteren. Dit brengt voor de toekomst de noodzaak met zich mee van een particuliere verzekering voor zorg. De te verwachten problemen op macrogebied kunnen niet worden opgevangen door familiale verplichtingen. Die bereidheid is er wel, maar de bereikbaarheid van deze familiale zorg schiet toch vaak tekort vanwege de geografische afstand tussen ouders en kinderen en daarnaast is de professionaliteit van de zorg vaak onvoldoende. Ondanks de solidariteit op microniveau, zal de solidariteit op macroniveau bewaakt moeten worden door een duaal stelsel met een basisverzekering voor cure en zoveel mogelijk een daarnaast opererende particuliere verzorging van *care*.

Deze drie knelpunten – de verdeling van lasten tussen de generaties, de veranderingen in de levensloop en de bedreigde solidariteit tussen generaties – zijn in principe op te lossen met behoud van de uitgangspunten van de oorspronkelijke verzorgingsstaat: een beschaafd niveau van samenleven (*decency*), een collectieve solidariteit in combinatie met

individuele draagkracht, sociale rechtvaardigheid. Deze uitgangspunten zijn gericht op de vermeerdering van persoonlijke vrijheid, te omschrijven als het zo goed mogelijk ontwikkelen van de eigen talenten tot nut van het algemene welzijn.

Tegenwicht

23

Politiek van de levensloop

MARK ELCHARDUS

Ooit was de levensloop onproblematisch want grotendeels een kwestie van toeval. Tegenwoordig is hij duidelijk het product van menselijk handelen, en dus van beleid. De levensloop is nu een door de mens gemaakte structuur die haar regelmaat aan het leven oplegt en op die manier een invloed laat gelden op de kwaliteit van dat leven.²⁴⁵

Het individuele streven naar welzijn uit zich in de levensloopgebeurtenissen, in de wijze waarop deze zich kunnen voltrekken en in hun gevolgen: in de leeftijd van schoolverlaten en van gezinsvorming, de timing van de komst van de kinderen, het aantal kinderen dat men (nog) kan krijgen binnen de tijd die daarvoor beschikbaar is, de pensioenleeftijd en steeds meer ook de beslissingen rond het levenseinde. Bij de beslissingen van individuen en bij de collectieve afspraken (het beleid) komt steeds dwingender de vraag naar voren hoe we de timing en de duur van de levensfasen kunnen beïnvloeden om individueel welzijn en collectieve doelen na te streven.²⁴⁶ Dat is de kern van een levensloopbeleid.

In deze bijdrage schets ik heel kort de recente geschiedenis van de levensloop en plaats ik enkele kanttekeningen bij de stelling dat we onder de gecombineerde invloed van individualisering en flexibilisering zouden zijn geëvolueerd naar een keuzebiografie. Veel belangrijker lijken mij vier andere ontwikkelingen:

- ❖ spectaculaire verlenging van de levensduur;
- ❖ verlenging van de studieduur;
- ❖ samenpersen van de middenperiode van ons leven tot een drukke leeftijd (spitsuur van het leven);
- ❖ verdwijnen van de traditionele huisvrouw en opkomst van het twee-verdienersgezin.

Samen leiden die ontwikkelingen tot een levensloop die onvoldoende welbevinden en te veel stress en drukte produceert. Drie prioriteiten voor een sociaal-democratische levenslooppolitiek worden voorgesteld: een betere verdeling van de lusten en lasten over de gehele levensloop, een meer eigentijdse ondersteuning van levenslooptransities en het mogelijk maken van een levensloopperspectief, van een levensloopzekerheid die tegelijkertijd gemoedsrust en ruimte voor risico en vrijheid geeft.

Van levensloop naar levenscyclus

Vanaf het moment dat mensen er zich van bewust worden dat een verschijnsel dat voorheen natuurlijk leek, of als dusdanig werd beschouwd, in feite het resultaat is van menselijk handelen, krijgt het een geschiedenis. Op die manier wordt gezocht naar de wijze waarop wij mensen het verschijnsel hebben gemaakt, ook al deden we dat niet altijd bewust of onder omstandigheden die we in de hand hadden. In de geschiedenis van de levensloop, zoals geschetst en geschematiseerd door historici, demografen en sociologen, spelen de industriële omwenteling en de industriële maatschappij de hoofdrol.

Van de industriële samenleving wordt gesteld dat ze stelselmatig al het menselijke handelen in duidelijke en betrekkelijk vaste tijdsstructuren heeft gegoten. Daar waar arbeid op het land of in het pre-industriële atelier nog sterk aan de taak zelf gebonden was (taakgeoriënteerd), wordt in de fabriek de arbeid steeds meer in vooraf vastgelegde tijdseenheden verricht (tijdgeoriënteerd). Niet de traditionele tijd nodig voor een taak wordt richtinggevend, maar de geplande tijd. Deze 'disciplineren van de tijd' vindt niet alleen plaats in de fabriek, onder de vorm van wat achteraf de fordistische productiewijze zal worden genoemd, zij tekent het hele leven.

De industriële samenleving probeert haar problemen van tijdsordening op te lossen door verschillende activiteiten en bekwaamheden aan vaste tijden en leeftijden te koppelen: een vaste begin- en eindtijd van het werk, de veertigurige werkweek, de reglementering van nachtwerk, de arbeidsvrije zondag, het jaarlijkse verlof, de leerplichtige leeftijd, de wettelijke pensioenleeftijd, het verbod op kinderarbeid, de definitie van meerderjarigheid, de stemgerechtigde leeftijd, de verjaringstermijnen, de regeringstermijnen,

de anciënniteitsregelingen... Het zijn zeker niet allemaal uitvindingen van de industriële samenleving, maar die samenleving zal ze sterk institutionaliseren en gebruiken bij de organisatie van het maatschappelijke leven.

In die beweging wordt volgens verschillende auteurs ook de levensloop netjes opgedeeld in een periode die voorbereidt op arbeid, een periode van arbeid en een post-actieve fase. De Duitse socioloog Kohli spreekt in dit verband van de triangularisering van het leven.²⁴⁷ Elke fase in deze 'standaardlevensloop' is vastgelegd in regelgeving en zo gekoppeld aan bepaalde rollen, rechten en plichten. Het socialezekerheidsstelsel sluit aan bij die standaardlevensloop en ondersteunt en institutionaliseert die: de jeugd, met daaraan gekoppeld het onderwijs, wordt ondersteund door een systeem van subsidies en studiebeurzen, de periode van werk door bijstandsuitkeringen, kinderbijslag, werknemersverzekeringen en dergelijke, en de fase van het pensioen wordt leefbaar door pensioenuitkeringen. Ons socialezekerheidsstelsel – de verzorgingsstaat – en de industriële structuur van de levensloop zijn aan elkaar geklonken. Samen bewerkstelligen ze een overgang van de levensloop naar een gestandaardiseerde, duidelijk gestructureerde levenscyclus, typisch voor de moderne, industriële samenleving.

Die ontwikkeling beïnvloedt het gedrag van mensen. Zij wordt daarom ook door demografen waargenomen. Bras, Liefbroer en Elzinga onderzochten of er zich voor cohorten geboren tussen 1850 en 1900 een proces van standaardisering van leefvormtrajecten naar volwassenheid voltrok.²⁴⁸ Dat deden ze op basis van de gegevens van de Historische Steekproef Nederland (HSN). Dit is een databank met longitudinale historische registratiegegevens, waaronder gegevens uit de bevolkingsregisters en informatie uit de akten van de burgerlijke stand (geboorte, huwelijk en overlijden). Zij kwamen tot de conclusie dat de complexiteit van de leefvormtrajecten wel degelijk afnam tijdens de periode 1850-1940. Er kwam een kleiner aantal transities in voor, het stadium inwonen als kostganger is bijvoorbeeld helemaal verdwenen. Vanaf de cohorten geboren na 1880 werden leefvormtrajecten steeds regelmatig. Zij stelden ook vast dat trajecten van verschillende groepen van arbeidersjongeren steeds meer op elkaar gingen lijken. Dit alles duidt volgens de auteurs op standaardisering. Toch nuanceren zij ook. Er is in die periode een toename van standaardisering, maar van één duidelijk standaardtraject naar de volwassenheid is dan (nog) geen sprake.

Destructurering van de industriële levenscyclus

Vanaf de jaren zeventig van de twintigste eeuw wordt die (relatieve) standaardisering volgens verschillende auteurs weer afgebouwd. De oorzaak daarvan wordt vooral gezocht in de flexibilisering. Men spreekt in dat verband ook van een overgang van een fordistische naar een postfordistische organisatie van de productie. Het flexibiliteitsstreven heeft een dubbel karakter. Enerzijds sluit het aan bij de aspiratie naar persoonlijke vrijheid en tijdssoevereiniteit (sterk in de hand gewerkt door de groeiende arbeidsmarktparticipatie van vrouwen die betaalde arbeid moeten combineren met huishoudelijk werk), anderzijds is het duidelijk een middel om via oproepstelsels, ploegenstelsels, tijdelijke contracten, fluctuerende werkweken, kortere opzegtermijnen en dergelijke te streven naar economisch rendement via een soepele beheersing van het arbeidsvolume die minder door werknemersrechten wordt belemmerd.

Pleitbezorgers van de flexibiliseringbeweging laten die twee betekenissen graag door elkaar vloeien, alsof de vrijheidsverzuchting van de werknemer gezellig samenvalt met het winst- en efficiëntiestreven van de werkgever. Er is echter een hemelsbreed verschil tussen tijdssoevereiniteit of flexibiliteit vóór de werknemer en flexibiliteit ván de werknemer. Flexibiliteit vóór de werknemer geeft de werknemer een mate van zeggenschap over de inrichting van zijn werktijd, zodat die beter kan worden afgestemd op andere levenssferen als gezin en opleiding. Flexibiliteit ván de werknemer verloopt via oproepstelsels, variërende werkweken, tijdelijke contracten, kortere opzegtermijnen en onregelmatige uren, gericht op een efficiëntere bedrijfsvoering. De twee sporen uiteraard niet probleemloos samen; ze zijn dikwijls tegenstrijdig en vergen vanwege een beleid dat sociaal én economisch dynamisch wil zijn een moeilijke evenwichtsoefening.

Samen met de tekenen van een flexibilisering van het werk, waren er ook tekenen dat de industriële structuur van de levensloop werd versoepeld. Verschillende wetenschappers menen vanaf de jaren zestig, zeventig een accumulatie van observaties te zien die de standaardiseringsthese tegenspreken; volgens hen ontstaat de situatie waarin mensen in toenemende mate zelf de volgorde van de verschillende levensfasen kunnen (of moeten) uitstippelen. Dat betekent dat de vertrouwde sequentiële orde van de

levensfasen afzwakt of zelfs helemaal verdwijnt. Studenten onderbreken hun studie om een paar jaar te werken, werkende mensen onderbreken hun loopbaan voor studie of rust, gepensioneerden gaan weer aan de slag etc. Sommige auteurs leggen de nadruk op het verwateren van de timing van belangrijke gebeurtenissen. Zij zien dat jongvolwassenen het verlaten van het ouderlijke huis uitstellen, alsook het huwelijk en het krijgen van kinderen. Maar niet alleen de timing van de transities is volgens hen veranderd, ook de familieformatie wordt in verschillende landen uitgebreid met een aantal nieuwe vormen zoals cohabitatie, kinderloos blijven, alleen wonen en buitenechtelijk ouderschap. Deze fenomenen worden volgens verschillende auteurs steeds meer aanvaard en toegepast.²⁴⁹

De liberale interpretatie

De auteurs die na 1960 de standaardisering van de levensloop bestuderen, hanteren niet zelden, expliciet of impliciet, het beeld van een laat-negentiende-eeuwse levenscyclus die uitermate strak en eenvormig is (wat hij hoogstwaarschijnlijk nooit is geweest). Daardoor hebben zij de indruk in hun eigen tijd getuige te zijn van een snelle en verregaande destructureering of destandaardisering van de levensloop.²⁵⁰ Volgens de aanhangers van deze destandaardiseringsthese liggen de timing, duur en opeenvolging van de fasen van de levensloop niet langer vast. Zij lopen nu kriskras door elkaar en zijn strikt genomen niet langer fasen van een levenscyclus maar simultaan toegankelijke toestanden waartussen de hedendaagse mens vlot hopt en zapt.

In het verlengde van die interpretatie begint een aantal waarnemers te spreken van een vervanging van de standaardbiografie door een keuzebiografie.²⁵¹ De vaste levensloop, de levenscyclus die vorm gaf aan het leven, houdt volgens deze auteurs op te bestaan. Er resten enkel de individuele wil en preferentie. De centrale elementen in deze nieuwe biografieën zijn, volgens de aanhangers van de these, een toegenomen variatie in het aantal, de timing en de volgorde van levensgebeurtenissen en statuspassages die jongeren meemaken. De fasen worden minder duidelijk, de opeenvolging wordt overhoop gehaald, de binding met de leeftijd wordt losser.²⁵²

Verschillende wetenschappers menen verschillende tekenen van standaardisering te ontwaren: een grotere afwisseling van levensfasen en aanverwante maatschappelijke rollen,²⁵³ minder gestandaardiseerde patronen van relatie- en gezinsvorming,²⁵⁴ grotere diversiteit van de moederschapsleeftijd en, meer in het algemeen, alle levensfasen die los komen van de leeftijd²⁵⁵ en een onvoorspelbare in- en uitstroom van de arbeidsmarkt.²⁵⁶ De leeftijdsfasen kunnen nu door elkaar worden gegooid, een proces dat Du Bois-Reymond omschrijft als de ‘jojoïsering’ van de levensloop.²⁵⁷ Du Bois-Reymond geeft het voorbeeld van een meisje dat de middelbare school afmaakt, vervolgens een jaar als au pair naar Australië gaat, daar een man tegenkomt met wie ze gaat samenwonen, na twee jaar weer terugkomt en in de avonden een diploma hoger onderwijs haalt terwijl ze overdag werkt. Ze woont een tijdje bij haar ouders in, krijgt dan een eigen flatje, leert een nieuwe partner kennen, trouwt, raakt zwanger en stopt met werken maar stopt niet met haar opleiding, het huwelijk loopt stuk, ze wordt een alleenstaande moeder en gaat weer werken, et cetera. Dit meisje doorloopt een zigzagtraject dat in de huidige maatschappij, althans volgens Du Bois-Reymond, doodgewoon en alledaags is. Zij realiseert een hyperindividueel traject.

De term ‘keuzebiografie’ maakt al meteen duidelijk dat het proces van standaardisering niet wordt geïnterpreteerd als een (gedwongen) aanpassing aan gewijzigde omstandigheden, maar als een individuele keuze ten gevolge van een culturele verandering die maakt dat meer mensen meer keuzes willen maken, ook in verband met hun levensloop. Die culturele verandering wordt op verschillende manieren aangeduid: als een toegenomen waardering van ‘zelfactualisatie’, autonomie en vrijheid, als tolerantie voor het non-conventionele, als angst voor onomkeerbare beslissingen en als een drang naar losse engagementen en een open toekomst.²⁵⁸ Een gemeenschappelijk element van die verschillende duidingen is ‘individualisering’, in de betekenis van de toegenomen wil van de mensen om individueel, en los van vastliggende patronen hun keuzes te maken.

De oorzaak van de standaardisering zou, volgens die interpretaties, de opkomst van een welbepaald waardencomplex zijn. Het wordt als dusdanig ook voorgesteld als onderdeel van een meer omvattende maatschappelijke en culturele omslag, door Yankelovich aangeduid als de-institutionalisering,²⁵⁹ door Inglehart als de opkomst van postmaterialistische waarden,²⁶⁰ door

Middendorp, Gadourek, Peeters en Felling als individualisering,²⁶¹ door Beck – nog omvattender en ambitieuzer – als de opkomst van de risicomaatschappij en door Bauman als ‘liquid modernity’.²⁶² In dat laatste schuilt een echo van het *Communistisch Manifest*: ‘alles wat vaste vorm heeft, gaat op in lucht’, dus ook de standaardlevensloop. Met deze interpretatie van het gebeuren zitten we heel dicht bij de maatschappij- en cultuurdiagnose die door Anthony Giddens werd gebruikt als sociologische grondslag van de Derde Weg: een maatschappij waarin de droom van individuele emancipatie zozeer verwezenlijkt is, waarin mensen in de stuurcabine van het eigen leven zitten, ondernemers van hun eigen leven zijn geworden, zodat alles, ook de inrichting van de levensloop, kan worden overgelaten aan de persoonlijke keuze en de daaraan gekoppelde verantwoordelijkheden.

De mythe van extreme flexibilisering en destandaardisering doorgeprikt

De flexibiliseringsbeweging heeft in verschillende landen duidelijke sporen nagelaten in de arbeidswetgeving. Men kan zich echter de vraag stellen of zij ook sociologisch gezien belangrijk is. Heeft zij de wijze van werken nu echt sterk veranderd? De beste bron in dat verband zijn de tijdsbudgetstudies. En daarin blijkt flexibilisering sociologisch meer gerucht dan werkelijkheid te zijn. Breedveld e.a. laten dat goed zien op basis van de tijdsbudgetgegevens van het Nederlandse Sociaal en Cultureel Planbureau.²⁶³ In Vlaanderen kan in het begin van de jaren negentig van de vorige eeuw een toename van deeltijdwerk, tijdelijke contracten, ploegenwerk, avond- en weekendwerk en andere onregelmatige werktijden worden vastgesteld. Het percentage Belgische werkenden waarvan de wekelijkse werktijd aan sterke schommelingen onderhevig is, nam toe van 2,7 procent in 1987 tot 8,6 procent in 1993. Daarna daalde dat percentage weer lichtjes. Dat soort flexibilisering heeft blijkbaar niet doorgezet. Uit tijdsbudgetonderzoek blijkt geen toename van de arbeid op atypische tijden over het laatste decennium.

Ook tijdelijke banen worden beschouwd als een teken van flexibilisering – relatief vaak betreft het jongeren of mensen in overheidsdienst. Uit tijdsbudgetonderzoek blijkt dat 10,6 procent van de Vlamingen in dienst-

verband zo'n baan heeft.²⁶⁴ Volgens een tijdsbudgetonderzoek uit 1988 was dat 9,6 procent.²⁶⁵ Het gaat dus om een relatief kleine groep die in de loop van de jaren negentig niet of nauwelijks toenam.

Een tempogram dat de proportie mensen weergeeft die op elk uur aan het werk zijn, toont aan dat de structuur of verdeling in 2005 nog net dezelfde vorm heeft als in 1980. 's Avonds en 's nachts zijn niet meer mensen aan de slag. Op elk moment van de dag werken wel minder mensen ten gevolge van de individuele werktijdverkorting.

Aanwijzingen voor een verregaande destandaardisering of destructureering van de levensloop komen dikwijls uit kwalitatief onderzoek, waarbij uitzonderingen al snel worden voorgesteld als maatschappelijke trends.²⁶⁶ De stellingen kregen dan ook kritiek uit verschillende hoeken. Zo stellen Klein, Lengerer en Uzelac in een studie waarin westerse landen met elkaar vergeleken worden, dat de daling van het aantal huwelijken niet kan worden opgevat als een destandaardisering van relatievormen.²⁶⁷ De daling in huwelijken wordt immers grotendeels opgevangen door het groter aantal samenwonenden. Wagner en Franzmann vinden geen significante pluralisatie van het familieleven in een vergelijking van Duitse gegevens van 1972 en 1996.²⁶⁸ Dit wordt ook bevestigd door onderzoek van Brüderl en Klein, die stellen dat er wel een kleine toename is van heterogeniteit van 'relatietrajecten', maar niet in die mate dat we kunnen spreken van een cultuurverandering.²⁶⁹

De leeftijd waarop mensen zelfstandig gaan wonen, blijkt niet aan veel variatie onderhevig te zijn als rekening wordt gehouden met een paar algemene sociologische variabelen zoals geslacht en opleidingsniveau.²⁷⁰ De leeftijd waarop verschillende transities – zoals school verlaten, gaan samenwonen, huwen of kinderen krijgen – worden doorlopen, blijft trouwens duidelijk gebonden aan sociale posities en kenmerken zoals geslacht, onderwijsniveau, levensbeschouwelijke overtuiging en sociaaleconomische positie.²⁷¹ Het omkeren van standaardsequenties – eerst kinderen krijgen en dan gaan studeren, of eerst werken en dan naar school – krijgt wel aandacht in de media, maar is statistisch gezien uitzonderlijk.²⁷²

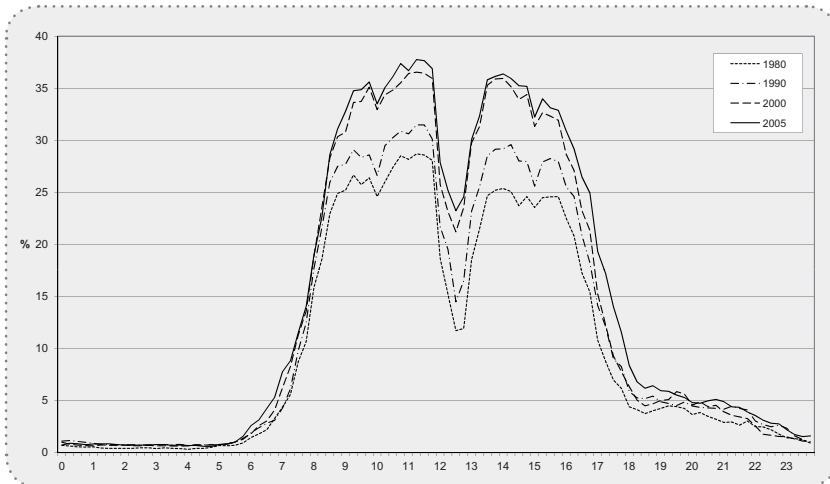
De bovenstaande kritiek is conceptueel of belicht de persistentie van strakke structurering. Er was gedurende lange tijd inderdaad een groot gebrek aan degelijk longitudinaal onderzoek op basis waarvan de trend zelf

beoordeeld kon worden. De paar beschikbare onderzoeken wijzen op de eerder bescheiden mate van destructureering. Zo onderzocht Stevens Amerikaanse censusdata uit onder andere de jaren zestig, zeventig en tachtig. Hij had meer specifiek aandacht voor het verlaten van de school, de toetreding tot de arbeidsmarkt, het verlaten van het ouderlijk huis, het eerste huwelijk, het samenwonen en de geboorte van het eerste kind. Uit zijn analyses blijkt dat de trend van het steeds vroeger doormaken van de overgang van jeugd naar volwassenheid (zoals die is vastgesteld tussen 1880 en 1950), stagneert in de jaren 1980. De volgorde van de transities blijkt niet of nauwelijks veranderd: 'Instead of facing a more uncertain, protracted period of adolescence and early adulthood, the youth of the 1960's and 1970's faced a much stricter and more age-determined passage to adulthood.'²⁷³

FIGUUR 1

Werkenden in Nederland per kwartier op dinsdag (% bevolking v.a. 12 jaar)

Het sterk leeftijdsgebonden onderwijs, de toetreding van de vrouw tot de arbeidsmarkt en de verbeterde sociale zekerheid hebben jongeren bevrijd van barrières die vroeger het proces naar volwassenheid vertraagden.²⁷⁴ Dit zorgt voor de paradoxale vaststelling dat wanneer jongeren meer keuze krijgen, ze ervoor kiezen zich zeer conventioneel te gedragen.²⁷⁵ In de mate

dat er keuzebiografie is, blijkt deze te leiden tot het bevestigen of verstevigen van conventionele patronen. Dat sluit mooi aan bij de vaststelling dat op het vlak van levensloopverwachtingen mensen een duidelijke sequentie van vrij strak getimed levenslooptransities voor ogen hebben.²⁷⁶ De meeste mensen hebben ook een voorkeur voor een vaste loopbaan, en die voorkeur neemt sterk toe vanaf het moment dat ze enige arbeidsmarktervaring hebben opgedaan.²⁷⁷

Men dient ook voor ogen te houden dat er nieuwe standaardiseringen of gelijkschakelingen zijn opgetreden. De Nederlandse sociologe Trudie Knijn onderstreept dat de levensloop van mannen en vrouwen steeds meer op elkaar gaan lijken en steeds meer een gezamenlijke standaardisering doormaken.²⁷⁸ Het zeer grote verschil dat bestond tussen de levensloop van mannen en vrouwen, en dat voortvloeyde uit hun zeer ongelijke deelname aan onderwijs en arbeid, is voor een groot deel verdwenen.

De culturele interpretatie van de vermeende destructureering, die deze toeschrijft aan individualisering, wordt daarenboven geplaagd door een zeer storende begripsverwarring tussen individualisme en individualisering. Het eerste is een isme, een ideologie, een manier om naar de wereld en zichzelf te kijken en daarover te praten. Het individualisme speelt vandaag de dag een grote rol. Veel mensen wensen autonomie en geloven dat zij autonome keuzes maken. De aanwezigheid van dat geloof impliceert echter geenszins individualisering – dat is het maken van individuele, idiosyncratische, op basis van de maatschappelijke positie onvoorspelbare keuzes. De hiervoor beschreven diagnose dat sprake is van een belangrijke maatschappelijke en culturele verandering, verwacht individualisme en individualisering. Heel wat onderzoeksbevindingen wijzen erop dat er weinig of geen individualisering is, in de levensloop al evenmin als in andere maatschappelijke domeinen.

De toepassing van de individualiseringsthese op de politiek (dat kiezers ideologisch wispelturig zijn geworden) is empirisch overtuigend verworpen. Ook smaken, doorgaans beschouwd als iets heel persoonlijks, blijken duidelijke structuren te vertonen die sterk voorspelbaar zijn op basis van algemene sociologische variabelen. Paul de Beer maakte gebruik van de gegevens van het SCP om de Nederlandse bevolking over de periode 1970 tot 2000 te vergelijken en kwam bijvoorbeeld tot de vaststelling dat de sociologische voorspelbaarheid van hun opvattingen was toegenomen, niet

afgenomen.²⁷⁹ We zijn in feite een maatschappij die wordt gekenmerkt door een hoge mate van individualisme en een lage graad van individualisering – dat is een van de grote en pijnlijke culturele problemen van deze tijd. Heel wat onderzoekers hebben de wijze waarop mensen over hun handelen praten – een wijze die sterk getekend is door individualisme – verward met de keuzes die mensen maken en die erg voorspelbaar zijn op basis van hun levensomstandigheden en biografie zoals die met algemene sociologische variabelen worden beschreven. De liberale interpretatie van de verandering van de levensloop als een proces van standaardisering en individualisering dient op basis van die vaststellingen te worden verworpen.

Veranderingen in de levensloop

Wat is er dan wel veranderd in de levensloop? Over de laatste zestig jaar is in de rijke landen de gemiddelde levensverwachting bij geboorte enorm gestegen.²⁸⁰ Dat heeft het basisgegeven van de levensloop, de levensduur, veranderd. Die ontwikkeling impliceert ook dat de culturele betekenis van 'leeftijd', van 'oud' en 'jong' zijn, veranderd is. De ouderen worden zienderogen jonger. De inrichting van de levensloop kan bezwaarlijk onveranderd blijven in het licht van die gegevens. We leven nu bijna twee van de levens die in de industriële maatschappij in een standaardlevensloop werden gegoten.

Een belangrijk aspect van de industriële tijdsorde was de verdeling van de taken tussen man en vrouw. Het temporele regime van de industriële samenleving steunde in feite op enerzijds de vaste tijden, anderzijds de huisvrouw. Deze laatste vervulde een bufferfunctie. Ten gevolge van haar beschikbaarheid en grote flexibiliteit kon de huisvrouw de botsingen en spanningen tussen de tijdsordes van de fabriek, de school, de winkels en het gezin opvangen.²⁸¹ Die verschillende tijdsordes hoefden niet netjes op elkaar te worden afgestemd. De huisvrouw was er om de schokken op te vangen en het de buitenshuis werkende leden van het gezin gemakkelijker te maken.

De groei van het tweeverdienersgezin leidt tot het verdwijnen van de bufferfunctie van de huisvrouw en dient te worden beschouwd als de tweede grote verandering die een nieuwe organisatie van de levensloop in gang zet. De voormalige genderspecifieke takenspecialisatie heeft plaatsgemaakt voor

een takencombinatie waarin mannen en vrouwen arbeid en verzorgend werk combineren, met dien verstande dat vrouwen nog steeds het leeuwendeel van het verzorgende werk voor hun rekening nemen. Omdat de organisatie van het maatschappelijk leven nog steeds in belangrijke mate is afgestemd op een gedifferentieerde taakverdeling, confronteert dit nieuwe gegeven het gezin met problemen van tijdsordening en stress. Des te meer omdat de periode van gezamenlijke aanwezigheid op de arbeidsmarkt van man en vrouw samenvalt met een periode die we kunnen bestempelen als de 'drukke leeftijd', de 'busy age' of het 'spitsuur van het leven'.²⁸² In deze periode moeten beide partners hun loopbaan uitbouwen, hun werk combineren met ouderschap, met het kopen en onderhouden van een woning, met een actief vrijetijdspatroon, met de opvoeding van de kinderen et cetera.

TABEL 1
Evolutie van de gemiddelde levensverwachting in Nederland

	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2010
Mannen	70,29	71,39	70,81	72,48	73,84	75,54	78,77
Vrouwen	72,58	75,30	76,50	79,19	80,11	80,58	82,72
Totaal	71,44	73,35	73,66	75,84	76,96	78,06	80,75

Bron: CBS StatLine

Het toegenomen risico op conflicten bij het coördineren van de verschillende activiteiten resulteert in hogere niveaus van stress en in het kanaliseren van vrouwen naar banen met vaste, voorspelbare en relatief korte uren en daarom ook beperkte loopbaanperspectieven en een lagere beloning. Die ontwikkeling genereert daarom ook een grote vraag naar nieuwe vormen van tijdsordening, naar tijdssoevereiniteit, naar de versoepeling van de bestaande tijdstructuren en naar een expansie van de (persoonlijke) diensteneconomie. De spanningen worden ook opgevangen door een laag kindertal en een onvervulde kinderwens. Samen met de immigratie draagt dit bij tot een snel veranderende samenstelling van de bevolking, al duidelijk merkbaar in de samenstelling van de schoolbevolkingen.

De groei van het tweeverdienerschap ging gepaard met een daling van de

individuele werktijden, van 50 à 60 uur per week in de jaren vijftig naar 35 à 40 uur vandaag. Dat betekent wel dat het modale gezin een halve eeuw geleden 50 à 60 uur investeerde in het werken tegen bezoldiging en tegenwoordig 70 à 80 uur. Het is niet absurd de werklust te bekijken per gezin (of huishouden) en niet per individu. De werktijd per gezin is met ongeveer 20 procent toegenomen. Dat, samen met de coördinatieproblemen waarvoor het tweeverdienersgezin staat, oefent druk uit in de richting van werktijdverkorting, een laag kindertal, voorzieningen voor kinderopvang, deeltijdwerk, flexibiliteit voor de werknemer, loopbaanonderbreking, vroege arbeidsmarktexit enzovoort. Die ontwikkelingen en voorzieningen hebben de organisatie van de levensloop al veranderd, hoewel niet altijd op een gewenste manier (denk bijvoorbeeld aan onvervulde kindereisen) en zeker niet op een geïntegreerde wijze waarbij de verschillende veranderingen onderling op elkaar werden afgestemd, laat staan allemaal doelbewust gericht waren op het verhogen van de levenskwaliteit.

De verlenging van de levensduur werd eigenlijk niet opgevangen. Dat zal binnen afzienbare tijd waarschijnlijk worden beschouwd als een van de grote mankementen van het beleid in de tweede helft van de twintigste eeuw. Ik schets hier de ontwikkeling op basis van Belgische data, waar de wijze waarop met de verlenging van de levensduur werd omgegaan waarschijnlijk negatiever uitpakt dan in Nederland.

Samen met de verlenging van de levensduur was er, paradoxaal genoeg, de verjonging of vervroeging van de feitelijke pensioenleeftijd of definitieve arbeidsmarktexit. In 1950 lag de feitelijke pensioneringsleeftijd (de definitieve exit uit de arbeidsmarkt) in België voor mannen naar schatting bij 65 jaar (een paar maanden hoger dan de gemiddelde levensverwachting), in 2000 lag hij bij 58 jaar (nagenoeg 22 jaar lager dan de gemiddelde levensverwachting). We leven steeds langer, maar gaan steeds vroeger met pensioen. Het is bovenal deze vaststelling die recent de aandacht op de levensloop heeft gevestigd. De levensloopproblematiek, twintig jaar geleden nog een schromelijk verwaarloosd sociologisch thema, is inmiddels uitgegroeid tot een druk besproken maatschappelijk probleem, maar met een zeer enge focus op mensen langer aan het werk houden. De OESO bijvoorbeeld begon de levensloopproblematiek vanaf 2000 centraal te stellen, maar in de eerste plaats als een probleem van vroege pensionering en dus van verkeerde leeftijdsnormen.²⁸³

Langer studeren en vroeger de arbeidsmarkt verlaten heeft niet enkel

financieringsproblemen voor de sociale zekerheid tot gevolg, maar veroorzaakt ook de al gesignaleerde samengeperste loopbaan en dus de drukke, overladen leeftijd die zich situeert tussen de leeftijd van 26 en 50 jaar. Als men voor België alle schattingen en beschikbare informatie samenlegt als stukjes van een moeilijke puzzel, blijkt dat over de laatste halve eeuw de levensduur verlengd werd met ongeveer zestien jaar en tegelijkertijd de actieve levensfase werd ingekort met acht à tien jaar. Het is voorlopig nog niet duidelijk of dit heeft bijdragen tot het welzijn van mensen of dat het daarentegen problemen van vereenzaming en maatschappelijk ongenoegen heeft aangezwengeld.

Alternatieven

De geformuleerde problematiek heeft tot nog toe vooral geleid tot plannen om langer te werken en de pensioenleeftijd te verhogen. Zo'n beleid, waarbij langer werken wordt gestimuleerd en vroeger stoppen ontmoedigd, lijkt me onvermijdelijk, maar zo'n enge focus gaat tevens voorbij aan een groot aantal problemen van de absurde levensloop die we hebben laten groeien. Daarenboven is het een negatieve benadering – iedereen moet een wat zwaarder gewicht torsen om de problemen op te lossen. Juist populistische partijen verzetten zich dan ook tegen aanpassingen van de pensioenleeftijd. Het oplossen van problemen door mensen, vooral 'gewone mensen', bovenop een al niet gemakkelijk leven nog zwaardere lasten te laten torsen, kan ook niet meteen als een frisse, creatieve, wervende aanpak worden beschouwd. En precies dat laatste is nodig in een vernieuwde sociaal-democratische benadering van de levensloop. Deze moet ook verder gaan dan het geheel van de voorzieningen die ten gevolge van de groei van het tweeverdienschap zijn gegroeid om gezin en werk te verzoenen. Deze zijn uitermate belangrijk; zij verdienen verder te worden ontwikkeld, maar er komt geen beleidsvernieuwing uit voort. Om dat laatste te verwezenlijken moet naar invalshoeken worden gezocht, naar wegen waarlangs de problematiek mogelijk anderszins opgelost kan worden.

Daarbij dient zich meteen een probleem van afbakening aan. De levensloop is een heel breed begrip. Uiteindelijk kunnen alle levenssferen en alle levenslooptransities eronder worden verzameld. Om er een politiek thema

van te maken is afbakening noodzakelijk. Drie thema's lijken mij van belang voor een levenslooppolitiek:

1. de verdeling van lusten en lasten over de levensloop;
2. de ondersteuning bij levenslooptransities;
3. de mogelijkheid een levensloopperspectief te ontwikkelen en te verwezenlijken: iedereen heeft recht op een mate van levensloopzekerheid.

Die drie thema's moeten worden bekeken in het licht van sociaal-democratische basiswaarden. Vooral twee waarden lijken mij in dit verband belangrijk: gelijkheid en vrijheid.

INVALSHOEK 1: De samengeperste loopbaan zou moeten worden ontvouwd om de drukke leeftijd – het spitsuur van het leven – te ontlasten. Beleidsmatig wordt de levensloop beschouwd als iets wat stapsgewijs wordt uitgebouwd. Men zou ook een actuair model kunnen hanteren waarbij men ervan uitgaat dat iedereen vanaf een bepaalde leeftijd (bijvoorbeeld de leerplichtleeftijd) nog de gemiddelde levensduur zal leven. Van die levensduur kan dan worden gesteld dat een bepaalde proportie moet worden besteed aan werk of zoeken naar werk en een complementaire proportie kan worden besteed aan pensioen of studie. De individuele rechten op pensioen, studietoelage, werkloosheidsvergoeding enzovoort kunnen in zo'n perspectief worden uitgewerkt. Mensen zouden de keuze kunnen krijgen tussen het eenmalig opnemen van de studieduur, het verdelen daarvan over het leven of het converteren ervan in pensioen. De pensioenleeftijd kan op deze wijze, binnen bepaalde perken, worden verdeeld over de levensloop als loopbaanonderbrekingen die kunnen worden besteed hoe de persoon dat wil (zonder noodzakelijk een verantwoording te hebben in termen van ouderschap of leerervaring).

Zo'n aanpak kan ook het gelijkheidsstreven dienen omdat iedereen gelijke kansen krijgt op studieduur, loopbaanduur en duur van de postactieve fase. Het zou ook de kans verhogen dat mensen die bij de initiële opleiding niet het gewenste diploma hebben behaald, dat later in loop van het leven alsnog doen. Het vergroot bovendien de kans dat mensen een leven kunnen plannen met twee opeenvolgende loopbanen, wat gegeven de verlenging van de levensduur, de onvermijdelijke verlenging van de loopbaanduur en de aard van een aantal beroepen, een noodzaak zal worden. Zo'n actuair levensloopmodel zal mensen op een andere manier over de levensloop helpen

nadenken, en hen bij het begin van de loopbaan verschillende sequentiële loopbanen helpen plannen.

INVALSHOEK 2: 'Agism' – leeftijdsdiscriminatie – moet streng bestreden worden omdat het absoluut strijdig is met onze principes (zie ook invalshoek 3). Het is bovendien een zeer kostbaar vooroordeel, omdat oudere werknemers hierdoor gemakkelijker worden afgestoten en langdurig of blijvend werkloos raken. De strijd tegen leeftijdsdiscriminatie moet niet alleen de vorm aannemen van een algemene strijd tegen vooroordelen, maar moet ook institutioneel worden ondersteund. Door het bestraffen van discriminatie op basis van leeftijd, maar ook door positieve institutionele maatregelen die het denken van mensen kunnen veranderen. Bijvoorbeeld het afschaffen (of verhogen) van de verplichte pensioenleeftijd – stoppen met werken is een recht, geen plicht. Maar ook door stelsels te ontwerpen die het in dienst nemen van oudere werknemers goedkoper maken en hun beloning dichterbij die van jonge werknemers brengen.

INVALSHOEK 3: De tijdsordening van de industriële periode steunde sterk op vaste tijden en die vaste tijden werden gebonden aan de (chronologische) leeftijd, dat is de kalendertijd verstreken sinds de geboorte. We hebben die reglementering in hoge mate behouden. Voor heel veel levenslooptransities steunt ze op de aanname dat die leeftijd een heel goede voorspeller is van de bekwaamheid om de transitie door te maken (bekwaam worden om auto te rijden, te stemmen, te huwen) of de ingenomen positie te blijven innemen (aan de slag blijven en niet met pensioen gaan). We weten natuurlijk dat de relatie tussen de chronologische leeftijd en die bekwaamheid niet perfect is; de sociale en psychologische leeftijd en chronologische leeftijd correleren niet volledig. Uiteraard bestaat ook de mogelijkheid een aantal bekwaamheden te testen, maar aan zo'n stap zijn veel mogelijke nadelen verbonden. Mensen worden nu al meer geëvalueerd en gevisiteerd en beoordeeld dan hun lief is en dan wenselijk is in een samenleving die belang hecht aan beroepseer. Leeftijdsgrenzen vervangen door individuele evaluaties zal die tendens nog versterken. Het afschaffen van leeftijdsgrenzen kan een doos van Pandora openen; toch moet deze discussie, althans voor een aantal transities, worden gevoerd. Het lijkt evident allereerst de verplichte pensioenleeftijd aan een heel kritische evaluatie te onderwerpen.

INVALSHOEK 4: Heel wat belangrijke transitieën kunnen, zeker voor sociaal zwakke groepen, beter begeleid worden: de eerste schooljaren, belangrijke onderwijskeuzes, de overgang van school tot de arbeidsmarkt, werkloosheid, het toeleiden naar nieuw werk, herintreding tot de arbeidsmarkt na langdurige ziekte, pensionering, echtscheiding. . . Er bestaan tal van voorzieningen voor transitiebegeleiding, maar deze verdienen de volle aandacht van de sociaal-democratie om ze zo goed mogelijk te laten werken, juist omdat ze bijzonder belangrijk zijn voor de sociaal zwakke groepen. Met keuzes moet voorzichtig worden omgesprongen. In onderwijsloopbanen waarin veel gekozen moet worden tussen opties en richtingen, doen leerlingen met een bescheiden sociale achtergrond het slechter.

INVALSHOEK 5: Gezien de druk op de duur van de loopbaan en de behoefte aan activering verdient het einde van de loopbaan bijzondere aandacht. Er zijn al verschillende pogingen ondernomen om dit einde minder abrupt te maken: het gebruik van stelsels van tijdskrediet, in deeltijd werken, taakaanpassing, maar deze blijken niet altijd de verwachtingen in te lossen. Loopbaanonderbreking fungeert nu net zozeer als een oplossing voor mensen die arbeidsmoe zijn, als voor een transitie naar het einde van de loopbaan. In een aantal loopbanen moet arbeidsmoeheid vroeger worden bestreden door een verandering van beroepsloopbaan mogelijk te maken (zie invalshoek 4).

INVALSHOEK 6: Het is heel belangrijk dat mensen zich een levensperspectief kunnen vormen, en dat ze in enige mate ook de zekerheid hebben dat dit perspectief gerealiseerd kan worden. Daarin schuilt een groot deel van de weerstand tegen het verhogen van de pensioenleeftijd. Mensen zijn niet onredelijk, ze beseffen best dat er langer gewerkt moet worden, maar het veranderen van een levensplan dat men al enkele jaren koestert, is heel moeilijk en pijnlijk. Precies op dit punt overlapt de politiek van de levensloop heel sterk met die van veiligheid en zekerheid.

Het zou natuurlijk wel mooi zijn meer inzicht te hebben in de belangrijke levenswensen van de mensen, de mate waarin die worden gefrustreerd en de omstandigheden waaronder zij kunnen worden verwezenlijkt. Dit is dan ook precies de zoektocht waar Monika Sie Dhian Ho en haar collega's mee bezig zijn geweest, door in het kader van het Van waarde-project diepte-interviews te houden met mensen in het land over hun zorgen en dromen, en

over de manier waarop ze problemen oplossen waar ze tegenaan lopen. De uitkomsten van dit en soortgelijk onderzoek zouden een aanknopingspunt kunnen zijn voor een politiek van het levenslopperspectief. Zo'n politiek is nodig. De sociaal-democratie moet weer duidelijk maken dat zij voor iedereen, op elke leeftijd, een perspectief biedt dat voldoende zekerheid geeft, zodat iedereen zich ook voldoende vrij en zelfverzekerd kan voelen om iets van het leven te maken.

24

Sociale veerkracht als vangnet

PIETER HILHORST

Meneer Dilshad zit al zeven jaar in de bijstand. Zijn Nederlands is goed, maar hij heeft een stevig accent. Hij is inmiddels begin vijftig. Zijn kansen op de arbeidsmarkt zijn niet bijster groot. In de documentaire *Sta me bij* van Suzanne Raes en Monique Leesterhuis over de sociale dienst in Zutphen is te zien dat meneer Dilshad de eerste jaren dat hij bijstand ontving vooral met rust gelaten is.²⁸⁴ Een nieuwe consulente legt zich er niet bij neer. Meneer Dilshad moet naar de werkvoorziening. ‘Een plek voor mongolen’, noemt meneer Dilshad dat. Hij doet er niks anders dan doosjes vouwen.

Meneer Dilshad heeft zo de twee uitersten van de sociale dienst leren kennen. De lakse uitkeringsfabriek en het strenge trajectencircus. Van beide is hij niet veel beter geworden. Uiteindelijk komt hij zelf met een alternatief. Kan hij niet aan het werk in de supermarkt van zijn zoon? Het lukt. Eerst mag hij er stage lopen met behoud van uitkering, daarna gaat hij er aan de slag via een reïntegratiebureau. Hij vindt het heerlijk.

Het verhaal van meneer Dilshad is typerend voor een hardnekkige blinde vlek bij de overheid. Iedereen weet dat mensen vaak via informele netwerken aan een baan komen, maar om meneer Dilshad aan het werk te helpen wordt geen beroep gedaan op zijn sociale netwerk. Ik heb eens meegelopen bij een sociale dienst in Amsterdam. Nooit werd aan cliënten gevraagd wie ze kenden, die hen aan een baan kon helpen. Een cliënt werd eerder op een sollicitatietraining gezet dan dat hem werd gevraagd wie hem kon helpen bij een goede sollicitatiebrief. Impliciet gaat de sociale dienst ervan uit dat hun cliënten geen bruikbaar netwerk hebben. Maar zoals het voorbeeld van meneer Dilshad laat zien, kun je je daar behoorlijk in vergissen.

Het zou daarom goed zijn als cliënten van de sociale dienst standaard iemand uit hun netwerk meenemen waarvan ze denken dat die hen het beste aan een baan kan helpen. Het is een kleine verandering in de werkwijze, maar wel een met grote gevolgen voor de taakopvatting van de sociale

dienst. De keuze is nu niet meer: iemand helpen of hem wijzen op zijn eigen verantwoordelijkheid. Er is een derde mogelijkheid. Het netwerk van een cliënt stimuleren en in staat stellen om hem te helpen. De keuze is niet alleen tussen mensen in de watten leggen en zelfredzaamheid eisen; je kunt ook investeren in sociale veerkracht, in het vermogen van sociale netwerken om tegenslagen op te vangen.

Een nieuwe invulling van solidariteit

Voor de meeste mensen is sociale veerkracht zo vanzelfsprekend dat ze dit niet als aparte waarde benoemen. Ouders die kunnen werken omdat een opa of oma helpt bij de opvang van de kinderen of omdat ze afspraken hebben met andere ouders om de zorg te delen. Mensen die bij vrienden aankloppen voor een kleine lening. Jongeren die via de kennissen van hun ouders een kamer bemachtigen. Vrienden die helpen bij een verhuizing. Mensen die werk van elkaar overnemen als de planning in het honderd loopt. Kinderen die tijdelijk bij familie logeren als het thuis niet gaat. Ouderen die thuis kunnen wonen omdat ze, als er iets mis gaat, met één druk op de knop van een koord om hun nek de burens kunnen alarmeren. Het zijn allemaal voorbeelden van mensen die het redden dankzij hun sociale netwerk.

In het algemeen geldt dat de kwaliteit van het leven toeneemt met de kracht van het sociale netwerk. De Amerikaanse politicoloog Robert Putnam heeft hier veel onderzoek naar gedaan.²⁸⁵ Hij spreekt niet over sociale veerkracht, maar over sociaal kapitaal. Zijn bevindingen zijn verbluffend. Op de meest onverwachte maatschappelijke terreinen blijkt sociaal kapitaal een positieve bijdrage te leveren. Mensen met veel sociaal kapitaal zijn welvarender, gezonder, gelukkiger en leven langer. Sociaal kapitaal is echter een statische term. Het is de individuele toegang tot netwerken. Van sociale veerkracht is sprake wanneer die netwerken in beweging komen. Sociale veerkracht is het mobiliseren van sociaal kapitaal.

De politieke relevantie van sociale veerkracht is groot, zeker in deze tijd van bezuinigingen. Sociale veerkracht geeft een nieuwe invulling aan solidariteit. De meest basale definitie van solidariteit is dat mensen zich verantwoordelijk voelen voor elkaars lot. Wie pech heeft in het leven, wordt

niet aan zijn eigen lot overgelaten. Maar door de groei van de verzorgingsstaat is deze solidariteit steeds meer uitbesteed aan de staat. Wie pech heeft, ontvangt een compensatie van de overheid. Dat kan een financiële uitkering zijn, zorg in natura, een persoonsgebonden budget of extra begeleiding.

De neoliberale kritiek op deze verzorgingsstaat is dat hij calculerend gedrag uitlokt, mensen afhankelijk maakt en onbetaalbaar is. De laatste jaren worden daarom veel collectieve arrangementen afgeschaft of uitgehouden. Daarbij wordt stevast een beroep gedaan op eigen verantwoordelijkheid. Maar in de praktijk komt dat beroep op eigen verantwoordelijkheid vaak neer op: zoek het zelf maar uit. Het is privatisering van de pech.²⁸⁶ Wie niet bij machte is om de eigen verantwoordelijkheid waar te maken, moet maar op de blaren zitten. Het denken in termen van sociale veerkracht biedt een alternatief. Mensen die het in hun eentje niet redden, lukt dat vaak wel als ze hun sociale netwerk weten te mobiliseren.

Nu zullen ook conservatieven en marktliberalen dit belang van sociale netwerken zonder meer onderschrijven. Maar zij zien geen rol voor de overheid in het mobiliseren van sociale netwerken. Zij beschouwen de overheid alleen als een sta-in-de-weg voor de sociale veerkracht van een gemeenschap. De gedachte is dat mensen een beroep kunnen doen op de verzorgingsstaat, ze geen beroep meer doen op elkaar. Zij geloven dat het verkleinen van de overheid vanzelf leidt tot een vergroting van de sociale veerkracht. Maar zo simpel is het niet.

Vormen van sociale veerkracht

Een schoolvoorbeeld van het mobiliseren van sociale veerkracht zijn de Eigen Kracht-conferenties. Bij een Eigen Kracht-conferentie krijgen ontspoorde gezinnen de kans om met behulp van familieleden, burens en vrienden hun leven weer op de rails te krijgen. Het gaat daarbij vaak om gezinnen met uiteenlopende problemen. Het zoontje van negen is onaan-spreekbaar en vernielzuchtig. De dochter van elf is depressief en de zoon van veertien is al in aanraking gekomen met justitie. Vader en moeder zijn overspannen. Er zijn schulden. De gezinsleden zijn overduidelijk niet in staat om hun leven op orde te krijgen. En dus is al snel het idee dat er

professionele hulp nodig is. In zo'n probleemgezin lopen hulpverleners de deur plat. Het uitgangspunt van de Eigen Kracht-conferenties is dat het heil niet wordt verwacht van de professionele hulpverlening, maar van het sociale netwerk van het gezin. Er wordt een bijeenkomst georganiseerd met alle hulptroepen. Bij zo'n conferentie komen gemiddeld vijftien familieleden, burens en vrienden. Met elkaar benoemen ze de problemen van het gezin en bedenken oplossingen.

Een oom komt elke week langs om de rekeningen door te nemen. Een buurman gaat helpen bij het huiswerk. De kinderen gaan om het weekend logeren bij de grootouders om de ouders te ontzien. De burens slaan alarm als ze het idee hebben dat moeder haar medicijnen tegen psychoses niet meer inneemt. Volgens Rob van Pagée, de grote voorvechter in Nederland van de Eigen Kracht-conferenties, worden op een conferentie gemiddeld achttien afspraken gemaakt. Vier van de vijf afspraken worden uitgevoerd door het netwerk van het gezin. De andere afspraken hebben betrekking op professionele hulp. De zoon moet bijvoorbeeld op een anti-agressie cursus. Het bijzondere aan de aanpak van de Eigen Kracht-conferenties is dat het probleemgezin zelf de regie heeft. De Eigen Kracht-conferenties vallen te typeren als niet-wederkerige hulp in kleine kring. Het netwerk ondersteunt het gezin, maar het probleemgezin ondersteunt niet het netwerk.

Bij andere voorbeelden van sociale veerkracht is juist wel sprake van wederkerigheid. Een goed voorbeeld daarvan is het Broodfonds. Veel zelfstandigen zonder personeel zijn niet verzekerd tegen ziekte en arbeidsongeschiktheid. Het afsluiten van een particuliere verzekering is voor veel van hen domweg te duur. Biba Schoenmaker en André Jonkers bedachten daarom een alternatief voor de verzekeringsmaatschappijen: het Broodfonds.

Het Broodfonds is een soort coöperatie. De aangesloten zzp'ers helpen elkaar als een van de aangesloten leden door ziekte geen inkomsten ontvangt. Ze spreken onderling af hoeveel inkomensondersteuning iemand krijgt, namelijk 750 euro, 1.000 euro of 1.500 euro per maand. Daarvoor betalen alle leden elke maand een vaste bijdrage, respectievelijk 33,50 euro, 45 euro of 67,50 euro. Het bijzondere aan deze betalingen is dat ze niet in een algemene pot verdwijnen, maar op een eigen rekening komen te staan. Maar de leden staan het Broodfonds wel toe om in geval van ziekte van een van de (andere) leden, geld van deze rekening af te schrijven.

Als een lid van het Broodfonds uit het fonds stapt, kan hij vrij beschikken over de opgebouwde reserve. Het eerste Broodfonds loopt nu zo'n vijf jaar en er zijn 43 leden bij aangesloten. Gegeven de enorme groei van het aantal zzp'ers heeft het concept ongekende potentie. Het is een kleinschalig alternatief voor zowel de sociale als de particuliere verzekeringen. Juist door de kleinschaligheid is er ook sociale controle. Wie fraudeert, belazert niet een anonieme overheidsinstantie of even onbekende belastingbetalers, maar tientallen mensen met bekende gezichten. De onderlinge afhankelijkheid is ook een aansporing om elkaar te helpen bij het herstel. Het Broodfonds is een voorbeeld van wederkerige hulp in kleine kring.

Sociale veerkracht hoeft niet beperkt te blijven tot de kleine kring. Het is ook mogelijk om een veel grotere kring te mobiliseren. Moderne communicatiemethoden zijn daarvoor heel geschikt. In Tilburg is de politie jaren geleden al begonnen met sms-alerts. De politie doet daarin oproepen aan burgers om de ogen open te houden. Het animo onder burgers om daaraan mee te doen is groot. Het is het principe van de ogen van de kudde. Met honderden ogen worden gevaren sneller waargenomen. Ook het AMBER-Alert werkt volgens dit principe. Zo werd oktober 2010 de zevenjarige Kaylee Geertsma vermist. Er ging een AMBER Alert uit en ze werd levend teruggevonden. Het is een mooi voorbeeld van sociale veerkracht.

De website Verbeterdebuurt.nl probeert ook burgers de ogen en oren van de kudde te laten zijn. Burgers kunnen op de website problemen in hun eigen buurt melden. Op de kaart van hun buurt verschijnt dan een rode punaise met de beschrijving van het probleem. Als de overheid het probleem heeft opgelost, verandert de rode punaise in een groene vlag. Burgers kunnen ook eigen oplossingen aandragen voor problemen in hun buurt. In deze voorbeelden gaat het om niet-wederkerige hulp in grote kring.

Tot slot is het ook mogelijk om in grote kring netwerken te mobiliseren op basis van eigen belang. Zo is in Venlo-Noord een mooie manier bedacht om vandalisme terug te dringen. Daarbij wordt gebruikgemaakt van informele netwerken in de buurt. De gemeente heeft berekend hoeveel geld zij kwijt is aan vandalisme. Dat geld wordt begin van het jaar in een pot gestort. Elke schade in de wijk wordt uit die pot betaald. Op verschillende plekken in de wijk is te zien hoeveel geld er nog in de pot zit. Van het geld dat aan het einde van het jaar overblijft, mogen jongeren uit de wijk iets leuks

doen. Naar een pretpark bijvoorbeeld. Het is een aansporing tot sociale controle. Want iemand die een steen door de ruit van een bushokje gooit is nu niet een stoere vent, maar een sukkel die zijn maten een pleziertje door de neus boort.

Sociale veerkracht is een vorm van burgerparticipatie, maar niet elke vorm van burgerparticipatie mobiliseert ook de sociale veerkracht. Bij klassieke inspraak maken burgers hun wensen kenbaar. Het is vervolgens aan de overheid om met die wensen aan de slag te gaan. Burgers helpen zo om betere plannen te maken, maar spelen niet noodzakelijkerwijs een rol bij de uitvoering van die plannen. Van het mobiliseren van sociale veerkracht is sprake als burgers eigenhandig sociale doelen dichterbij brengen.

Een andere manier van hulp organiseren

Een Broodfonds, Eigen Kracht-conferenties, het vandaliseproject in Venlo en het sms-alert zijn stuk voor stuk initiatieven die veel sympathie opleveren. Toch zijn het uitzonderingen. De vraag is hoe dat komt. In een recent essay voor de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling hebben Nico de Boer en Jos van der Lans een pleidooi gehouden voor Burgerkracht.²⁸⁷ Het is een begrip dat verwant is aan sociale veerkracht. Ook zij zien het belang van de sociale netwerken van burgers. De Boer en Van der Lans analyseren ook haarscherp hoe het komt dat de overheid er maar slecht in slaagt om die sociale netwerken te mobiliseren. In hun essay gaan zij vooral in op het welzijnswerk. Zij constateren dat er sprake is van een vreemde paradox. Aan de ene kant wordt al jaren gesproken over het centraal stellen van de cliënt, maar aan de andere kant zijn instellingen in zichzelf gekeerd en weten zich geen raad met burgerkracht. Dat klinkt tegenstrijdig, want de cliënt is toch de burger?

De Boer en Van der Lans geven drie oorzaken voor deze paradox. Allereerst constateren zij dat Nederland een hoge graad heeft van institutionele ontferming. Er is volgens hen geen land met zoveel mensen die op enig manier ondersteund worden door de overheid. Er is geen land waar zoveel mensen cliënt zijn van de geestelijke gezondheidszorg, een uitkeringsinstelling of de reclassering. Geen land waar zo veel mensen een

indicatie hebben voor extra zorg, waar zoveel kinderen met een rugzakje naar school gaan of onder toezicht staan van jeugdzorg. De collectieve verantwoordelijkheid voor tegenslagen is zeer groot. De verzorgingsstaat is daarom omvangrijk.

De tweede oorzaak is de professionalisering van de instellingen die tezamen die omvangrijke verzorgingsstaat vormen. In de jaren zestig van de vorige eeuw werkten bij de kinderbescherming zeventuizend vrijwilligers en tweehonderdvijftig professionele krachten. Met het verhogen van de eisen van de hulpverlening zijn ook de vrijwilligers verdwenen. Professionalisering gaat bovendien gepaard met specialisatie. Zo gaan professionals zich richten op afzonderlijke doelgroepen of op afgebakende maatschappelijke problemen. De verzorgingsstaat wordt daarom erg veelvormig.

De derde oorzaak is de verzakelijking van de verzorgingsstaat. Dit is gepaard gegaan met de opkomst van New Public Management. De instellingen van de verzorgingsstaat worden daarbij aangestuurd als bedrijven. Ze hebben cliënten en producten. De politiek fungeert daarbij als opdrachtgever. Die bepaalt wat er moet worden geleverd. De instellingen zijn de opdrachtnemer. Zij bepalen hoe de gevraagde producten worden geleverd. De instellingen moeten daarbij creatief zijn en ondernemerschap tonen. Dit betekent ook dat die instellingen risico's lopen. Om die risico's te kunnen dragen is er een fusiegolf op gang gekomen. De verzakelijking van de verzorgingsstaat is zo een stimulans geweest voor grootschalige organisaties. Tegelijkertijd nam het belang van de verantwoording van de publieke middelen toe. Dat heeft de bureaucrativering van die instellingen versterkt. Zo ontstaan grootschalige bureaucratische instellingen.

Een omvangrijke, veelvormige en verzakelijkte verzorgingsstaat is slecht in staat om sociale veerkracht te mobiliseren. Dat valt pijnlijk te illustreren aan de hand van probleemgezinnen. Bij een probleemgezin lopen verschillende hulpverleners de deur plat. Dat is een direct gevolg van de omvangrijke, veelvormige en verzakelijkte verzorgingsstaat. Om de eigen activiteiten te kunnen beheersen en controleren wordt de maatschappelijke werkelijkheid in behapbare delen onderverdeeld. Voor elk probleem is er een apart loket met eigen dienstverlening. Er is iemand die zich richt op de schulden. Er is iemand van leerplicht die kijkt naar het verzuim van de kinderen. Er is iemand van het Advies- en Meldpunt Kindermishandeling

die kijkt naar de veiligheid van de kinderen. Er is iemand van de sociale dienst die zich bezighoudt met werk. Er is iemand van de reclassering die zich bezighoudt met een kind dat in aanraking is gekomen met justitie. Elke professional richt zich op zijn eigen taak die gekoppeld is aan een of enkele leden van het gezin. Het resultaat is een monster van Frankenstein, zoals voormalig wethouder Lodewijk Asscher het heeft getypeerd. Het is niet verwonderlijk dat het mobiliseren van de sociale veerkracht in deze wirwar niet lukt.

De organisatie van de overheid belemmert dus het mobiliseren van sociale veerkracht. Om ruimte te maken voor sociale veerkracht moet de hele overheid op de schop. De huidige financiering van sociale ondersteuning pakt funest uit. Als elke professional op basis van een andere regeling en uit een andere bron geld ontvangt, is het logisch dat er verkokering ontstaat. Er zijn wel allerlei initiatieven genomen om die verkokering te doorbreken. Zo wordt er enorm gehamerd op ketensamenwerking. Maar dat woord zegt het al. Het is gericht op een goede samenwerking tussen organisaties. Als dan ook nog eens het sociale netwerk van de cliënt erbij moet worden gehaald, lijkt het hek helemaal van de dam. Het aanstellen van één gezinscoach of één sociale huisarts gaat al meer de goede richting op. Maar helaas is zo iemand in de praktijk meer bezig met de samenwerking tussen verschillende instanties voor elkaar te krijgen, dan met het mobiliseren van het sociale netwerk van de cliënt.

Het mobiliseren van de sociale veerkracht vergt ook een andere professionaliteit. Het doel moet niet zijn om zelf hulp te bieden, maar anderen in staat te stellen om de benodigde bijstand te bieden. Op de korte termijn kost dat extra tijd. Als de consultant van meneer Dilshad ook mensen uit zijn sociale netwerk moet gaan optrommelen kost dat meer tijd dan meneer Dilshad een traject aanbieden. Die investering betaalt zich op termijn uit, maar veel professionals hebben domweg de tijd niet om het zo aan te pakken. Bovendien gaat het mobiliseren van sociale veerkracht altijd gepaard met het gedeeltelijk overdragen van de zeggenschap. Bij een Eigen Kracht-conferentie wordt de regie uit handen gegeven. Het gezin bepaalt samen met de hulptroepen wat het probleem is en hoe het opgelost kan worden. Voor professionals is dit niet gemakkelijk. Waarom zouden amateurs iets beter doen dan een professional?

De derde verandering die noodzakelijk is om daadwerkelijk de sociale veerkracht te kunnen mobiliseren is de wijze waarop verantwoording moet worden afgelegd over de eigen activiteiten. Als meneer Dilshad op een traject wordt gezet, zal geen enkele consultant ter verantwoording worden geroepen als meneer Dilshad na afloop van dat traject geen baan heeft. Gaat er bij een onorthodoxe oplossing iets mis, dan krijgt de betrokken consultant op zijn kop. Stel bijvoorbeeld dat de supermarkt van de zoon veel meer omzet en winst draait dan is verteld en meneer Dilshad evenveel doet als een gewone medewerker. Dan is het niet te verkopen dat meneer Dilshad nog werkt met behoud van een deel van zijn uitkering. Dan zou op kosten van de gemeenschap de winst van een particulier worden opgeschroefd. Dat komt in de buurt van fraude. Een risicomijdende consultant zal dan eerder nee zeggen tegen de oplossing uit het netwerk van de cliënt.

Maar het is niet alleen het risicomijdende gedrag van medewerkers dat het mobiliseren van de sociale veerkracht in de weg zit. Veel organisaties worden niet afgerekend op de opbrengst van hun interventies, maar op de interventies zelf. Als er afgebakende producten worden geleverd kan dit gemakkelijk. Zoveel huisbezoeken, zoveel klanten op een traject gezet, zoveel controles uitgevoerd. Maar hoe moeten de afspraken en de initiatieven vanuit het netwerk van de organisatie dan worden gescoord? Het mobiliseren van sociale veerkracht vergt eigenlijk een totaal andere economie van de publieke sector. Een economie die niet meer gebaseerd is op het compenseren van individuele tekorten, maar op het faciliteren van netwerken en gemeenschappen om hun eigen problemen op te lossen. Het voert echter te ver om hier deze totaal andere financiering van de publieke sector uit te werken.

Als veel overheidsoptreden de sociale veerkracht ondermijnt, kan ook de conclusie worden getrokken dat de overheid zich dan maar zoveel mogelijk moet terugtrekken. Liberalen en conservatieven zijn geneigd om die conclusie te trekken. Als de overheid zijn bemoeienis staakt, nemen de netwerken en de gemeenschappen om de betrokken individuen de zorg wel over. Het is een naïeve en gevaarlijke veronderstelling. Als alle hulpverleners het probleemgezin zouden verlaten, komt het achtergelaten gezin niet spontaan op het idee om een Eigen Kracht-conferentie te organiseren. Laat staan dat ze over de hulpbronnen beschikken om zo'n idee tot een succes te maken. Vaak

moeten gezinnen zelf ook worden overtuigd van de kracht van hun eigen netwerk. En meneer Dilshad kan alleen bij zijn zoon aan de slag omdat de overheid een soort loonkostensubsidie geeft.

Het is wel zaak om kritisch te zijn op regelingen die de sociale veerkracht ondermijnen. Neem het voorbeeld van een vrouw die door een samenspel van problemen met haar twee kinderen op straat dreigt te komen te staan. Haar ouders zijn bereid om haar tijdelijk onderdak te verschaffen. De ouders hebben echter een uitkering en de dochter heeft een bescheiden inkomen. Als er voor de bepaling van de uitkering naar het gezinsinkomen wordt gekeken, verliezen de ouders dus hun uitkering vanwege hun behulpzaamheid. En dus zal de dochter eerder een beroep doen op een publieke voorziening dan op haar ouders. Het Broodfonds heeft ook last van zulke perverse prikkels. Als een zzp'er een arbeidsongeschiktheidsverzekering afsluit, mag hij die aftrekken voor de belasting. Een bijdrage aan het Broodfonds is niet aftrekbaar. Dat lijkt logisch. Het geld wordt immers alleen op een andere eigen rekening gestort. Maar de facto is het een verzekeringspremie voor een kleinschalig coöperatief. Het zou beter zijn als de bijdrage net als particuliere verzekeringspremie wel aftrekbaar is. (Het betekent wel dat er belasting moet worden betaald op het moment dat iemand uit het Broodfonds stapt en de eigen reserve meeneemt.)

In alle voorbeelden die nu aan bod zijn gekomen is het beroep op het sociale netwerk vrijblijvend. De overheid stimuleert het, faciliteert het, maar stelt het niet verplicht. In sommige gevallen zou zo'n verplichtende aanpak echter wel op zijn plaats zijn. Bijvoorbeeld als het gaat om de reclassering van gedetineerden. Sinds enige tijd is het mogelijk om voorwaarden te stellen aan de voorlopige invrijheidstelling.

We weten heel goed dat de kans dat iemand recidiveert sterk afhangt van de sociale inbedding van een ex-gedetineerde. Waarom wordt er dan geen beroep gedaan op zijn sociale netwerk? Organiseer een Eigen Kracht-bijeenkomst waarin de gedetineerde met zijn netwerk een plan bedenkt om te voorkomen dat hij weer de fout in gaat. Het opstellen van zo'n plan kan zelfs een voorwaarde zijn voor de vroegtijdige invrijheidsstelling. Deze aanpak is natuurlijk niet voor alle gedetineerden geschikt. Maar dat onderscheid kunnen rechters maken.

Minder vaste rechten en plichten

Kiezen voor het versterken van sociale veerkracht vergt ook een mentale omwenteling bij de burgers. Het consumentisme moet overboord. De burger is geen klant meer die klaagt bij de overheid en dan op zijn grillige wensen bediend wenst te worden. De burger is medeproducent van de samenleving. Hij moet met behulp van zijn bondgenoten zijn lot in eigen hand nemen. Samen met een aantal anderen heb ik dat streven onlangs de Wikistad genoemd.²⁸⁸ Het is een verwijzing naar Wikipedia. Zoals dat een encyclopedie is waaraan iedereen een bijdrage kan leveren, zo moet een Wikistad, een stad zijn waar mensen zelf de problemen aanpakken en oplossen en waarbij de overheid zich dienstbaar opstelt ten opzichte van dit vermogen van mensen. Wij hebben ons toen gericht op de stad Amsterdam. Maar het versterken van de sociale veerkracht kan overal. We kunnen ook streven naar een Wikiland.

Op dit moment wordt de verhouding tussen de overheid en de burger geregeld in termen van individuele rechten en plichten. Voor sociale netwerken is in dit schema geen plaats. Het verschil kan goed duidelijk worden gemaakt aan de hand van het verschil tussen de toekenningen op basis van de Algemene wet bijzondere ziektekosten en op basis van de Wet maatschappelijke ondersteuning. In de eerste wettelijke regeling wordt niet naar het netwerk van het individu gekeken. Een indicatieorgaan bepaalt op basis van individuele kenmerken op hoeveel zorg iemand recht heeft. De Wet maatschappelijke ondersteuning denkt wel in termen van sociale veerkracht. Van het individu wordt verwacht dat die eerst steun zoekt bij het eigen netwerk. Maar in zo'n regeling is niet altijd duidelijk waar de burger recht op heeft. Toch past het in een streven naar sociale veerkracht om meer regelingen te organiseren zoals de wmo is geregeld. Dat zou ook een oplossing zijn voor de ongekende groei van de persoonsgebonden budgetten. Op dit moment kan iedereen die een indicatie krijgt voor zorg uit de AWBZ een beroep doen op een PGB. Het betekent dat iemand die de zorg in eigen hand wil nemen, eerst een hele procedure door moet om zijn individuele tekortkomingen te bewijzen. Pas als iemand een PGB heeft, kan iemand zijn eigen plan opstellen. Waarom wordt dat niet omgedraaid? Laat iemand bedenken hoe hij het leven met een handicap met behulp van zijn sociale netwerk denkt te organiseren

en wat hij daarvan van de overheid nodig heeft. Vaak zullen deze plannen goedkoper zijn dan het persoonsgebonden budget. Maar als mensen eerst een budget krijgen, zijn ze natuurlijk gek om het niet helemaal op te maken.

Denken in termen van sociale veerkracht betekent niet dat de burger zijn rechten verliest. Het is wel een aansporing om een juridische strijd voor te zijn. Neem een conflict in de buurt over geluidsoverlast van een café. Om de omwonenden te beschermen heeft de overheid regels opgesteld. De ondernemers voelen zich daardoor beklemd. Als een conflict escaleert, zal een burger steeds luider van de overheid handhaving van de regels proberen af te dwingen en de ondernemer zal via bezwaar en beroepsprocedures proberen om zich aan de regels te onttrekken. Maar er is ook een alternatieve werkwijze mogelijk die veel meer gebruikmaakt van sociale veerkracht. Waarom worden ondernemer en omwonenden niet gestimuleerd om onderling afspraken te maken over de omvang van het terras, de openingstijden en de wijze waarop geluidsoverlast wordt beheerd? Als zij onderling tot overeenstemming komen, verstrekt de overheid een vergunning conform de afspraken. Komen ze niet tot overeenstemming, dan worden de strikte algemene regels gehanteerd.

Denken in termen van sociale veerkracht vergt een mentale verandering van de burger. Het mobiliseren van het eigen netwerk is namelijk niet makkelijk. Mensen vragen vaak liever hulp van de overheid dan van vrienden of familie. Het eerste voelt als het claimen van een recht, het tweede als het bedelen om een gunst. Een samenleving waarin het gewoon wordt om een beroep op anderen te doen, ontstaat dan ook niet vanzelf.

Gelijkheid, vrijheid en broederschap

Hoe meer van mensen wordt verwacht dat zij hun netwerk mobiliseren om hun lot in eigen handen te nemen, hoe groter het effect van de ongelijkheid in het sociale kapitaal tussen mensen. De een heeft een veel krachtiger netwerk dan een ander. Als de overheid meer vertrouwt op sociale veerkracht kan dat de ongelijkheid vergroten. Het is ook vaak de eerste reactie van mensen op het idee van sociale veerkracht: 'En wat nu als mensen geen netwerk hebben?' Het is een terechte vraag. Er zijn mensen die nauwelijks hulpbronnen heb-

ben. Dat maakt hen juist zo kwetsbaar. Maar er is ook vaak sprake van een onderschatting van het sociale netwerk van mensen. Als aan hulpverleners wordt gevraagd of een gezin geschikt is voor een Eigen Kracht-conferentie wordt er vrijwel altijd in eerste instantie 'nee' gezegd.²⁸⁹ Het gezin is niet voor niks in de problemen gekomen. Ze schatten in dat het gezin hooguit een paar mensen zal kunnen mobiliseren. Maar als het aan het gezin zelf wordt gevraagd, noemen zij veel meer mensen die zouden kunnen helpen.

Maar zelfs als iemand geen netwerk heeft, betekent dit nog niet dat de overheid de zorg dan maar naar zich toe moet trekken. Als iemand zich meldt bij de sociale dienst en hij kan niemand uit zijn eigen netwerk meenemen, dan kan de sociale dienst hem in contact brengen met een vrijwillige mentor die zich om hem wil bekommeren. Zo'n mentor kan iemand uit zijn isolement halen. De afgelopen jaren zijn er op allerlei terreinen maatjesprojecten opgezet. Het aantal mensen dat zich als mentor opgaf, overtrof vaak het aantal mensen dat een mentor wilde. Er is sprake van een altruïsmeoverschot, zoals Evelien Tonkens het zo mooi omschreef.²⁹⁰ Zulke maatjesprojecten kunnen de verschillen in sociaal kapitaal temperen.

Denken in termen van sociale veerkracht levert nog een andere ongelijkheid op. Het betekent dat mensen die met dezelfde tegenslag worden geconfronteerd niet dezelfde behandeling krijgen. Voor de overheid is een gelijke behandeling van gelijke gevallen belangrijk, maar voor de sociale netwerken van individuen niet. Het betekent dat de ene werkloze beter wordt geholpen dan de andere. Bij deze ongelijkheid moeten wel een paar kanttekeningen worden gemaakt. Ook in de huidige overheidsbureaucratie worden burgers met een gelijk probleem niet gelijk behandeld. De overheid is zo ingewikkeld dat mensen met veel bureaucratische vaardigheden beter worden bediend dan anderen. Veel mensen krijgen daardoor niet waar ze recht op hebben. Het streven om gelijke mensen gelijk te behandelen kan ook tot een angst voor precedentwerking leiden. Hierdoor krijgen mensen soms niet de beste hulp uit angst dat dan anderen dan ook recht zouden hebben op die hulp.

Het denken in termen van sociale veerkracht kan in sommige gevallen de ongelijkheid zelfs temperen. In de logica van de Wet maatschappelijke ondersteuning moeten mensen eerst kijken of de benodigde ondersteuning in het eigen netwerk kan worden gevonden. Dat betekent dat mensen met

veel sociaal kapitaal minder aanspraak kunnen maken op de overheid. Als houders van een persoonsgebonden budget eerst zelf een eigen plan moeten maken, zal ook blijken dat de plannen van mensen met veel sociaal kapitaal goedkoper zijn dan de plannen van mensen met minder sociaal kapitaal.

Sociale veerkracht heeft niet alleen gevolgen voor gelijkheid als ideaal, maar ook voor vrijheid. Als burgers meer zijn aangewezen op medeburgers voor het opvangen van tegenslagen, is dat dan een vergroting of een verkleining van hun vrijheid? Wie vrijheid definieert als autonomie, als onafhankelijkheid, zal in pleidooien voor sociale veerkracht snel een terugkeer zien naar oude afhankelijkheidsrelaties. Dat gevaar is ook niet denkbeeldig. In traditionele gemeenschappen is vaak sprake van grote bereidheid om elkaar bij te staan, maar de prijs die daarvoor moet worden betaald is conformisme. Conformisme aan knellende normen en verboden. Niet elk sociaal netwerk draagt bij aan empowerment.

Maar bij sociale veerkracht zal veel vaker een beroep worden gedaan op lichte dan op zware gemeenschappen. Van een beknellend conformisme is dan minder sprake. De keuze is bovendien niet tussen onafhankelijkheid en aangewezen zijn op anderen. Mensen die ondersteuning krijgen van de staat zijn ook afhankelijk. Ze moeten zich voegen naar de regels van de bureaucratie. Het is maar de vraag welke vorm van afhankelijkheid de vrijheid het meest beknot. De ondersteuning van staatswege is onpersoonlijk. Persoonlijke voorkeuren spelen geen rol bij het opeisen van een recht. Dat levert een zekere vrijheid op om te doen wat je wil. Maar overheidsbureaucratieën hebben weer meer moeite om recht te doen aan de persoonlijke omstandigheden. Om het gechargeerd te zeggen: wie wordt behandeld als een nummer voelt zich niet vrij, die voelt zich verlaten. Overheidsbureaucratieën zijn ook niet snel geneigd om iets extra's te doen. De angst voor precedentwerking veroorzaakt een nivellering naar beneden.

De ondersteuning door informele netwerken is niet regelgebonden. Dat betekent dat je nergens zeker van kan zijn, maar ook dat je verrast kunt worden. Vrienden en familieleden zijn waarschijnlijk flexibeler dan regelgebonden ambtenaren. Het zou dus kunnen zijn dat met hen makkelijker tot gezamenlijke afspraken gekomen kan worden dan met hulpverleners of ambtenaren. Dat helpt mensen om meer greep te krijgen op hun leven. Sociale veerkracht draagt daarom bij aan empowerment.

Als de overheid vaker probeert om de sociale veerkracht te mobiliseren zullen burgers ervaren dat er vaker een beroep op hen wordt gedaan. Dat verandert de verhouding tot de medeburgers. Die moderne vorm van broederschap is niet alleen maar positief. Er zijn nu al veel mantelzorgers overbelast. Willen mensen wel klaarstaan voor hun medeburgers? Zijn mensen daar in onze geïndividualiseerde samenleving wel toe bereid? Garanties bestaan niet. Maar hoe nader iemand is, hoe groter de bereidheid om iets voor een ander over te hebben. Het is makkelijker om iets te doen voor een vriend of een familielid dan voor een vreemde. De keuze is ook niet of je iets voor een ander doet, of niks doet. Iedereen draagt mede de zorg voor een ander. Dat doen we door belasting te betalen. Maar door onze solidariteit uit te besteden aan de staat, zien we niet wie we helpen. Als de overheid daarentegen probeert om de sociale veerkracht van een samenleving te mobiliseren, wordt solidariteit weer een daad en geen afgedwongen gift. Dat kan de legitimiteit van de solidariteit versterken.

Conclusie

Hoe meer mensen onderling kunnen oplossen, hoe minder ze een beroep hoeven te doen op de overheid. Zeker in tijden van begrotingstekorten is de kans daarom groot dat een verhaal over sociale veerkracht om de verkeerde redenen bijval krijgt. Kijk naar het Verenigd Koninkrijk. De 'rode' conservatief Philip Blond heeft een krachtig pleidooi gehouden voor een *Big Society*. Tegenover het geloof in de overheid en de almacht van het individu plaatst hij de kracht van gemeenschappen. Zijn verhalen hebben een warm onthaal gekregen bij de conservatieve regering. Vooral omdat het een nobele rechtvaardiging was voor bezuinigingen.

Maar wie sociale veerkracht gebruikt als alibi voor bezuinigingen heeft het concept niet begrepen. Het is geen middel om een probleem van de overheid op te lossen. De logica moet niet zijn dat alles wat de overheid niet meer kan waarmaken mensen nu maar zelf moeten oplossen. Het doel is niet dat de overheidsfinanciën op orde komen of overheidsinterventies effectiever maken. Het doel is dat mensen meer greep krijgen op hun eigen leven doordat hun eigen netwerk tegenslagen op kan vangen.

Het streven naar het versterken en mobiliseren van sociale veerkracht biedt geen nieuwe maatschappelijke blauwdruk, maar het is wel een denkraam dat tal van nieuwe kansen schept om solidariteit op een andere manier vorm te geven. Als het gewoon wordt dat mensen zich verbinden en dat ze van hun netwerk gebruikmaken, zijn we tot grootse prestaties in staat. Dat is de les van meneer Dilshad en zijn zoon.

25

Een stresstest voor de Europese verzorgingsstaat

ANTON HEMERIJCK

De nasleep van de wereldwijde financiële crisis van 2008 betekent een stress-test voor de verzorgingsstaat. Wat begon als een financiële crisis is door een opeenvolging van ingrijpende naschokken in een drietal jaren omgeslagen in een crisis van de Europese democratie. Eerst was er de acute financiële crisis in 2008, gevolgd door de economische recessie in 2009, die op haar beurt een fiscale crisis in de overheidsfinanciën inluide in 2010, gevolgd door een acute monetaire crisis van de euro in 2011. In het afgelopen jaar is de fiscale crisis in de kleinere economieën van Griekenland, Ierland en Portugal overgeslagen naar de grotere economieën van Spanje en Italië, die met de huidige omvang van beschikbare reddingsfondsen van de Europese Unie (EU) en het Internationaal Monetair Fonds (IMF) niet te redden zijn. Om de laatste loot aan de stam van naschokken het hoofd te bieden zijn een sterke Europese democratie en een slagvaardige Europese Unie nodig. Dat is wat nu ontbreekt. Europese regeringsleiders slagen er niet in een gemeenschappelijk probleem aan te pakken met een gemeenschappelijke strategie. Een politieke institutie die daarin faalt en niet verder komt dan halfbakken oplossingen, verliest snel legitimiteit en biedt steeds meer ruimte voor populisme. Een diepe economische depressie, zoals in de jaren dertig, is niet langer ondenkbaar.

De sociale gevolgen van de crisis op lange termijn zijn draconisch. De aanzienlijke groei van de werkgelegenheid in de gehele EU, tot stand gebracht door intelligente sociale hervormingen in de afgelopen decennia, is in één klap weggevaagd. Omvangrijke stijgingen van begrotingstekorten en de staatsschulden, noodzakelijk om een reële economische *meltdown* te voorkomen, hebben beleidsmakers sindsdien gedwongen om te bezuinigen op sociale voorzieningen, pensioenen, de gezondheidszorg en het onderwijs. Meest verbijsterend aan de nasleep van de kredietcrisis van 2008 is dat terwijl opiniepeilingen grote steun voor de

verzorgingsstaat blijven laten zien, de meest vurige pleitbezorger – de Europese sociaal-democratie – politiek het meest te lijden heeft gehad. De angsten van de lagere en middenklasse gaan hand in hand met een grotere electorale onthouding en groeiende steun voor populistische anti-EU-partijen. De door de crisis ingegeven noodzakelijke versterking van Europese *economic governance* laat een gevaarlijk politiek vacuüm achter in het hart van het Europese eenwordingsproject (Scharpf 1999; 2011), aangezien de binnenlandse steun voor Europese oplossingen op een historisch dieptepunt is beland.

De drie fasen van crisismanagement

In de afgelopen vier jaar hebben de verzorgingsstaten van de Europese Unie drie fasen van crisismanagement doorlopen. In de onmiddellijke nasleep van het faillissement van Lehman Brothers in de herfst van 2008 werd de eerste golf van crisismanagement geïnspireerd door een terugkeer van anticyclisch keynesiaans crisismanagement, in antwoord op een zware liquiditeitsdruk en een scherpe daling van de mondiale vraag. Publieke autoriteiten handelden snel: nationale regeringen en centrale banken door financiële instellingen te ondersteunen, de Europese Centrale Bank (ECB) door middel van het ruimschoots verstrekken van voldoende liquiditeit en de Europese Commissie door het flexibel omgaan met de concurrentierichtlijnen en stimuleringsmaatregelen en noodgrepen. Tussen 2008 en 2010 reageerden veel EU-lidstaten op de crisis door uitbreiding van deeltijd-ww, training en activering, regionaal arbeidsmarktbeleid en latere pensionering – redelijk in overeenstemming met de zogeheten ‘sociale investeringsagenda’ die bekendheid kreeg in de tien jaar voorafgaand aan de financiële crisis (Esping-Andersen et al. 2002).

De combinatie van de automatische stabilisatoren van de sociale verzekeringen, lage rente en fiscale stimulansen droeg bij aan het stabiliseren van de vraag in Europa’s meest genereuze Scandinavische en continentale verzorgingsstaten. Veel banen zijn tot nu toe gered door daadkrachtig beleid. In Duitsland, waar het bbp met 6 procent daalde, was het verlies aan werkgelegenheid tot het tweede kwartaal van 2009 marginaal. De productie

van auto's daalde met 27 procent, terwijl de werkgelegenheid slechts met 2,5 procent daalde in dezelfde periode.

Dit is misschien de eerste les uit de financiële crisis van het kapitalisme van de eenentwintigste eeuw: de meest ambitieuze, genereuze en actieve verzorgingsstaten, met een grote publieke sector gericht op investeringen in menselijk kapitaal en gezinnen, presteren in de Grote Recessie beduidend beter dan hun Angelsaksische concurrenten in Groot-Brittannië, Ierland en de Verenigde Staten. Een beleidsfocus op behoud van werkgelegenheid en investeren in menselijk kapitaal laat nog een andere belangrijke leerervaring zien: vervroegde uittreding, de grote verleiding in de jaren tachtig en negentig, is echt verleden tijd.

So far, so good. Maar toch voelde het terra incognita van de hyperactieve anticyclische keynesiaanse overheid onecht en ongemakkelijk. Na december 2009 kwam er een tweede golf, gebaseerd op een meer vertrouwde, conservatievere probleemdefinitie van de economische crisis als een fiscale crisis van de staat. Deze fase werd gemarkeerd door de Griekse schulden crisis binnen de eurozone. Nadat de overheid was gedwongen om banken te redden met geld van de belastingbetaler, werd de nieuwe diagnose van de crisis: falende overheden. In de schaduw van de dreigende fiscale crisis van de staat hebben niet alleen landen zoals Griekenland, Ierland, Portugal en Spanje, maar ook Frankrijk en Italië stevige bezuinigingen en sociale hervormingen doorgevoerd, waaronder deregulering van de arbeidsmarkt, bezuinigingen op ambtenarensalarissen, bevroering van pensioenen, stijging van de pensioengerechtigde leeftijd en de versoering van sociale overdrachten en diensten. Deze pensioen- en arbeidsmarkthervormingen waren in de meeste landen van Noordwest-Europa, verspreid over de afgelopen twee decennia, in geleidelijke stappen doorgevoerd, veelal uitonderhandeld tussen de sociale partners, en natuurlijk onder minder draconische economische omstandigheden. Voorafgaand aan de financiële crisis werd de flexibilisering van de arbeidsmarkt, uitbreiding van kinderopvang voor werkende jonge ouders en pensioenhervormingen, met als expliciet doel het vergroten van werkgelegenheid in veel landen in Zuid-Europa, met uitzondering van Spanje, in de kiem gesmoord door de erfenis van cliëntelisme en patronagesystemen en zeer inefficiënte bureaucratieën. De regering-Zapatero

heeft nog oprecht getracht om sociale investeringen zoveel mogelijk te sparen in haar bezuinigingsprogramma. Ook de nieuwe Ierse regering blijft zich inzetten voor activering.

Nergens in Europa, met uitzondering van het Verenigd Koninkrijk van Cameron, werd bezuinigingsbeleid vormgegeven op basis van de misplaatste neoliberale gedachte dat een ambitieus sociaal beleid een passieve afhankelijkheidscultuur van publieke profiteurs bevordert. De Scandinavische landen volhardden in hun toewijding aan investeren in menselijk kapitaal en actieve sociale dienstverlening aan jonge gezinnen. Ook Duitsland is in deze richting opgeschoven, maar met een sterk afgeslankt vangnet en minder gerichte steun voor een actief arbeidsmarktbeleid voor kwetsbare groepen. Verrassend is dat Nederland, dat in de jaren negentig als eerste continentale verzorgingsstaat opschoof in de richting van sociaal investeren, nu snijdt in gezinsondersteuning en kinderbijslag en desinvesteert in onderwijs. Ondertussen werden de passieve sociale zekerheid en strikte arbeidsmarktregulering ontzien door de liberaal-conservatieve regering-Rutte I op voorspraak van de rechtspopulistische Partij voor de Vrijheid (pvv).

Rond 2011 ging de gehele Europese Unie een derde, zeer kritieke fase in van crisismanagement. Met de dreiging van een Grieks bankroet sloeg de fiscale crisis van de staat in een periode van minder dan een halfjaar om in een crisis van de Europese eenheidsmunt. Door falend Europees beleid, gekenmerkt door te laat en te karig ingrijpen, grote onenigheid tussen de politieke leiders van lidstaten van de EU, tussen de Franse en Duitse regering, en in het bijzonder tussen bondskanselier Angela Merkel en de ECB en de Europese Commissie, kon het zomaar gebeuren dat een stevige crisis in een voor de eurozone – in macro-economisch opzicht – verwaarloosbaar kleine economie als Griekenland, de gehele Europese economie in een diepe depressie kon storten, en daarmee de wereldeconomie in het kielzog. En ook in 2012 heeft de eurocrisis geleid tot een reële economische terugval. Nationalistische reflexen in Europa zorgen voor grote politieke onzekerheid en economische volatiliteit op de kapitaalmarkten.

De kracht van de naschokken

Het liberaliseren en dereguleren van mondiale financiële markten, lankmoedig monetair beleid in de vs, onevenwichtige handelsstromen, besparingen in Duitsland en China tegenover groeiende publieke en private schuldenlasten elders in de wereld, groeiende mondiale inkomensongelijkheid, zwakke Amerikaanse sociale bescherming, en de cognitieve bijziendheid van de zittende generatie van neoklassieke economen; al deze factoren vormden de achtergrond voor een onhoudbaar groeimodel dat berustte op schuldfinanciering en overconsumptie. Wat de nasleep van de val van Wall Street in 2008 zo ongemakkelijk maakte voor beleidsmakers, is dat zij gedwongen werden om bijna onmiddellijk te reageren op een cascade van zich snel ontvouwende economische, sociale en politieke naschokken van de financiële crisis. De kracht van deze naschokken en hun ongewisse interactie-effecten brengen niet alleen het economisch herstel in gevaar, maar veranderen ook telkens weer de opties en mogelijkheden, soms van de ene op de andere dag, aan beleidskeuzes die de nationale regeringen en supranationale instellingen tot hun beschikking hebben. Ik onderscheid hier twee complexen van de vele naschokken van de financiële crisis. Het eerste complex van naschokken betreft de draconische gevolgen voor essentiële onderdelen van de verzorgingsstaat.

Werkloosheid

Het gaat allereerst om de werkloosheid die werd veroorzaakt door de ernstige recessie in 2009. Werkloosheid volgt de curve van een recessie vaak met enige vertraging. De crisis heeft vooral de kwetsbaarheid van laaggeschoolden duidelijk gemaakt. Meest zorgelijk is de toenemende jeugdwerkloosheid: in Letland, Italië, Griekenland, Zweden, Estland, Hongarije, Litouwen, Frankrijk, Ierland en België bedraagt de jeugdwerkloosheid meer dan 20 procent, en in Spanje is deze zelfs meer dan 40 procent.

TABEL 1
(Jeugd)werkloosheid, 2010

	Werkloosheid	Werkloosheid (% jonger dan 25 jaar)
EU-27	9,7	21,1
België	8,3	22,4
Denemarken	7,4	13,8
Duitsland	7,1	9,9
Estland	16,9	32,9
Ierland	13,7	27,8
Finland	8,4	21,4
Frankrijk	9,8	23,7
Griekenland	12,6	32,9
Hongarije	11,2	26,6
Italië	8,4	27,8
Letland	18,7	34,5
Litouwen	17,8	35,1
Luxemburg	4,5	15,6
Nederland	4,5	8,7
Oostenrijk	4,4	8,8
Polen	9,6	23,7
Portugal	12	27,7
Slovenië	7,3	14,7
Slowakije	14,4	33,6
Spanje	20,1	41,6
Tsjechië	7,3	18,3
Verenigd Koninkrijk	7,8	19,6
Zweden	8,4	25,2

Bron: Eurostat

Pensioenregelingen

Een volgende naschok betreft de pensioenregelingen, die ook al voor de crisis barsten begonnen te vertonen vanwege de vergrijzing van de bevolking. Omslagstelsels hebben verliezen geleden op financiering en bijdragen, als gevolg van het effect van de werkgelegenheids crisis, terwijl gefinancierde systemen gevoeliger zijn voor de scherpe daling van aandelenmarkten, die een negatieve invloed hebben op de waarde van activa van pensioenfondsen. De scherpe daling op de aandelenmarkten heeft het vermogen van de pensioenfondsen danig aangetast. Het gevolg: collectieve pensioenvoorzieningen komen in gevaar. Private pensioenarrangementen, gebaseerd op beleggingen en onroerend goed, is eenzelfde lot beschoren. Deze problemen worden acuter nu de babyboomgeneratie de pensioengerechtigde leeftijd bereikt en een zware druk zal gaan leggen op de AOW. Een pijnlijke combinatie van lagere uitkeringen en hogere premies is onvermijdelijk wanneer de forse stijging van de oude-dag-afhankelijkheidsratio's niet gepaard gaan met maatregelen om langer werken te bevorderen.

Fiscale crisis

Daarna dreigt er een fiscale crisis voor de overheid. De noodzakelijke reddingsoperaties om de klap van de crisis op te vangen trekken een zware wissel op de toekomst. Het overeind houden van banken en het uitvaardigen van stimuleringsmaatregelen zijn kostbare exercities die langdurig zullen drukken op de overheidsbegroting. Hier komen stijgende uitgaven voor sociale uitkeringen in combinatie met teruglopende belastinginkomsten bij. Een probleem dat nog eens versterkt wordt door de pensioen- en werkloosheidsproblematiek. Deze vragen om meer overheidsuitgaven terwijl belastinginkomsten juist verminderen. De resulterende hogere overheids-schuld maakt begrotingsconsolidatie noodzakelijk en vereist pijnlijke bezuinigingen. Aangezien sociale uitkeringen en diensten, waaronder de zorg en het onderwijs, samen meer dan 50 procent van de overheidsuitgaven vormen, betekent dit dat bezuinigingen op de overheidsuitgaven voor een belangrijk deel moeten komen van bezuinigingen op sociale voorzieningen.

Lage groei

Hier komt de reële verwachting van een langere periode van lage groei nog bij. De crisis heeft de belangrijkste stimuli voor groei van de afgelopen jaren – consumptie en kredietverlening – stevig ingesnoerd. Een brandende vraag is welke groeimotor de plaats kan innemen naast onstuimige groei in de opkomende economieën China, Brazilië en India. Wat is de eenentwintigste-eeuwse pendant van de uitvinding van elektriciteit, de auto en andere duurzame consumptiegoederen? In 2000 kon de ICT-revolutie stagnatie voorkomen, maar een vergelijkbare miraculeuze groeimotor is vooralsnog niet voorhanden. Groene technologie is weliswaar een geschikte kandidaat maar deze industrie zal alleen gedijen met grote investeringen. Het vermogen daartoe, vanwege het verzwakte kredietsysteem en de grote private en publieke schuldenlast, is precies wat nu ontbreekt. De omvang van de systemische schuld, de som van private en publieke schuldenlast, gaat zeer waarschijnlijk het herstel van de huidige crisis in de ontwikkelde economieën vertragen. De eurocrisis roept het beeld op van Japans ‘verloren decennium’ na de crisis van begin jaren negentig. Zonder twijfel zal op een gegeven moment de recessie gaan wijken. Maar voordat dit gebeurt zullen de Europese verzorgingsstaten geconfronteerd worden met langetermijnveranderingen in de samenleving waar vóór de crisis mogelijk niet adequaat op is ingespeeld, zoals de vergrijzing van de bevolking, de onvolledige revolutie van de rol van vrouwen en gezinsstructuren, en de daarmee samenhangende verschuivingen van arbeidsaanbod en -vraag op het gebied van de zorg.

Het tweede complex van naschokken heeft betrekking op de crisis van de euro – met mogelijk mondiale gevolgen – en in het kielzog daarvan een nieuwe bankencrisis. Medio 2010 vormden de Griekse staatsschuldcrisis en de Ierse bancaire crisis de opmaat tot de vijfde naschok van een monetaire crisis die een bedreiging vormt voor de levensvatbaarheid van de euro op de lange termijn. Omdat de besmetting zich medio 2011 verspreidde naar Spanje en Italië worden de beschikbare reddingsfondsen haastig, maar vooral te laat en te karig, vergroot door de leiders in de eurozone, terwijl de ECB vervolgens gedwongen wordt belaagde staatsobligaties op te kopen.

Tegen het einde van 2009 werd steeds duidelijker dat de nasleep van de

wereldwijde financiële crisis een veel serieuzere ‘stresstest’ vormde voor de Europese verzorgingsstaten dan in eerste instantie werd gedacht. De optelsom van dure reddingsoperaties, belastingverlagingen, stijgende sociale uitgaven, lagere inkomsten uit sociale premies en andere stimuleringsmaatregelen hebben de staatskas bijkans drooggelegd, en daarmee de inzet voor sociale hervormingen verhoogd. In veel landen steeg de overheidsschuld aanzienlijk.

De stresstest voor Europa

In 2011 transformeerde de fiscale crisis van de Europese staat met alarmerende snelheid in een existentiële monetaire crisis van de twaalf jaar oude munt. De snelle besmetting van de Griekse staatsschuldcrisis naar Ierland en Portugal, en vervolgens naar twee grotere economieën in de eurozone, Spanje en Italië, stelde de Europese beleidsmakers voor een nieuwe en politiek uitdagende naschok. In oktober 2010 stemde de Europese Raad in met de introductie van het zogenaamde Europese Stabiliteitsmechanisme (ESM), een permanent fonds waartoe ieder land met problemen zich na 2013 – wanneer de tijdelijke, voor speciale omstandigheden opgerichte Europese Financiële Stabiliteitsfaciliteit (EFSF) eindigt – voor steun kon wenden. Op aandringen van de Duitse regering werd een compromis bereikt om particuliere banken een aandeel te laten hebben in de kosten van het ESM door middel van zogenaamde *haircuts*.

In plaats van dat dit de markt kalmeerde, schoot de rente op obligaties voor Ierland, Portugal en Spanje door het plafond. Eind november moest Ierland zijn toevlucht zoeken bij het noodfonds EFSF en brachten Portugal en Spanje hun bezuinigingsambities omhoog en naar voren. In maart 2011 diende de Portugese socialistische minderheidsregering onder leiding van José Socrates haar ontslag in, omdat de meest recente economische hervormingsmaatregelen niet genoeg steun kregen in het parlement. De financieringskosten stegen sterk en de ratingbureaus declasseerden Portugals schuld. In april wendde de interim-regering van Socrates zich met tegenzin tot de EFSF voor financiële steun. Nu er drie kleine economieën aan het infuus lagen, werden in de zomer van 2011 de financiële markten

steeds bezorgder dat de grotere economieën van Spanje en Italië, en zelfs Frankrijk, de tweede economie van de eurozone, in de gevarenzone van de Europese staatsschuldencrisis kwamen. Het voortbestaan van de euro werd in twijfel getrokken.

Eind 2010 besloot de Europese Raad tot een belangrijk initiatief: de oprichting van een zogenaamd Europees Semester, waarin de nationale regeringen aan de hand van een strikt tijdschema verplicht zijn om hun begroting te laten beoordelen door hun *peers* en de Europese Commissie – te beginnen in januari 2011. Het Europees Semester had de potentie om te zorgen voor meer verplichtende coördinatie van economisch beleid met enige synchronisatie van fiscaal beleid en structurele hervormingen. Het voorstel van Merkel en Sarkozy voor een ‘euro-plus pact’ resulteerde in een verdere aanscherping van de budgettaire discipline, verankerd in het Stabiliteitspact. Parallel hieraan publiceerde de Europese Commissie in februari 2011 (en in november 2012) haar Jaarlijkse groeianalyse (AGS). De Commissie constateerde dat fiscale losbandigheid, overgereguleerde arbeidsmarkten, overmatige verzorgingsstaten, te sterke vakbonden en te starre loononderhandelingsinstellingen de belangrijkste belemmeringen vormden voor Europese groei en concurrentievermogen. De AGS riep dus op tot een ‘snelle daling van de werkloosheid door arbeidsmarkthervormingen’, als onderdeel van een agressief fiscaal consolidatiepakket. Door te stellen dat EU-acties ‘geen grote publieke investeringen vragen’, zoals het ‘euro-plus pact’, drong de Commissie erop aan nationale begrotingen aan te scherpen als de meest adequate strategie voor het herwinnen van het vertrouwen van de kapitaalmarkten.

Op 21 juli 2011 kwamen de zeventien leiders van de eurozone samen op een ‘noodtop’ in Brussel. Zij kwamen overeen de EFSF te herzien met een lagere rente voor Griekenland, Ierland en Portugal, en tegelijkertijd de kortlopende leningen uit te breiden om banken te herkapitaliseren en obligaties van risicogevalen op te kopen, in een nieuwe poging om besmetting te beperken. Maar ook deze deal was niet afdoende om de euro een stabiel kader te geven, omdat de EFSF niet werd vergroot. Daarnaast is de financieringsstructuur van de EFSF inherent gevoelig voor besmetting, omdat nationale garanties die de EFSF ruggensteun geven alle landen verantwoordelijk maakt voor slechts een deel van het fonds, grotendeels in overeenstemming met

het economisch gewicht in de eurozone. Als bijvoorbeeld Frankrijk zijn triple-A rating zou verliezen, zou de EFSF een groot deel van haar kredietverleningscapaciteit verliezen. Onmiddellijk na de top sprong de rente op de Italiaanse en Spaanse obligatiemarkten omhoog tot boven de kritische 6 procent, hetgeen leidde tot bezorgdheid dat deze economieën gedwongen zouden worden hun financiële toevlucht tot de EFSF te zoeken. Uiteindelijk wist de ECB de rust enigszins te herstellen door het opkopen van Spaanse en Italiaanse staatsobligaties, in een poging om te voorkomen dat de staatschuldcrisis twee van de grootste economieën van het Europese continent zou verlammen. De meest recente interventies van de ECB zijn echter niet meer dan tijdelijke noodverbanden.

Een ontwerpfout in EMU

De eurocrisis laat een ontwerpfout zien in de architectuur van de Europese Monetaire Unie (EMU). Onder de spelregels van het Stabiliteitspact werden burgers in Ierland en Spanje (en ook in Nederland) aangespoord om fikse hypotheekschulden op zich te nemen om de economie te stimuleren. De Europese Commissie was laaiend enthousiast over de groeiprestaties van Spanje en Ierland, die volledig spoorden met de budgetregels van het Stabiliteitspact. Ook Griekenland behoorde in de eerste tien jaar van de euro tot de snelst groeiende economieën. Achteraf moeten we constateren dat de groei in Ierland, het Verenigd Koninkrijk, Griekenland en Spanje illusoir was. Als de mediterrane landen meer hadden geïnvesteerd in onderwijs, zelfs als dat op gespannen voet stond met budgettaire doelen, dan was de beroepsbevolking nu hoger opgeleid voor betere banen, waar dan ook in Europa.

Deze macro-economische blikvernuwing was gebaseerd op een eenzijdige, negatieve theorie van de overheidsvoorzieningen. Sinds de neoliberale jaren tachtig gaan de meeste beleidsmakers ervan uit dat overheden door consumptieve bestedingen de concurrentiekracht van de particuliere sector insnoeren. Hoe kleiner de overheid, des te dynamischer de economie. Hierbij wordt veelal aangenomen dat vanwege de aard van de overheidsproductie – overwegend arbeidsintensieve dienstverlening – de productiviteitsstijging in de publieke sector inherent achterblijft bij die in de marktsector.

Maar omdat de lonen niet structureel achterlopen bij de marktsector wordt daarmee publieke dienstverlening relatief gezien steeds duurder. Dit zet permanente druk op de publieke sector om kosten te besparen door de productiviteit op te voeren (efficiencykortingen) of door de omvang van de publieke dienstverlening te beperken (rantsoeneren, hogere eigen bijdragen en privatiseren).

Vanaf het prille begin hebben vooraanstaande economen gewaarschuwd dat een gemeenschappelijke munt zonder een minimale vorm van fiscale eenheid nooit een optimale valuta kan opleveren. De architecten van de EMU legden deze kritiek naast zich neer. Zij voelden weinig behoefte aan fiscale integratie, aangezien het Verdrag van Maastricht nadrukkelijk 'bailouts' van probleemlanden verbood. Deze strengheid voorkwam echter niet dat op politieke gronden werd besloten om Italië en Griekenland, beide notoire schuldenlanden, tot de monetaire unie toe te laten. Toen de EMU in 1999 in werking trad waren er hoge verwachtingen dat het soepel functioneren van een gemeenschappelijke munt als katalysator zou werken voor belangrijke nationale economische en sociale structurele hervormingen, waardoor extra supranationale 'positieve coördinatie' en EU-brede risicospreiding overbodig zouden blijken.

EU-beleidsmakers geloofden dat deelname aan de monetaire unie onder de randvoorwaarden van het Stabiliteitspact, en een verder afgedwongen discipline door financiële markten op basis van toezicht door ratingbureaus, op de lange termijn tot reële convergentie van nationale economieën zou leiden. Door het beleid verder eenzijdig te richten op inflatiebestrijding door de ECB en op het (gebrekkig) handhaven van begrotingsdiscipline, miste de EMU volledig het zicht op belangrijke en divergerende concurrentiever- schillen op de lopende rekeningen van de reële economie. Bovendien werd in het ontwikkelingsplan dat in 2000 door de Europese regeringsleiders werd opgesteld, de zogenaamde Lissabon-strategie, in overeenstemming met een enge opvatting van het subsidiariteitsprincipe, de voorkeur gegeven aan 'negatieve coördinatie' van sociaal en economisch beleid. Met andere woorden, de onderliggende economische beleidstheorie van de Lissabon-strategie was er een van bevordering van onderlinge concurrentie tussen nationale regeringen door liberalisering en deregulering, hetgeen op lange termijn zou leiden tot institutionele convergentie. Hiermee werd de fictie

gecreëerd dat investeringen waar ook in de eurozone dezelfde risico's dragen, met als gevolg dat te veel kapitaal stroomde naar landen die vanwege belangrijke institutionele tekortkomingen daar slecht op waren voorbereid. In landen als Griekenland en Italië werd hiermee een onhoudbaar fiscaal beleid bestendig, terwijl in landen als Ierland en Spanje de overvloed aan kapitaal leidde tot vastgoed- en kredietzeepbellen. Volgens de monetaire econoom Mundell (Mundell 1961) zou factormobiliteit de macro-economische onevenwichtigheden in een optimaal valutagebied hebben kunnen gladstrijken. Maar in de reële wereld van de Europese politieke economie werkte factormobiliteit enkel voor kapitaal en niet voor arbeid, als gevolg van belangrijke taalbarrières en andere institutionele belemmeringen. Dit versterkte de asymmetrie in de productiviteitsontwikkeling die weer resulteerde in grote afwijkingen in externe saldi. Landen met een overschot op de betalingsbalans zijn Duitsland, Oostenrijk, Nederland en Finland. Landen met een tekort zijn Griekenland, Ierland, Spanje, Portugal en Slowakije.

In het eerste decennium van deze eeuw voerde Griekenland een onverantwoord begrotingsbeleid en wist dit, op advies van de Amerikaanse investeringsbank Goldman Sachs, knap te verbergen. Met budgettaire overschotten waren Spanje en Ierland beide fiscaal juist bijzonder deugdzaam, beter zelfs dan Duitsland, tot de crisis uitbrak. De Spaanse en Ierse problemen hebben dan ook minder met fiscale losbandigheid te maken en veel meer met een door de private sector geïnduceerde vastgoed-*boom* en achterblijvende productiviteit in de rest van de economie, die niet werd gecorrigeerd door binnenlandse structurele hervormingen. Goedkoop kapitaal vloeide naar investeringen in onroerend goed, hetgeen leidde tot snel stijgende huizenprijzen, en die resulteerden vervolgens in de vastgoedbubbel. Daar kwam bij dat de reële lonen stegen, waardoor de exportpositie verder verslechterde. Wanneer zo'n (non-)beleid een decennium lang wordt volgehouden, heeft dat natuurlijk ingrijpende macro-economische consequenties, niet alleen voor individuele lidstaten van de eurozone, maar vooral ook collectief.

De nalatigheid van de ratingbureaus om naar de reële economie te kijken ondermijnde de disciplinerende die van de kapitaalmarkt had kunnen uitgaan. De langlopende nominale rente bleef hierdoor te laag in landen waar de private schuldenlast met enorme snelheid toenam – overigens ook in Nederland met zijn aparte, door de overheid gesubsidieerde hypotheek-

markt. Door eenzijdig te sturen op budgettaire discipline werd binnen het macroregime van de eurozone de accumulerende schuldenlast van de private sector in Ierland en Spanje volledig genegeerd. Het is waar dat Griekenland zich heeft misdragen, maar de les van fiscale verkwisting is niet van toepassing op de schuldenproblematiek die sinds de crisis is ontstaan in Ierland, Portugal en Spanje.

De les uit het voorafgaande is dat reële economische divergentie en consistent hogere inflatie in landen met een voorheen sterke binnenlandse vraag zeer verschillende monetaire contexten produceren binnen de eurozone. Aangezien de eurozone geen 'optimaal valutagebied' bleek, zorgde het 'one size fits all'-rentebeleid van de ECB voor asymmetrische impulsen in de economieën van de eurozone, met bovengemiddeld lagere dan wel hogere reële rentes in verschillende landen. Daardoor werden gevaarlijke interne macro-onevenwichtigheden in de eurozone gecreëerd en in stand gehouden (Scharpf 2011). Dezelfde rentetarieven waren te laag voor landen waar meer discipline geboden was, zoals Ierland, maar ook te hoog waar binnenlandse groei meer lucht had kunnen bieden, zoals Duitsland rond de eeuwwisseling. Met andere woorden: reële concurrentieverschillen onder homogene rentetarieven, geënt op de gemiddelde prestaties van de eurozone, hebben geleid tot suboptimale nationale aanpassingsstrategieën. Daarvoor zijn beleidsmakers lang (en eigenlijk nog steeds) blind geweest. Van de landen waar de concurrentiekracht is aangetast sinds de invoering van de gemeenschappelijke munt, vallen Griekenland, Italië, Portugal, Spanje en Ierland in het bijzonder op.

Tragisch is nu dat de landen die hun concurrentiepositie hopen te verbeteren door interne devaluatie, zijn onderworpen aan de nervositeit van financiële markten en ratingbureaus, die het voor de crisis zo enorm hebben laten afweten. Hoge rentes als straf, volgens de redenering van Paul De Grauwe, duwen deze landen in een slecht evenwicht, of zelfs in een afgrond, van chronisch hoge budgettaire tekorten, massale werkloosheid en langdurige groeivertraging. Aangezien leden van een monetaire unie zeer gevoelig zijn voor liquiditeitsbewegingen wordt, zodra een land verstrikt is in een liquiditeitscrisis, de rente omhoog gedreven, waarmee de liquiditeitscrisis verandert in een solvabiliteitscrisis, waardoor de crisis *self-fulfilling* wordt (De Grauwe 2010).

Tot slot

De eurocrisis doet een bijna onmogelijk beroep op regeringsleiders en politici om een aantal achterhaalde economische denkbeelden en ideologische stokpaardjes over de verzorgingsstaat en de EMU op te geven. *'Never waste a good crisis'* is makkelijker gezegd dan gedaan. Onder condities van grote onzekerheid zijn beleidsmakers vooral geneigd zich vast te klampen aan de lessen van de laatste crisis; die van de jaren tachtig dus. Vanwege een even gemakkelijk electoraal opportunisme trekken politici zich terug op de veilige bastions van de nationale ideologie. 'Geen cent voor Griekenland' en 'Werken tot vijfenzestig en geen dag langer!' Nooit eerder is zo hard geroepen dat lidstaten van de Europese Unie fiscaal soeverein zijn, terwijl dat minder dan ooit de werkelijkheid beschrijft. Negatieve Europese coördinatie, doorgeschoten deregulering en luchtballonnen: het zijn lessen voor iedereen. Het redden van de euro vereist een robuustere politieke en fiscale unie.

Zijn politieke partijen en hun kiezers bereid om deze les te accepteren? Zonder collectieve aanpak van risico's die de nationale regeringen lopen op de financiële markten blijft de eurozone een fragiele constructie. Een collectieve aanpak – denk aan de uitgifte van gezamenlijke euro-obligaties – impliceert niet dat de verantwoordelijkheid van nationale regeringen om financieel orde op zaken te stellen, wordt weggenomen. Het betekent dat een evenwicht tot stand moet worden gebracht tussen disciplinerende en ondersteunende maatregelen. Omdat Zuid-Europese banken en de financiële markten verweven zijn, hebben ook lidstaten die sterk staan op de markten, zoals Duitsland, belang bij een gezamenlijke, supranationale aanpak. Er is veel te zeggen voor het voorstel van De Grauwe dat is gebaseerd op een werkzaam evenwicht tussen de 'wortel' van een lagere gemiddelde rente en de 'stok' van het serieus werk maken van verlaging van de staatsschulden.

Terug naar de toekomst van de verzorgingsstaat. In het komende decennium krijgen we meer te maken met nieuwe sociale risico's, zoals achterblijvende scholing, barrières in het combineren van betaalde arbeid en zorg, kinderarmoede in eenoudergezinnen, ontoereikende sociale bescherming voor flexwerkers en zzp'ers. Chronische ziekten en beperkte invaliditeit dreigen de toegang tot scholing en de arbeidsmarkt onnodig te beperken. In het licht van deze risico's overtuigt de klassieke benadering van het beheer-

sen van de (publieke) kosten steeds minder. Werk, zorg, onderwijs, sociale zekerheid en maatschappelijke dienstverlening komen tegen de achtergrond van de financiële crisis en de vergrijzing in een gewijzigd perspectief te staan, waardoor alternatieve oplossingen geboden zijn.

Verdere toename van het aantal (voltijds) werkende vrouwen is niet alleen vanuit emancipatoir oogpunt wenselijk, maar is tegelijkertijd het beste antwoord op kinderarmoede. Flexibel pensioneren en het introduceren van prikkels om uittreden uit te stellen kunnen een enorme ontlasting van de pensioendruk inhouden. Door herscholing en 'een leven lang leren' kunnen oudere cohorten werknemers zich beter aanpassen aan nieuwe economische en maatschappelijke realiteiten dan voorheen. Kwalitatief hoogstaande en breed toegankelijke voor-, tussen- en naschoolse voorzieningen verlagen de opvoedingskosten voor ouders en keren de trend van een dalende vruchtbaarheid. De houdbaarheid van de pensioenen begint in wezen bij goed onderwijs en actief gezinsbeleid. Vanwege de grote voorzienbare arbeidsmarkttekorten is ook het laten deelnemen van nieuwe migranten aan de arbeidsmarkt van wezenlijk belang, niet in de laatste plaats voor succesvolle culturele integratie. Een activerende verzorgingsstaat en innovatievermogen zijn positief gecorreleerd. Een grote publieke sector hoeft niet noodzakelijk schadelijk te zijn voor het concurrentievermogen, zoals de Scandinavische ervaring laat zien. Investeren in de belastingbetaler van de toekomst zou het devies voor de moderne overheid in tijden van crisis moeten zijn (Vandenbroucke et al. 2011).

Een nieuw macro-economisch regime voor de EU en een sociaal investeringsbeleid op nationale schaal zijn van existentieel politiek belang voor de toekomst van de Europese economie en maatschappij. Zij moeten vorm en inhoud geven aan een sociaal Europa. Het publiek zal moeten worden aangesproken op een grote inspanning, want natuurlijk moet tegelijkertijd de overheidsschuld omlaag, omdat de vergrijzing de uitgaven in de pensioenen en de zorg opdrijft. Een sociale investeringsagenda heeft de beste papieren voor reële sociale vooruitgang: een sterkere economie, meer banen en grotere sociale cohesie, in lijn met de diepgewortelde Europese voorkeur voor een markteconomie met een menselijk gezicht. Maar zolang we de lange termijn niet overtuigend op de politieke agenda krijgen, blijven politici en beleidsmakers gevangen in kortetermijnopportunisme en achterhaalde

economische denkbeelden, met als gevolg dat de eurozone snel verder achteropraakt in de wereldwijde kenniseconomie en mogelijk zelfs uiteenvalt.

LITERATUUR

- De Grauwe, P. (2009). 'The Crisis as a Paradigm Shift', in: A. Hemerijck, B. Knapen en E. van Doorne (red.), *Aftershocks, Economic Crisis and Institutional Choice*, p. 82-89, Amsterdam: Amsterdam University Press
- De Grauwe, P. (2010). 'Crisis in the Eurozone and How to Deal with it', in: *CEPS Policy Brief*, Vol. 24
- Esping-Andersen, G., D. Gallie, A. Hemerijck, en J. Myles (red.) (2002). *Why we Need a New Welfare State*, Oxford: Oxford University Press
- European Institute (2010). *EU Austerity: A Country-by-country Table*, www.europeaninstitute.org/June-2010/eu-austerity-a-country-by-country-table.html
- Hemerijck, A. (2009). 'The Institutional Legacy of the Crisis of Global Capitalism', in: A. Hemerijck, B. Knapen en E. van Doorne (red.), *Aftershocks, Economic Crisis and Institutional Choice*, p. 13-52, Amsterdam: Amsterdam University Press
- Monti, M. (2010). *A New Strategy for the Single Market at the Service of Europe's Economy and Society. Report to the President of the European Commission José Manuel Barroso*, http://ec.europa.eu/bepa/pdf/monti_report_final_10_05_2010_en.pdf
- Mundell, R.A. (1961). 'A Theory of Optimum Currency Areas', in: *The American Economic Review*, Vol. 51 (4), p. 657-665, American Economic Association: Nashville
- Scharpf, F.W. (1999). *Governing in Europe: Effective and Democratic?*, Oxford: Oxford University Press
- Scharpf, F.W. (2011). 'Monetary Union, Fiscal Crisis and the Preemption of Democracy', LEQS Annual Lecture Paper 2011, in: LSE 'Europe in Question' Paper Series, Vol. 36/2011, Londen: London School of Economics.
- Vandenbroucke, F., A. Hemerijck en B. Palier (2011). *The EU Needs a Social Investment Pact*, www.ose.be/EN

26

De financiële mondialisering moet worden bijgestuurd

ROLPH VAN DER HOEVEN

Terugblikkend kan het eind van de jaren tachtig, het begin van de jaren negentig gezien worden als een omslagpunt voor de financiële mondialisering. De val van de Berlijnse muur bracht mensen als Francis Fukuyama ertoe 'het einde van de geschiedenis' uit te roepen: het democratische vrijemarkt-denken zou de ideologische slag voor altijd gewonnen hebben.²⁹¹

John Williamson publiceerde in 1989 voor het eerst zijn ideeën over de 'Washington Consensus'²⁹² – een lijstje van beleidsaanbevelingen voor ontwikkelingslanden, voornamelijk gebaseerd op de ervaringen met structurele aanpassingsprogramma's in Latijns-Amerika in de jaren tachtig. Het begrip 'globalisering' deed zijn intrede in de pers.²⁹³ In Amerika kregen banken steeds meer vrijheid. Clinton hief uiteindelijk de scheiding tussen zakenbanken en banken voor particulieren op door het herroepen van de Glass-Steagall Act in 1999. Internationaal maakten het Internationaal Monetair Fonds en de Wereldbank – gesteund door de Amerikaanse regering en met goedvinden van veel Europese regeringen – zich sterk voor liberalisering van de kapitaalmarkt. Het percentage IMF-lidstaten, zowel ontwikkelde als ontwikkelende, dat restricties op kapitaalverkeer ophief nam sterk toe tussen 1990 en 2000.²⁹⁴ Amerika bouwde niet alleen clausules voor *decent work* in bij handelsovereenkomsten met een aantal landen, maar ook voor kapitaalmarktliberalisatie. In het begin van de twintigste eeuw zou vrij kapitaal de motor moeten worden voor stevige groei en grote maatschappelijke vooruitgang: *financialization* werd *the only game in town*.²⁹⁵ Waar heeft dit alles toe geleid? In elk geval uiteindelijk niet tot een hogere economische groei, zoals de belofte was.²⁹⁶ Integendeel: groei is vooral te zien in landen die weliswaar wel meededen met globalisering, maar dan op hun eigen manier, met blijvende restricties op kapitaalstromen en met politieke besluiten die niet allemaal in het lijstje van de Washington Consensus stonden. De gestage groei in onder

andere India, China en Brazilië is daar een voorbeeld van. De rest van de wereld is door de financialisering bijna in een financiële, economische en sociale afgrond geworpen. Ondanks manmoedige beloften van nationale en internationale beleidsmakers na de crisis van 2008, zijn de bakens nog niet verzet. In de tweede helft van 2011 is een tweede grote recessie zeker niet uitgesloten. De voortschrijdende globalisering, en in het bijzonder de financiële globalisering, beïnvloedt het werk en de werkzekerheid van werknemers over de hele wereld. Ze legt de krachtvelden die spelen op de nationale en internationale arbeidsmarkten duidelijk bloot en verscherpt de tegenstellingen tussen werknemers die profiteren van globalisering en zij die moeite hebben om het hoofd boven water te houden.²⁹⁷ De aard van werk verandert: meer flexibel werk in ontwikkelde landen en een blijvende soms zelfs groeiende informele sector in vele ontwikkelings- en opkomende landen. In meer dynamische landen zien we meer werk, maar de beloning daarvan en de zekerheden die het biedt, zijn ongelijk verdeeld. De gemiddelde cijfers over de welvarendheid in verschillende landen verhullen vaak meer dan zij verduidelijken: de meeste arme mensen in de wereld wonen niet meer in arme landen.

Trends op (internationale) arbeidsmarkten

Sinds het begin van de financiële mondialisering in 1990 zijn er acht belangrijke trends te constateren op de internationale arbeidsmarkt:²⁹⁸

1. Minder werkenden bij een grotere bevolking wereldwijd. De Aziatische regio's en Afrika ten zuiden van de Sahara hadden het grootste aantal werkenden op de totale bevolking, maar sinds 1990 zien zij die ratio dalen. De enige regio waar de ratio toenam – vanwege de gestegen vrouwenparticipatie – is in het Midden-Oosten en in Noord-Afrika.
2. Een verschuiving van werkgelegenheid naar de dienstensector. De werkgelegenheid in de dienstensector nam wereldwijd toe van 33,5 tot 43,5 procent van de totale werkgelegenheid. In het Westen liep het percentage op van 61 tot 71 procent. Overigens is er een verschil in diensten tussen ontwikkelingslanden en ontwikkelde landen. In de eerste groep maken

- activiteiten in de informele sector (lage toegevoegde waarde) vaak een groot onderdeel uit van de dienstensector.
3. Meer preciaire arbeid. Deze ontwikkeling gaat wel gelijk op in ontwikkelde en in ontwikkelingslanden. In ontwikkelde landen neemt dit de vorm aan van tijdelijke contracten, vaak voor een beperkt aantal uur werk per week. Zo kan in Europa 70 procent van de werkenden tussen 25 en 49 jaar geen permanente baan vinden; zij werken noodgedwongen in tijdelijke banen of in deeltijdbanen.²⁹⁹ In ontwikkelingslanden valt te constateren dat de relatief grote informele sector, tegen de voorspellingen in, niet kleiner wordt.
 4. Blijvende of toenemende jeugdwerkloosheid. In veel regio's in de wereld is de jeugdwerkloosheid hoog, gemiddeld tweeënhalf maal zo hoog als de werkloosheid voor andere leeftijdsgroepen. De hoogste jeugdwerkloosheid is er in het Midden-Oosten en Noord-Afrika, waar een kwart of meer van alle jongeren geen werk heeft. In landen met een lagere jeugdwerkloosheid, is het vaak moeilijk voor jongeren om meteen fatsoenlijk werk te vinden. In de EU is de eerste baan van de meerderheid van de jongeren een deeltijdbaan of een baan met weinig of geen sociale zekerheid.
 5. Een verlaging van het arbeidsaandeel in het nationale product. Volgens de Internationale Arbeidsorganisatie (ILO) is dat nu het geval voor 75 procent van alle landen inclusief alle grote landen, zodat het percentage mensen dat woont in een land waar het arbeidsaandeel is gedaald ruim boven de 80 procent ligt.
 6. Grotere verschillen tussen lonen. Niet alleen is het arbeidsaandeel in de meeste landen gedaald, ook zijn de verschillen tussen lonen sterk toegenomen. De verhouding van de 10 procent mensen die het meeste verdient tot de 10 procent mensen die het minste verdient, is in 70 procent van de landen toegenomen. Een uitzondering vormen enkele landen in Latijns-Amerika, waar de verhoudingen altijd al het scheefst waren, en overigens nog steeds zijn.
 7. Bedrijven worden multilateraal, productieprocessen veranderen. Vandaag de dag zijn er zo'n 82.000 transnationale ondernemingen met 810.000 partners over de hele wereld. De exportcijfers van deze bedrijven zijn gegroeid van een kwart van alle export in de wereld tot een derde. Ook is de werkgelegenheid in deze ondernemingen sterk gestegen tot on-

geveer honderd miljoen arbeiders wereldwijd. Handel vindt nu veelal plaats tussen onderdelen van deze ondernemingen, die op hun beurt vaak weer deel uitmaken van mondiale productieketens en die speciale productietechnieken toepassen.

8. Migratie. De globalisering heeft ook invloed op migratiestromen, maar niet heel sterk. Mondiale cijfers over migratie laten geen stijgende trend zien (migranten maken ongeveer 2,7 procent uit van de wereldbevolking), maar wel zijn er grotere regionale verschuivingen. In Europa nam het aandeel van migranten in de bevolking toe van 3 procent in 1960 tot 8,8 procent in 2005, in de vs van 6,75 procent tot 13,8 procent en in Oceanië van 13,5 procent tot 16,4 procent. De grootste toename deed zich voor in de Golfstaten, van 4,9 procent tot 37,1 procent. In regio's waar veel migranten terechtkomen kan dit leiden tot sociale spanningen; tegelijk vormen de *remittances* – het geld dat migranten vaak naar hun thuisland overmaken – een belangrijke bron van inkomsten voor landen waar veel migranten vandaan komen.

De geschetste trends hebben ertoe bijgedragen dat de arbeidsmarkt er wereldwijd heel anders uitziet dan twintig jaar geleden. Een van de belangrijkste kenmerken is de grotere ongelijkheid. Daarnaast is de definitie van arbeid aan het veranderen. De blijvende armoede in de wereld, ook bij families waar alle gezinsleden werken, heeft geleid tot het begrip *working poor*: werk dat niet genoeg oplevert om fatsoenlijk van te leven en boven de armoedegrens uit te komen.

De UNPD en de ILO gebruiken statistieken over werkende armen om de kwaliteit van arbeid te meten.³⁰⁰ De Wereldbank hanteert het onderscheid: *good jobs/bad jobs*,³⁰¹ ook grotendeels gebaseerd op inkomenscriteria. De ILO gaat verder en hanteert het begrip *decent work*, fatsoenlijk werk, waarbij werk van vier invalshoeken benaderd wordt: werkgelegenheid, arbeidsrechten, sociale zekerheid en sociale dialoog.³⁰² Aanvankelijk wilde de ILO een index van *decent work* maken, maar dat is er nooit van gekomen, omdat de verschillende partijen in de beheersraad het niet eens konden worden over de samenstelling en monitoring van zo'n index. Vooruitgang in *decent work* wordt sinds de Internationale Arbeidsconferentie van 2008 geanalyseerd in jaarlijkse thematische rapporten over de vier genoemde deelgebieden.

De crisis van 2008

De crisis van 2008 had grote gevolgen voor arbeidsmarkten over de hele wereld. In ontwikkelingslanden daalde de werkgelegenheid in de exportsectoren snel, wat negatieve effecten had op andere sectoren in de economie. Studies van eerdere *business cycles* en eerder financiële crises hebben aangetoond dat werkgelegenheid zich na de recessie langzamer en in mindere mate herstelt dan andere economische variabelen (de zogenaemde *jobless recovery*).³⁰³ Dat was ook het geval bij de crisis van 2008. Deze crisis is evenwel anders dan andere crises omdat de *boom*, voordat de recessie uitbrak, al minder fatsoenlijk werk opleverde dan verwacht zou kunnen worden. Daarboven neemt in de meeste landen in de fragiele herstelfase het aantal goede banen maar langzaam toe.³⁰⁴ Dat had en heeft grote gevolgen voor miljoenen gezinnen in de Derde Wereld.³⁰⁵

In vergelijking met de jaren dertig had het allemaal erger kunnen zijn. Veel regeringen namen na het uitbreken van de crisis robuuste maatregelen om een herhaling van de crisis van de jaren dertig te voorkomen. Landen die daar de fiscale ruimte voor hadden, verlaagden hun belastingen om de vraag te stimuleren. Hier was een bedrag mee gemoeid van 1,7 procent van het wereld-bnp. Een gezamenlijke monetaire politiek resulteerde in historisch lage rentevoeten. Banken werden massaal financieel gesteund door overheden. Dit kostte de Verenigde Staten en Europa 11,5 biljoen dollar, ongeveer een zesde van het wereld-bnp. De maatregelen hielpen de economie en voorkwamen aanvankelijk grotere banenverliezen – ongeveer twintig miljoen banen volgens schattingen van de ILO. Ook gebruikten sommige landen hun stimuleringsmaatregelen om hun stelsel van sociale zekerheid uit te breiden (Brazilië en India), om werkloosheidsuitkeringen te verhogen of te verlengen (Japan, de vs) en om arbeidstijdsverkortingen door te voeren (Frankrijk, Duitsland, Nederland).³⁰⁶

De crisis van 2008 en de gevolgen daarvan, zouden een signaal geweest kunnen zijn om de hierboven geschetste globaliseringstrends, in het bijzonder die op het gebied van arbeid, te doorbreken en om tot een meer stabiele en rechtvaardiger economische ontwikkeling te komen. Immers, de crisis van 2008 was in hoge mate het gevolg van de financiële globalisering en de daaruit voortvloeiende ongelijkheid, die bijvoorbeeld Amerikaanse gezinnen

diep in de schulden heeft gestort. Omdat regeringen van westerse landen én van ontwikkelingslanden krachtadig de economie stimuleerden en steun aan banken gaven om een depressie te vermijden, zou men ook maatregelen verwacht kunnen hebben om de diepere oorzaak van de crisis tegen te gaan, met name de financialisering en de grotere inkomensongelijkheid.

In de eerste fase van de crisis werd die hoop ook veelvuldig uitgesproken,³⁰⁷ maar het werd al spoedig duidelijk dat de politiek (nog) niet bereid was om hard in te grijpen. Het zijn en blijven daarom vaak de armere groepen die dubbel, of soms zelfs driedubbel getroffen worden. Ten eerste omdat ze niet konden profiteren van de *boom* voor de crisis, ten tweede omdat ze tijdens de crisis sterk geraakt werden door de teruggang in economische groei en ten derde omdat ze nu de gevolgen ondervinden van de bezuinigingen op sociale uitgaven die doorgevoerd worden om de oplopende overheidsbegrotingstekorten te beteugelen – begrotingstekorten die veelal veroorzaakt zijn in de afgelopen drie jaar door stimuleringsmaatregelen en door de steun aan banken.³⁰⁸

Globalisering en financialisering

Het moge duidelijk zijn: de bedreiging van globalisering voor fatsoenlijke arbeid wordt door velen gevoeld.³⁰⁹ In recente enquêtes geven mensen in ontwikkelingslanden en in ontwikkelde landen duidelijk aan waar zij zich het meest zorgen om maken: werk, en werk voor hun kinderen. De vraag rijst waarom de politiek deze zorgen niet serieus genomen heeft.

Waarom wordt de bezorgdheid die zoveel mensen hebben over een fatsoenlijke werkplek in de politiek genegeerd? Waarom konden overheden wel de rol van *bankers of last resort* spelen, waarmee (terecht) vele miljarden euro's gemoeid waren, maar niet de rol van *employer of last resort*? Vanwaar zo'n asymmetrische behandeling van kapitaal en arbeid?

Een van de redenen is ideologisch. Het denken van een breed geschaakte groep van politici, in ontwikkelingslanden en in ontwikkelde landen, is nog steeds gebaseerd op het neoklassieke denken dat aan de basis stond van de eerder genoemde Washington Consensus: vertrouwen op de economische en financiële markten en maak arbeidsmarkten meer flexibel.

Een tweede reden is dat politieke partijen angstig zijn om arbeid centraal te stellen in hun beleid. Ze vrezen er waarschijnlijk voor terug te vallen op klassentegenstellingen of om ouderwets over te komen.

Een derde reden is dat voortgaande liberalisering een makkelijke politieke oplossing is. Het vergt minder: een kleinere overheid die reactief optreedt, geld spendeert om banken overeind te houden om de markten te laten werken, en die sociaal beleid terugvertaalt naar *safety nets*.³¹⁰

Aandacht voor werk en fatsoenlijk werk vergt veel meer inspanningen van het overheidsapparaat en vereist in deze tijden van globalisering een grotere coherentie tussen bijna alle onderdelen van sociaaleconomische politiek: macro-economische politiek, structuurpolitiek, onderwijspolitiek en het stelsel van sociale zekerheid. Hiervoor is vereist dat werk en fatsoenlijk werk niet alleen op het bordje liggen van de minister van Arbeid, in vele landen – vooral in ontwikkelingslanden – een zwak ministerie, maar op het hoogste niveau het belangrijkste aandachtsveld worden.

Maar zo kan het niet langer. Internationale financiële instellingen moeten afgerekend worden op de hoeveelheid groei en stabiliteit die ze gecreëerd hebben, maar ook op de hoeveelheid fatsoenlijke banen die erbij zijn gekomen.³¹¹ In zijn buitenlandse politiek moet Nederland zich hier hard voor maken, niet alleen als goed doel, maar ook vanuit een economische en sociale realiteit. Fatsoenlijk werk is voor iedereen het beste vangnet. Goede banen in de wereld leiden tot meer inkomen en meer vraag naar onze producten en diensten.

Het is hard nodig dat er een integrale en mondiale visie op arbeidsmarkten komt. Het is onzinnig te blijven spreken van een Nederlandse arbeidsmarkt – met nationaal beleid komen we er niet. Nationale sociale zekerheid en een mondiale *social floor* zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Dat vereist een andere manier van denken. Blauwdrukken liggen niet in de kast, maar als we nu niet beginnen te denken hierover, en niet fatsoenlijk werk als de grootste prioriteit voor ons nationale beleid en voor ontwikkelingssamenwerking centraal stellen, kan het wel eens spoedig te laat zijn. De wereld verandert razendsnel.

Migratie

Migratie is onlosmakelijk verbonden met het verregaande proces van mondialisering. Deze kwestie vraagt speciale aandacht omdat deze in tijden van crises en toenemende onzekerheid zo veel emoties oproept. Zoals beschreven heeft globalisering geleid, en leidt zij nog steeds, tot grotere inkomensverschillen binnen landen en tussen landen, en tot een groeiende arbeidsonzekerheid. Hoewel in het proces van globalisering vele maatregelen genomen zijn voor een grotere integratie van economieën, is en blijft migratie de minst geliberaliseerde 'stroom' van alle internationale verbindingsstromen (handel, kapitaal, technologie).

Twee constateringën wil ik doen. Ten eerste werd, en wordt, gedacht dat pressie voor migratie afneemt als ontwikkelingslanden verder groeien. Dit was overigens een van de eerste beweegredenen voor ontwikkelingshulp. Echter, in een zich snel integrerende wereld lijkt dit niet altijd meer het geval te zijn. Ten tweede roept liberalisering van migratie – het openstellen van grenzen – sterkere binnenlandse reacties op dan liberalisering van handel of kapitaalstromen; ook daarom blijft migratie het stiefkind van globalisering.

Nationale regeringen zijn uiterst terughoudend om beslissingen over migratie te delen met andere regeringen of over te dragen aan internationale instellingen. Het is bijvoorbeeld frappant dat over de andere aspecten van globalisering specifieke internationale instituten steeds meer zeggenschap krijgen en ook regelend mogen optreden (het IMF, de WTO, de Wereldbank, ILO) maar dat voor migratie dat niet het geval is (daarbij aangetekend dat zich binnen de EU nu wel zo'n proces afspeelt).

De vraag die gesteld moet worden is of we nog van het oude denken kunnen uitgaan, dat stelt dat migratie zal afnemen als ontwikkelingslanden verder economisch groeien, of dat we van een andere optiek moeten uitgaan, namelijk dat de verregaande integratie tussen landen, als gevolg van globalisering, noopt tot een grotere migratie. Een andere factor die hierbij een grote rol speelt, is dat demografische veranderingen zich sneller afspelen dan de meeste mensen zich realiseren. In veel Europese landen is de natuurlijke bevolkingsgroei beneden het niveau van bevolkingsgroei die nodig is voor vervanging. De eenvoudige conclusie hiervan is dat als landen met zo'n lage bevolkingsgroei economisch willen blijven groeien, zij

dat niet louter door verhoogde arbeids- en kapitaalsproductiviteit kunnen doen, maar ook nog een instroom van nieuwe arbeidskrachten nodig hebben: verhoogde immigratie dus.

De uitdaging zal daarom zijn om het migratievraagstuk te plaatsen in het kader van voortgaande globalisering en van een vernieuwd denken over een internationale arbeidsverdeling. Dat is niet eenvoudig, maar het is vanuit de optiek van een vergaande globalisering wel noodzakelijk. Landen als Nederland moeten zich in de toekomst instellen op een voortdurende stroom van laaggeschoolde arbeiders die in ons land komen werken, omdat daar vraag naar zal blijven bestaan. Hetzelfde geldt voor de verzorgingsindustrie. Voor hooggeschoolde arbeiders dient een politiek van circulerende migratie ontwikkeld te worden: mensen moeten zich meerdere malen in hun leven ergens anders kunnen vestigen. Dus tijdelijke vergunningen voor hoogopgeleiden, en maatregelen om circulatie te bevorderen onder andere door stimulering van het aanhouden van dubbele paspoorten.

Anders globaliseren

Anders dan vaak wordt aangenomen, is de globalisering geen voldongen feit. De negatieve krachten die globalisering met zich meebrengt – een grotere ongelijkheid en arbeidsonzekerheid – kunnen leiden tot grotere tegenkrachten en uiteindelijk tot een verwerping van globalisering in zijn geheel, zoals ook in de jaren dertig gebeurd is. De World Commission on the Social Dimension of Globalization³¹² heeft verschillende alternatieven bekeken en kwam (in 2004) tot de volgende conclusie: ‘Onze boodschap om de huidige koers van de globalisering om te buigen is kritisch, maar positief. Wij geloven dat de voordelen van de globalisering aan meer mensen ten goede kunnen komen, beter verdeeld kunnen worden tussen en in de landen, en dat meer mensen er invloed op kunnen uitoefenen. De hulpbronnen en de middelen zijn voorhanden. Onze voorstellen zijn ambitieus maar haalbaar. Wij zijn ervan overtuigd dat een betere wereld mogelijk is. Wij streven naar een globaliseringsproces met een sterke sociale dimensie, gebaseerd op universele waarden, eerbied voor de mensenrechten en persoonlijke waardigheid; globalisering die rechtvaardig is, niemand uitsluit, op democratische wijze

wordt aangestuurd en mogelijkheden en tastbare voordelen biedt aan alle landen en mensen.³¹³

Een punt dat sterk naar voren komt in het rapport van de commissie is dat veranderingen in de regel niet bepaald frictieloos verlopen; de integratie van markten kent winnaars en verliezers. Het vaak gebruikte cliché dat er sprake zou zijn van een win-winsituatie is beslist niet van toepassing, leidt tot vertroebeld politiek denken en omzeilt noodzakelijke politieke beslissingen.

‘Anders globaliseren’ dient daarom geënt te zijn op nationale en internationale solidariteit, niet alleen vanuit een moreel principe, maar ook vanuit langetermijndenken. Immers een voortgaande polarisatie tussen winnaars en verliezers zal leiden tot grotere ontevredenheid en ongeregelde heden, vooral als de verliezers tot de jongere generatie behoren, wat dan weer kan leiden tot nationale en internationale chaos.³¹⁴ ‘Anders globaliseren’ moet daarom gebaseerd zijn op een aantal uitgangspunten, waarin mensen en werk, met een aantal economische, ecologische en democratische randvoorwaarden het middelpunt vormen.³¹⁵

Werk in 2011

De conclusie van bovenstaande is dat ‘werk’ centraal moet staan in de binnenlandse en buitenlandse politiek. Het gaat dan uiteraard om fatsoenlijk werk, met arbeidsrechten, een breed en goed sociaalzekerheidsstelsel en een sociale dialoog. In tijden van crisis wordt nog wel eens naar de noodrem gegrepen door op arbeidsrechten af te dingen en zo te trachten meer werkgelegenheid te creëren. Echter, onderzoek naar fundamentele arbeidsrechten – uitbanning van kinderarbeid, de vrijheid van vereniging, het bestaan van een sociale dialoog, gelijke behandeling, de afschaffen van gedwongen arbeid – heeft juist aangetoond dat er een positieve correlatie bestaat tussen economische ontwikkeling en fundamentele arbeidsrechten.³¹⁶

Vooruitgang op het gebied van arbeidsrechten in landen die zich integreren in de wereldmarkten moet echter wel degelijk afgedwongen worden door vakbewegingen en door een geëngageerde middenklasse. In de toekomst zal dit niet veranderen. Internationale samenwerking dient zich dan ook te richten op – naast integratie van arme landen in de wereldeconomie en het

versterken van de positie van armen in die landen – het steunen van groepen die verbetering van arbeidsrechten voorstaan. Internationale samenwerking dient dus geplaatst te worden in de context van een grotere solidariteit.

Om werk centraal te stellen en financialisering het hoofd te bieden is een verbeterde internationale aanpak nodig: Nederland kan dat niet alleen, Europa kan dat evenmin alleen – dit moet in internationaal verband gebeuren. We moeten de nadruk leggen op een raamwerk voor productieve en niet-vervuilende investeringen, financiële systemen die ten dienste staan van economische ontwikkelingen, gezonde en rechtvaardige arbeidsmarkten met betere kansen voor jongeren en een grotere coherentie in de multilaterale gremia die een belangrijker rol moeten spelen om fatsoenlijk werk wereldwijd te stimuleren.

Nationale politiek kan vanwege twee redenen in dit verband niet business as usual blijven. Nederland zal de uitdagingen van de spanning tussen een socialezekerheidsstelsel en werk voor de huidige en toekomstige generatie, tussen innovatie en scholing, tussen groei en een stagnerende beroepsbevolking, tussen groei en vervuiling, tussen staat en samenleving, krachtig ter hand moeten nemen.

Voor de politiek van vandaag de dag betekent dit dat het debat over migratie niet alleen moet gaan over één uitgeprocedeerde asielzoeker, dat het debat over pensioenen niet alleen over zes maanden meer of minder pensioenopbouw moet gaan, dat het debat over de financiën niet alleen over potverterende Grieken moet gaan, dat het debat over Europa niet alleen over vette salarissen in Brussel moet gaan, en dat de vragen rond ontwikkelingssamenwerking niet allemaal moeten worden teruggebracht tot concentratielanden. Het gaat tenslotte (weer) om de kwaliteit van het bestaan, niet alleen hier en nu, maar meer nog daar en in de toekomst.

27

De macht van het kapitaal

BASTIAAN VAN APELDOORN

In de lawine van door WikiLeaks gelekte Amerikaanse ambtsberichten die alweer twee jaar geleden losbarstte, komt ook de naam van Nederlands grootste bedrijf, de Koninklijke Shell, meerdere malen voor. De meest opvallende berichten betreffen de politieke activiteiten van Shell in respectievelijk de thuisbasis Den Haag en in de hoofdstad van Nigeria, Abuja. In het eerste geval bieden de berichten een inkijkje in de manier waarop het ministerie van Buitenlandse Zaken op cruciale dossiers spreekbuis is van de oliegi-gant.³¹⁷ In het tweede geval onthult de geheime diplomatenpost hoe Shell personeel gedetacheerd heeft op alle Nigeriaanse ministeries en dus niet alleen een grote invloed heeft op het staatsapparaat, maar daar zelfs in geïnfiltreerd is.³¹⁸

Dat Shell zijn tentakels uitgespreid blijkt te hebben in een land waar men al sinds 1937 oliebronnen exploiteert hoeft misschien niet te verbazen.³¹⁹ Van de invloed in politiek Den Haag hoeft men evenmin op te kijken, als men weet hoe de belangen van de Koninklijke altijd nauw verweven zijn geweest met Den Haag. Ook past het in het algemene (westerse) patroon dat het (transnationale) bedrijfsleven een grote politieke invloed heeft op de politiek, wat betreft de relevante beleidsterreinen. Desalniettemin, en mede omdat de algemenere patronen niet altijd algemeen bekend zijn, zou men zeker in het geval van de invloed die Shell blijkt te hebben op het Haagse beleid – een rol die primair voor de gekozen volksvertegenwoordiging weggelegd zou moeten zijn – toch enige ophef verwacht hebben. Echter, net als bij de eerdere berichtgeving over Shells aanhoudende verwoestende praktijken in Ogoniland (Nigeria), deden ook deze onthullingen opmerkelijk weinig stof opwaaien.

Toch worden door deze ‘lekken’ twee klassieke vraagstukken in een actueel daglicht geplaatst. Het eerste vraagstuk is politiek-economisch van aard en betreft de relatie tussen staat en kapitaal, en met name de macht

van het kapitaal in onze kapitalistische economische ordening. Het andere vraagstuk is meer politiek-theoretisch (en normatief) van aard en betreft de relatie tussen kapitaal en democratie, en met name hoe de macht van het kapitaal zich verhoudt tot de democratische ordening van ons politieke bestel.

Deze vraagstukken zijn klassieke vraagstukken van de sociaal-democratie. Ze raken niet alleen het hart van de sociaal-democratische ideologie, maar zouden ook van fundamentele betekenis moeten zijn voor de sociaal-democratische politieke praktijk. Nu de in de jaren negentig afgeschudde ideologische veren voorzichtig weer worden teruggestoken, is het tijd deze vraagstukken opnieuw te overdenken. In het licht van de mondiale financiële en economische crisis, die ons heeft getoond waar een beleid dat het belang van het kapitaal boven dat van de politiek stelt toe kan leiden, is de noodzaak hiertoe des te groter.

In dit essay zal ik eerst laten zien hoe de macht van het kapitaal in de huidige mondiale politieke economie, en met name zijn verhouding tot de liberaal-democratische staat, begrepen moet worden. Hierbij zal ik zowel ingaan op wat als de structurele macht van het kapitaal gezien kan worden als ook op hoe deze macht gereproduceerd wordt door een politiek (strategisch) handelen van aan het kapitaal gelieerde actoren. In het eerste geval gaat het om de indirecte (en latente) macht van het kapitaal; in het tweede geval om de directe (en manifeste) macht, dat wil zeggen: de actieve uitoefening ervan door vertegenwoordigers van het kapitaal.³²⁰ Ten slotte zal ik ingaan op de implicaties die dit heeft voor de (sociaal-)democratie.

De structurele macht van het kapitaal

Sommige mensen, en sommige actoren, hebben meer structurele macht dan anderen. Ze nemen een centrale of bevoorrechte positie in binnen onze instituties en binnen sociale relaties. Ze hebben meer mogelijkheden om anderen te beïnvloeden dan vice versa. Een belangrijk aspect van structurele macht is dat zij ook invloed kan uitoefenen zonder dat sprake is van intentioneel handelen. Dat wil zeggen dat structureel machtige actoren invloed uitoefenen op het gedrag van andere actoren zonder dat de eerstgenoemden daar iets (extra's) voor hoeven te doen (zonder bewust te proberen invloed

uit te oefenen). Een belangrijke manier waarop dergelijke macht werkt, is doordat andere (minder machtige) actoren de structurele macht van de actor in kwestie (h)erkennen, van tevoren rekening houden met die macht en dus hun eigen handelen er mede door laten bepalen.

De structurele macht van het kapitaal is inherent aan de kapitalistische productiewijze en, op mondiaal niveau, aan de kapitalistische wereldmarkt. Dit idee staat niet alleen centraal in de marxistische politieke economie, maar treft men ook aan in bijvoorbeeld de politicologie bij niet-marxistische critici van wat nog steeds het dominante pluralistische maatschappijmodel is. Waar in het laatstgenoemde model ervan wordt uitgegaan dat in liberale democratieën verschillende min of meer gelijkwaardige elites met elkaar concurreren om de macht, gaan elite- en klassentheoretici ervan uit dat die macht geconcentreerd is in de handen van één elite en dominante sociale groep of klasse.³²¹

De klassieke argumenten tegen de pluralistische idee dat verschillende elites en groepen over min of meer gelijke macht beschikken, werden geformuleerd door een spijtoptant van de Amerikaanse pluralistische school, Charles Lindblom. Lindblom stelde eind jaren zeventig in een nog steeds actueel boek dat van de verschillende groepen het bedrijfsleven misschien niet zozeer een machtselite vormt, maar dat het bedrijfsleven wel degelijk een bevoorrechte positie inneemt.

Hij wees erop dat het bedrijfsleven (het kapitaal) een unieke positie heeft in kapitalistische samenlevingen, omdat deze groep de productie en distributiefuncties uitvoert die voor elke moderne samenleving cruciaal zijn. Of kapitalisten bereid zijn te investeren, en zo ja, hoe en waar, is een vraag die de welvaart van iedereen raakt en zeker ook de schatkist. Want zonder investeringen en een goed draaiende economie, geen (voldoende) belastingen, waarmee ook de belangrijkste machtsbron van de staat opdroogt. In een democratische staatsvorm is een 'investeringsstaking' van het kapitaal, en daarmee een stagnerende economie, bovendien ook een directe bedreiging voor politici die graag herkozen willen worden.³²²

Belangrijk op te merken is dat in tegenstelling tot een werknemersstaking, het bij een investeringsstaking niet gaat om een bewuste collectieve actie, maar om de gevolgen van individuele economische beslissingen. Investeringsstakingen kunnen uitbliven door een slechte conjunctuur, maar ook door wat

ondernemers als slecht beleid ervaren – bijvoorbeeld ‘te hoge’ bedrijfsbelastingen, ‘te strenge’ milieuwetgeving, ‘te hoge’ sociale lasten et cetera. Is dat laatste het geval, of althans, wordt dat zo waargenomen (of het de werkelijke motieven zijn voor het niet investeren of dat het slechts om beeldvorming gaat, maakt voor de politieke effecten niet uit), dan zullen niet alleen één of meerdere politieke partijen zich al snel voor verandering van dit beleid uitspreken, maar zal ook de democratisch gekozen regering, ongeacht haar politieke kleur, een sterke druk ervaren om de bakens te verzetten. Want doet men dat niet, dan bestaat de vrees dat de economie nog verder achteruit zal hollen. Hiermee loopt de overheid zoals gezegd niet alleen nog meer belastingen mis, maar is ook de kans groot dat de kiezers weg zullen lopen.

Samenvattend: de staat kent een structurele afhankelijkheid van het kapitaal, omdat zonder kapitaalaccumulatie de staat in een kapitalistische economie haar materiële basis en haar legitimiteit verliest. Alleen al de perceptie dat bedrijven minder zullen gaan investeren, kan een uitwerking hebben op het beleid. Juist omdat het over zo’n bevoorrechte positie beschikt, zijn ook de ideeën die horen bij het perspectief van het kapitaal (of van de kapitalistische klasse) vaak leidend. Een kernidee in de kapitalistische ideologie is niet alleen dat economische groei het hoogste goed is, maar ook dat deze groei alleen maar gerealiseerd kan worden door de zogenaamde private sector, dus door ondernemers vrij baan te geven. En inderdaad, ook in Nederland zijn het niet alleen liberalen die menen dat het in de eerste plaats ‘de markt’ is waar het geld verdiend en onze welvaart gecreëerd moet worden. Deze ideologische dominantie doet overigens niets af aan het bovengenoemde punt dat als in een kapitalistische economie de private investeringen staken, de staat als geheel een groot probleem heeft – maar het punt is wel dat andere oplossingen voor dit probleem, bijvoorbeeld overheidsinvesteringen in de publieke sector, zo buiten de discussie blijven.

De staat is dus in grote mate afhankelijk van het (private) kapitaal. Natuurlijk is er ook sprake van wederzijdse afhankelijkheid: de kapitalistische markteconomie kan niet functioneren zonder een staat die het kader schept waarin markttransacties kunnen plaatsvinden. Minimaal gaat het om het creëren en beschermen van eigendomsrechten. In bredere zin gaat het ook om het creëren van een rechtsstaat waarbinnen elk individu een voor de wet gelijke (potentiële) marktpartij is, maar ook om het creëren en reguleren

van een arbeidsmarkt (opdat arbeid beschikbaar is voor het kapitaal); het creëren en waardevast houden van een universeel ruilmiddel (geld) en het stabiel houden van het financiële systeem.

Dat die laatste functie van de staat voor het kapitaal en de maatschappij als geheel essentieel is, behoeft natuurlijk na de crash van 2008 geen betoog. Zonder het ingrijpen van de staat toen (en nu nog steeds, denk ook aan de schulden crisis in de eurozone) zou niet alleen de wereldeconomie over de rand van de afgrond zijn geduwd, maar zou daarmee ook in één klap de hele (financiële) kapitalistische elite effectief geëlimineerd zijn. Bovenop deze basisfuncties die de staat voor het kapitaal (en ‘de economie’) vervult, komen vaak ook nog allerlei andere vormen van ‘dienstverlening’ door de staat aan het bedrijfsleven: van steun aan bepaalde sectoren (allerlei vormen van industriepolitiek) tot aan het inzetten van de eigen diplomatie voor het behartigen van belangen van een individueel bedrijf, zoals in het geval van Shell.

Toch is deze interdependentie niet symmetrisch. Het is dus niet dat omdat het kapitaal ook de staat nodig heeft, de staat hiermee een gelijkwaardig machtsmiddel heeft tegenover het kapitaal. In een kapitalistische maatschappij is zoals gezegd de productie en distributie van goederen en diensten als het ware volledig uitbesteed aan private ondernemers die daarmee een autonome sociale groep of klasse vormen. En dit betekent dat overheden er slechts in beperkte mate en voor een beperkte duur voor kunnen kiezen níet aan de eisen van het bedrijfsleven tegemoet te komen, zonder meteen zichzelf in de vingers te snijden. Kapitalisten kunnen besluiten hun investeringen uit te stellen, hun geld op te potten of elders in de wereld te investeren. Het is deze flexibiliteit die het kapitaal een uitzonderlijke macht verleent en verklaart waarom inderdaad de staat zoveel van haar door belastinggeld gefinancierde middelen inzet voor bovengenoemde ‘dienstverlening’.

Exit power van het transnationale kapitaal

Het komt vooral doordat het kapitaal zich over landsgrenzen heen beweegt, dat het zo’n uitzonderlijke macht heeft. Doordat de wereld opgedeeld is in nationale jurisdicties maar het kapitaal mobiel is en zich dus in principe

over deze nationale grenzen heen kan bewegen, heeft het meer dan welke sociale actor ook de mogelijkheid nationale staten tegen elkaar uit te spelen. Deze *exit power* van het kapitaal – de mogelijkheid om te verkassen als de condities (met betrekking tot bijvoorbeeld loonkosten, belastingen, of in het geval van geldkapitaal, de rentestand) niet bevallen – is uiteraard vergroot met de in de afgelopen decennia versnelde mondialisering.

Deze mondialisering heeft vooral een neoliberale vorm aangenomen, waarbij de wereldwijde expansie van markten centraal is komen te staan. Met het ontstaan van een geïntegreerde wereldeconomie waarin nationale obstakels steeds meer zijn weggenomen, heeft het kapitaal – zowel het productieve kapitaal als het geldkapitaal – een in de geschiedenis ongekende bewegingsvrijheid en reikwijdte gekregen. Uiteraard heeft het transnationale kapitaal – kapitaal dat opereert in meerdere nationale jurisdicties tegelijk – het meest van dit proces geprofiteerd.³²³ Het is het transnationaal kapitaal dat het meest mobiel is en daarmee het machtigst; het beschikt over de grootste exitpower.

En deze vorm van structurele macht kan dus effect sorteren zonder enig doelgericht handelen. De mogelijke exit hoeft niet per se geëffectueerd te worden, de mogelijkheid hoeft zelfs niet eens uitgesproken te worden. Natuurlijk, transnationale bedrijven kunnen ook openlijk dreigen met vertrek, een uiting van directe macht die zeker veel voorkomt, maar lang niet altijd is die dreiging nodig, omdat politici en beleidmakers vaak al bij voorbaat rekening houden met de mogelijkheid. Het aantonen van een dergelijke indirecte macht van het (transnationale) kapitaal is uiteraard lastig, juist vanwege het stilzwijgende karakter ervan. Maar het is bijvoorbeeld geen toeval dat juist in de periode van toenemende mondialisering bedrijfsbelastingen internationaal een neerwaartse trend vertonen.³²⁴

Het mondialiseringsproces heeft de macht van het kapitaal ook vergroot door schaalvergroting. Met het creëren van een mondiale markt en daarmee toegenomen concurrentie zijn steeds meer kleinere bedrijven opgeslokt door grotere bedrijven. De door megafusies en megaovernames gerealiseerde concentratie van het kapitaal heeft ertoe geleid dat de wereldeconomie in toenemende mate gedomineerd wordt door slechts een beperkt aantal gigantische transnationale ondernemingen (multinationals) en financiële instellingen.³²⁵ In dit turbokapitalisme is de structurele macht van het

kapitaal, geconcentreerd in de grootste transnationale ondernemingen en haar vertegenwoordigers, groter dan ooit.

Mondialisering wordt vaak getypeerd als een onvermijdelijk proces, als ware het een natuurverschijnsel. Vooral politici lijken mondialisering te zien als iets dat zich geheel buiten ons om afspeelt. Dit is echter onjuist. De neoliberale mondialisering wordt in de eerste plaats mogelijk gemaakt door (inter)nationale overheden, bijvoorbeeld doordat zij allerlei vormen van regulering afschaffen die het vrije verkeer van kapitaal voorheen inperkten en doordat zij maatregelen nemen om voor het transnationale kapitaal een zo gunstig mogelijk investerings- en vestigingsklimaat te scheppen. Denk aan het afschaffen van de kapitaalcontroles (gericht op het beperken van de mobiliteit van geldkapitaal) in de meeste westerse landen na de ineenstorting van het monetaire stelsel van Bretton Woods in de jaren zeventig. Denk aan de belastingverlagingen die zijn doorgevoerd (of aan de speciale onthefingen voor transnationale investeerders, een beleid waarmee bijvoorbeeld Ierland tijdelijk rijk is geworden). Maar denk ook aan het enorme belang dat vaak werd gehecht aan een goede infrastructuur of het onderdrukken van een autonome vakbeweging – dit laatste is vaak een specialiteit van meer autoritaire regimes. De structurele macht van het kapitaal is in principe wereldwijd werkzaam, maar manifesteert zich op uiteenlopende wijzen. Lokale condities en instituties verschillen nu eenmaal, en ook het mondialiseringproces zelf ontwikkelt zich geografisch ongelijk.

Flitskapitaal en financiële crises

Naast de rol van de politiek (die dus vorm geeft aan het mondialiseringproces) is de toegenomen mobiliteit van het kapitaal, en daarmee de macht ervan, mogelijk gemaakt door nieuwe informatietechnologieën, die met name het geldkapitaal tot een flitskapitaal hebben gemaakt in een digitale werkelijkheid die is losgezongen van elke vorm van territorialiteit, los van elk nationaal grondgebied.³²⁶ In de jaren tachtig en negentig manifesteerde de macht van dit flitskapitaal zich vooral ten opzichte van ‘opkomende’ maar kwetsbare economieën in de periferie – denk aan de financiële crisis die Argentinië teisterde rond de eeuwwisseling en, op grotere schaal, de

zogenaamde Aziatische financiële crisis een paar jaar eerder, toen in 1997 de valuta en de economieën van onder andere Thailand, Indonesië, Maleisië en Zuid-Korea één voor één omvielen, omdat speculanten en investeerders massaal hun geld terugtrokken. In Europa was de introductie van de euro onder andere bedoeld om ons te wapenen tegen dergelijke casinokapitalisten, maar de huidige wereldwijde financiële crisis heeft aangetoond dat zolang het geldkapitaal volledig mobiel is en banken en financiële instellingen hun gang kunnen gaan, deze protectie een illusie is.

De structurele macht van het kapitaal is dus vooral gelegen in de structuren van de kapitalistische wereldeconomie en de (bewegings)vrijheid die deze het kapitaal biedt. Het is niet zozeer de macht van 'de markt' zoals het vaak heet (de markt is immers geen actor) alswel de macht van het kapitaal (georganiseerd in ondernemingen) en kapitaalhouders (investeerders, beleggers) die zich via de markt, en marktgedrag, manifesteert. Het gaat hier niet alleen om economische macht, maar zoals betoogd, indirect ook om politieke macht in zoverre de politiek, en het gevoerde beleid, door deze macht worden beïnvloed.

Het kapitaal als politieke actor

De invloed van het kapitaal is niet alleen gelegen in haar structurele macht, maar komt ook voort uit de directe politieke rol die zij speelt.³²⁷ Veel van de structuralistische theorieën waaraan ik heb gerefereerd gaan er al te gemakkelijk vanuit dat de structurele macht van het kapitaal – de impliciete dreiging niet of elders te investeren – zo groot is dat de staat de wensen van het kapitaal honoreert, ook zonder de tussenkomst van belangroepen, lobby's en andere kanalen van directe beïnvloeding van het politieke proces. Dat structurele macht altijd voldoende zou zijn is theoretisch niet plausibel omdat, juist in een (liberale) democratie, er ook andere sociale groepen zijn – met soms tegengestelde belangen – die ook wel degelijk over bepaalde (zij het beperktere) machtsmiddelen beschikken en die via verkiezingen en maatschappelijke strijd ook de politiek kunnen beïnvloeden.

Het kapitaal moet niet alleen zijn leidende rol ten opzichte van de staat zien te reproduceren, maar ook tegenover andere groepen in de samenleving,

bijvoorbeeld een georganiseerde arbeidersbeweging. Dit noodzaakt het kapitaal ertoe zich ook politiek te organiseren en zijn eigen belangen in de publieke arena te propageren. Empirisch klopt de claim van structuralisten ook niet omdat de werkelijkheid laat zien dat het kapitaal op allerlei niveaus en langs allerlei wegen voortdurend probeert directe politieke invloed uit te oefenen, dat wil zeggen de structurele macht actief toe te passen. Zelf durft men kennelijk in ieder geval niet volledig erop te vertrouwen dat de structurele macht wel voldoende is. En zo komen we weer uit bij het voorbeeld van Shell.

De politieke macht van Shell is natuurlijk representatief voor de macht van transnationale ondernemingen in onze gemonialiseerde economie. Maar waar in dit geval Shell die macht als individueel bedrijf, die opkomt voor zijn eigen specifieke bedrijfsbelangen, uitoefent ten opzichte van Den Haag en Abuja, is het kapitaal natuurlijk ook vooral een politieke actor op het bovenindividuele niveau. Denk aan lobby's van specifieke sectoren, denk ook aan algemene werkgeversverbanden. Maar waarschijnlijk belangrijker dan deze formele associaties (die in het Nederlandse poldermodel overigens een bijzondere positie innemen) zijn die meer informele organisaties en netwerken via welke een elite van het bedrijfsleven probeert het politieke besluitvormingsproces vorm te geven, niet alleen ten aanzien van specifieke issues maar juist ook als het gaat om de grotere lijnen. Hierbij overstijgt de politieke rol van het kapitaal het niveau van het lobbyen (voor of tegen specifieke wetgeving); het behelst het bepalen van de politieke agenda, of zelfs het vormen van de ideeën, het discours, waarin de politieke agenda en de besluitvorming ingebed zijn.

Een goed voorbeeld van dit politiek actorschap van de kant van het transnationaal kapitaal is de Europese Ronde Tafel van Industriëlen (European Round Table of Industrialists, ERT), een min of meer informele club van rond de vijftig bestuursvoorzitters en CEO's van Europa's grootste multinationals. Juist door te acteren op het niveau van ideeën, en door de belangen van het Europese transnationale kapitaal te presenteren in termen van 'het algemene belang', en gebruikmakend van haar unieke toegang tot de Europese instellingen en met name de Commissie, is de ERT er niet alleen in de jaren tachtig in geslaagd de voltooiing van de interne markt op de agenda te zetten en deze vervolgens ook geïmplementeerd te krijgen, maar heeft men

ook in de jaren daarna het Europese integratieproces verder in neoliberale richting weten vorm te geven. Dit gebeurde bijvoorbeeld door de ideeën aan te leveren voor de hervormingsagenda van de Lissabonstrategie, en nu voor de opvolger daarvan: Europa 2020.³²⁸ Uiteraard is deze vorm van invloed niet los te zien van en wordt zij mogelijk gemaakt door de macht van het transnationale kapitaal dat de ERT vertegenwoordigt. Maar belangrijk is dat deze macht ook proactief wordt omgezet in het vormgeven van Europees sociaaleconomisch bestuur.

Ook op mondiaal niveau vormen de topmanagers van 's werelds grootste transnationale ondernemingen een transnationaal elitenetwerk – dat door sommigen geïnterpreteerd wordt als de vorming van een transnationale kapitalistische klasse, al blijven daarin regionale en nationale scheidslijnen onder de oppervlakte nog zichtbaar.³²⁹ Deze transnationale *business community* ontmoet elkaar in bestuurskamers (via wederzijdse commissariaten), maar ook in allerlei internationale fora zoals de World Economic Forum of the Trilateral Commission en andere eliteclubs (waarin men soms ook directe interactie heeft met leidende politici).

Deze fora vervullen hierbij twee belangrijke functies: a) het creëren van een consensus – een gezamenlijk program – binnen de eigen gelederen en b) het op basis van die consensus beïnvloeden van de internationale (beleids) agenda. Alhoewel deze transnationale kapitalistische elite nu nog vooral een westerse elite is zou de aard van deze elitenetwerken met de opkomst van Azië in de toekomst kunnen veranderen.

Als we de afgelopen decennia beschouwen, zien we dat deze elite vooral een cruciale rol heeft gespeeld bij het opkomen van het neoliberalisme als leidende ideologie, een ideologie die vervolgens op alle niveaus, van nationaal tot Europees tot mondiaal, het beleid mede bepaald heeft. Aldus is het transnationale kapitaal ook in zijn rol als politieke (en ideologische) actor een drijvende kracht geweest achter het neoliberale mondialiseringsproces. De uitkomst van dit transnationale neoliberale project is, zoals ik hierboven heb betoogd, dat deze transnationale kapitalistische elite hiermee zijn eigen structurele macht nog verder vergroot heeft.

De draaideur tussen bedrijfsleven en politiek

De directe politieke macht van het kapitaal uit zich ten slotte in de personele verwevenheid met de overheid. Van de ontwikkelde kapitalistische landen is deze waarschijnlijk het sterkst in de Verenigde Staten, waar veel leden van de federale regering vaak rechtstreeks van de top van het bedrijfsleven afkomstig zijn en vaak daar ook weer naar terugkeren.³³⁰ Dit is een fenomeen dat ook in Europa niet onbekend is.

Alhoewel naar de achtergrond van politici (bijvoorbeeld ten aanzien van connecties met het bedrijfsleven) in Nederland helaas weinig systematisch onderzoek wordt gedaan, doen de recente berichten over de overstap van verschillende politici naar het bedrijfsleven – bijvoorbeeld die van Wouter Bos naar KPMG; van Jan Peter Balkenende naar concurrent Ernst & Young, en van verkeersminister Camiel Eurlings naar de directie van KLM – in ieder geval het vermoeden rijzen van een ‘draaideur’ tussen politiek en bedrijfsleven.³³¹ Op deze manier verkleint ook in sociologische en ideologische zin de afstand tussen staat en bedrijfsleven, dat wil zeggen dat de leef- en denkwereld (het wereldbeeld) van beleidsmakers voor een belangrijk deel overeenkomt met dat van de top van het bedrijfsleven, hetgeen dus een vloeiend verkeer tussen beide mogelijk maakt.

Langs al deze en ook nog andere wegen en netwerken (ontmoetingen op de golfbaan, in de skybox of bijvoorbeeld in het bestuur van het Concertgebouw) zorgen leden van een door transnationaal kapitaal gedomineerde economische elite ervoor dat men niet alleen verweven is met elkaar, maar ook dat men vanuit die aldus geschapen cohesie een politieke actor van betekenis is. In weerwil van het pluralistische idee is dit een elite die andere elites overschaduwet en meer dan welke sociale groep dan ook de politiek, buiten het formele democratische proces om, vormgeeft. Er zijn geen andere groepen in de samenleving, bijvoorbeeld gelieerd aan vakbonden of de non-profitsector, die zo goed genetwerkt zijn als de top van het bedrijfsleven, en zo'n vaak ongehinderde toegang hebben tot de top van de politiek.

Samenvattend kunnen we stellen dat zowel de structurele als de directe macht van het kapitaal dus boven die van andere sociale groepen uitsteekt. De vraag die rest is hoe deze macht zich verhoudt tot de idee van democratie.

Kapitaal en (sociaal-)democratie

Volgens Robert Reich (voormalig minister van Arbeid onder president Clinton) heeft het ‘democratisch kapitalisme’ van de naoorlogse jaren – waarin kapitalisme en democratie nog samengingen, volgens Reich – plaatsgemaakt voor een nieuw superkapitalisme dat niet langer met een democratisch bestel verenigbaar is, vanwege de grote concentratie van macht in de handen van Amerika’s grootste bedrijven en de groeiende kloof tussen een kleine topklaas van superrijken en de rest van de samenleving.³³² Deze kritiek is natuurlijk niet nieuw en de vraag naar de verenigbaarheid van democratie en kapitalisme gaat ook verder terug dan het ‘neoliberale tijdperk’. Of deze kritiek ook terecht is, hangt mede af van het begrip van democratie dat gehanteerd wordt.

De meeste contemporaine democratietheoretici zijn het erover eens dat democratie meer behelst dan vrije verkiezingen en een meerpartijstelsel. Alhoewel een grondige discussie hiervan buiten het bestek van dit essay valt, kan wel gesteld worden dat een zekere mate van politieke gelijkheid een eerste voorwaarde is voor het functioneren van een democratisch stelsel: dat wil zeggen dat burgers op min of meer gelijkwaardige basis toegang hebben tot en deel kunnen nemen aan het politieke proces.³³³ De vraag – die liberale van meer radicale democratietheoretici scheidt – is natuurlijk in hoeverre een dergelijke politieke gelijkheid realiseerbaar is zonder een (grote) mate van sociaaleconomische gelijkheid.

Als politieke gelijkheid afhangt van sociaaleconomische gelijkheid, wordt het idee van democratie zelf steeds meer verweven met het aloude sociaal-democratische ideaal van spreiding van kennis, macht en inkomen. Ook indien men een radicaler egalitarisme verwerpt, lijkt het mij evident dat de voor elke vorm van democratie benodigde minimale politieke gelijkheid niet samengaat met een machtsconcentratie waarbij een sociale groep of klasse een bevoorrechte positie inneemt ten opzichte van alle andere groepen. Voor zover dat het geval is – dat wil zeggen: voor zover zoals ik zojuist betoogd heb de pluralisten inderdaad ongelijk hebben – is dat dus een fundamenteel probleem vanuit democratisch oogpunt.³³⁴

Volgens sommigen biedt de huidige crisis een kans het evenwicht enigszins te herstellen. Het kapitaal, en met name het financiële kapitaal, zou

aan banden gelegd moeten worden ten gunste van de democratische overheid. Deze kans is tot nu toe niet gegrepen, noch in Nederland, noch elders. Eerder lijkt er een restauratie plaats te vinden van de neoliberale orde zoals die voor de crisis hoogtij vierde. Veel linkse partijen en bewegingen lijken ondanks het feit dat de crisis overduidelijk 'van rechts' kwam geen consistent en aansprekend verhaal te hebben over het linkse alternatief. Wat betreft de sociaal-democratie is het probleem mogelijk mede gelegen in het feit dat zij zelf in de jaren negentig in hoge mate 'geneoliberaliseerd' is – een proces dat ondanks pogingen tot een ideologische herijking niet makkelijk terug te draaien is. Dit heeft ertoe geleid dat men zich vaak niet meer bewust is van het feit dat de macht van het kapitaal een kernprobleem, misschien wel hét kernprobleem, is van de sociaal-democratische politiek.

Het dilemma hierbij is natuurlijk dat gegeven de structurele afhankelijkheid van het kapitaal, en gegeven dat er zich vooralsnog geen (politiek) levensvatbaar alternatief voor het kapitalisme heeft gepresenteerd, de sociaal-democratische politiek het zich evenmin als de liberale of de christen-democratische kan permitteren zich niets aan dat kapitaal gelegen te laten liggen. Maar dit wil niet zeggen dat zij zich bijvoorbeeld tot instrument van een individueel bedrijf als Shell zou moeten maken. Noch betekent dit dat het niet mogelijk is om ook nog binnen de grenzen van de kapitalistische markteconomie de structurele macht en politieke beïnvloeding van het kapitaal te beperken.

Uiteindelijk heeft de staat een januskop. Enerzijds drukt in een kapitalistische samenleving de structurele macht van het kapitaal een grote stempel op de staat als institutie en als beleidsvoerende actor. Anderzijds zijn ook degenen die de staatsmacht uitoefenen, politici en andere beleidsmakers dus, niet ongevoelig voor de directe beïnvloeding door vertegenwoordigers van het kapitaal. Het is daarom dat de staat slechts zelden tegen de belangen van het (dominante) kapitaal in zal gaan.

Tegelijkertijd is de staat de institutie die bij uitstek de macht van het kapitaal kán inperken. Juist omdat zij de condities verschaft voor het functioneren van de markt en de kapitaalaccumulatie, heeft zij ook de instrumenten in handen de markt en het kapitaal te beteugelen. Sterker nog, men zou kunnen stellen dat de staatsmacht de enige weg vormt waarlangs dat mogelijk is. Maar omdat de staat ook een afspiegeling is van de heersende maatschappelijke

en politieke krachtsverhoudingen moet een dergelijk perspectief tegelijkertijd van onderop geopend worden, vanuit maatschappelijke en politieke bewegingen – bewegingen die streven naar niet alleen een rechtvaardigere en economisch efficiëntere politiek-economische ordening, maar ook een ordening die beter te verenigen is met democratische idealen.³³⁵

De macht van het kapitaal zelf moet worden ingeperkt. Maar daarnaast kan ook aan een verdergaande democratisering van die macht gedacht worden. Want ondanks de opkomst van bijvoorbeeld pensioenfondsen is het totale kapitaalbezit nog altijd sterk ongelijk verdeeld en het kapitaal nog verre van 'ons allemaal'.³³⁶ Zodoende blijft de macht van het kapitaal bovenal een kleine bovenlaag bevoordelen, waarvan de bonus incasserende topmanagers slechts het meest zichtbare deel vormen.³³⁷ Het formuleren van een linkse hervormingsagenda³³⁸ gericht op het sterk inperken van deze ondemocratische macht blijft dus een fundamentele uitdaging voor de sociaal-democratie.

28

Over de bijdrage van speculatieve overnames aan de crisis

HANS SCHENK

Is het toeval dat de Grote Depressie van 1929 evenals de financiële crisis van 2007 werd voorafgegaan door uitbundig fusie- en overnamegedrag in de marktsector? In deze bijdrage probeer ik aannemelijk te maken dat het antwoord op deze vraag 'nee' is. Alle enigszins serieuze recessies sedert 1898 zijn voorafgegaan door zogenoemde 'fusiegolven', of beter: 'overnamegolven'.³³⁹ Dit suggereert dat beide verschijnselen een gemeenschappelijke oorzaak hebben dan wel causaal verbonden zijn, in die zin dat overnamegolven bijdragen aan het ontstaan van recessies. Ik zal betogen dat (ook) het laatste het geval is. Het belangrijkste element in mijn betoog is het herhaaldelijk, en op grote schaal, falen van overnames wanneer deze plaatsvinden in gebundelde vorm, dat wil zeggen: als constituerende elementen van overnamegolven. Dat is het leeuwendeel van alle overnames, omdat tussen twee golven relatief weinig overnames plaatsvinden. De kans op overnamesucces is herhaaldelijk zo klein dat dergelijke overnames betiteld moeten worden als 'speculatief'. Het overheidsbeleid is echter juist gericht op het aanmoedigen van overnames. Een belangrijke bijdrage aan het voorkomen van recessies is derhalve gelegen in het ombuigen van dat beleid.

Het is niet mogelijk het precieze belang van overnames in het veroorzaken van een recessie vast te stellen, ook niet voor de meest recente crisis. De uitbundigheid waarmee speculatieve overnames hebben plaatsgevonden liep parallel aan de uitbundigheid waarmee risico's werden genomen in hypotheekmarkten, de uitbundigheid waarmee financiële professionals allerlei financiële innovaties bedachten en mochten toepassen, en de uitbundigheid waarmee zij zichzelf daarvoor beloonden. Deze elementen komen echter samen bij het tot stand brengen van overnames. Voor de financiering ervan worden soms zeer ingewikkelde financiële producten bedacht, banken aanvaarden nogal eens een belangrijk deel van het financieringsrisico en/of garanderen de opbrengsten van een aandelenemissie, indien die nodig mocht blijken ter financiering van een overname, en de betrokken profes-

sionals ontvangen vrijwel steeds omvangrijke bonussen voor hun rol als makelaar bij een overname. Het arrangeren en faciliteren van overnames behoort tot de belangrijkste inkomstenbronnen van banken, in het bijzonder investeringsbanken. Vlak voor de crisis, in 2007, werd met het arrangeren van overnames door banken 52 miljard dollar aan *fees* opgehaald op een totaal aan inkomsten van ongeveer 110 miljard dollar.

In deze bijdrage bespreek ik enkele belangrijke kenmerken van overnames. Aangezien het herhaaldelijk optreden van falende overnames zich niet goed laat verklaren door standaardbenaderingen uit de economische wetenschap, ga ik wat dieper in op wat wel een heterodoxe verklaring wordt genoemd, dat wil zeggen een verklaring die nauw aansluit bij een institutionele in plaats van de aan onze universiteiten en in het beleid overheersende neoklassieke invalshoek. Voorts bespreek ik de twee belangrijkste pijlers waarop het overheidsbeleid vis-à-vis overnames is gebaseerd.³⁴⁰

Kenmerken van overnames

Overnames zijn van alle tijden, maar ze komen vooral voor in gebundelde vorm. In de literatuur wordt algemeen aangenomen dat zich – vanaf het moment dat zij sinds het eind van de negentiende eeuw werden geregistreerd – zes overnamegolven hebben voorgedaan. De belangrijkste golf voor de Tweede Wereldoorlog deed zich aan het eind van de jaren twintig voor, onmiddellijk voorafgaand aan de Grote Depressie. Ook toen speelden banken een dominante rol bij het tot stand komen van overnames, vooral door de herfinanciering van schuld papier. Na de oorlog deden zich belangrijke golven voor aan het eind van de jaren zestig/begin jaren zeventig (de derde golf), tijdens de tweede helft van de jaren tachtig (vierde golf), tijdens de tweede helft van de jaren negentig (vijfde golf) en tijdens het midden van het afgelopen decennium (zesde golf). Tussen 1984 en 1989 (de vierde golf) werd volgens becijferingen van Crotty en Goldstein (1993) in de vs 184 miljard dollar geïnvesteerd in overnames, tegen slechts 84 miljard dollar aan investeringen in duurzame productiemiddelen (exclusief vastgoed).

Deze golven manifesteerden zich het duidelijkst in de vs, maar zijn ook, en steeds sterker, herkenbaar in Europa. Samen met ondernemingen uit de

vs en het Verenigd Koninkrijk liepen Nederlandse ondernemingen op het gebied van grensoverschrijdende overnames voorop aan het eind van de jaren tachtig en in de tweede helft van de jaren negentig. In verhouding tot de omvang van de nationale economie waren Nederlandse ondernemingen toen in verschillende jaren koploper op de internationale overnamemarkt. Vrijwel alle directe trans-Atlantische investeringen door ondernemingen liepen en lopen via overnames van buitenlandse ondernemingen. Zogenaamde *greenfield investments* door Europese ondernemingen in andere Europese landen of de vs dan wel door Amerikaanse ondernemingen in Europa waren, en zijn, betrekkelijk zeldzaam.

De overnames worden wat geïnvesteerde middelen betreft vooral 'gedragen' door grote, beursgenoteerde ondernemingen. Tijdens de vijfde overnamegolf werd door Amerikaanse en Europese bedrijven ten minste 9000 miljard dollar besteed aan overnames. We zijn inmiddels gewend geraakt aan dergelijke bedragen, maar het is nuttig om ons te realiseren dat overnames daarmee met afstand de meest omvangrijke investeringscategorie vormden, evenals tijdens de vierde golf. Tijdens de zesde overnamegolf, voorafgaand aan de crisis van 2007, werd op jaarbasis ongeveer evenveel geïnvesteerd in overnames. Mijlpalen waren de overname van Mannesmann door Vodafone in 2000 à raison van ongeveer 175 miljard dollar en de overname van ABN Amro in 2007 door het consortium van Royal Bank of Scotland, Banco Santander en Fortis voor ongeveer 100 miljard dollar.

De omvang van de met overnames gemoeide middelen duidt erop dat het bedrijfseconomisch effect ervan macro-economische gevolgen kan hebben. Indien overnames gemiddeld genomen economisch efficiënt zijn, voegen zij merkbaar waarde toe aan de maatschappelijke welvaart. Indien ze dat niet zijn, lijdt de maatschappij merkbaar verlies. Dit mogelijke verband is in de economische wetenschap opvallend weinig onderzocht. Vermoedelijk heeft dit te maken met de traditionele scheiding tussen bedrijfseconomisch onderzoek en 'algemeen' economisch onderzoek binnen onze universiteiten – waarbij 'onze' niet alleen staat voor Nederlandse maar ook voor buitenlandse wetenschappelijke instellingen. Tevens speelt hier mogelijk een rol dat economen zich onvoldoende realiseren dat overnames periodiek, namelijk tijdens golven, het leeuwendeel van de voor investeringen beschikbare middelen voor zich opeisen.

Hoe dan ook, het bedrijfseconomisch effect van overnames is wel veelvuldig onderzocht, zowel in termen van aandeelhouderswaarde als reële waarde, en zowel door wetenschappers als adviesbureaus. Er bestaat een belangrijk verschil tussen beide groepen onderzoekers. Wetenschappelijk onderzoek naar de effecten van overnames vergelijkt deze effecten met wat zou zijn aangetroffen indien er geen overnames zouden hebben plaatsgevonden (men spreekt in dit opzicht van de *counterfactual*). Bij onderzoek dat zich richt op de effecten voor de aandeelhouderswaarde – dat wil zeggen: de effecten op de beurswaarde van de betrokken ondernemingen – wordt deze *counterfactual* geschat door voor een steekproef van overnemende (of overgenomen) ondernemingen de ‘normale’ waardeontwikkeling in kaart te brengen.³⁴¹ Op haar beurt wordt deze berekend door het extrapoleren van de verhouding tussen de historische waardeontwikkeling van de steekproef en die van een controlegroep (deze kan bestaan uit ‘de beurs’ als geheel), een en ander gecorrigeerd voor bijzondere elementen in die verhouding, zoals specifieke risicoverschillen. Onderzoek dat zich richt op reëlewaarde-effecten maakt eveneens gebruik van controlegroepen, maar hierbij gaat het niet om de beurswaarde van een steekproef maar om reële variabelen als winstgevendheid, productiviteit, marktaandeel en innovativiteit.

Het is van belang om stil te staan bij de gebruikte onderzoeksmethode, omdat het wetenschappelijk onderzoek naar de effecten van overnames aanzienlijk pessimistischer stemt dan het onderzoek waarin geen gebruik wordt gemaakt van controlegroepen, dat wil zeggen het onderzoek zoals dat doorgaans verricht wordt door adviesbureaus. Dit laatste laat meestal zien dat ‘meer dan de helft’ van de onderzochte overnames mislukt – hetgeen op de keper beschouwd ook al fors is. Hierbij wordt ‘mislukt’ over het algemeen gedefinieerd als: leidt niet tot een hogere beurswaarde of tot een hogere winst dan er voorafgaand aan de overname werd gerealiseerd. Het wetenschappelijk onderzoek gaat daar ruimschoots bovenuit, en komt veelal tot de conclusie dat ten minste 65 procent en soms zelfs 85 procent van de overnames in een onderzochte periode als een mislukking moet worden gekwalificeerd, wanneer de *counterfactual* als maatstaf wordt gehanteerd.

Dat betekent dat er op grote schaal investeringsmiddelen worden verkwist. Opvallend is dat de faalscores een structureel karakter hebben: zij doen zich zowel voor als na de Tweede Wereldoorlog in ongeveer gelijke

mate voor. Omdat verreweg de meeste overnames worden gedaan tijdens overnamegolven, impliceert dit een betrekkelijk plotselinge aantasting van de waardescheppende functie van investeringen. De verkwisting van investeringsmiddelen is bovendien grootschalig: het gaat immers om duizenden miljarden dollars of euro's. Het is daarom plausibel dat het overnamedrag van (grote, beursgenoteerde) ondernemingen negatieve effecten heeft op de economische ontwikkeling en kan bijdragen aan het ontstaan van een recessie.

De transmissie van verkwisting naar recessie loopt via twee kanalen. In de eerste plaats treedt eenvoudig welvaartsverlies op in termen van alternatieviteitskosten (*opportunity costs*). Bedrijven zouden de voor overnames aangewende middelen immers hebben kunnen investeren in prijsverlaging (waardoor de effectieve koopkracht zou zijn toegenomen), verhoging van de productieve efficiëntie (waardoor de kosten van maatschappelijke voortbrenging zouden zijn afgenomen), of in speur- en ontwikkelingswerk (waardoor meer innovaties het licht zouden hebben gezien).

In de tweede plaats, mede afhankelijk van de wijze waarop de middelen ten behoeve van de financiering van de overnames zijn verkregen, zullen ondernemingen verplicht zijn om 'de broekriem aan te halen'. Indien de middelen zijn verkregen via de uitgifte van aandelen (zoals bij het aangehaalde voorbeeld van Vodafone) loopt dit effect via de aandeelhouders. Hun investering rendeert niet, en dat zal consequenties hebben voor hun verdere investerings- en mogelijk consumptiedrag. Indien de middelen zijn verkregen door het aantrekken van leningen (zoals gedeeltelijk het geval was bij de overname van ABN Amro), impliceert het mislukken van een overname dat het voldoen aan de rente- en aflossingsverplichtingen in gevaar komt. Dat heeft directe consequenties voor het investeringsgedrag van de overnemende onderneming zelf. In de praktijk zien we dat er enige jaren na een overname grootschalige bezuinigingsoperaties op touw worden gezet – en dan gaat het niet om bezuinigingen die voortvloeien uit de wens zogenaamde synergie-effecten te realiseren.

In het licht van deze feiten is het niet verbazingwekkend dat gemiddeld ongeveer een op de twee overnames uiteindelijk weer ongedaan wordt gemaakt door middel van verkoop aan derden, vrijwel steeds tegen een verkoopsom die aanzienlijk lager ligt dan de oorspronkelijke verkrijgingssom. Eerst in de vs, eind jaren tachtig, en later ook in Europa (met name tijdens de zesde

overnamegolf) heeft dit zelfs geleid tot een nieuwe industrie die zich heeft gespecialiseerd in het 'corrigeren' van mislukte overnames: de private-equity-industrie (Schenk 2007). Deze industrie weet soms zeer hoge rendementen te realiseren, juist omdat overnemende ondernemingen na afloop van een overnamegolf noodgedwongen van hun acquisities af moeten. Dat drukt de prijs enorm, waarmee de kansen voor profijtelijke voortzetting door een private-equitybedrijf toenemen. Helaas plegen private-equitybedrijven voor hun aankopen in excessieve mate gebruik te maken van vreemd (geleend) vermogen, soms wel tot 90 procent van de overnamesom. Men spreekt dan van een *leveraged buy-out* (LBO). In voorspoedige tijden werkt deze hefboom zeer ten gunste van de verschaffers van eigen vermogen in de transactie. In minder voorspoedige tijden werkt de hefboom in tegengestelde richting en zullen private-equitybedrijven hun gekochte bedrijven onder zware druk zetten om te bezuinigen op reguliere investeringen en vooral op investeringen in speur- en ontwikkelingswerk.

Een recessie is in beginsel niet meer dan een stagnatie in de schepping van meerwaarde. Dat is dus precies wat er gebeurt – wat er moet gebeuren – na het wassende deel van een overnamegolf. Hoe groot het effect precies is op macroschaal is onzeker. Het waardeverlies van de vijfde overnamegolf is ten minste 65 procent van de eerder genoemde 9000 miljard dollar, maar hoe groot het reële effect daarvan is, is nooit goed in kaart gebracht. De Amerikaanse onderzoekers Ravenscraft en Scherer (1987) hebben ooit geschat dat overnames tot een netto-efficiencyverlies leiden van 4 à 6 procent. Wanneer een parallel wordt getrokken met de reële effecten van waardeverlies op de woningmarkt is met enige slagen om de arm te schatten dat het reële effect van overnames op het bbp minus 2 of zelfs 3 procent is (zie voor details: Schenk 2005). Indien deze schattingen ook maar enigszins juist zijn, impliceert dit dat een overnamegolf de gemiddelde jaarlijkse groei van het bbp danig kan aantasten.

De herstructureringscarrousel

Waarom verlustigen ondernemingen zich periodiek – in golven – dan toch in overnames waarvan de statistiek voorspelt dat ze zullen mislukken? Er

is hier sprake van een overnameparadox die voor neoklassieke economen een groot raadsel is, juist en vooral omdat het verschijnsel zich bij herhaling voordoet. Ondernemingen leren kennelijk niet van hun fouten, en de markt is niet bij machte om dat af te straffen – behalve wanneer we veronderstellen dat de markt zijn werking doet gelden via recessies, maar ook dat zet een belangrijk deel van de neoklassieke theorie op losse schroeven.

De werkelijkheid tast ook het geloof in de efficiëntie van de markt voor bestuurstitels (*the market for corporate control*) aan. Overnames worden in de bijbehorende theorie, voor het eerst in kaart gebracht door Marris (1964), gezien als het middel waarmee het vrijmarktmechanisme minder efficiënte ondernemingen tot de orde roept. Efficiënte ondernemingen zien, zo luidt deze theorie, een kans om – gemotiveerd door het aan hen toegeschreven streven naar winstmaximalisatie – via overname hun superieure management over te brengen naar minder efficiënte ondernemingen, waardoor deze tot hogere efficiëntie kunnen worden gebracht, tot nut van de overnemende partij en tot nut van de economie. In de praktijk blijkt daar echter weinig van. Overnamedoelwitten behoren doorgaans tot de beter presterende ondernemingen in een sector, terwijl men op grond van de theorie zou verwachten dat juist minder presterende ondernemingen doelwit van overname worden. De overnamemarkt zou dus wel eens een perverse markt kunnen zijn, dat wil zeggen een markt waarin juist minder efficiënte ondernemingen actief zijn als overnemende partij.

Het is duidelijk dat er meer aan de hand is dan de neoklassieke economie veronderstelt. Een alternatieve verklaring begint bij het in kaart brengen van de omgeving waarin ondernemingen die zich actief op overnames richten opereren. Het gaat daarbij vooral om grote, beursgenoteerde ondernemingen, die opereren in sectoren waarin de marktconcentratie zeer hoog is (zie Pryor 2002). Zo is het wereldmarktaandeel van de grootste acht ondernemingen in de auto-industrie, de staalindustrie, de farmaceutische industrie en de ICT-industrie groter dan 50 procent. Het aandeel van de grootste vier Amerikaanse banken op de depositomarkt steeg van 10 procent in 1990 tot 27 procent in 2004 en ruim 35 procent in 2009, op een totaal van bijna 8500 onafhankelijke banken in dit laatste jaar. De grootste vijf banken in de vs namen in 2004 al 61 procent van de markt voor beursgangen (*initial public offerings*) voor hun rekening, 56 procent van de markt voor het

plaatsen van obligaties en 57 procent van markt voor het arrangeren van overnames. Sinds 2004 is hun aandeel naar alle waarschijnlijkheid verder gegroeid, niet in de laatste plaats door overnames die door de overheid werden afgedwongen in het kader van de grootschalige overheidssteun in de jaren 2007-2010, waaronder de overname van de giganten Merrill Lynch door de Bank of America voor 50 miljard dollar en Wachovia door Wells Fargo voor 15 miljard dollar.

Aangezien de meeste grote ondernemingen sterk gediversifieerd zijn, suggereren ook schattingen van de zogenaamde geaggregeerde concentratie dat deze ondernemingen opereren in een geheel eigen wereld. In de meeste ontwikkelde economieën belooft het aandeel van de honderd grootste ondernemingen (de meest gebruikte maatstaf voor geaggregeerde concentratie) in de sector immers 40 procent of meer. En zelfs indien grote bedrijven niet met elkaar concurreren in dezelfde markt voor producten of diensten, concurreren zij wel met elkaar op de beurs.

De omgeving waarin de belangrijkste spelers van de overnamewereld opereren is daarmee een omgeving waarin de aantallen ondernemingen zo klein zijn dat men gedwongen is elkaar nauwgezet te observeren. Eén enkele succesvolle actie van de ene onderneming kan immers al heel snel negatieve consequenties hebben voor de concurrentiepositie van de andere. In de neoklassieke economie wordt in een dergelijke situatie gevreesd dat ondernemingen zullen overgaan tot kartelvorming. Overnames zouden kunnen leiden tot aantasting van de concurrentie-intensiteit. Maar wellicht is een ander mogelijk effect zwaarwegender.

Om dit in te zien maak ik gebruik van een casus: wat zal er waarschijnlijk gebeuren indien onderneming A de overname van onderneming Z bekendmaakt? De overige ondernemingen $B \dots n$ in wat hier een strategische groep kan worden genoemd ($n = \text{klein}$) hebben in principe twee opties:

1. Stel dat de overname van Z een succesvolle zet zal blijken (de kans daarop is, gegeven de hierboven aangehaalde statistiek, hoogstens 35 procent, maar niet nul) en dat $B \dots n$ ($n = \text{klein}$) niet hebben gereageerd. In dat geval zal A een concurrentievoordeel hebben gecreëerd. In de literatuur wordt gesproken van een *first mover advantage*. $B \dots n$ zullen het achteraf betreuren dat zij niet hebben gereageerd.

2. Stel dat de overname van Z niet succesvol zal blijken, maar dat $B..n$ ($n = \text{klein}$) hebben gereageerd door eveneens het overnamepad op te gaan. Gelet op hetgeen hierboven is gesteld, is de kans groot dat deze laatstgenoemde overnames evenmin succesvol zijn. Achteraf zullen al deze ondernemingen betreuren dat zij de overnames hebben gedaan.

Nemen we nu aan dat de spijt die $B..n$ voelen bij optie 1 gelijkstaat aan x en dat deze spijt bij optie 2 gelijkstaat aan y . Indien $x > y$, en $B..n$ lage spijt boven hoge spijt prefereren, dan zullen zij optie 2 prefereren boven optie 1. De vraag is dus of x daadwerkelijk groter is dan y . Dat is plausibel. In het eerste geval lopen $B..n$ aan tegen een concurrentieachterstand die alsnog gepareerd zal moeten worden, met kosten die waarschijnlijk oplopen met de duur van de periode waarin reacties uitblijven. In het tweede geval zullen bedrijven hun ontevredenheid kunnen delen – gedeelde smart is halve smart. Zij kunnen zich verweren tegen kritiek achteraf door erop te wijzen dat ze slechts deden wat opportuun leek. Voor dit gedrag is de term ‘minimax-spijtgedrag’ geïntroduceerd: uit een spijtverzameling kiezen ondernemingen de optie waarbij de spijt het laagst is. Ondernemingen die opereren in een omgeving waarin zij te maken hebben met een klein aantal concurrenten, verzekeren zich door imitatie tegen verwijten van belanghebbenden, waaronder in de eerste plaats de aandeelhouders die de waarde van hun investering zien afnemen.

Het is van belang om op te merken dat dit type imitatie strategisch rationeel is: gegeven de situatie is het verstandig om voor optie 2 te kiezen. Economisch rationeel is het echter zeker niet, althans wanneer deze rationaliteit gedefinieerd wordt volgens de neoklassieke theorie. De implicatie is dat ondernemingen gevangen kunnen raken in een strategisch interactiespel dat van kwaad tot erger leidt. Overnames worden onder deze condities een vanzelfsprekende reactie op overnames door concurrenten, ze worden ‘normaal’, ook al weten partijen dat de kans op succes klein is. Dergelijke overnames, dat moge duidelijk zijn, kan men kwalificeren als speculatieve investeringen. Omdat er een duidelijk strategische component in het spel is, spreek ik doorgaans van ‘puur strategische overnames’. Ook voor ondernemingen die geen minimax-spijtstrategie volgen is het, voor zover zij beursgenoteerd zijn, een strategisch rationele keuze om deel te gaan nemen

aan een overnamegolf. De kans dat zij zelf doelwit worden van een overname neemt immers parallel aan de wassende overnamegolf toe. Indien zij zich daartegen willen verdedigen rest slechts het verwerven van omvang. De enige effectieve barrière tegen overname is immers gelegen in relatieve omvang en niet in relatief hoge efficiëntie of winstgevendheid, zoals nog verondersteld werd door de eerder genoemde theorie van de markt voor bestuurstitels. De intensiteit van de overnamegolf, en daarmee het zichzelf versterkend effect, wordt door deze defensieve overnames slechts groter.

Een overnamegolf stagneert zodra in brede kring duidelijk wordt dat overnames in overgrote mate mislukken en er geen waarde wordt gecreëerd, terwijl juist dat nodig zou zijn om het spel levend te houden. Bovendien worden doelwitten steeds duurder als gevolg van de beurshausse die voortvloeit uit uitbundig overnamegedrag.

Overzien we de geschetste ontwikkelingen, dan is het mogelijk om te spreken van een herstructureringscarrousel (zie schema 1). Om deze carrousel op gang te krijgen is het noodzakelijk dat ondernemingen het zich kunnen veroorloven om strategische overnames te doen. Dit is een noodzakelijke maar geen voldoende voorwaarde. De carrousel wordt aan het draaien gebracht door een klein aantal in het oog springende overnames (fase 2). Deze overnames kunnen economisch rationeel zijn. Ze zorgen voor onrust bij concurrenten die zich de vraag stellen die hierboven is aangegeven. Minimax-spijt en vervolgens defensieve routines leiden tot de geschetste explosieve ontwikkeling van het aantal strategische overnames (fase 3). In fase 4 stagneert de overnamemarkt omdat de spelers geconfronteerd worden met de sombere economische werkelijkheid. Dan begint een curatieve fase. Veel overgenomen bedrijven worden weer gedesinvesteerd, gevormde conglomeraten worden opgesplitst, met name in de afgelopen eeuw met behulp van *leveraged buy-outs*, dat wil zeggen met relatief veel leningen die door private-equitybedrijven zijn afgesloten met de uit te kopen onderneming als onderpand (fase 5).

Het optreden van private-equitybedrijven lijkt zo een efficiënt middel om eerdere ontsporingen op de overnamemarkt te corrigeren. Het is helaas een riskant middel. Doordat de aangegane leningen worden geplaatst op de balans van de overgenomen onderneming, krijgt deze plotseling te maken met omvangrijke aflossings- en renteverplichtingen. Voorstanders menen dat dit de overgenomen onderneming aanzet tot wenselijke efficiëntiemaatregelen

en/of tot maatregelen die de kasstroom opjagen. Maar er kan ook sprake zijn van bezuinigingen die het voortbestaan van de onderneming op de lange termijn onder druk zetten. In de praktijk blijkt dat vele ondernemingen die via een LBO in andere handen zijn overgegaan hun toevlucht zoeken tot bezuinigingen op vooral langetermijninvesteringen, in het bijzonder op investeringen in speur- en ontwikkelingswerk. Dit blijkt de kans op faillissement, in vergelijking met soortgelijke ondernemingen die via een 'normale' overname in andere handen zijn overgegaan, gemeten over een periode van zo'n twintig jaar, met een factor van meer dan drie te verhogen.

Schema: De herstructureringscarrousel

Fase 1 Preliminaire fase

Een bloeiende economie zorgt voor het beschikbaar komen van de noodzakelijke financiële middelen (kasmiddelen; leencapaciteit).

Fase 2 Ontlokkingsfase (of Alarmfase)

Een klein aantal in het oog springende overnames zorgt voor onrust en activeert adviseurs en zakenbankiers.

Fase 3 Reactieve fase

Minimax-spijt en defensieve routines leiden tot explosief groeiend aantal overnames.

Fase 4 Verzadigingsfase

De groei van het aantal overnames wordt afgeremd door uitblijvende rendementen c.q. gebrek aan meerwaarde.

Fase 5 Herstelfase

Ondernemingen die actief zijn geweest in de markt voor bestuurstitels voeren op grote schaal bezuinigingen door, mede door middel van het weer ongedaan maken van eerdere overnames; intrede van private equity (*leveraged buy-outs*).

Fase 6 Normalisatiefase

Het aantal overnamedoelwitten neemt weer toe.

Beleidsimplicaties

Uit het voorgaande volgt dat het optreden van puur strategische overnames onvermijdelijk is in een vrijemarkteconomie waarin markten worden

gekenmerkt door hoge concentratie, of anders gezegd: waarin ondernemingen het zich niet kunnen veroorloven om een overname door een van hen onbeantwoord te laten. Excessief overnamegedrag – excessief vanuit het gezichtspunt van de economie als geheel – wordt dan snel de norm. De open markt voor bestuurstitels wordt geperverteerd door zulke overnames. Waar de theorie die ten grondslag ligt aan de open markt veronderstelt dat overnames een middel zijn ter bevordering van de efficiëntie van de maatschappelijke voortbrenging, zullen sommige ondernemingen juist de vlucht naar voren kiezen, niet in de laatste plaats ondernemingen die juist onderpresteren.

Het is betreurenswaardig dat het overheidsbeleid, zowel in de vs als in de eu, al enkele decennia tracht de markt voor bestuurstitels opener te maken dan deze voorheen was. In 2004 is in Europa de dertiende Richtlijn van kracht geworden die tot doel heeft het gemakkelijker te maken om ondernemingen tegen de wens van het management over te nemen. Alhoewel deze richtlijn aanzienlijk zwakker is dan oorspronkelijk de bedoeling van toenmalig eurocommissaris Bolkestein was, spreken de voorbereidende documenten boekdelen. Beschermingsconstructies, dat wil zeggen constructies die ondernemingen in de loop der tijd hadden bedacht om zich te kunnen weren tegen een ongewenste overname, dienen zoveel mogelijk te worden afgeschaft. Nog steeds wordt de Overnamerichtlijn door de Europese Commissie gezien als een eerste stap in de richting van verdere liberalisering van de markt voor bestuurstitels. Alhoewel men mag aannemen dat het niet de bedoeling van de Commissie is geweest om mogelijkheden tot pervertering van de markt voor bestuurstitels te verruimen, is dit dus wél een effect ervan. Gevreesd moet worden dat de Commissie, en haar belangrijkste adviseur in dit opzicht, de High Level Group of Company Law Experts onder leiding van de Nederlandse jurist J. Winter, zich heeft laten leiden door een overdreven geloof in de reinigende werking van vrije markten (Nenova en Schenk 2011).

Met betrekking tot het concentratietoezicht – in Europa de Merger Control Regulation uit 1989 – geldt helaas hetzelfde. Dit toezicht was oorspronkelijk bedoeld om een barrière op te werpen tegen overnames die de schepping van maatschappelijke welvaart in gevaar brengen, in de vs zelfs om te voorkomen dat er ondernemingen zouden ontstaan die zo groot waren dat zij een bedreiging voor de democratie zouden kunnen vormen. Onder invloed

van het neoklassieke micro-economisch denken zijn deze doelstellingen al snel vertaald in termen die de autoriteiten uitsluitend mogelijkheden geven om overnames te toetsen aan het consumentenbelang. Hoe groot de economische ravage aangericht door een overname ook moge zijn, zolang deze overname het prijsniveau op de markt en de keuzemogelijkheden voor de consument niet ernstig aantast, passeert zij de beoordelingsprocessen. In jargon: het bestaande concentratietoezicht toetst overnames op aantasting van de allocatieve efficiëntie, niet op aantasting van de productieve en dynamische efficiëntie.

Opnieuw mag niet worden aangenomen dat de autoriteiten de bedoeling hadden dergelijke overnames geen strobreed in de weg te leggen. Maar dat is wél het effect van de ingevoerde wetten en regels. Te gemakkelijk is men ervan uitgegaan dat ondernemingen in een markteconomie slechts twee soorten overnames kunnen nastreven: overnames die het bedrijfsresultaat bevorderen doordat zij de benutting van schaalvoordelen in de productie, respectievelijk dienstverlening, mogelijk maken, dan wel overnames die resultaatverbetering realiseren door de benutting van marktmacht. Dat de markt ook puur strategische overnames toestaat wordt in de neoklassieke theorie niet mogelijk geacht. En juist die overnames hebben ernstige gevolgen voor de economie.

De overnameregulering en het concentratietoezicht zijn toe aan een fundamentele heroverweging. Ondernemingen zal onder bepaalde condities moeten worden toegestaan om zich te wapenen tegen ongewenste overnames door middel van beschermingsconstructies. En het concentratietoezicht zal moeten worden verrijkt met een toets op het algemeen belang.

Het ligt ook in de rede de positie van werknemers ter zake van overnames te versterken. Momenteel hebben ondernemingsraden in dit opzicht slechts een adviserende bevoegdheid (De Groot 2011), terwijl de belangen van werknemers mogelijk nog directer in het geding zijn dan geldt ten aanzien van het algemeen belang. Ook als een overnamedoelwit beschikt over beschermingsconstructies kunnen bestuurders besluiten toch akkoord te gaan met een overname, ook al is dit niet in het belang van de onderneming. In de praktijk worden immers niet-geringe bonussen in het vooruitzicht gesteld om hen tot een akkoord te bewegen. Zo werden aan de aanvankelijk tegenstribbelende bestuurders van Mannesmann extra premies ten bedrage

van ca. 60 miljoen euro, waarvan de helft voor de bestuursvoorzitter, uitgekeerd bij de eerdergenoemde overname door Vodafone. Dit geldt ipso facto ook voor de werknemers van een overnemende partij.

Besluit

In deze bijdrage heb ik geprobeerd duidelijk te maken dat een belangrijke oorzaak van recessies, en van de huidige financiële crisis, is gelegen in de vrijheid die ondernemingen hebben gekregen om economisch onnutte overnames te doen. Dergelijke overnames – de efficiënte niet te na gesproken – zijn een natuurlijk verschijnsel in een economie waarin we te maken hebben met *small number games*. Het betreft hier niet alleen markten voor goederen en diensten maar ook de markt waarop ondernemingen genoteerd zijn, de beurs. Daar concurreren zij om de middelen die door investeerders beschikbaar worden gesteld, en voor hun gunsten.

De financiële crisis is tot dusver vrijwel uitsluitend begrepen als het resultaat van zaken die misgingen op financiële markten, in het bijzonder bij de hoofdrolspelers op die markten: banken. Dat is niet onjuist. Het is wel onvolledig. Ook in de in deze bijdrage geschetste verbanden spelen banken een belangrijke rol. Ik heb kort aangestipt dat vooral investeringsbanken een actieve, en zeer lucratieve rol spelen in het arrangeren en faciliteren van overnames. De investeringsbancaire afdelingen en dochters van Nederlandse banken hebben hier stevig aan meegedaan. Gelet op het structureel grote aantal mislukkingen van deze overnames waren, en zijn, banken dus ook in dit opzicht speculatief bezig. Het is wellicht moeilijk na te gaan of banken hier een louter dienstverlenende rol spelen – in de zin dat zij slechts op afroep beschikbaar zijn wanneer hun klanten een overname in gedachten hebben – of een initiërende rol. Misschien is dat ook niet zo belangrijk. Waar het uiteindelijk om gaat, is dat de politiek, in de zin van wet- en regelgever, niet alleen naïef is geweest ten opzichte van wat vrije markten vermogen in de financiële dienstverlening, maar ook daarbuiten, in de niet-financiële sectoren.

LITERATUUR

- Crotty, J. en D. Goldstein (1993). 'Do us financial markets allocate credit efficiently? The case of corporate restructuring in the 1980s', in: Dymski, G., E. Epstein en R. Pollin (red.), *Transforming the us Financial System. Equity and Efficiency for the 21st Century*, p. 253-286, New York: M.E. Sharpe
- Groot, C. de (2011). 'Involvement of Works Councils in Corporate Strategic Decision Making in the Netherlands', in: Oostwouder, W. en Schenk H. (red.), *Corporate Governance: Current Issues and the Financial Crisis*, p. 49-67, Deventer: Kluwer
- Marris, R. (1964). *The Economic Theory of 'Managerial' Capitalism*, Londen: Macmillan
- Nenova, T. en H. Schenk (2011). 'Europe's Takeover Directive and the Takeover Market: Some fundamental issues', in: Oostwouder, W. en H. Schenk (red.), *Corporate Governance: Current Issues and the Financial Crisis*, p. 97-119, Deventer: Kluwer
- Pryor, F.L. (2001). 'Dimensions of the Worldwide Merger Wave', in: Journal of Economic Issues, Vol. 30 (4), p. 825-839, Armonk: M.E. Sharpe
- Ravenscraft, D.J. en F.M. Scherer (1987). *Mergers, Sell-offs, and Economic Efficiency*, Washington D.C.: Brookings Institution
- Schenk, H. (2005). 'Organisational Economics in an Age of Restructuring, or: How Corporate Strategies Can Harm Your Economy', in: De Gijssel, P. en H. Schenk (red.), *Multidisciplinary Economics*, p. 333-365, Dordrecht: Springer
- Schenk, H. (2006). 'Mergers and concentration policy', in: Bianchi P. en Labory S. (red.), *International Handbook on Industrial Policy*, p. 153-179, Cheltenham: Edward Elgar
- Schenk, H. (2007). 'Hefbomen van het moderne financierskapitalisme', in *Ondernemingsrecht* (5), p. 180-185
- Schenk H. (2008). 'Firms, managers, and restructuring-implications of a social economics view', in: Davis J. en Dolfsma, W. (red.), *The Elgar Companion to Social Economics*, p. 348-369, Cheltenham: Edward Elgar

ADDITIONELE BRONNEN

Bloomberg (4 maart 2010), www.bloomberg.com/apps/news?pid=newsarchive&sid=amySc2iSiW9cFederal Deposit Insurance Corporation, www2.fdic.gov/SOD/disabled.asp.

Finance Buff (21 januari 2009), <http://thefinancebuff.com/top-10-banks-in-unitedstates.html>.

29

De financialisering van ons wereldbeeld

ARIE VAN DER ZWAN

In de recente literatuur wordt de naoorlogse economische ontwikkeling in de westerse wereld ingedeeld in drie perioden. De eerste loopt van 1945 tot 1970 en wordt wel aangeduid als de 'gouden eeuw van het kapitalisme' vanwege het hoge niveau van kapitaalaccumulatie, productiegroei en werkgelegenheid, gepaard gaande met vreedzame sociale relaties tussen kapitaal en arbeid, resulterend in een gelijkere inkomensverdeling. De daaropvolgende periode, die loopt van 1970 tot 1980, was er een van scherpe winstdaling en economische stagnatie. De heftige conflicten over de inkomensverdeling gaven in die periode mede aanleiding tot hoge inflatiecijfers (stagflatie). In de periode die in 1980 aanving herstelde de economische groei zich, maar zonder het hoge niveau uit de eerste periode te benaderen. De inkomensverdeling onderging ingrijpende veranderingen, zowel in functioneel als personeel opzicht, en nu ten gunste van de winsten respectievelijk de hogere inkomens. In verhouding tot de winstniveaus bleven de bedrijfsinvesteringen opvallend achter.

De eerste periode is ook wel de fordistische periode gedoopt, in feite synoniem voor industriële fase, terwijl de meest recente periode, het postfordistische tijdperk, staat voor de postindustriële fase. Het is die recente fase waarin het economisch leven steeds meer in het teken is komen te staan van financialisering: de toenemende betekenis van financiële motieven, financiële markten, financiële instellingen en instituties die hun stempel zetten op de reële economie.

Financialisering van het economisch leven: de financiële sector

In dit verband zijn er twee verschuivingen te signaleren die zich in samenhang met elkaar hebben voorgedaan en die beide zijn begunstigd door het gedrag van institutionele beleggers wier omvangrijke vermogens door agressief

optreedende fondsmanagers – op zoek naar maximaal rendement – tot een machtsfactor van betekenis zijn uitgebouwd. De eerste van deze ontwikkelingen is de verandering die het financiewezen heeft ondergaan, de bankwereld voorop. De figuur van de prudente bankier die zich als adviseur van het bedrijfsleven opstelde heeft plaatsgemaakt voor de activistische bankier. De eerste is groot geworden door het vertrouwen dat hij van zijn klanten wist te verwerven en de soliditeit die hij tot richtsnoer koos in zijn advisering zowel als in het beheer van zijn eigen zaken. Groot worden was voor hem een kwestie van het vermijden van grote fouten en verkeerde beoordelingen. Aan de klantenlijst van zijn bank werd zijn standing afgemeten.

Was voor de prudente bankier de klantenlijst zo gezien het doel, voor de activistische bankier is de *client base* het middel. Hij heeft dit middel nodig om door productontwikkeling en marketing steeds weer nieuwe financiële producten en instrumenten in de markt te zetten en die door *cross-selling* bij zijn cliënten te pousseren. Hij gebruikt het middel ook om op basis van zijn balans en rating zijn eigen financieringsstructuur zo te kiezen dat hij op het aandelenkapitaal van zijn bank een maximaal rendement weet te maken. Door de omvang van zijn balans met geleend geld uit te breiden en die fondsen aan te wenden voor eigen beleggingen, alsook door in zijn financieringsstructuur af te wijken van matchingprincipes, kan het rendement verder worden opgevoerd.

Geldcreatie ter financiering van financiële producten die in een verwijderd verband staan tot investeringen in vaste activa, geeft aanleiding tot *fictief* kapitaal. De omslag in het bankvak naar activisme is gepaard gegaan met een kwantumsprong in de creatie van fictief kapitaal (derivaten, effecten) dat door de complexe gelaagdheid van de onderliggende financiële producten los is komen te staan van welvaartscreatie door economische activiteit. Het is deze losmaking van de reële economie die de speculatie in financiële producten zo aantrekkelijk doet ogen. Financiële markten worden slechts begrensd door de collectieve verbeeldingskracht van de spelers op die markt. Aan kapitaalwinsten zijn geen grenzen gesteld, althans zolang de koersen blijven stijgen en de euforie ervoor zorgt dat de markt van nieuwe liquiditeit voorzien blijft.

Op de top van deze ontwikkeling was het de bestuursvoorzitter van Deutsche Bank die verklaarde dat het rendement op het eigen vermogen

van een instelling met de standing van zijn bank 25 procent bedroeg. De financiële wereld verwachtte dat rendement eenvoudigweg. Votron, de bestuursvoorzitter van Fortis, knoopte zijn bank aan een soortgelijk verwachtingsniveau op, weliswaar een graadje minder want de standing van Fortis kon niet tippen aan die van Deutsche Bank, maar toch. Zulke rendementen zijn alleen te behalen met winsten op speculatieve activiteiten, met alle risico's van dien. De grote vermogens van institutionele beleggers, op zoek naar rendement, vormen de brandstof die de machinerie van de financiële sector gaande houdt. Hoe lager de rentestand, hoe groter de druk en hoe intensiever de zoektocht naar beleggingsinstrumenten die een hoger rendement in het vooruitzicht stellen.

In dit ingewikkelde spel, waarin dagelijks op uiteenlopende markten van positie gewisseld kan en moet worden, speelt risicobeheer een cruciale rol. Hoe scherper het spel gespeeld wordt, hoe hoger het rendement, maar ook hoe groter de risico's, met name het liquiditeitsrisico. De complexiteit van de financiële instrumenten waarmee dit spel gespeeld wordt, is een bijkomende bron van onzekerheid. Door het gebruik van computernetwerken en elektronische snelwegen heeft het geld- en kapitaalverkeer, dat met de mutaties van deze posities van financiële instellingen gepaard gaat, een onvoorstelbare omvang aangenomen.

Eind jaren zestig, begin zeventig heeft deze ontwikkeling voor het eerst op grote schaal toepassing gevonden. Die richtte zich toen op de valuta-handel waarmee door het innemen van speculatieve posities fortuinen zijn verdiend. De speculatie tegen de dollar – in maart 1968, juli 1971, februari 1973 en oktober 1973 – heeft uiteindelijk geleid tot de ontmanteling van het internationale systeem van vaste wisselkoersen. De naoorlogse economische verhoudingen die steunden op coördinatie, zowel nationaal als internationaal, werden verstoord. Pogingen om de coördinatie te herstellen faalden en president Reagan gaf de stoot tot ingrijpende veranderingen. Bij zijn ambtsaanvaarding in 1981 kondigde hij de doctrine van de vrije markt af; privatisering en deregulering gaven daaraan concreet gestalte. In dat kader werd ook het geld- en kapitaalverkeer in de vs geliberaliseerd, in 1987 (Single European Act) en 1989 (Second Banking Directive) door de EU gevolgd. Met name het IMF wierp zich op als promotor van het vrije geld- en kapitaalverkeer.

De liberalisering had twee effecten. Enerzijds werden banken met wereldwijde netwerken, mondiaal gediversifieerde portfolio's en het daarmee te behalen rendement op eigen vermogen toonaangevend voor het bankvak. Anderzijds ontstond toenemende concurrentie tussen banken bij het aantrekken van tegoeden en het ontwikkelen van nieuwe financiële instrumenten. Beide droegen ertoe bij om de wedloop van banken, nationaal en internationaal, te intensiveren. Financiële innovatie is heel wat makkelijker te imiteren dan industriële innovatie. De financiële wereld is het toneel geworden van een rusteloos zoeken naar steeds nieuwe instrumenten, complexer en meer op de cliënt toegesneden om zo imitatie moeilijker te maken.

De securitisatie van leningen, met name hypotheekleningen, is daar een voorbeeld van. Banken hebben deze securitisatie wereldwijd aangegrepen om ook zelf met geringere dekkingseisen – lees minder eigen, risicodragend vermogen – op grotere schaal de *yield curve* te kunnen bespelen, dat wil zeggen met op korte termijn geleend geld dat een lagere rente heeft, beleggingen met een langere looptijd en hogere rente te financieren. De gesecuritiseerde hypotheekleningen leenden zich daar uitstekend voor. Er zijn jaren geweest waarin de rentemarge die daarmee behaald kon worden aanzienlijk was. De risico's ervan werden gering geacht en speciale beleggingsinstrumenten (*Structured Investment Vehicles* – siv's) stelden de banken in staat om met weinig risicodragend vermogen ook buiten hun balans om grote beleggingswinsten te boeken.

Financialisering van het economisch leven: aandeelhouderswaarde

De tweede ontwikkeling die bepalend is geweest voor de financialisering van de economie is de oriëntatie op aandeelhouderswaarde. De keerzijde van die ontwikkeling is in een vroeger stadium onderkend dan met de expansie en transformatie van de financiële sector het geval is. Er is de laatste jaren ook zo veel over geschreven dat ik hier wil volstaan met een aantal observaties die voor het verdere betoog van belang zijn.

Het beginsel van aandeelhouderswaarde is allerminst nieuw. Sinds de beurs bestaat heeft deze oriëntatie voor genoteerde ondernemingen een belangrijke rol gespeeld en zij heeft daarmee de norm gezet voor het hele be-

drijfsleven. Maar de inhoud en strekking die eraan gegeven zijn, wisselden met de maatschappelijke verhoudingen. Beperken we ons tot de naoorlogse periode, dan berustte gedurende het fordistische tijdperk het beginsel van aandeelhouderswaarde op de interesse in goed geleide ondernemingen die gestage omzetgroei met stabiele winstgroei combineerden. Niet alleen hun boekwaarde steeg als gevolg van de groei, maar ook hun beurspremie, die in de koers-winstverhouding haar uitdrukking vond. De opstelling van grote institutionele beleggers was er een van loyaliteit en gekend willen worden in grote veranderingen. Beursgenoteerde ondernemingen waren erop uit om hun aandeelhouders te binden, zoals ze op basis van dezelfde uitgangspunten – loyaliteit en inspraak – ook andere stakeholders aan de onderneming bonden en daarmee ruimte creëerden voor een op de lange termijn gericht beleid.

In het postfordistische tijdperk is de oriëntatie op aandeelhouderswaarde ingrijpend van inhoud en strekking veranderd. Terwijl aandeelhouders nu op grond van hun belegging de zeggenschap opeisen in de onderneming waarvan ze zich de eigenaar wanen, schrikken ze er anderzijds niet voor terug om, nadat hun beleidsagenda ter vergroting van de aandeelhouderswaarde is afgewerkt, hun aandelen te verkopen en zo hun kapitaalwinsten te realiseren. ‘Exit’ speelt in hun overwegingen een doorslaggevende rol; paradoxaler kan het niet.

Aanspraken van andere stakeholders vinden in die benadering geen erkenning om de eenvoudige reden dat ze direct concurreren met de eigen aanspraken van de aandeelhouder. Vandaar de voorliefde van activistische aandeelhouders voor opsplitsing, afslanking en verplaatsing van de productie naar lagelonenlanden, om daar met partners in zee te gaan die het risico van de arbeid overnemen.

Ook het uitkeren van financiële reserves aan aandeelhouders en het verkopen van activa, zoals onroerend goed, om die vervolgens terug te huren, passen in dit beeld: werknemers kunnen bij afvloeiing op de reserves geen aanspraak meer maken en de geringere financiële armslag van de onderneming dwingt de werknemers om zich in hun eisen te matigen, aangezien hun baan anders in gevaar komt. Overgekapitaliseerde ondernemingen in langzaam groeiende sectoren die over aanzienlijke kasstromen beschikken zijn een geliefd doelwit van private-equityfondsen. Om de potentiële meerwaarde te kunnen realiseren, wordt het hele scala aan ingrepen uit de kast gehaald

en blijft de onderneming daarna met een enorme schuldenlast achter. Als de conjunctuur omslaat is alle vet verdwenen en staat de onderneming voor de noodzaak van een koude sanering. Het beleid van ondernemingen is daarmee in het teken van financiële resultaten op korte termijn komen te staan.

Hoog op de beleidsagenda van de activistische aandeelhouder staat de beloning van de ondernemingsleiding en het management. De incentives die in deze beloningssystemen worden ingebouwd zijn direct gekoppeld aan de aandeelhouderswaarde: casht de aandeelhouder, dan casht ook het management. De kosten daarvan zijn gering in relatie tot de kapitaalwinsten van de aandeelhouder, maar in absolute omvang zo imposant dat het management van de meeste ondernemingen die met activistische aandeelhouders te maken hebben ervoor gezwich is. Het verbond tussen aandeelhouder en management dat op zulke opportunistische gronden rust, is ook gedoemd om misbruik uit te lokken, waarbij achterblijvende resultaten worden gemaskeerd en winsten gefingeerd. Niet zelden is het het management zelf dat activistisch aandeelhouderschap binnenhaalt, aangetrokken door de beloning die daaraan verbonden is.

Convergentie of verschillende soorten kapitalisme?

Kapitalisme is er in soorten en gradaties. De inbedding van het kapitalistisch systeem en zijn maatschappelijke verankering hebben in Duitsland, Frankrijk en Japan gestalte gegeven aan wat een gecoördineerde markteconomie genoemd kan worden. Bij coördinatie moet dan niet in de eerste plaats aan overheidsinvloed gedacht worden, ook al is die aanwijsbaar, maar eerst en vooral aan de zelforganisatie van het bedrijfsleven in werkgeversverbanden respectievelijk in de samenwerkingsverbanden tussen kapitaal en arbeid. Dit type economie kent bovendien beschermde sectoren, die wel aan concurrentie onderhevig zijn op regionale en nationale schaal, maar niet zozeer op internationale schaal. De vs en het Verenigd Koninkrijk, daarin gevolgd door landen als Zwitserland, kennen een liberale markteconomie. De verschillen tussen beide systemen zijn markant, hun robuustheid is groot gebleken, met name in voorgaande perioden van vergaande liberalisatie zoals aan het begin van de twintigste eeuw.

De verschillen tussen de typen kapitalisme zijn terug te voeren op een geheel van instituties, tradities en voorkeuren die in hun onderlinge verwevenheid en complementariteit de opstelling en bedrijfscultuur van ondernemingen beïnvloeden. Die invloed strekt zich uit tot hun *governance* en wijze van financiering, maar ook tot de relaties die bedrijven met andere bedrijven onderhouden, hun relaties met de vakbeweging, de medezeggenschap van werknemers en de opleidings- en carrièremogelijkheden die ze hun werknemers bieden. Ook de wetgeving en het toezicht op het functioneren van de financiële sector kennen nog tal van nationale trekken.

De vraag rijst of deze verschillen niet noodzakelijkerwijze geringer worden. De ruimte voor nationale afstemming en coördinatie is immers alleen al binnen de EU steeds kleiner geworden. Zo is marktregulering op bedrijfstakniveau, die een van de krachtigste afstemmingsmechanismen vormde binnen het Rijnlandse model, anathema geworden als gevolg van de introductie van instituties op het niveau van de EU die vrij getrouwe kopieën zijn van de Amerikaanse instellingen, die van veel eerdere datum zijn. De invloed daarvan beperkt zich niet tot de concurrentieverhoudingen, maar is ook voelbaar op het gebied van de jaarrekening, het beurstoezicht en het toezicht op de financiële sector. Tegelijkertijd kan geconstateerd worden dat het aantal bedrijfssectoren en activiteiten dat binnen de EU onder de regelingen van de gemeenschappelijke markt is gebracht, spectaculair is vergroot en weinig ruimte overlaat voor beschermde sectoren.

Deze observaties, die inhouden dat de instituties binnen de westerse wereld naar elkaar zijn toegegroeid en daarmee ook de opstelling en het gedrag van ondernemingen, sluiten heel wel aan bij de empirische bevindingen op dit punt, die laten zien dat er sinds de jaren negentig een kentering is opgetreden. De recente bankencrisis heeft aangetoond dat in de opstelling en het beleid van banken binnen de EU geen verschil valt op te merken met de banken in de VS en Engeland. Hun internationale verwevenheid bleek allesoverheersend, evenals het feit dat banken en financiële instellingen achter dezelfde doelen zijn aangegaan en daarbij dezelfde praktijken hebben toegepast. De afboekingen op activa als gevolg van de problemen met de *subprime* hypotheeklen zijn bij de banken in Europa zelfs groter dan bij die in de VS. BNP Paribas is de eerste bank geweest die door het opschorten van de terugkoop van certificaten bij drie van zijn beleggingsfondsen in

de zomer van 2007 de bankencrisis in feite zou hebben ingeluid. Voor de bedrijvenwereld geldt dit lemminggedrag in mindere mate, maar ook binnen de ondernemingswereld, de Duitse niet uitgezonderd, is de opmars van het Angelsaksische model opmerkelijk.

Ook de Duitse ondernemingswereld, met zijn eigen tradities en instituties, is voor deze trend bezweken. Tot medio jaren negentig speelde binnen de Duitse ondernemingswereld de oriëntatie op de internationale kapitaalmarkt nauwelijks een rol. Ook grote ondernemingen hadden een vaste relatie met hun huisbankiers. Hun aandeelhouderschap was geconcentreerd in vaste hand en minderheidsaandeelhouders hadden weinig in te brengen. Traditioneel was slechts een klein deel van de Duitse ondernemingen beursgenoteerd en in hun governance stonden ze veraf van het Angelsaksische type. Uit enquêtes bleek hoezeer aandeelhouders toen nog bereid waren een aanzienlijke premie te betalen voor 'goed geleide ondernemingen met stabiele resultaten'. Daarna is er over aandeelhouders een andere geest vaardig geworden. Convergentie in de richting van het Angelsaksische model is onmiskenbaar. Aandeelhouders gaan voor het hoogste resultaat op de korte termijn en de ondernemingen volgen daarin. De verschuivingen die daarmee gepaard gaan liegen er niet om. Schematisch aangeduid staan ze hieronder nog eens weergegeven.

Verschuiving in de opstelling van ondernemingen als gevolg van financialisering

inhouden van de winst en investeren
inspraak en loyaliteit van stakeholders
vermogensbuffers
behoedzaam beleid
langetermijnperspectief

uitkeren van de winst en desinvesteren
'exit', druk via de beurswaarde
hefboomwerking (*leverage*)
activisme
kortetermijnperspectief

Macro-economische gevolgen

Bovenstaande schets berust op een gestileerde weergave van wat waargenomen kan worden op het niveau van ondernemingen en financiële instellingen, dat wil zeggen op het microniveau. Maar hoe staat het met de zichtbare gevolgen

daarvan op het niveau van de economie als geheel, dat wil zeggen het macroniveau? Pas als de gesignaleerde trends op dat niveau zichtbaar zijn, is er sprake van een ingrijpende verschuiving in de maatschappelijke verhoudingen.

Investment-profit puzzle

Stockhammer heeft als een van de eerste onderzoekers gewezen op het verband tussen de financialisering van de economie en de vertraging in de groei van de investeringen in de westerse landen. In dat verband spreekt Stockhammer van de *investment-profit puzzle*. Terwijl het winstniveau spectaculair gestegen is, is het niveau van de bedrijfsinvesteringen achtergebleven: de verhouding van de investeringen ten opzichte van de winsten is gedaald, hetgeen zijn weerslag heeft gevonden in een lage groei van de arbeidsproductiviteit. Vele onderzoekers die Stockhammer de laatste tijd zijn gevolgd, komen tot vergelijkbare inzichten, die ze baseren op de studie van grote economieën zoals die van de vs, het Verenigd Koninkrijk, Frankrijk en Duitsland. Ook in de macrocijfers is terug te vinden dat het aandeel van de uitgekeerde winsten de laatste decennia sterk is gestegen.

Deze verschijnselen duiden erop dat de functionele relatie tussen winst en investeren – een van de klassieke economische verbanden – een ingrijpende wijziging heeft ondergaan als gevolg van financialisering. Tot voor kort gold dat deze relatie tweezijdig was: ‘The accumulation is a function of the rate of profit that induces it while on the other hand the profit rate is a function of accumulation that generates it.’ Deze dubbelzijdige relatie ligt ten grondslag aan perioden van expansie zoals we die tijdens de fordistische periode kenden. Goede winstvooruitzichten leidden tot investeringen die door de winsten die ze opleverden de investeringen verder deden toenemen, niet in de laatste plaats doordat ze gefinancierd konden worden met ingehouden winsten, totdat de investeringen stokten en terugliepen door een lager winstniveau en/of lagere winstvooruitzichten. De wederzijdse versterking bleef intact in zowel opwaartse als neerwaartse richting.

Nu heeft het er veel van weg dat dit verband – (het vooruitzicht op) winst leidt tot investeren – doorbroken is. Het ligt voor de hand om de verklaring daarvan te zoeken in de richting van de internationalisering. Grotere

ondernemingen hebben zich ontwikkeld tot organisaties die hun kracht zoeken in het orkestreren van over de wereld gespreide productiefaciliteiten die ze niet zelf hoeven te bezitten, maar die wel werkzaam zijn onder hun regie en op basis van hun specificaties. Deze netwerken met hun gespreide investeringen leiden ertoe dat de investeringen in vaste activa voor een groot deel plaatsvinden buiten het land waar de winsten geregistreerd worden en niet noodzakelijkerwijze door de onderneming ten dienste waarvan de productiefaciliteiten zijn gecreëerd, maar door joint ventures of andere vormen van verbonden ondernemingen.

Het is dus de vraag of het verband tussen winst en investeren in feite wel van karakter veranderd is dan wel dat winsten nog steeds tot investeringen leiden maar dat er een schakel tussen is geplaatst. Dat is overigens meer dan een registratiekwestie, want het risico van de investering komt deels elders te liggen en dat is precies wat de grote, internationaal gespreide ondernemingen nastreven: snel te kunnen desinvesteren en herinvesteren analoog aan de wijze waarop portfoliomanagers in de financiële wereld hun posities innemen en daarbij 'exit' als voorwaarde stellen.

Verdeling van inkomen en macht

Het *multiplier*-effect van investeren dat op macroniveau tot economische groei leidt, vindt daar plaats waar de investeringen daadwerkelijk gedaan worden, en dat geldt ook voor de productiviteitsgroei die ermee verbonden is. Voor die economieën waar het investeringsniveau achterblijft bij het winstniveau, heeft dat tastbare gevolgen in termen van economische groei en productiviteitsverbetering. Zij lijden aan een vorm van de-industrialisatie. De werknemers in die landen ondervinden daarvan als eersten de gevolgen en dat blijkt ook uit de inkomensverdeling. De verschuiving in de functionele inkomensverdeling van lonen naar winsten die zich de laatste decenia in de hele westerse wereld heeft voorgedaan, is samengegaan met een verschuiving in de personele inkomensverdeling ten gunste van de hogere inkomens. Die laatste verschuiving is in feite nog groter dan de statistische gegevens laten zien. De inkomensbestanddelen afkomstig uit gerealiseerde kapitaalwinsten zijn daarin namelijk buiten beschouwing gebleven, terwijl

deze de verhoudingen de laatste jaren verder uit het lood geslagen hebben. Maar ook als ze buiten beschouwing gelaten worden, is de denivellering in de personele verdeling onmiskenbaar.

Het algemene effect van de grotere internationale openheid is dat nationaal gebonden elementen ook op de arbeidsmarkt aan betekenis inboeten. Lonen zullen – gegeven de scholingsniveaus – tenderen naar gelijkheid over de nationale grenzen heen. Voor de westerse wereld vertaalt zich dat in druk op de lonen van laaggeschoolden, die de internationale concurrentie het sterkst voelen. Hun vorm van arbeid is immers overvloedig beschikbaar, terwijl voor geschoolde arbeid juist geldt dat die schaars is.

In het postfordistische tijdperk is de onderhandelingsmacht van de aandeelhouders toegenomen terwijl die van de werknemers navenant gedaald is. Als gevolg daarvan is de risico-beloningsverhouding voor de eerste groep sterk verbeterd en voor de tweede groep verslechterd. Maar die verslechtering geldt niet voor alle werknemers. Hooggeschoolde werknemers hebben juist geprofiteerd van de ontwikkeling, terwijl het de laaggeschoolden zijn die hebben ingeleverd. Hun bestaan als arbeidskracht is onzeker geworden, evenals hun toekomstperspectieven. Deze verschuiving in de machtsbalans vormt de achtergrond van de verschuivingen in de inkomensverdeling, zowel de functionele als de personele verdeling.

Het financiële complex

Hyman Minsky heeft als een van de eersten onderkend dat een economie niet alleen bestudeerd moet worden vanuit het perspectief van investeren, produceren en verdelen – de reële economie – maar ook als een complex en verfijnd financieel systeem met tal van interdependenties. De reële economie kan niet optimaal functioneren zonder financieel systeem. In de klassieke visie worden investeringen in de reële economie mogelijk gemaakt door banken die de financiering daarvan leveren, daarbij gebruikmakend van hun vermogen tot geldschepping. Die investeringen leiden tot productiegroei, waardoor de relatie tussen het niveau van de reële economie en de geldhoeveelheid zich stabiel kan ontwikkelen. In het fordistische tijdperk lag daarbij het accent in de activiteiten van de financiële sector: facilitering van de reële economie.

Minsky heeft in een zeer vroeg stadium bovendien onderkend hoezeer de Amerikaanse economie zich bewoog in de richting van financialisering, met alle gevolgen van dien. In zijn in 1986 verschenen boek *Stabilizing an unstable economy* stelde hij zich ten doel antwoord te geven op de vragen waarom de economie zo vatbaar was geworden voor fluctuaties, en hoe deze instabiliteit werd opgevangen. Toen zijn boek verscheen, hadden de vs al een serie financiële crises achter de rug en in ieder van die crises was er een financieel instrument dat (dan wel een grote financiële instelling die) na onstuimige groei het brandpunt werd van een verstoring die het hele systeem bedreigde. De Federal Reserve schoot in al die gevallen te hulp en dankzij die interventie – erop gericht om de bedreigde posities te herfinancieren – werd een echte crisis afgewend. Maar die interventies door de Fed waren naar het oordeel van Minsky al zodanig ingeburgerd dat iedere keer als de centrale bank een financieel instrument in bescherming nam, het gebruik ervan gelegitimeerd werd. Europa is de vs op afstand gevolgd; imitatie drang is ook onder centrale banken geen onbekend verschijnsel. Het Amerikaanse bankwezen is in de wereld toonaangevend en de Federal Reserve geniet een uitstekende reputatie. De druk van Europese banken om niet in een nadelige concurrentiepositie te worden geplaatst, heeft de Europese centrale banken ertoe gebracht om dezelfde gedragslijn te volgen als de Fed. Ook recent hebben ze dat weer gedaan. In de woorden van Paul de Grauwe, hoogleraar economie aan de Katholieke Universiteit Leuven: ‘De Europese Centrale Bank (ECB) heeft een geldmachine gecreëerd voor banken. Ze kunnen tegen 1 procent lenen en dat geld steken ze in risicoloze staatsobligaties die 3 tot 4 procent opleveren. Zo subsidieert de ECB de banksector.’ De Grauwe voegde daaraan toe: ‘Schokkend, overheden zijn banken massaal te hulp geschoten en nu ze weer winst maken, gaat het geld naar de aandeelhouders en naar bankiers die elkaar fantastische bonussen toekennen.’

Het meest verontrustende aspect is dat een zo belangrijk publiek instituut, dat is uitgerust met zulke verreikende bevoegdheden die erop gericht zijn de stabiliteit en berekenbaarheid van ons financieel-economisch stelsel te bewaken, door het gebruik van die bevoegdheden is meegezogen in de bescherming van private belangen. De centrale banken en het private bankwezen zijn verstrengeld geraakt op een wijze die maakt dat financiële instabiliteit in feite is geïnstitutionaliseerd. In de praktijk blijkt dat de con-

tolererende en toezichhoudende rol van de centrale banken het steeds weer moet afleggen tegen de beschermende rol. Publiek en privaat worden hier vermengd op een wijze die de werking van onze maatschappij geen goed doet.

Deze vermenging geldt ook voor de zogenaamde *rating*-instellingen die zich belasten met een beoordeling van de kredietwaardigheid van banken en financiële instellingen alsook van het risicogehalte van financiële instrumenten. Hiermee oefenen zij een publieke functie uit die hun de plicht oplegt hierin onpartijdig en objectief te handelen en belangenverstrengeling te vermijden. In de afgelopen jaren hebben de ratinginstellingen deze prudentie uit het oog verloren door niet alleen hypotheekgerelateerde instrumenten te waarderen, maar banken bij de samenstelling hiervan tegen hoge vergoedingen ook te adviseren. Achteraf is gebleken dat hun waardering ondeugdelijk was, ze hebben de risico's onderschat. Inmiddels hebben ze de waardering ervan verlaagd en dat niet met kleine stappen, maar met meerdere stappen tegelijk.

President Eisenhower heeft in zijn afscheidsspeech in januari 1961 het Amerikaanse volk gewaarschuwd voor het militair-industriële complex, waarin hij een bedreiging zag voor de werking van de democratie. De kracht daarvan mag nog steeds groot zijn, zoals bij de besluitvorming over de inzet van militaire middelen blijkt, maar als bedreiging voor de democratie moet wat we als het 'financiële complex' zouden kunnen omschrijven, hoger worden aangeslagen. Dat financiële complex kan als volgt omschreven worden: een coalitie van banken, financiële instellingen en groepen met een gevestigd belang bij een hoog niveau van financialisering van het economisch leven – financiële innovatie en expansie van de financiële sector – die door hun individuele omvang en internationale verstrengeling centrale banken en overheden in hun greep houden door ze te laten optreden als *lender of last resort*, en dat niet op incidentele maar op structurele wijze.

De houdbaarheid van financieel gedreven groei

In het postfordistische tijdperk heeft het activisme van de financiële sector ertoe geleid dat de geldschepping door het bankwezen zich verlegd heeft van de financiering van investeringen in vaste activa naar die in financiële

activa. Met als gevolg dat de aandelen- en vastgoedmarkten gevoed zijn met liquiditeiten die tot zodanige waardeestijging hebben geleid, dat daarvoor moeilijk een ratio (in het onderliggende actief) kan worden aangewezen. Deze waardeestijgingen gaan een eigen leven leiden. De reële economie wordt er wel door meegezogen: investeren in vastgoed wordt lucratief terwijl waardeestijgingen eenvoudig kunnen worden gerealiseerd door de schuld die erop rust te vergroten, ook als die consumptief wordt aangewend. De innovatie van de financiële sector heeft dat mogelijk gemaakt.

Het is langs deze weg dat de economieën in de westerse wereld die sinds de jaren tachtig allemaal een aandelen- en vastgoed-*boom* hebben gekend, zowel hun niveau van economische activiteit hebben weten te stabiliseren, als grote groepen werknemers tevreden hebben kunnen stellen door het profijt dat ook zij – direct of indirect – van de waardeestijging hebben getrokken. Schattingen voor Nederland door De Nederlandsche Bank laten zien dat de waardeestijging op de huizenmarkt die in de consumptieve sfeer gebracht is, aanzienlijk heeft bijgedragen aan onze economische groei.

Er zijn onderzoekers die hieraan de conclusie verbinden dat ‘consumption out of capital income seems to have replaced investment as a source of macro-economic activity’. Wat de westerse economieën door de-industrialisatie hebben ingeboet aan industriële kracht, hebben ze dankzij het activisme van hun financiële sector weten te compenseren door de economische impulsen die van de waardeestijging op de aandelen- en vastgoedmarkten zijn uitgegaan. Maar de medaille heeft een keerzijde. Toen de aanjagers van de economie als impuls wegvielen, verkeerden ze in hun tegendeel. Door het klappen van de luchtbel was het op slag duidelijk dat we in een ernstige crisis waren beland waarvan de gevolgen nog lang zouden nawerken. Met het vertrouwen viel de bodem weg: investeren in een situatie waarin de waarde van alle activa op de tocht staat is een hachelijke zaak. Bovendien was de aandacht van ondernemingen en huishoudingen er in gelijke mate op gericht om de risico's van waardedaling zo goed mogelijk te pareren en schoon schip te maken. Aandelen en onroerend goed werden van de hand gedaan om verdere waardedalingen niet te hoeven meemaken, vorderingen werden zoveel mogelijk opgeëist. Wat op individueel niveau rationeel gedrag was, pakte op collectief niveau anders uit: het maakte de crisis compleet.

Het financiewezen functioneert dus als aanjager van onze economie, ten

goede en ten kwade. Geen democratisch gekozen regering kan zich veroorloven dat perspectief uit het oog te verliezen. Een Amerikaanse regering die er door haar beleid niet in slaagt in een periode van economische neergang de economie te stabiliseren en vervolgens nieuwe banen te scheppen en de economie impulsen te geven, is een kort leven beschoren. In feite geldt dit voor alle democratisch gekozen regeringen. Deze druk op overheden is de laatste tijd alleen maar toegenomen. Doordat de sociale gevolgen van de turbulentie die inherent is aan een financieel gedreven economie zijn afgewenteld op de meest kwetsbare groepen, is de hang van het electoraat naar populisme sterk gevoed. Alleen al door hun omvang zijn populistische bewegingen een factor van gewicht geworden die de regeerbaarheid onder druk zet, waardoor de stabiliteit ook in politiek-maatschappelijk opzicht in het geding gekomen is. Dat effect wordt nog versterkt door hun agressieve opstelling waarin zij zich tegen het bestel keren en een klimaat creëren waarin de wij-zijtegenstellingen hoog kunnen oplaaieren. Deze botsing van belangen, aspiraties en reflexen is het gevolg van de positie waarin een groeiend deel van de bevolking zich meent te bevinden, namelijk binnen het bestaande bestel onvoldoende gehoord te worden en wat hun belangen betreft niet in tel te zijn.

Het is opvallend hoezeer ook nette burgers bereid blijken de beweging die hun een stem geeft, te steunen in een politiek van obstructie en er kenmerkend op uit zijn om zand in de machine te strooien. De gevestigde partijen, vereenzelvigd als ze zich hebben met het bestaande bestel, missen de geloofwaardigheid om op te komen voor de belangen van deze groep. Daarvoor zouden ze zich moeten bekennen tot ingrijpende hervormingen. De partijen van socialistischen huize die door hun herkomst en politieke ideologie gegroepeerd zouden zijn om gehoor te geven aan de maatschappelijke onvrede, hebben het evenzeer laten afweten. De onvrede wordt afgevangen door het populisme terwijl de vrees voor instabiliteit het gros van de bevolking drijft in de richting van het politieke midden.

Ook als een economische opleving de kiem van een nieuwe crisis in zich draagt, zal geen regering ertoe besluiten zo'n opleving met beperkende maatregelen af te remmen. De vraag of de financieel gedreven economische groei op den duur houdbaar is vertaalt zich in drie deelvragen. In welke mate zal de financiële sector erin kunnen slagen om een nieuwe *boom* te

ontketenen? Hebben overheden de financiële ruimte om de economie in afwachting daarvan te blijven stimuleren nu hun steunmaatregelen al alle gangbare grenzen overschreden hebben? En is er een alternatief groeiscenario voorhanden?

Is er een alternatief groeiscenario voorhanden?

De houdbaarheid van de financialisering van ons wereldbeeld is gedurende de afgelopen 25 jaar in belangrijke mate bepaald door de vs, die steeds weer optraden als de economische locomotief die de westerse wereld uit een recessie trok op weg naar een nieuwe hoogconjunctuur. Deze unieke positie ontleenden de vs aan hun machtspositie, waarvan de dollar als sleutelvaluta deel uitmaakt. De geprivilegieerde positie de spil te vormen in het internationale monetaire systeem, stelde de vs in staat om chronische tekorten te hebben en een gestage uitstroom van dollars op gang te houden, aangezien deze tekorten door de rest van de wereld automatisch werden gefinancierd.

Veel van de maatregelen die de Amerikaanse overheid ter stimulering van de economie trof, waren erop gericht de consumentenbestedingen omhoog te stuwen. Spottend werd daarom wel gesproken van een Amerika dat zich uit de crisis consumeert en de rol speelt van 'consumer of last resort'. Want door de Amerikaanse economie op die manier vlot te trekken, kregen met name de Aziatische landen de gelegenheid hun export naar de vs weer op te voeren, hetgeen ertoe bijdroeg om het vertrouwen te herstellen en zo de basis te leggen voor hernieuwde groei van de wereldeconomie. Als die fase bereikt werd en ook de financiële instellingen en banken weer bereid bleken meer risico te aanvaarden, was het de Amerikaanse economie die vooropging in een nieuwe, financieel geleide *boom* waarin de reële economie werd meegezogen en het expansiepad weer werd ingeslagen.

Het ziet er niet naar uit dat dit scenario, dat zich de laatste decennia steeds weer heeft voorgedaan, nu ook maar enige kans van slagen heeft, om de eenvoudige reden dat het tot over de grenzen van zijn effectiviteit is gepraktiseerd. De vastgoedmarkt noch de aandelenmarkt is de komende jaren in beweging te krijgen. De schuldpositie van de Amerikaanse burger bevindt zich in verhouding tot zijn verdienmogelijkheden op een zodanig

peil, dat verdere verhoging daarvan niet reëel te achten is. De pogingen van de Amerikaanse regering om het beproefde recept te volgen, leden om die reden schipbreuk. Ze hadden wel een beperkt effect, maar de doorwerking ervan bleef uit. En wat geldt voor de Amerikaanse burger is ook van toepassing op de meeste Europese burgers. Daarbij komt dat de Europese overheden zelf met te hoge schulden kampen. Het ziet ernaar uit dat door de daling van de huizenprijzen en de aandelenkoersen de schuldproblematiek nog nijpender zal worden en de enige uitweg uit de crisis zal lopen over de reële economie, niet over de financiële.

Dat betekent dat we het postindustriële perspectief zullen moeten inruilen voor een industrieel perspectief. Niet de vs of Europa, maar Azië zal de komende decennia als trekpaard van de wereldeconomie gaan fungeren door de ontwikkeling van zijn binnenlandse markt. Het is een scenario dat past in het gerechtvaardigde verlangen van de Aziatische massa's om deel te hebben aan de welvaart in de vorm van verbetering van hun levenspeil, sociale zekerheid en arbeidsomstandigheden. De exportmogelijkheden die daarin gelegen zijn, zal Europa alleen kunnen benutten door de maatschappij-inrichting op een andere leest te schoeien. In concreto zal het daarbij gaan om herstel van het arbeidsethos, productiviteitsverbetering en beloning van reële (industriële) prestaties in plaats van financieel gewin.

De omschakeling die daarmee gemoeid is, de hele incentive structuur die moet worden afgestemd op een productieve in plaats van een consumptieve maatschappij, zal ingrijpend zijn, maar houdt ook een belofte in. Ons waardebesef is door de financialisering diepgaand beïnvloed. De omschakeling die zich laat voorzien zal niet nalaten dat ook te doen, maar dan in een richting die meer aansluit bij de belangen van velen.

De keuze voor falen of slagen: einde van het neoliberale kapitalisme?

Het zou onwijs zijn om een door belangen ingegeven ideologie te blijven volgen op een moment dat de internationale verhoudingen een andere weg aanduiden. En dat is de weg terug naar de Europese prioriteiten en tradities, maar dan vormgegeven op een manier die recht doet aan veranderingen in de economische structuur en technologische mogelijkheden. Deze keuze

zou ook de bestaanszekerheid van de bevolking ten goede komen en daarmee de speelruimte inperken van het populisme, dat de stabiliteit van ons politieke systeem bedreigt. Beleidsmakers, ook in Europa, hebben met het oog op noodzakelijke veranderingen en aanpassingen de *paradox principles* te zeer verwaarloosd.

Het is een groep Amerikaanse bedrijfsonderzoekers die het belang daarvan op grond van hun empirische onderzoeken in een overtuigend pleidooi hebben samengevat: positieve verandering kan niet zonder betekenisvolle stabiliteit. Ongecontroleerde verandering, het ontbreken van stabiele sleutelementen, kan een onderneming (of een andere organisatie) doen ontaarden in chaos. Zo'n veranderingsproces veroorzaakt veeleer onrust dan dat het leidt tot een verhoogd prestatieniveau. Stabiele elementen kunnen een organisatie juist helpen om zich door de turbulentie van ingrijpende verandering heen te slaan.

De luchtbeconomie met haar steeds weerkerende euforie die ten slotte in een crisis ontaardt, zet de verhoudingen in bedrijven en publieke organisaties onder een richtingloze druk die desintegrerend werkt en ten slotte de politiek-maatschappelijke stabiliteit ondermijnt. Dit pleidooi ten gunste van beleidscoördinatie gaat niet voorbij aan de noodzaak van verandering en nieuwe initiatieven, maar richt zich op een zodanig gecontroleerd veranderingsproces dat het vertrouwen van de bevolking niet verspeeld wordt. Vertrouwen – zo ondervond ook de Amerikaanse onderzoeksgroep – schept een bereidheid tot veranderen.

In de achterliggende 25 jaar heeft een kleine groep winnaars zijn wil aan het gros van de bevolking kunnen opleggen. Het wordt tijd om bredere maatschappelijke belangen aan bod te laten komen. Daartoe zal de reële economie weer ruim baan moeten krijgen en daarmee het langetermijnbeleid van ondernemingen, hetgeen in concreto inhoudt dat de aandeelhoudersagenda wordt ingewisseld voor die van alle stakeholders.

LITERATUUR

- Albert, Michel (1993). *Capitalism vs. Capitalism*, New York: Four Walls Eight Windows
- Diamond, Jared (2005). *Collapse – How Societies Choose to Fail or to Succeed*, New York: Viking
- Dumenil, Gérard en Dominique Levy (2004). 'Neoliberal Income Trends. Wealth, Class and Ownership in the us', in: *New Left Review*, Vol. 30, november-december, Londen
- Esping-Andersen, Gosta (1999). 'Politics without Class', in: Herbert Kitschelt e.a. (red.), *Continuity and Change in Contemporary Capitalism*, New York: Cambridge University Press
- Foster, John Bellamy (2008). 'The Financialisation of Capital and the Crisis', in: *Monthly Review*, april, New York: Monthly Review Foundation
- Golden, Miriam A. e.a. (1999). 'Postwar trade-union organization and industrial relations in twelve countries', in: Herbert Kitschelt e.a. (red.), *Continuity and Change in Contemporary Capitalism*, New York: Cambridge University Press
- Grahl, John (2001). 'Globalized finance', in: *New Left Review*, Vol. 8, maart-april
- Guttman, Robert (2008). 'A primer on finance-led capitalism and its crisis', in: *Revue de la Regulation*, Vol. 3/4, online
- Hall, Peter (1999). 'Political economy of Europe in an era of interdependence', in: Herbert Kitschelt e.a. (red.), *Continuity and change in contemporary capitalism*, New York: Cambridge University Press
- Hall, Peter e.a. (red.) (2001). *Varieties of Capitalism: Institutional Foundations of Comparative Advantage*, Oxford: Oxford University Press
- Hirschman, Albert O. (1972). *Exit, Voice and Loyalty*, Cambridge: Harvard University Press
- Hoepner, Martin (2001). 'Corporate Governance in Transition: Ten Empirical Findings of Shareholder Value and Industrial Relations in Germany', discussion paper, oktober, Max Planck Institut
- Keohane, Robert e.a. (red.) (1996). *Internationalization and Domestic Politics*, Cambridge: Cambridge University Press

- Kriesi, Hanspeter (1999). 'Movements of the Left, Movements of the Right', in: Herbert Kitschelt e.a. (red.), *Continuity and Change in Contemporary Capitalism*, New York: Cambridge University Press
- Minsky, Hyman P. (1986). *Stabilizing an Unstable Economy*, New Haven: Yale University Press
- Price Waterhouse Change Integration Team (1996). *The Paradox Principles*, New York: McGraw-Hill Trade
- Stockhammer, Engelbert (2004). 'Financialisation and the Slowdown of Accumulation', in: *Cambridge Journal of Economics*, Vol. 28 (5), p. 719-741, Oxford: Oxford University Press
- Stockhammer, Engelbert (2006). 'Shareholder Value Orientation and the Investment-profit Puzzle', in: *Journal of Post Keynesian Economics*, Vol. 28, p. 193-215, Armonk: M.E. Sharpe
- Stockhammer, Engelbert (2007). 'Some Stylized Facts on the Finance-dominated Accumulation regime', working paper, Political Economy Research Institute, University of Massachusetts
- Treec, Till van (2007). 'Reconsidering the Investment-profit Nexus in Finance-led economies', working paper, Hans Boeckler Stiftung
- Zwan, Arie van der (1999). 'Verantwoordelijke Onderneming of Verantwoordelijke Maatschappij?', in: Frans Becker e.a. (red.), *Hedendaags kapitalisme. Het twintigste jaarboek voor het democratisch socialisme*, p. 126-143, Amsterdam: De Arbeiderspers

Nawoord

Collectieve arrangementen: ruimte om te excelleren

HANS BOUTELLIER

Bij het destilleren van de artikelen in de Van waarde-reeks kwam de titel van dit nawoord, *Collectieve arrangementen – ruimte om te excelleren*, als leidraad naar boven.³⁴² Ik beschouw deze als de kortst mogelijke samenvatting van het gedachtegoed dat doorklinkt in de artikelen – als een impliciete boodschap. Zij sluit op een actuele manier aan bij de tradities van de sociaal-democratie waarin ‘solidariteit’ en ‘emancipatie’ referentiepunten bleven. In de loop van de twintigste eeuw kregen deze begrippen steeds opnieuw betekenis.

Dat was ook de doelstelling van het Van waarde-project van de Wiardi Beckman Stichting: nieuwe betekenis geven aan sociaal-democratische tradities, zodanig dat de hoop en de zorgen van deze tijd doorklinken. Zoals de hoop op een toekomst van respect en ontplooiing, de zorgen over het combineren van werk en gezin, de behoefte aan een vangnet bij ziekte en ouderdom, de onzekerheid over het inkomen in de toekomst, de ongerustheid over natuur en milieu, de wil om iets goeds van het leven te maken. Het komt erop aan de aspiraties en verzuchtingen van de mensen in deze tijd om te zetten in een overtuigend politiek verhaal.

Bestaanszekerheid

Bestaanszekerheid gaat – in de brede zin des woords – over de beschermende condities voor de sociale veerkracht die noodzakelijk zijn om vorm te geven aan het eigen leven.

Het streven naar bestaanszekerheid voor iedereen ligt aan de basis van de sociaal-democratische beweging. De twintigste eeuw kent veel successen op basis van gestuurd kapitalisme. Recent is de betekenis van

bestaanszekerheid echter verruimd naar andere terreinen. Onzekerheid is in een geglobaliseerde wereld alledaagser geworden. Voor velen is de welvaart toegenomen, maar – paradox – ook het gevoel van onbehagen. Bestaanszekerheid verdient een nieuwe invulling, terwijl het tegelijk nadrukkelijker verbonden blijft aan de klassieke betekenis van vrijheid om het eigen leven te ontplooiën (zie Van Veldhuizen) – zonder anderen schade te berokkenen. Om die reden is veiligheid onderdeel van bestaanszekerheid (zie Fijnaut)³⁴³, naast de bescherming tegen ziekte, ouderdom en werkloosheid. Slachtofferschap is in een open netwerksamenleving een reëel, of als zodanig ervaren, risico voor iedereen.

De sociaal-democratie heeft als gematigde linkse beweging de beste papieren om de krachten van de markt in te zetten voor een eerlijke politiek. Deze bestaat volgens Will Hutton uit de notie van de ‘verdiende beloning’ (ieder krijgt wat hem toekomt) én de correctie daarop in geval van toeval en domme pech.³⁴⁴ Er zijn bemiddelende instellingen nodig om de voorwaarden te creëren voor het nemen van risico’s en voor de bescherming tegen mislukkingen of ongeluk. In het huidige financieel gestuurde kapitalisme schiet deze rol van de overheid tekort. Dit vraagt om een herijking van de nutsfunctie van financiële instellingen en een herleving van coöperatieve vormen in het bedrijfsleven,³⁴⁵ alsmede om vormen van ‘flexicurity’ op basis van een reëel bestaansminimum en een sociale basisverzekering (zie De Beer).

Bestaanszekerheid in de eenentwintigste eeuw gaat nog steeds over bescherming tegen ziekte, ouderdom en werkloosheid, maar ook over veiligheid en duurzaamheid (zie De Coninck). Juist de breedte van de agenda toont het belang van de gezamenlijkheid. De collectiviteit is niet gegeven in het optreden van de overheid, maar ook in een actieve levenshouding, het nemen van initiatief en risico, de morele aanspreking van elkaar. De sociaal-democratie begrijpt het belang van een sterke publieke sector, en staat voor de toegankelijkheid van voorzieningen.³⁴⁶ Maar de overheid kan in de eenentwintigste eeuw niet meer dan een partij zijn – hoe sterk ook. Zij laat zich leiden door de dynamiek in de samenleving en zoekt en faciliteert de sociale veerkracht van burgers (zie Hilhorst).

Arbeid

Bestaanszekerheid en kwaliteit van arbeid zijn kernstukken van de sociaal-democratie. Juist daar lijkt het gevoel van politieke onmacht te moeten worden doorbroken.

Arbeid is de kern en het wezen van de sociaal-democratische beweging. Daarbij gaat het traditioneel om bestaanszekerheid – het behoud van lijf en goed van de persoon en degenen die van haar of hem afhankelijk zijn. Maar arbeid betekent ook individuele ontplooiing en daarbovenop de mogelijkheid tot maatschappelijke participatie. Werk – in de omvattende betekenis die Hannah Arendt eraan gaf (zie Achterhuis) – is ook doel in zich, als persoonlijke ontplooiing in een duurzame bijdrage aan de samenleving. In de artikelen over arbeid springen twee zaken in het oog. In de eerste plaats verdient arbeid als vorm van bestaanszekerheid alle aandacht; in de tweede plaats is de kwaliteit ervan geen uitgemaakte zaak. In de sociaal-democratie van de eenentwintigste eeuw is arbeid onverkort *core business*.

De sociaal-democratie varieert in haar relatie tot arbeid in termen van bevrijding van werk, buiten het werk om en dóór werk. De laatste opvatting domineert, waarbij dient te worden aangetekend dat de garantie van werk steeds meer onder druk staat. In dat verband spreekt men van precariteit, dat staat voor flexibiliteit en onzekerheid in arbeidsrelaties (zie Van der Hoeven, die constateert dat ‘decent work’ onder druk staat, en Oudenampsen die erop wijst dat deze precariteit vooral jongeren treft).

De sociaal-democratie staat voor ‘goed werk’, en heeft een politiek programma dat ziet op voldoende werkgelegenheid, fatsoenlijk arbeidsrecht, sociale zekerheid en een sociale dialoog over de invulling ervan. De politieke terughoudendheid die op dit terrein lijkt te heersen, heeft te maken met de dominantie van de marktideologie en liberale gemakzucht. Een actieve, internationaal georiënteerde arbeidspolitiek is onmisbaar, naast een lokale politiek van ‘werken naar vermogen’.³⁴⁷

Nederland doet het internationaal niet slecht zowel qua arbeidsmarkt als qua kwaliteit van het werk.³⁴⁸ Een offensieve arbeidsmarktpolitiek is desalniettemin wenselijk ten aanzien van een hele serie onderwerpen: arbeidsparticipatie van migranten;³⁴⁹ overgang van werkloosheid naar werk; meer fulltime werken;³⁵⁰ flexicuriteit (zekerheid voor flexibele arbeidskrach-

ten); het terugdringen van discriminatie; minder werkdruk; de bevordering van de doorstroming van onder- naar bovenkant van de arbeidsmarkt; meer aandacht voor de combinatie van zorg en werk; meer autonomie op de werkplek; aansprekende zeggenschap en eigenaarschap; meer ruimte voor beroepseer en -trots in de publieke sector; meer interne flexibilisering; meer vrouwen aan het werk (over deze onderwerpen onder meer Becker & Paulusma, Van den Brink en Jansen & Kole).³⁵¹

Verheffing

Verheffing toont zich eerst en vooral in opvoeding en onderwijs via de overdracht van kennis, ervaring en burgerschapsvaardigheden, en in de mogelijkheid om daar bovenuit te stijgen – met alle ruimte voor eigen methoden en idealen van betrokkenen.

Ook het verheffingsideaal kent een lange linkse geschiedenis. De opdracht aan alle mensen om burger te worden trok de staat steeds meer aan zich. Verheffing werd synoniem met materiële vooruitgang, en resulteerde uiteindelijk vooral in (meritocratische) onderwijspolitiek. Maar verheffing – als we dat al een zinvol begrip vinden – zou weer meer een zaak van de sociaal-democratische beweging zelf moeten worden (zie Van Veldhuizen). Verheffing betekent een normatief-politieke positie durven innemen, die zich keert tegen de uitwassen van ‘de individuele bevrijding’, van de meritocratie, van het beheersdenken. Verheffen is de gelijktijdige beweging van aanpassing én overstijging van de eigen cultuur en achtergrond.³⁵² Dit kan niet zonder een zekere normatieve politiek.

Concreet gaat het de auteurs om een politiek van ontplooiing, vorming en burgerschap (zie Claassen), om een cultuurideaal van matiging en zelfbeheersing,³⁵³ of om de vorming van een ‘respectmaatschappij’ (zie Swierstra & Tonkens). Een sociaal-democratische politiek staat voor de grote opgave te definiëren wat voor samenleving zij nastreeft zonder te vervallen in betutteling en overdreven moralisering. Een uitzondering wordt gemaakt voor criminaliteit, het toebrengen van schade en hufterig gedrag.³⁵⁴ De bestrijding van wat wordt afgewezen (omdat iedereen het daarover eens is) is echter nog iets anders dan de formulering van een positief ideaal. Jacques de

Kadt vatte zijn cultuurideaal samen als ‘maat houden en varkensvreugden te boven komen’.³⁵⁵ Een algemeen positief ideaal schuilt in het creëren van condities om mensen zelf het goede te laten bepalen, in plaats van in het voorschrijven van wat dat zou moeten zijn.

Het thema verheffing leent zich wel voor een expliciete visie op het onderwijs (en andere socialiserende instituties). Terugkerende opvattingen zijn: geen beperking van het vermogen en de wil om te leren,³⁵⁶ vrijheid van onderwijs (behalve bij antidemocratische opvoeding)³⁵⁷ en meer kunst en cultuur in het onderwijs.³⁵⁸ Sociaal-democratische onderwijspolitiek in de eenentwintigste eeuw stelt inhoudelijke eisen aan de scholen en leerlingen, maar geeft hun volop de ruimte om daar zelf vorm aan te geven.³⁵⁹ Iets dergelijks geldt voor de opvoeding in het algemeen. Er bestaat momenteel de neiging om problemen te zien als stoornissen, terwijl er een aarzeling is om vanzelfsprekend gezag ten opzichte van jongeren te tonen.³⁶⁰ Onderwijs en opvoeding moeten hoe dan ook in handen zijn van de direct betrokkenen.

Binding/ gemeenschap

De actuele betekenis van binding lijkt zich vooral te vertalen in een publieke sector die aansluit bij de kracht en dynamiek van de civiele samenleving.

Binding heeft als thema geen historische traditie in de sociaal-democratie, maar is tegelijkertijd altijd een vanzelfsprekend bestanddeel geweest van sociaal-democratische politiek. Het is een belangrijk thema nu maatschappelijke fragmentatie als probleem wordt gezien. Historisch gesproken is binding eerder een opgave binnen de beweging (en de klasse), teneinde de confrontatie aan te kunnen gaan met de tegenstander (zie Van Gunsteren). In de opbouw van de verzorgingsstaat werd wederzijdse verdraagzaamheid – polderen – het politieke model.³⁶¹ Het thema binding is echter weer volop actueel, met name vanwege het integratiedebat dat het eerste decennium van deze eeuw in politieke zin heeft gedomineerd. Maar de vraag is vanzelfsprekend veel breder: wat is de betekenis nog van ‘gemeenschap’?

De gemeenschap creëert condities voor bestaanszekerheid, verheffing en arbeid, maar geeft ook liefde, respect en waardering (tezamen erkenning) (zie hiervoor Claassen). Deze twee perspectieven verdienen sociaal-

democratische herwaardering, vindt vrijwel elke auteur van dit themadeel: versterking van de macht over de condities (democratische controle)³⁶² en onderkenning van het belang van gezamenlijkheid, geborgenheid, thuisgevoel (zie Duyvendak). Het gemeenschapsbesef speelt zowel op macro- als op microniveau. Het komt erop aan laag- en hoogopgeleiden, verliezers en winnaars van de globalisering te verbinden (zie Cuperus). Toch wordt ook gezien dat gemeenschappen beklemmend kunnen zijn; een exit-optie is noodzakelijk (zie onder anderen Claassen). Hier lijkt een vorm van leiderschap aangewezen die niet oplegt maar vertolkt, en die laat zien in plaats van vertelt.³⁶³

‘Bindingspolitiek’ laat zich concreet vertalen in ontmoedigingsbeleid inzake echtscheiding, het tegengaan van segregatie in het onderwijs, verzet tegen het huidige immigratie- en integratiebeleid en actie voor behoud van publieke voorzieningen zoals bibliotheken.³⁶⁴ Meer in het algemeen is sprake van een opkomend pleidooi voor ‘burgerkracht’ en ‘samenredzaamheid’³⁶⁵ – neologismen voor een nieuw perspectief op de publieke sector die zou leiden aan overmatige professionalisering.

Levensloop

De nieuwe verzorgingsstaat creëert een productieve samenleving vanuit transitie in de levensloop en de bijbehorende nieuwe risico's – dit leidt tot een herwaardering van de staat als sociaal investeerder.

Dit thema – dat in deze bundel niet apart aan de orde komt – vraagt om herijking van de verzorgingsstaat op basis van de actuele inrichting van het leven.³⁶⁶ De huidige samenleving vraagt om een verzorgingsstaat met een ander soort timing, zodat zij kan bijdragen aan een optimale kwaliteit van het bestaan. Concreet gaat het ook om een betere verdeling van lusten en lasten gedurende het leven, ondersteuning bij transitie en een generatiebeleid dat perspectief biedt in alle levensfasen.³⁶⁷ Een politiek van de levensloop vraagt om maatwerk, zonder liberale overdrijving.

De mate van individualisering van onze samenleving moet niet worden overschat. De zogenoemde autonome keuzebiografie is in de realiteit veel beperkter dan deze door liberalen wordt voorgespiegeld. Eerder is sprake

van nieuwe standaardiseringen, die vragen om nieuwe collectieve arrangementen (zie Elchardus), zoals de ontlasting van het levensspitsuur, activerend ouderenbeleid en zekerheid bij transities en de daarmee gepaarde gaande nieuwe risico's. Transities vinden plaats tussen betaalde arbeid en respectievelijk scholing, werkloosheid, zorg en pensionering. Sociale zekerheid compenseert achteraf in geval van werkloosheid en pech, maar zou ook moeten compenseren bij (zelfgekozen) transities.³⁶⁸ Op deze wijze wordt investering in de eigen toekomst aantrekkelijker.

De nieuwe verzorgingsstaat maakt mensen vrij om te handelen, door hen te ondersteunen bij een eigen antwoord op de nieuwe risico's. Uitgangspunt is hier de toerusting van mensen om hun eigen levensplan te verwezenlijken.³⁶⁹ Dit betekent eerst en vooral toegang tot goed onderwijs, maar ook de mogelijkheid om werk en gezin te combineren. Het samengedrongen spitsuur tussen 25 en 45 jaar verdient ondersteuning vanuit de overheid. Sociaal beleid gericht op toerusting kan worden beschouwd als productieve factor. Deze zou kunnen opereren volgens de vragen: voor wie geldt de investering; wat zijn de rechten; hoe wordt deze toegekend; en hoe worden ze bekostigd? Speciale aandacht vraagt de verdeling tussen de generaties (zie Schuyt); dit geldt eens te meer nu sprake is van een derde vitale levensfase (vóór de fase van ouderdom).

Conclusie

De artikelen die zijn geschreven voor het Van waarde-onderzoek blijken een *Fundgrube* voor inspiratie en ideeën voor sociaal-democratische politiek in de eenentwintigste eeuw. Een keur van auteurs heeft zijn inbreng gehad en meegedacht. De ideeën zijn gevarieerd, dat was ook te verwachten. Daarbij is veel tekst besteed aan analyse van 'de toestand in de wereld' (overigens vooral van Nederland – dat is deze bundel goedge maakt). Als we over deze diagnoses heen kijken naar de geschetste perspectieven, dan zijn de verschillen veel minder groot. Tegen die achtergrond trek ik enkele conclusies.

1. *Er is in artikelen zonder meer sprake van historische continuïteit.* Sociaal-democratische idealen worden doorgetrokken naar de huidige tijd. Dat geldt voor bestaanszekerheid, verheffing en arbeid – deze thema's zijn

ook in de twintigste eeuw aan de orde geweest. Binding en levensloop zijn de meest ‘moderne’ thema’s. De continuïteit is van belang, maar het gaat vanzelfsprekend vooral om de vernieuwing daarin.

2. *De bestaande verzorgingsstaat sluit onvoldoende aan bij de risico’s van deze tijd.* De nieuwe verzorgingsstaat gaat ook over veiligheid en duurzaamheid, en is ook gericht op ondersteuning bij transitie in de levensloop en combinatie van werk en gezin. Sociale politiek is zo beschouwd een productieve factor die bijdraagt aan economische voorspoed en benutting van capaciteiten. De term *participatiestaat* lijkt een geschikte opvolger voor ‘de verzorgingsstaat’.
3. *De publieke sector staat voor de thema’s binding en verheffing.* Daarbij is een overtuigend verhaal over het onderwijs in termen van overdracht en toerusting cruciaal. Grootschaligheid en systeemdenken hebben geleid tot instituties die door mensen onvoldoende als eigen worden herkend. De publieke sector is sterker indien zij aansluit bij de sociale veerkracht en dynamiek in de civiele samenleving.

Op grond van deze rode draden kom ik nog een keer terug op de titel: *Collectieve arrangementen: ruimte om te excelleren*. ‘Collectief’ verwoordt dan de overtuiging dat wij, mensen, het niet alleen af kunnen – niemand niet; ook al wordt het tegendeel vaak gesuggereerd. Dat is het startpunt van alle sociaal-democratische politiek. ‘Arrangementen’ verwijst naar de complexe verhoudingen waarin collectiviteit zich realiseert. De staat speelt een beperkte, maar tegelijkertijd cruciale rol in de samenleving. ‘Goed kapitalisme’ vereist een nauwkeurige afstemming tussen overheidsgaranties, markt en samenleving.³⁷⁰ ‘Ruimte’ verwijst naar de onderkenning dat de eigen identiteit in het informatietijdperk meer dan ooit referentiepunt vormt voor vrijheid en ontplooiing. Het komt erop aan mensen maximaal toe te rusten. In dat verband het woord ‘excelleren’, dat betekent dat mensen het beste uit zichzelf kunnen, willen en moeten halen. Het verbindingsstreepje tussen beide zinsdelen geeft de wederkerigheid aan. De arrangementen ondersteunen de ontplooiing in vrijheid, zoals omgekeerd het excelleren bijdraagt aan de sociale kwaliteit van de samenleving.

Dit destillaat is gebaseerd op de inspanning van velen. Er wordt regelmatig verwezen naar wat sociaal-democratie in de eenentwintigste eeuw niet kan

zijn. Het gaat niet om een blinde verdediging van de huidige verzorgingsstaat, niet om een gemakzuchtig verzet tegen de markt, maar ook niet om een heilig geloof in de organiserende kracht daarvan op basis van individuele verantwoordelijkheid. Maar wat is sociaal-democratie dan wel? Sociaal-democratie staat voor meebewegen met de historische dynamiek, vanuit het diepe besef dat veel zorgen en motieven voor iedereen gelden. We kunnen allemaal ziek worden, we krijgen misschien dementerende ouders of een kind met beperkingen. En iedereen wil wat maken van zijn leven, en gezien en begrepen worden. Sociaal-democratie staat voor verantwoordelijkheid voor anderen en daarmee voor onszelf, én omgekeerd. Dat is een welbewuste en zelfbewuste opgave die voluit doorklinkt in deze bundel.

Noten

Hoofdstuk 1 — ‘De vrees is het zand in de machine van het leven’

- 1 PvdA, *De weg naar vrijheid*, Amsterdam, 1951, p. 344.
- 2 A. Dijkgraaf, ‘Sociale nooden en sociale hervormingen’, in: *De Nieuwe Tijd*, 1906, afl. 1 29-42, p. 39.
- 3 *Beginselprogramma SDAP 1912*, punt 27-30.
- 4 Deze uitspraak wordt gedaan op basis van een klein onderzoek naar het begrip bestaanszekerheid in *Het Volk*. Op de website kranten.kb.nl is een groot deel van deze krant digitaal te doorzoeken. Het begrip bestaanszekerheid geeft meerdere resultaten, veruit de meeste daarvan leiden in de richting van deze opvatting.
- 5 ‘Plancongres van NVV en SDAP. Het Plan van de Arbeid’, in: *Het Vaderland Staat-en Letterkundig Nieuwsblad*, 27-10-1935.
- 6 PvdA, *Beginselprogramma 1947*, ‘Inleiding’, Amsterdam, 1947.
- 7 Bart Tromp, *Het sociaal-democratisch programma 1878-1977*, Groningen: Print Center, 2002, p. 249.
- 8 ‘Sociaal-democraten zijn liberalen die het menen’, wordt weleens gezegd. Nergens wordt die uitspraak meer bewaarheid dan hier. De vrijheid die de sociaal-democraten hier wilden forceren voor iedereen, was niet alleen juridische vrijheid. Het ging veeleer om de vrijheid die ontstond door het wegnemen van zorgen.
- 9 *De weg naar vrijheid*, p. 11.
- 10 Zie ook de opmerkingen over bestaanszekerheid in: *De weg naar vrijheid*, p. 13.
- 11 *De weg naar vrijheid*, p. 344-345.
- 12 *De weg naar vrijheid*, p. 83.
- 13 *De weg naar vrijheid*, p. 345.
- 14 PvdA, *Beginselprogramma 1959*, Amsterdam, 1959, punt 45.
- 15 *Beginselprogramma 1959*, punt 26.
- 16 F. Becker en P. Kalma, ‘Twee dingen goed begrijpen’, in: *S&D*, 2007, 11/12.
- 17 PvdA, *Beginselprogramma 1977*, Amsterdam, 1977, p. 6.
- 18 Ed van Thijn, *Dagboek van een onderhandelaar*, Amsterdam, Van Genneep, 1978, p. 21.
- 19 Ed van Thijn, *Dagboek van een onderhandelaar*, p. 21.
- 20 *Beginselprogramma 1977*, p. 12.
- 21 PvdA, *Beginselprogramma 1982*, Amsterdam, 1982, p. 1.
- 22 PvdA (commissie-Pronk), *Schuivende Panelen. Continuïteit en vernieuwing in de sociaal-democratie*, Amsterdam, 1987, p. 13.
- 23 PvdA, *Beginselprogramma 2005*, Amsterdam, 2005, p. 4.

- 24 Job Cohen, 'Juist in moeilijke tijden zijn creatieve oplossingen te vinden', Lezing van Job Cohen bij de inontvangstneming van de *Rode Canon*, In: *S&D*, 2010, 10/11.

Hoofdstuk 3 – *Moderne bestaanszekerheid*

- 25 Zie bijvoorbeeld René Cuperus, *De wereldburger bestaat niet*, Amsterdam, Bert Bakker, 2009.
- 26 Bron: Eurostat, <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/>
- 27 Dit is vergelijkbaar met de wijze waarop de Algemene Arbeidsongeschiktheidswet (AAW) in het verleden als volksverzekering de basis vormde onder de wao als werknemersverzekering.
- 28 Zie bijvoorbeeld Nicolette van Gestel, Paul de Beer en Marc van der Meer, *Het hervormingsmoeras van de verzorgingsstaat*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2009.
- 29 Dit idee ontleen ik aan Aldert Boonen van FNV Bondgenoten.

Hoofdstuk 4 – *Blijf bij ons*

- 30 A. de Swaan, *Zorg en de staat, welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de nieuwe tijd*, vert. door H. Hendriks, Amsterdam, Bert Bakker, 1989.
- 31 P.H.J. Achterberg, R.J. van der Veen en J. Raven, *Omstreden solidariteit*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2010.
- 32 Parlementaire enquête uitvoeringsorganen sociale verzekeringen. Rapport van de commissie, Tweede Kamer, 1992/1993, 22730, nrs 7-8.
- 33 G. Engbersen, *Publieke bijstandsgeheimen*, dissertatie Universiteit Leiden, Leiden, 1990; G. Engbersen, R.J. van der Veen en C.J.M. Schuyt, *Moderne armoede. Overleven op het sociaal minimum*, Leiden, Stenfert Kroese, 1987.
- 34 Commissie Fundamentele herbezinning wsw. *Werken naar vermogen*, Bijlage terreinverkenning, deel iv. 2009. Via internet www.werken-naar-vermogen.nl/advies/Bijlage_Terreinverkenning.pdf
- 35 E. Overkamp, *Instellingen nemen de wijk. Een analyse van het beleid inzake de deconcentratie van instellingen voor mensen met een verstandelijke handicap en zijn empirische effecten*, Assen, Van Gorcum, 2000. p. 24.
- 36 M. Steenbergen, *Samenhang in de zorg als 'paradogma'. Een studie naar het vernieuwen van de ouderenzorg*, dissertatie Universiteit Utrecht, Utrecht, swp, 1994.
- 37 IJ. Jepma, *De schoolloopbaan van risicoleerlingen in het primair onderwijs*, dissertatie Universiteit van Amsterdam, Amsterdam, 2003.
- 38 H. Beltman, *Buigen of barsten. Hoofdstukken uit de geschiedenis van zorg aan mensen met een verstandelijke handicap in Nederland 1945-2000*, dissertatie RU Groningen, Groningen, 2001.

- 39 http://www.canonsociaalwerk.eu/nl/details.php?canon_id=239, bekeken op 7 juli 2012.
- 40 G. Jehoel-Gijsbers, (ed.), *Beperkt aan het werk. Rapportage ziekteverzuim, arbeidsongeschiktheid en arbeidsparticipatie*, Den Haag, SCP, 2010.
- 41 P. M.A van Bilsen, *Care for the Elderly. An Exploration of Perceived Needs, Demands and Service Use*, dissertatie Universiteit Maastricht, Maastricht, 2007; L. Verplanke en J.W. Duyvendak, *Onder de mensen? Over het zelfstandig wonen van psychiatrische patiënten en mensen met een verstandelijke beperking*, Amsterdam, Nicis Institute, 2010.
- 42 L. Verplanke en J.W. Duyvendak, *Onder de mensen? Over het zelfstandig wonen van psychiatrische patiënten en mensen met een verstandelijke beperking*, Amsterdam, Nicis Institute, 2010.
- 43 Zembla, 'Seks, drugs en verstandelijk gehandicapt'. Aflevering uitgezonden op 20 mei 2007, via internet <http://tvblik.nl/zembla/seks-drugs-en-verstandelijk-gehandicapt>
- 44 J. Yoon en T.A Bruckner, 'Does Deinstitutionalization Increase Suicide?', in: *Health Services Research*, jrg. 44, nr. 4, 2009, p. 1385-1405.
- 45 IJ. Jepma, *De schoolloopbaan van risicoleerlingen in het primair onderwijs*, dissertatie Universiteit van Amsterdam, Amsterdam, 2003.
- 46 House of Commons Education and Skills Committee, *Special Educational Needs. Third Report of Session 2005-06*, vol. 1, 2006, <http://www.publications.parliament.uk/pa/cm200506/cmselect/cmmeduski/478/478i.pdf>, bekeken 12 september 2011.
- 47 Raad voor Volksgezondheid en zorg, *Redzaam ouder. Zorg voor niet-redzame ouderen vraagt om voorzorg door iedereen*, Den Haag, 2012.
- 48 M. Teeuwen, *Verraderlijk gewoon. Licht verstandelijk gehandicapte jongeren, hun wereld en hun plaats in het strafrecht*, Amsterdam, SWP, 2012; H.R. Lamb en L.L. Bachrach, 'Some Perspectives on Deinstitutionalization', in: *Psychiatric Services*, jrg. 52, nr. 8, 2001, p. 1039-1045; Ph. Brown, *The Transfer of Care. Psychiatric Deinstitutionalization and Its Aftermath*, Londen, Routledge en Kegan Paul, 1985.
- 49 Margo Trappenburg, *Actieve solidariteit*, oratie Universiteit van Amsterdam, 2009.

Hoofdstuk 5 – Veiligheid als bestaanszekerheid

- 50 H. Opschoor, 'Krapte aan milieugebruiksruimte', in: J. van Arkel, *Oefeningen in duurzaamheid. Perspectieven naar 2040*, Utrecht, 1995.

Hoofdstuk 6 – Duurzaamheid als bestaanszekerheid

- 51 De Wmo kent negen prestatievelen; terreinen waarop de gemeenten zich actief moeten inzetten. Het gaat om 1) het bevorderen van de sociale samenhang en leefbaarheid, 2) preventieve voorzieningen voor problemen met opgroeien en opvoeden, 3) het geven van informatie en advies, 4) het ondersteunen van mantel-

zorgers en vrijwilligers, 5) het bevorderen van deelname aan het maatschappelijk verkeer van mensen met een beperking, een chronisch psychisch probleem of een psychisch-sociaal probleem, 6) voorzieningen voor ouderen, gehandicapten, chronische psychiatrische patiënten en mensen met psychische of psychologische problemen, 7) maatschappelijke opvang, 8) het bieden van openbare geestelijke gezondheidszorg en 9) het bieden van ambulante verslavingszorg.

- 52 In 2004 werd de peuter Savanna dood in de kofferbak van de auto van haar moeder gevonden. Het gezin stond onder toezicht van Bureau Jeugdzorg. De gezinsvoogd werd verweten dat zij signalen van kindermishandeling had genegeerd.
- 53 Bij de val van het (eerste) kabinet-Rutte is de overheveling van delen van de AWBZ controversieel verklaard. De inzet van het kabinet was om de begeleiding van mensen met een lichamelijke of psychische beperking die niet in een instelling verblijven, over te hevelen naar de gemeenten. Of het hierbij blijft en wanneer de overheveling plaatsvindt, is nog onduidelijk.

Hoofdstuk 7 – *Lessen uit decentralisatie*

- 54 'Een kwaad leven. De arbeidsenquête van 1887', heruitgave van de 'Enquête betreffende werking en uitbreiding der wet van 19 September 1874 (*Staatsblad* No. 130) en naar den toestand van fabrieken en werkplaatsen' (Sneek, 1887), bezorgd en ingeleid door Jacques Giele, drie delen, Nijmegen, 1981. Zie ook: Jacques Giele, *Arbeidersleven in Nederland 1850-1914*, Nijmegen, 1979.
- 55 Ontleend aan Bart Tromp, *Karl Marx*, Soesterberg, 2007, p. 53-54.
- 56 Salvador Bloemgarten, *Henri Polak, sociaal democraat 1868-1943*, Den Haag, 1996, p. 487. Zie voor een historisch overzicht over het denken over arbeid in de socialistische beweging, inclusief dat van Morris en Marx, ook: *Denken over arbeid*. WBS-cahiers, Deventer, 1982, p. 74 e.v.
- 57 Zie bijvoorbeeld 'Op weg naar arbeiderszelfbestuur. Bijlage: het Joegoslavische voorbeeld. Studieproject gelijkheid 9', Wiardi Beckman Stichting, 1974.
- 58 Zie bijvoorbeeld John Goldthorpe e.a., *The Affluent Worker in the Class Structure*, Londen/New York, 1969, p. 58.
- 59 We danken die uitdrukking aan David Coats, 'Good work in recessionary times', in: David Coats (ed.), *Advancing Opportunity: the Future of Good Work*, The Smith Institute, Londen, 2009, p. 7.
- 60 *The New American Workplace: a Labor Perspective*. Een rapport van de AFL-CIO Committee over de evolutie van werk, Washington 1994; Citaat van Margaret Hallock en Bob Baugh, 'High Stakes. Oregon Labor Sets Union Agenda For High Skill, High Wage Strategy', in: *Labor Research Review*, 19, p. 69.
- 61 John R. Stepp, 'The Evolution of us Labor-Management Innovations', in: James A. Auerbach en Jerome T. Barrett (ed.), *The Future of Labor-management Innovation in the United States*, Washington 1993, p. 14 en 19.

- 62 Vgl. Frank Pot, *Sociale innovatie als inspiratie*, Radboud Universiteit Nijmegen, Nijmegen, 2009.
- 63 Vgl. Arnoud W. A. Boot, *De ontwortelde onderneming. Ondernemingen overgeleverd aan financiers?*, Assen, 2009, p. 126 e.v.
- 64 Jeroen Smit, *De prooi. Blinde trots breekt ABN Amro*, Amsterdam, 2008.
- 65 René Cuperus, *De wereldburger bestaat niet. Waarom de opstand der elites de samenleving ondermijnt*, Amsterdam, 2009, p. 143-145.
- 66 Zie onder meer Will Tinnemans, *Voor jou tien anderen. Uitbuiting aan de onderkant van de arbeidsmarkt*, Amsterdam, 2011.
- 67 Zie bijvoorbeeld Loes Reijmer, 'In de fuik van de arbeidsmarkt', in: *de Volkskrant*, 20-9-2011.
- 68 Zie voor de internationale trend Francis Green, *Demanding Work. The Paradox of Job Quality in the Affluent Economy*, Princeton and Oxford, 2006, p. 175.
- 69 Rutger Claassen, 'Kindertijdwerk', in: *S&D* 2007/1-2.
- 70 Jörg Flecker (ed.), *Changing Working Life and the Appeal of the Extreme Right*, Aldershot, 2007, p. 60.
- 71 Ibidem.
- 72 Geciteerd uit Cuperus, p. 146.
- 73 Flecker, p. 61.
- 74 Marcel van Lieshout, 'Meer geweld bij Sociale Diensten', in: *de Volkskrant*, 4-10-2011.
- 75 Zie <http://www.av5.nl/artikelen/Lists/Artikelen/Artikel.aspx?ID=3845>
- 76 Jelle van der Meer, *Over de grenzen van de leerkracht. Passend onderwijs in de praktijk*, ECPO, Den Haag, 2011, p. 81-82.
- 77 Julian Le Grand, *Motivation, Agency and Public Policy. Of Knights & Knaves, Pawns & Queens*, Oxford, 2003; ook Romke van der Veen, 'De klant koningin. Over motivatie en "agency" in de publieke dienstverlening', in: *S&D*, 2005/7-8, p. 26-35.
- 78 Green, XIX.
- 79 De Arbobalans 2010, TNO, Den Haag, 2011, p. 6.
- 80 A. de Swaan, *Een boterham met tevredenheid*, Van Gennep, Amsterdam, 1972.
- 81 Onze conclusies zijn deels gebaseerd op een lopend wbs-interviewproject onder verschillende groepen werknemers, deels op de ervaringen van vakbondsvertegenwoordigers en academische deskundigen in het wbs-werkcomité over arbeidskwesties en deels op een wbs-onderzoeksproject waarvan de resultaten zijn gepubliceerd in Frans Becker, Jurre van den Berg en Monika Sie Dhian Ho, *Om de plaats van de arbeid. Een politieke agenda voor de PvdA*, Wiardi Beckman Stichting, Amsterdam, 2008.
- 82 Zie daarvoor David Coats en Rohit Lekhi, *Good Work: Job, Quality in a Changing Economy*, The Work Foundation, Londen, 2008.
- 83 Green, p. 182.
- 84 Zoals bepleit door Guy Standing, *The Precariat. The New Dangerous Class*, New York, 2011, p. 161-162.

Hoofdstuk 8 — *De verborgen malaise op de werkplek*

- 85 L.W. Nauta, 'Over gelijkheid en solidariteit', in: *De gerealiseerde utopie en andere sociaal- filosofische stukken*, Amsterdam, Van Gennep, 1980, p. 125-138.
- 86 Ivan Illich, *Shadow Work*, Londen, Marion Boyars, 1982, p. 134-135.
- 87 Martin Schouten, *Werk*, Amsterdam, De Arbeiderspers, 1981, p. 193.
- 88 Deze tekst is een bewerking van een artikel dat eerder verscheen van de hand van Hans Achterhuis onder de titel 'Arbeid, een eigenaardig medicijn', in: *Counselling Magazine*, 2011, nr. 2, p. 34-37.

Hoofdstuk 9 — *Arbeid*

- 89 Verschenen in *Minerva* 1, 1962, p. 54-74. Michael Polanyi is de 'uitvinder' van het begrip 'tacit knowledge', de onbewuste praktische kennis die zo'n belangrijke rol speelt bij professionals. Een van zijn belangrijke boeken: *Personal Knowledge. Towards a Post-Critical Philosophy*, Londen, Routledge & Kegan Paul, 1958.
- 90 Richard Sennett, *The Craftsman*, New Haven, Yale University Press, 2008, in het Nederlands vertaald als *De ambachtsman. De mens als maker*, Amsterdam, Meulenhoff, 2008. Zie in vertaling p. 318 en p. 36.
- 91 Interview met Herman Wijffels, in: Hubert J. M. Hermans, *Dialogoog en misverstand. Leven met de toenemende bevolking in onze innerlijke ruimte*, Soest, Nelissen, 2006, p. 67 en 69.
- 92 Vgl o.a. Philip Pettit, *Republicanism. A Theory of Freedom and Government*. Een van de kernpunten uit het republikeinse denken is volgens Pettit dat vrijheid daarin werd gedefinieerd als niet vernederd (kunnen) worden door anderen, niet aan de willekeur van anderen overgeleverd te hoeven zijn. Philip Pettit schrijft: "There is a strong and traditional association between being free and not being dominated or subjugated by anyone: not being under the yoke of another's power, not being defenselessly susceptible to interference by another. The contrary of liber, or free, person in Roman, republican usage was the servus, or slave, and up to at least the beginning of the last century, the dominant connotation of freedom, emphasized in the long republican tradition, was not having to live in servitude to another: not being subject to the arbitrary power of another. The author of the eighteenth-century tract *Cato's Letters* expressed the point succinctly: 'Liberty is, to live upon one's own Terms; Slavery is, to live at the mere Mercy of another' ('Freedom as Antipower', in: *Ethics* 106 (april 1996): p. 576-604 (p. 576). Met deze republikeinse filosofie hangt nauw samen de 'economie van de eer', die Pettit ontwikkeld heeft in het boek dat hij samen met Geoffrey Brennan heeft geschreven: *The Economy of Esteem. An Essay on Civil and Political Society*, Oxford University Press, 2004.
- 93 In Nederland is al in 1992 in het WRR-rapport *Eigentijds burgerschap* een uitvoerig pleidooi gehouden voor een neorepublikeinse vorm van burgerschap als passen-

- der bij de moderne tijd. WRR-publicatie vervaardigd onder leiding van H. R. van Gunsteren. SDU, Den Haag.
- 94 Howard Gardner, Mihaly Csikszentmihalyi en William Damon, 'Het Good Work Project: enkele resultaten van vijftien jaar onderzoek', in: Th. Jansen, G. van den Brink, J. Kole (red.), *Beroepstrots: een ongekende kracht*, Amsterdam, 2009, p. 48-76.
- 95 Jansen, Th., Van den Brink, G., Kole, J. (red.), *Beroepstrots: een ongekende kracht*, Amsterdam, 2009.
- 96 De nauwe relatie tussen zelfrespect en erkenning is in de afgelopen decennia een steeds belangrijker thema in de politieke en sociale filosofie geworden. De aanzet daartoe is geweest: Axel Honneth, *The Struggle for Recognition. The Moral Grammar of Social Conflicts*, Cambridge, Polity Press 1995. Zie de voortreffelijke bundel over het denken van Honneth: *Recognition and Power*, Bert van den Brink en David Owen (red.), New York, Cambridge University Press, 2007. Zie ook Rainer Forst et al., *Contexts of Justice. Political Philosophy beyond Liberalism and Communitarianism*, Berkeley, University of California Press, 1994. En: Paul Ricoeur, *Parcours de la reconnaissance. Trois études*, Parijs, Editions Stock, 2004.
- 97 John Rawls, *A Theory of Justice*, revised edition, Oxford University Press, 1999, p. 374 en p. 379.
- 98 Sennett in zijn boek *Respect in a World of Inequality*, New York/Londen, 2003: 'The development of any talent involves an element of craft, of doing something well for its own sake, and it is this craft element which provides the individual with an inner sense of self-respect'. En: 'a profound pleasure in and for itself, and a sense of self-worth which didn't depend on others' (p. 13-14).
- 99 Sennett in zijn boek *The Culture of the New Capitalism*, New Haven/Londen, 2006: 'An embracing definition of craftsmanship would be: doing something well for its own sake. Self-discipline and self-criticism adhere in all domains of craftsmanship; standards matter, and the pursuit of quality ideally becomes an end in itself' (p. 104).
- 100 Sennett in zijn boek, *The Craftsman*, New Haven, Yale University Press, 2008: 'Pride in one's work lies at the heart of craftsmanship as the reward for skill and commitment. [...] Craftsman take pride most in skills that mature' (p. 294-5). In Nederlandse vertaling, p. 328.
- 101 Vgl. Tara Smith, 'The Practice of Pride', in: Clifford Williams (ed.), *Personal Virtues. Introductory Essays*, Basingstoke: Palgrave 2005, 93: 'You Can Only Take Pride in What Is, in Some Sense, Yours'.
- 102 Michael Power, *The Audit Explosion*, Demos, Londen, 1994.
- 103 Hierbij kan verwezen worden naar de door andere politieke partijen en door de wetenschap genegeerde uitkomsten van de SP-rapporten *De GGZ ontwricht* (2008), *De agent aan het woord* (2009), *De leraar aan het woord* (2009). Recent is de wetenschap bezig met een inhaalslag dankzij Lars Tummers' onderzoek naar beleidsvervreemding aan de Erasmus Universiteit. Zijn onderzoeksmodel heeft onder andere geleid tot het wetenschappelijk rapport *De bereidheid van GGZ-zorgprofessionals*

om te werken met DBC's. *Eerste resultaten van een onderzoek onder 1.300 zorgprofessionals*, Rotterdam, oktober 2010.

- 104 Zie voor een inspirerende uitwerking daarvan: Jaco van Hoorn, *Sturen op vertrouwen. Goed leidinggeven aan goed politiewerk*, Amsterdam, Boom, 2010.
- 105 www.beroepseer.nl/nl/goedwerk-hub.

Hoofdstuk 10 — *Goed werk is een doel, geen middel*

- 106 Mike Davis, 'The betrayed generation', *Socialist Review*, januari 2009, <http://www.socialistreview.org.uk/article.php?articlenumber=10669>
- 107 Paul Scheffer, 'Het Multiculturele Drama', *NRC Handelsblad*, 29-01-2000.
- 108 Voor de herkomst van de citaten zie de oratie van Paul de Beer, waarvan ik de strekking overigens niet onderschrijf: Paul de Beer, *Tien geboden voor de vakbeweging*, oratie Paul de Beer (Henri Polak leerstoel), Universiteit van Amsterdam, 7 oktober 2003.

Hoofdstuk 12 — *Acht maatregelen voor beter werk*

- 109 Arjen Heyma, J. Peter Hop en Theo Smid, *Langdurig verblijf in de flexibele schil van de arbeidsmarkt*, onderzoek in opdracht van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, SEO, Amsterdam, 2010; Leufkens, Casper, Reinder Lok en Ferdi Otten, 'Het inkomen van flexwerkers en zelfstandigen zonder personeel', *Sociaaleconomische trends*, 1e kwartaal 2011, p. 29-35.
- 110 UWV, Kennismemo 10 02, Groei van de flexibele arbeid en de gevolgen voor het beroep op ww, http://www.uwv.nl/Images/KM%2010-02%20flexibele%20arbeid%20en%20het%20beroep%20op%20WW_tcm26235177.pdf
- 111 Wiemer Salverda, 'Arbeidsmarkt, ongelijkheid en de crisis', oratie uitgesproken bij de aanvaarding van het bijzonder hoogleraarschap arbeidsmarkt en ongelijkheid, 17-11-2011.
- 112 Bijv. A. Lubbers, 'Van vast naar flex', *Intermediair*, 2010. Zie ook de uitspraak van ABU-directeur Aart van der Gaag in een interview in *Het Financieele Dagblad* (mei 2011) dat de flexibilisering van de arbeidsmarkt alleen maar zal toenemen.
- 113 Een overzicht van het beschikbare onderzoek wordt gegeven in 'De Flexbalans' van Ronald Dekker in: Paul de Beer, Ronald Dekker en Martin Olthsoorn, *Flexibilisering, de balans opgemaakt*, FNV Bondgenoten en De Burcht, 2011.
- 114 Zie www.codeverantwoordelijkmarktgedrag.nl en het interview met Kees Blokland in: Pien Heuts, *Tegenmacht*, 2011, p. 104-119.
- 115 Dit komt overigens ook voor als grote uitzendcontracten opnieuw aanbesteed worden, uitzendkrachten raken dan vaak hun contract kwijt.
- 116 UWV, 'Kennissenverslag 2011-III', kenniscentrum UWV, november 2011.
- 117 UWV, 'Vacatures in Nederland 2011'. De vacaturemarkt en personeelswerwing in beeld, maart 2012, p. 9.

- 118 Paul de Beer, Ronald Dekker en Martin Olthsoorn, *Flexibilisering, de balans opgemaakt*, FNV Bondgenoten en De Burcht, 2011.
- 119 Hedwig Vermeulen, Shirley Oomens, Wouter de Wit en John Warmerdam, *Arbeidsmarkttransities van uitzendkrachten*, Nijmegen, ITS Radboud Universiteit Nijmegen, 2012.
- 120 FNV Uitzendenquête 2012, *De onzekerheid is soms ondraaglijk*, FNV Bondgenoten, Utrecht, maart 2012.
- 121 Suzanne Bouma en Bram Frauws, *Gebruik van de overeenkomst van opdracht*, Research voor Beleid, 2011.

Hoofdstuk 13 – Het uitbestede ideaal

- 122 L. Asscher, 'De onzichtbare bouwput. Modern sociaal activisme', twaalfde Wibaut-lezing, uitgesproken op donderdag 4 februari 2010, Centrum voor Lokaal Bestuur, 2010.
- 123 *Beginselprogramma SDAP 1912*, Amsterdam 1912, p. 3.
- 124 *Het Volk*, 9 april 1912.
- 125 P. de Rooy, 'O Zaal'ge tij, Sociaal-democratie en onderwijs', in: S. Karsten en W. Meijnen, *Leergeld. Sociaal-democratische onderwijs-politiek in een tijd van nieuwe verschillen*, Amsterdam, Mets & Schilt, 2005, p. 81.
- 126 Er waren veel onderwijzers lid van de SDAP, zij waren hier soms genuanceerder in en zagen dat het onderwijs kon verheffen. Maar dat ging dan vaak één-op-één in een leraar-leerlingverhouding. Met verheffing als politiek programma had dat niets te maken.
- 127 Zie bijvoorbeeld: Hans Achterhuis, *De markt van welzijn en geluk*, Baarn, Ambo, 1988, p. 144.
- 128 H. Buiting, 'Linkse eugenetica in Nederland', in: *Onvoltooid Verleden 2*, 1998.
- 129 A. de Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid, ontwikkelingen in Nederland 1870-1940*, Amsterdam, 1984, p. 212-218.
- 130 Het mooiste voorbeeld hiervan vinden we bij de vrijzinnige democraat Arnold Kerdijk.
- 131 De braafheid binnen de partij hoort echt bij de cultuur van de SDAP. Binnen de SDB was er nog veel sympathie voor allerlei 'volks', 'plat' en 'simpel' vermaak. Maar geleidelijk werden 'fatsoen' en 'netheid' de norm.
- 132 Er zijn wel meer van dit soort voorbeelden. In de eerste jaargang van *S&D* verschenen bijvoorbeeld leestips in de klassieke poëzie en vond de lezer in Hendrik Lindt een pleitbezorger van de traditionele opera.
- 133 Frits de Jong Edz, 'Emanuel Boekman en de sociaal-democratie', in: H. van Dulken en T. Jansen, *Het leven als leerschool. Portret van Emanuel Boekman*, Amsterdam, Van Gennep, 1989, p. 38.
- 134 W. Banning, 'Beginselen van cultuurpolitiek', in: W. Banning, *De dag van morgen*, Amsterdam, Ploegsma, 1945.

- 135 W. Banning, 'Onderwijspolitiek' in: *S&D*, 1956/2, p. 79.
- 136 P. de Rooy, 'O Zaal'ge tij, Sociaal-democratie en onderwijs', in: S. Karsten en W. Meijnen, *Leergeld. Sociaal-democratische onderwijspolitiek in een tijd van nieuwe verschillen*, Amsterdam, Mets & Schilt, 2005, p. 83.
- 137 C.J. Dippel, 'Politiek en cultuur', in: *S&D*, 1957/6, juni, p. 338.
- 138 Ph.J. Idenburg, 'Grondslagen der actieve cultuurpolitiek', in: *S&D*, 1951, p. 257-272.
- 139 *De weg naar vrijheid*, p. 290.
- 140 Zie informatie in bijvoorbeeld: P.C. Claeys, *Het kennissociologisch aspect van het onderwijs als middel tot doorstroming. De SDAP en de democratisering van het onderwijs*, rapport uitgebracht in het kader van het talentenproject van het Sociologisch Instituut der Rijksuniversiteit te Leiden, Leiden, RUL, 1965. Of later in retrospectief: WBS, *Uitgangspunten voor onderwijsbeleid*, Deventer, Kluwer, 1973.
- 141 M.A.J.M. Matthijssen, *Klasseonderwijs*, Deventer, Van Loghum Slaterus, 1979, p. 23.
- 142 Heek, F. van, *Het verborgen talent. Milieu, schoolkeuze en schoolgeschiktheid*, Meppe, 1968.
- 143 P. de Rooy, 'O Zaal'ge tij, Sociaal-democratie en onderwijs', in: S. Karsten en W. Meijnen, *Leergeld. Sociaal-democratische onderwijspolitiek in een tijd van nieuwe verschillen*, Amsterdam, Mets & Schilt, 2005, p. 86.
- 144 PvdA, *Verkiezingsprogramma 1977*, punt 24 en 25. Deze zin kwam maar liefst twee keer voor.
- 145 Dat was niet altijd terecht. Een aantal grote wijzigingen dat stevast aan de PvdA wordt toegeschreven werd geïnitieerd of mede voorbereid door politici van andere partijen, zoals CDA-minister Deetman en VVD-staatssecretaris Nell Ginjaar-Maas.
- 146 PvdA, *Verkiezingsprogramma 1982*, Amsterdam, 1982, p. 14.
- 147 PvdA, *Verkiezingsprogramma 1989*, Amsterdam, 1989, p. 27.
- 148 Voor een aardige bespiegeling op de invulling van het vak maatschappijleer, zie: J. Wallage, *Vol van het onderwijs*, Groningen, Wolters Noordhof, 1989, p. 67. Hierin wordt het woord 'verheffing' zorgvuldig vermeden; er wordt echter wel gezegd dat de school kinderen moet leren 'kritisch te worden', 'weerbaar te zijn' en 'door dingen heen te kijken'.
- 149 PvdA, 'Wat mensen bindt', *Verkiezingsprogramma 1994-1998*, Amsterdam, 1994, p. 85.
- 150 A. Marcouch, toespraak gehouden op 2 oktober 2008 ter gelegenheid van het jubileumcongres van de vereniging van openbare scholen VOS-ABB te Laren.
- 151 Pas recentelijk keerde het thema 'materiële verheffing' weer even prominent terug op de nationale politieke agenda. Het woord viel niet, maar met haar 'Vogelaarwijken' greep minister Ella Vogelaar terug op de taak van woningverhuurders in het verheffen van de laagste klassen in de samenleving. Maar ook daar werd de staatsgerichte sturing met scepsis ontvangen: het bestuurlijke idee om de samenleving via beleid naar een hoger plan te tillen werd door woningcorporaties – net als in het onderwijs – als ongewenste dwang en inmenging ervaren.

Hoofdstuk 14 — Op weg naar het einde van onze cultuur

- 152 R. Williams, *The Long Revolution*, Harmondsworth 1984 [1961], p. 57 e.v.; T. Lemaire, *Over de waarde van culturen*, Baarn, 1976, p. 26-38.
- 153 R.E. Lane, *The Loss of Happiness in Market Democracies*, New Haven, 2000.
- 154 W.B. Gallie, 'Essentially contested concepts', in: *Proceedings of the Aristotelian Society*, 57 (1956), p. 167-198. H.T. Blokland, *Pluralisme, democratie en politieke kennis: Ontwikkelingen in de moderne tijd, Een rehabilitatie van de politiek, Deel 11*, Assen, 2005, p. 152, 373 e.v.
- 155 Blokland, *Pluralisme, democratie en politieke kennis*. p. 442-447 en 261-270.
- 156 J. Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy*, Londen, 1981 [1942], p. 242 e.v.
- 157 H.T. Blokland, *De modernisering en haar politieke gevolgen*, Weber, Mannheim en Schumpeter. *Een rehabilitatie van de politiek, Deel 1*, Amsterdam, 2001; Blokland, *Pluralisme, democratie en politieke kennis*; H.T. Blokland, 'Lof der waarlijke politiek', in: *De Groene Amsterdammer*, 13 (2005), p. 24-28.
- 158 H.T. Blokland, 'Een falend debat over cultuurpolitiek', in: *De Helling*, 3 (1992), p. 34-38; H.T. Blokland, 'Planning in Dutch Cultural Policy: An Attempt at Mixed-Scanning', in: *Acta Politica*, 2 (1993), p. 151-171; H.T. Blokland, *Publiek gezocht: Essays over cultuur, markt en politiek*, Amsterdam, 1997, hfdst. 2.
- 159 Blokland, *De modernisering en haar politieke gevolgen*; Blokland, *Pluralisme, democratie en politieke kennis*, p. 1-4.
- 160 H.T. Blokland, *Vrijheid, autonomie, emancipatie: Een politiekfilosofische en cultuurpolitieke beschouwing* (diss.), Delft, 1991; H.T. Blokland, *Wegen naar vrijheid: Autonomie, emancipatie en cultuurpolitiek in de westerse wereld*, Amsterdam, 1995.
- 161 K. Mannheim, *Man and Society in an Age of Reconstruction*, Londen, 1951 [1940].
- 162 M. Weber, *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, Londen, 1991 [1905].
- 163 Ch. Taylor, *The Ethics of Authenticity*, Cambridge-Londen, 1991.
- 164 Hoe wordt men trouwens lid van zo'n beginselprogramma commissie?
- 165 H.T. Blokland, 'De onvermijdelijkheid en continuïteit van politiek en politieke beginselen', in: F. Becker, B. Tromp e.a. (red.), *Inzake beginselen. Het zeventiende jaarboek voor het democratisch socialisme*, Amsterdam, 1996, p. 105-122.
- 166 C.A.R. Crosland, *The Future of Socialism*, Londen, 1956, p. 355.
- 167 Nog niet zo lang geleden werden het onderwijs-, media-, kunst- en wetenschapsbeleid tot het cultuurbeleid gerekend. Zie bijvoorbeeld: Sociaal en Cultureel Planbureau, Advies Cultuurwetgeving. Cultuurbeleid in historisch, beleidsanalytisch en juridisch perspectief, Rijswijk 1986; Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, Beleidsgerichte toekomstverkenning, deel 2: Een verruiming van perspectief, 's-Gravenhage 1983. Veelzeggend voor de modernisering van de samenleving in het algemeen en de sociaal-democratie in het bijzonder is dat het onderwerp sindsdien steeds meer is beperkt tot 'kunsten'.

- 168 M. Weber, *Economy and Society: an Outline of Interpretive Sociology*, Berkeley-Los Angeles-Londen, 1978, p. 54-57.
- 169 K. Mannheim, *Ideology & Utopia: An Introduction to the Sociology of Knowledge*, San Diego-New York-Londen, 1985 [1936], p. 261 e.v.
- 170 Men zou hiertegen kunnen inbrengen dat er mensen zijn die kunst scheppen zonder enige behoefte te hebben aan een publiek. Hoewel mij dit op psychologische gronden onwaarschijnlijk lijkt, kan dit niet worden uitgesloten. Maatschappelijk, en dus cultuurpolitiek, is deze kunst echter irrelevant.
- 171 Blokland, *Wegen naar vrijheid*, hfdst. 6 en 7.
- 172 Of zij daadwerkelijk van deze mogelijkheid gebruik maken, is afhankelijk van een aantal andere belangrijke variabelen, waaronder de aanwezige negatieve vrijheid, wilskracht en het (deels geleerde) vermogen de druk van het conformisme te weerstaan. Het verband tussen vrijheid en cultuur impliceert overigens niet dat mensen met een grotere culturele bagage ook zonder meer moreel hoogstaander zullen zijn. Tal van kampbeulen blijken prachtig piano te kunnen spelen. Autonomie of vrijheid is iets anders dan rechtschapenheid of deugdzaamheid. De mate waarin mensen het kunnen verdragen te worden geconfronteerd met alternatieve visies op het bestaan, is overigens aan psychologische grenzen gebonden. Er is hier een parallel te trekken met de bevindingen van het onderzoek naar de effecten van deliberatieve democratie: in hoeverre mensen bereid en in staat zijn zich bloot te geven, zich open te stellen voor andere opvattingen en complexiteit te verdragen, is sterk bepaald door de opvoeding die zij in hun eerste jaren genoten hebben. Deliberatie kan voor veel deelnemers een tegengesteld effect hebben dan door de organisatoren van dergelijke democratische bijeenkomsten werd beoogd: een toenemende rigiditeit en onverdraagzaamheid. Zie: Blokland, *Pluralisme, democratie en politieke kennis*, p. 276-278.
- 173 Het publiek van de kunsten en de letteren wordt steeds ouder en meer elitair van samenstelling. Zie: Blokland, *Publiek gezocht*, p. 124-126. Uit de SCP-studie *Achter de schermen: Een kwart eeuw lezen, luisteren, kijken en internetten uit 2004* blijkt bijvoorbeeld dat het percentage Nederlanders dat wekelijks minimaal een kwartier in boeken las, tussen 1975 en 2000 daalde van 49 naar 31. De gemiddelde tijd besteed aan het lezen van gedrukte media daalde in deze periode van 6,1 naar 3,9 uur per week. Mensen die vroeger lazen, doen dat nog steeds. Het zijn de nieuwe generaties die afhaken. Het tegenwoordige publiek van gesubsidieerde kunst- en cultuurinstellingen bestaat voorts voor meer dan 80 procent uit mensen die academisch of hoger beroepsonderwijs hebben genoten. Een elite van hooguit 2,5 procent van de Nederlandse bevolking maakt nog gebruik van het gesubsidieerde toneelaanbod; 70 procent van de Nederlandse bevolking zegt nooit naar een museum te gaan, 80 procent gaat nooit naar popmuziek, jazz of musicals, 90 procent gaat nooit naar klassieke muziek of toneel, 95 procent gaat nooit naar een filmhuis of een opera en 97 procent gaat nooit naar ballet. In zoverre vergelijkingen getrokken kunnen

- worden, komen deze cijfers overeen met die in landen als België en Zweden. Wij steken echter gunstig af ten opzichte van landen als Engeland, de Verenigde Staten en Frankrijk. Zie: Blokland, *Wegen naar vrijheid*, hfdst. 7.
- 174 Blokland, *Wegen naar vrijheid*, p. 330-337.
- 175 Blokland, *Publiek gezocht*, p. 118-126.
- 176 Blokland, *Wegen naar vrijheid*, hfdst. 1 en 6; Blokland, *Pluralisme, democratie en politieke kennis*, hfdst. 3, 9 en 11.
- 177 Blokland, *Pluralisme, democratie en politieke kennis*, p. 293-297.
- 178 Een overzicht en een uitvoerige kritiek hierop heb ik gegeven in: Blokland, *Vrijheid, autonomie, emancipatie*, p. 296-310; Blokland, *Wegen naar vrijheid*, p. 354-372; Blokland, *Publiek gezocht*, p. 53-97.
- 179 H.T. Blokland, 'Loze beweringen uit een grachtepand', in: *Boekmancahier, Kwartaalschrift over kunst, onderzoek en beleid*, 9 (1991), p. 343-349.
- 180 A.M. Bevers, 'Kunstsociologie in Nederland', in: *Boekmancahier*, 1 (1989), p. 9.
- 181 Blokland, *Vrijheid, autonomie, emancipatie*, p. 304-310; Blokland, *Wegen naar vrijheid*, p. 344-372; Blokland, *Publiek gezocht*, hfdst. 3.
- 182 H.T. Blokland, 'Sociale cultuurspreiding: complot of ideaal?', in: *Socialisme en Democratie*, 54 (1998) 12, p. 349-354.
- 183 Blokland, *Publiek gezocht*, hfdst. 3.
- 184 S.J. Doorman, 'Enkele speculaties over kunst en wetenschap', in: *Tekens in de tijd. 65 jaar Joop den Uyl*, Amsterdam, 1984; Williams, *The Long Revolution*; H.T. Blokland, 'Socialistische cultuurpolitiek. Een onderzoek naar een fundament', *Hollands Maandblad*, 1988, januari (deel 1), p. 12-25 en februari (deel 2), p. 15-24; Blokland, *Wegen naar vrijheid*; Blokland, 'Berlin on Liberalism and Pluralism: a Defense', in: *The European Legacy: Toward New Paradigms; Journal of the International Society for the Study of European Ideas*, 4 (1999), p. 1-24; Blokland, *Pluralisme, democratie en politieke kennis*, hfdst. 10.
- 185 Er is hier overigens een parallel met de kritiek die Jacques de Kadt in zijn *Het fascisme en de nieuwe vrijheid* uitte op een al te gemakkelijke misprijzing en negatie van de centrale ideeën van het fascisme: het fascisme, stelde hij, kan alleen werkelijk worden overwonnen door de aantrekkingskracht die het op velen uitoefent, te begrijpen. Een belangrijk onderdeel van deze aantrekkingskracht achtte hij de kritiek op de passieloosheid en innerlijke leegte van de bestaande 'burgerlijke' cultuur. Zie: J. de Kadt, *Het fascisme en de nieuwe vrijheid*, Amsterdam, 1939.

Hoofdstuk 15 — Verdwijnt de vrijheid van de universiteit?

- 186 Socrates, in Plato, *Symposium* 175d, in: idem, *Verzameld werk, Deel II*, vertaling Xaveer de Win. Pelckmans: Kapellen, 1999.
- 187 Zie onder meer het rapport van de Commissie Parlementair Onderzoek Onderwijsvernieuwingen (commissie-Dijsselbloem) uit 2008 en het Onderwijsverslag

- 2009-2010 van de Onderwijsinspectie. In het Onderwijsverslag 2010-2011 wordt geen verdere niveaudaling geconstateerd, maar worden wel zorgen geuit over de te grote niveaoverschillen tussen scholen, waardoor de kansengelijkheid van leerlingen in het geding is.
- 188 Vgl. Kees Schuyt, 'Het onderbroken ritme: opvoeding en onderwijs in een gefragmenteerde samenleving', in: idem, *Steunberen van de samenleving*, Amsterdam University Press: Amsterdam, 2006, p. 193-213, p. 195.
- 189 Speech prof. mr. P. F. van der Heijden, Opening Academisch Jaar 2008-2009, Universiteit Leiden, 1 september 2008, p. 2. <http://www.leidenuniv.nl/nieuwsbrief/speech-OAJ2008-2009-VanderHeijden.pdf>
- 190 Speech prof. mr. P.F. van der Heijden, p. 4.
- 191 Speech prof. mr. P.F. van der Heijden, p. 4.
- 192 Motie-Hamer c.s., 17 september 2009, Tweede Kamer, vergaderjaar 2009-2010, 32 123, nr. 10.
- 193 'Universiteiten: wetenschap moet weg bij Onderwijs', *NRC Handelsblad*, 12-10-2010.
- 194 Zie hoofdstukken III en VI van het regeerakkoord van het kabinet-Rutte II.
- 195 Wouter Bos, 'Netspar Lezing', 2006.
- 196 'Ook universiteiten gokken met derivaten', *de Volkskrant*, 23-07-2012.
- 197 Vgl. Karl Popper, *The Open Society and Its Enemies*, Vol. 1, Princeton NJ: Princeton University Press, 1966, p. 135-136: 'Instead of encouraging the student to devote himself to his studies for the sake of studying, instead of encouraging in him a real love for his subject and for inquiry, he is encouraged to study for the sake of his personal career; he is led to acquire only such knowledge as is serviceable in getting him over the hurdles which he must clear for the sake of his advancement. (...) The impossible demand for an institutional selection of intellectual leaders endangers the very life not only of science, but of intelligence.'
- 198 Martha Nussbaum, *Not for Profit: Why Democracy Needs the Humanities*, Princeton University Press: Princeton and Oxford, p. 27.
- 199 Martha Nussbaum, *Not for Profit*, p. 29. Ze spreekt ook over 'the sort of citizen we are trying to build' (p. 24), 'to produce a certain type of citizen: active, critical, curious, capable of resisting authority and peer pressure' (p. 72), en constateert: 'Democracies all over the world are undervaluing, and consequently neglecting, skills that we all badly need to keep democracies vital, respectful, and accountable.' (p. 77).
- 200 Martha Nussbaum, *Not for Profit*, p. 7.
- 201 Vgl. Marjoleine de Vos, 'Maatschappelijk relevant – wie zei dat ook alweer?', *NRC Handelsblad*, 15-10-2010.
- 202 Ringo Ossewaarde in *De Groene Amsterdammer*, 21 april 2011, p. 32: 'Het maatschappelijk middenveld, inclusief universiteiten en de journalistiek, dreigt vandaag de dag te bederven tot een bureaucratische partner van de uitvoerende macht. Ze dreigt te verworden tot haar verlengstuk, arm, ogen en oren, die de uitvoerende

- macht steunt in plaats van controleert en scherp houdt in een dynamische spanningsrelatie van tegenstellingen. Hiermee is het protest gebroken en kan vrijheid niet langer de middenveldbetekenissen hebben van het weerstaan van de macht.'
- 203 Zie bijvoorbeeld Ewald Engelen, 'Schop de uitvreeters de tempel uit!', *De Groene Amsterdammer*, 4 februari 2009.
- 204 J.A.A. van Doorn, 'Socialisme als intermezzo', in: idem, *Nederlandse democratie. Historische en sociologische waarnemingen*, Amsterdam, Mets & Schilt, 2009, p. 384-391, p. 391. Oorspronkelijk verschenen in *HP/De Tijd*, 9-07-1999.
- 205 J.A.A. van Doorn, 'Het socialisme als kameleon', in: idem, *Nederlandse democratie*, p. 337-350, p. 350.
- 206 Bill Readings, *The University in Ruins*, Harvard University Press: Cambridge, MA, 1996, p. 146: 'As students and teachers, we should protect the discomfort we feel at our situation. We should be very distrustful of any claims to have solved the problem of the University, of any panaceas that offer to resolve institutional problems, to let us forget the problem of the politico-institutional structures within, upon, and against which we work.'
- 207 Hannah Arendt, *Crises of the Republic*, p. 208: 'The universities make it possible for young people over a number of years to stand outside all social groups and obligations, to be truly free. If the students destroy the universities, then nothing of the sort will any longer exist; consequently there will be no rebellion against society either.'
- 208 Alain Finkielkraut, *Ondankbaarheid. Een gesprek over onze tijd*. Amsterdam / Antwerpen, Contact, 2000, p. 105-106.

Hoofdstuk 17 – De staat en het goede leven

- 209 Dat is echter niet louter van historische betekenis. Voor een voorbeeld dat het ideaal nog steeds door sociaal-democraten wordt geambieerd, zie Wouter Bos, 'Het verheffingsideaal is actueler dan ooit', *NRC Handelsblad*, 24-6-2009.
- 210 Charles Taylor, *Sources of the Self. The Making of the Modern Identity*, Cambridge, Cambridge University Press, 1989, p. 211 e.v.
- 211 Deze normaliserende invloed is als geen ander uitgewerkt door Foucault. Zie onder andere Michel Foucault, *Discipline, toezicht en straf. De geboorte van de gevangenis*, Groningen, Historische Uitgeverij, 2007 [1975]).
- 212 Zie bijvoorbeeld de bijdrage van Will Hutton over 'goed kapitalisme' in *S&D*, 2011/5+6.
- 213 Voor een uitgebreide bespreking van deze idealen, zie mijn *Het huis van de vrijheid*, Amsterdam, Ambo, 2011.
- 214 Een misverstand is dat autonomie niet een sociaal-democratisch maar een liberaal ideaal is. Sommige liberalen hanteren inderdaad een positief vrijheidsideaal (maar anderen een negatief vrijheidsideaal). De sociaal-democratie is in die zin 'links-

- liberaal'. Het verschil met rechts-liberaal die een positief vrijheidsideaal aanhangt, wordt dan door andere zaken bepaald (met name door het idee over gelijkheid).
- 215 Voor het onderscheid tussen schade aan anderen en aan onszelf en het verband met verheffing, zie ook Rutger Claassen, 'Vrijzinnig waar mogelijk, moralistisch waar nodig', in: *S&D*, 2008/7-8.
- 216 Over deze controverse, zie de bijdragen in *S&D*, 2010/12, waaronder een bijdrage van mijn hand.

Hoofdstuk 18 – *De bindingsangst van sociaal-democraten*

- 217 Voor een expliciete mensbeschouwing in de lijn van het zgn. personalistisch socialisme, zie W. Banning, *De dag van morgen*, Ploegsma, 1945, p. 7-25.
- 218 Bij het CDA blijft daarvan overigens niet veel meer over, als we op een recent rapport van het Wetenschappelijk Instituut afgaan. Het mensbeeld wordt nu zonder expliciete verwijzing naar de christelijke wortels geformuleerd. De mens is een 'geroepen', relationeel, 'maatschappelijk geëngageerd', en in waardigheid 'kwetsbaar' wezen. Zie Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, *Mens, waar ben je?*, Den Haag, 2006.
- 219 Voor een bespreking van Marx' mensbeeld, zie bijvoorbeeld Jon Elster, *Making Sense of Marx*, Cambridge University Press, 1995, p. 49 e.v.
- 220 Voor een intrigerende heractualisatie van dit mensbeeld, zie G.A. Cohen, *Why Not Socialism?*, Princeton University Press, 2009 en de kritiek daarop in Miriam Ronzoni, 'Life Is Not a Camping Trip – On the Desirability of Cohenite Socialism'. In: *Politics, Philosophy and Economics*, 2011.
- 221 Marcel van Dam, *Niemandland. Biografie van een ideaal*, Amsterdam, De Bezige Bij, 2009.
- 222 Frits Bolkestein, 'Cohen onderschat de dynamiek van deze samenleving'. In: *NRC Handelsblad*, 29-11-2011.
- 223 Zie ook Rutger Claassen, 'De staat en het goede leven', in *S&D*, 7/8 (2011): p. 23-30. Voor een uitgebreidere discussie van positieve vrijheid, zie: Rutger Claassen, *Het huis van de vrijheid*, Amsterdam, Ambo, 2011.
- 224 Ik ontleen de term aan Arnon Grunberg, 'Miserabilisme', *de Volkskrant*, 23-11-2011.
- 225 WBS, *De weg naar vrijheid*, Amsterdam, De Arbeiderspers, 1951, p. 8.
- 226 Axel Honneth, *Struggle for Recognition*, Cambridge, Polity Press, 1995; vertaling van *Kampf um Anerkennung*, Berlijn, Suhrkamp, 1992. De volgende drie alinea's zijn – licht gewijzigd – overgenomen uit: Rutger Claassen, *Het huis van de vrijheid*, Amsterdam, Ambo, 2011, p. 236-237.
- 227 Joel Anderson en Axel Honneth, 'Autonomy, Vulnerability, Recognition and Justice', in: Joel Anderson & John Christman (red.), *Autonomy and the Challenges to Liberalism*, Cambridge University Press, 2005, p. 127-149.
- 228 Avishai Margalit, *The Decent Society*, Harvard University Press, 1996. Zie Ruud Koole, *Mensenwerk*, Amsterdam, Bert Bakker, 2010, p. 113-114.

- 229 David Miller, 'In What Sense Must Socialism Be Communitarian?', in: *Social Philosophy and Policy* 6 (2) (1989): p. 51-73. Zie ook David Miller, *On Nationality*, Oxford University Press, 1995.

Hoofdstuk 19 — Een gespleten land

- 230 Mark Bovens en Anchrit Wille, *Diplomademocratie*, 2011.
- 231 H. Kriesie e.a., *West European Politics in the Age of Globalization*, 2008, p. 15.
- 232 H. Vollaard en J. Penders (red.), *De spankracht van de Europese Unie. Gaan democratie en uitbreiding samen?*, Utrecht, 2007.
- 233 Overigens heb ik in mijn artikel 'The Populist Revolt Against Pseudo-Cosmopolitanism' (www.policynetwork.com) betoogd dat veelal sprake is van pseudo-kosmopolitisme. Net als bij Europegezindheid gaat het hier in belangrijke mate om sociaal wens- en distinctiedenken van hoger opgeleiden. Evenzeer behoeft de bewering dat laagopgeleiden 'nationaal georiënteerd' zouden zijn nuance. Veel van de allerecreatiefste Nederlandse export verloopt via familiebedrijven van zogenaamde niet-academici. Zo ook blijkt uit onderzoek van Wouter van der Brug en Philip van Praag steeds opnieuw dat het Nederlandse 'populisme' van pvv en sp electorale steun ontvangt van de gemiddelde Nederlander, en niet louter van de gemarginaliseerde onderkant.
- 234 Bovens, *Diplomademocratie*, p. 13.
- 235 Paul Dekker en Josje den Ridder, 'De publieke opinie', in: *De sociale staat van Nederland 2011*, SCP, p. 55-75. Zie ook voorwoord Paul Schnabel en inleiding Rob Bijl.
- 236 Zie goede analyse van Bas van Stokkom, 'Bange burgers, doortastende dienstverleners', in: Hans Boutellier en Ronald van Steden (red.), *Veiligheid en burgerschap in een netwerksamenleving*, 2008, p. 267-289.
- 237 Zie M. Elchardus en W. Smits, *Anatomie en oorzaken van het wantrouwen*, Brussel, 2002; M. Elchardus, *De dramademocratie*, Arnhem, 2003; M. Elchardus, 'Politiek van betekenis kan het onbehagen keren', in: *S&D*, 2008/10, p. 12-22.
- 238 M. Elchardus, *Politiek van betekenis*, p. 14.

Hoofdstuk 22 — Solidariteit tussen generaties

- 239 Vgl. N. Gilbert en H. Specht, *Dimensions of Social Welfare Policy*, Prentice Hall, Londen, 1974.
- 240 Zie hierover uitvoeriger: K. Schuyt, 'Kameleontisch beleid stekelige wetenschap', in: *Werken op de grens van wetenschap en beleid*, SCP, den Haag, 2006, p. 11-25.
- 241 H. Becker, generaties en hun kansen, Amsterdam, Meulenhoff, 1992.
- 242 *Generatiebewust Beleid, rapporten aan de Regering* nr. 55, Sdu, den Haag, 1999, p. 88 e.v.

- 243 Een van de eerste publicaties over dit onderwerp was: P. Laslett en J. Fishkin (red.), *Justice Between Age Groups and Generations*, New Haven, Yale University Press, 1992.
- 244 WRR, *Generatiebewust Beleid*, op cit. p. 329-336

Hoofdstuk 23 — Politiek van de levensloop

- 245 M.E. Szinovacz, S. de Viney et al., 'Influences of Family Obligations and relationships on Retirement: Variations by Gender, Race and Marital Status.' *Journal of Gerontology: Social Sciences*, 56B(1): S20-S27, 2001.
- 246 M. Elchardus, 'Life Cycle and Life Course. The Scheduling and Temporal Integration of Life', in: S. Feld en R. Lesthaeghe (red.), *Demografie en toekomstverkenning*, 1984, p. 521-267.
- 247 Zie onder meer M. Kohli, M. Rein et al. (red.), *Time for Retirement*. Cambridge, 1991; O'Rand, A., 'The Cumulative Stratification of the Life Course', in: L.H. Binstock en L.K. George (red.), *Handbook of Aging and the Social Sciences*, San Diego/New York/Londen/Sydney/Boston/Toronto/Tokio, Academic Press, 1995, p. 188-207; Quadagno, J. en M. Hardy 'Work and retirement'. In: L.H. Binstock en L.K. George (red.), *Handbook of Aging and the Social Sciences*, 1996, p. 325-345; R.A. Settersten en G.O. Hagestad, 'What's the latest? II. Cultural Age Deadlines for Educational and Work Transitions', in: *The Gerontologist* 36(5), 1996, p. 602-613; R.A. Settersten en K.U. Mayer, 'The Measurement of Age, Age Structuring, and the Life Course', in: *Annual reviews Sociology* 23, 1997, p. 233-261; J.E. Scheepens, *Van leeftijdsgrenzen naar maatwerk. Wet en regelgeving als markeringen van de biografie*, Utrecht, Landelijk Bureau Leeftijdscriminatie, 1999; V.W. Marshall, *Older Workers and Socio-Economic Transformation*, paper voor het congres Into The Millennium Of The Older Adult: Releasing Potentials And Erasing Prejudices, Singapore, 2001.
- 248 H. Bras, A.C. Liefbroer en C.A. Elzinga (2010), 'Standardization of Pathways to Adulthood? An Analysis of Dutch Cohorts Born Between 1850 and 1900', in: *Demography* 47(4), p. 1013-1034.
- 249 Corijn en Klijzing (2001), 'Transitions to Adulthood in Europe', in: *European Journal of Population/Revue européenne de Démographie*, volume 18, nr. 1, p. 85-86; A.C. Liefbroer en F.K. Goldscheider (2006), 'Transitions to Adulthood: How Unique is Sweden in the European Context?', in: E.M. Bernhardt, C. Goldscheider, F. Goldscheider en G. Bjerén (red.), *Immigration, Gender and Family Transitions to Adulthood in Sweden*, Lanham, MD, University Press of America, p. 203-227.
- 250 O'Rand, 1995; Scheepens, 1999; Marshall, 2001.
- 251 M. du Bois-Reymond en J. de Jong Gierveld, 'Van een standaardlevensloop-model naar een geïndividualiseerde keuzebiografie', in: *Volwassen worden. Generaties toen en nu: transitie in de levensloop*, M. du Bois-Reymond en J. de Jong Gierveld (red.), Houten / Zaventem, Bohn Stafleer Van Loghum, 1993; Scheepens, 1999; J.P. de Jong Gierveld, *Waarden en normen, en sociaaleconomische determinanten achter*

- leefvormkeuzes van mensen die na de leeftijd van 50 jaar een nieuwe partnerrelatie aangaan*, paper voor Marktdag Sociologie 2001, Antwerpen.
- 252 Thomèse, F., 'Pluriformiteit in de levensloop en sociale voorzieningen', *S&D*, 1995/11, p. 505-514; Scheepens, 1999.
- 253 Scheepens, 1999.
- 254 De Jong Gierveld, 2001; R. Lesthaeghe en G. Moors, 'Recent Trends in Fertility and Household Formation in the Industrialized World', in: *Review of Population and Social Policy* 9, 2000, p. 121-171.
- 255 E. Smolenaars, *De leeftijdloze levensloop. Levensloop en Sociale Zekerheid*, Katholieke Universiteit Brabant, 1999.
- 256 Thomèse, 1995.
- 257 Du Bois-Reymond, 1992.
- 258 Du Bois-Reymond en De Jong Gierveld, 1993; Lesthaeghe, 2001; U. Beck en E. Beck-Gernsheim, 'Individualization and 'Precarious Freedoms: Perspectives and Controversies of a Subject-Oriented Sociology', in: P. Heelas, S. Lash, en P. Morris (red.), *Detraditionalization. Critical Reflections on Authority and Identity*, Oxford, Blackwell, 1996; E. Peters, E. Van Rooijen en H. Guit, 'Individualisering en de jeugdfase', *Sociologische Gids* XL (2), 1993, p. 92-110.
- 259 D. Yankelovich, *The New Morality*, McGraw-Hill, 1974.
- 260 R. Inglehart, *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles Among Western Publics*, Oxford, Princeton University Press, 1977.
- 261 Middendorp, *Ontzuiling, politisering en restauratie in Nederland: progressiviteit en conservatisme in de jaren 60 en 70*, Meppel en Amsterdam, Boom, 1979; Gadourek, *Social Change as Redefinition of Roles*, Assen, Van Gorcum, 1982; A. Felling, J. Peters en P. Scheepers, *Individualisering in Nederland aan het eind van de twintigste eeuw. Empirisch onderzoek naar omstreden hypotheses*, Assen, Van Gorcum, 2000.
- 262 Z. Bauman, *The Individualized Society*, Cambridge, Polity Press, 2000.
- 263 K. Breedveld, A. v.d. Broek et al., *Trends in de tijd. Een schets van recente ontwikkelingen in tijdsbesteding en tijdsordening*, Den Haag, SCP, 2001.
- 264 Glorieux, Mastdag, Minnen, 2007; voor analyses met gelijkaardige besluiten op basis van eerdere tijdsbudgetonderzoeken, zie Glorieux, Coppens et al., 2002.
- 265 Elchardus, 1996.
- 266 Zie ook S. Duncan en D. Smith, 'Individualisation Versus The Geography of "New" Families', *21st Century Society*, 1,2, 2006, p. 168-189.
- 267 T. Klein, A. Lengerer en M. Uzelac, 'Forms of Partnership. An International Comparison', in: *Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft*, 27, 2002, p. 359-379.
- 268 M. Wagner en G. Franzmann, 'The Pluralisation of Life Forms', in: *Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft*, 25, 2000, p. 151-173.
- 269 J. Brüderl en T. Klein, 'The Pluralization of Partnership Forms in West Germany 1960-2000', in: W. Bien en J. H. Marbach (red.), *Partnerschaft und Familiengründung*, 2003, p. 189-217.

- 270 M. Elchardus, C. Rombauts en W. Smits, 'Explaining Tanguy. Residential Dependence In Belgium. A Test of The Destructuralization and Security Theses', paper voor de achtste Annual Conference of the European Sociological Association, Glasgow, 3-6 september 2007.
- 271 Peters, Van Rooijen et al., 1993; A.C.G.L. Liefbroer en J. de Jong Gierveld, 'Bouwbestek of luchtkasteel? De invloed van plannen en levensloop factoren op relatievormingsgedrag', *Sociologische Gids XL*, 1993, p. 111-125; Corijn, 1993.
- 272 Glorieux et al., 2004; Breedveld, 1996; M. Aymnard, C. Grignon et al., 'Introduction', *Food and Foodways* 6, 1996, p. 161-185.
- 273 D.A. Stevens, 'New Evidence on the Timing of Early Life Course Transitions: The United States 1900 to 1980', *Journal of Family History*, 15(2), 1990, p. 173.
- 274 J. Modell en T.K. Hareven, 'Transitions: Patterns of Timing', in: T.K. Hareven (red.), *Transitions: The Family And Life Course in Historical Perspective*. New York, Academic Press, 1978.
- 275 Stevens, 1990.
- 276 M. Elchardus en W. Smits, *The Persistence of the Standardized Life Cycle*, 15, 2006 p. 303-326.
- 277 Ibid.
- 278 T. Knijn, *Inleiding. Interactie tussen arbeidsloopbanen en gezinsvorming*, paper voorgesteld op het Derde Vlaams-Nederlandse arbeidsmarktcongres, Rotterdam, Siswo, 2002.
- 279 P. de Beer, 'Individualisering zit tussen de oren', in: J.W. Duyvendak en M. Hurenkamp (red.), *Kiezen voor de kudde*, p. 18-37. Amsterdam, Van Genneep, 2004.
- 280 De toename van de levensverwachting was overigens in België nog groter dan in Nederland, omdat België in de jaren vijftig wat levensverwachting betreft een achterstand had op Nederland, die inmiddels grotendeels is ingelopen.
- 281 Elchardus, 1996; A. van den Broek, W. Knulst et al., *Naar andere tijden? Tijdsbesteding en tijdsordening in Nederland, 1975-1995*, Den Haag, SCP, 1999.
- 282 L.K. Morgan en S. Kunkel (red.), *Aging. The Social Context*, Thousand Oaks, CA, Pine Forge Press, 1998; A. van den Broek, W. Knulst et al., 1999; W. Roorda en I. Mulder. *Een individuele verlofregeling*, paper voorgesteld op het Derde Vlaams-Nederlandse arbeidsmarktcongres, Rotterdam, Siswo, 2002.
- 283 OESO, *Social Expenditure Database 1980-1997*. Parijs, OECD, 2000.
- 284 S. Raes en M. Leesterhuis, *Sta me bij*, uitgezonden 28 april, Nederland 2, Human, <http://weblogs.hollanddoc.nl/stamebij/>.

Hoofdstuk 24 — Sociale veerkracht als vangnet

- 285 Robert Putnam, *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*. New York, Simon & Schuster, 2000; Robert Putnam, *Better Together. Restoring the American Community*, New York, Simon & Schuster, 2003. Zie ook: BetterTogether.org

- 286 Pieter Hilhorst, 'Naderend onweer', column over privatisering van de pech, *de Volkskrant*, 31-8-2010, http://opinie.volkskrant.nl/artikel/show/id/6509/Naderend_onweer
- 287 Nico de Boer, Jos van der Lans, *Burgerkracht. De toekomst van het sociaal werk in Nederland*, RMO, 2011.
- 288 Wikistad, Eigen Krachtmanifest, <http://stadinbeweging.nl/wikistad/> De initiatiefnemers van Wikistad zijn Piet van Diepen, Pieter Hilhorst, Jos van der Lans, Rob van Pagée, Henk van Waveren en Hans Zuiver.
- 289 Heleen Bosma, *Een plan van allemaal. Professionals over eigen kracht*. Eigen kracht centrale, 2009.
- 290 Evelien Tonkens, 'Het altruïstisch overschot', *de Volkskrant*, 2-6-2010, http://opinie.volkskrant.nl/artikel/show/id/5933/Het_altru%C3%AFstisch_overschot

Hoofdstuk 26 – De financiële mondialisering moet worden bijgestuurd

- 291 Fukuyama, Francis, *The End of History and the Last Man*, Free Press, 1992.
- 292 Williamson, John, 'What Washington Means by Policy Reform', in: John Williamson (red.), *Latin American Readjustment: How Much has Happened*, Washington, Institute for International Economics, 1989.
- 293 Volgens het rapport van de Globaliserings Commissie van de Duitse Bundestag (*Globalization of the World Economy: Challenges and Answers*, 14e legislatieve periode, 2002) liep vermelding van 'globalisering' in de *Frankfurter Allgemeine Zeitung* op van 34 in 1993 tot 1136 in 2001.
- 294 R. van der Hoeven en M. Lübker, 'Financial Openness and Employment: The Need for Coherent National and International Policies', in: J.A. Ocampo en K.S. Jomo, *Towards Full and Decent Employment*, Zed Books and UN, New York, 2007.
- 295 R.J. Shiller, *The New Financial Order: Risks in the 21st Century*, Princeton, NJ, Princeton University Press, 2003: '(...) the risks to individual business are blend into large international portfolios where they are diversified away to almost nothing among the ultimate bearer of risks, the international investor' (p. 3).
- 296 R.B. Freeman, 'It's Financialization', *International Labour Review*, vol 149-2, 2010, p. 163-184.
- 297 Vakbewegingen, bijvoorbeeld, hebben moeite zich internationaal te verenigen en onderhandelingen op een wereldwijd niveau te voeren.
- 298 Voor meer details: Rolph van der Hoeven, *Labour Markets Trends. Financial Globalization and the Current Crisis in Developing Countries*, UN-DESA Working Paper no. 99 oktober 2010, New York, Verenigde Naties.
- 299 ILO, *A New Era of Social Justice*, Genève, ILO, 2011, p. 23.
- 300 ILO, *Global Employment Trends*, yearly, Genève, ILO.
- 301 F. Bourguignon, *Development Strategies for More and Better Jobs*, presentatie tijdens de conferentie: 'Help Wanted: More and Better Jobs in a Globalized Economy',

- georganiseerd door de ILO en de Carnegie Endowment for International Peace, 14 april 2005, Washington, DC.
- 302 D. Ghai, 'Decent Work: Concepts and Indicators', *International Labour Review*, vol. 142-2, 2003.
- 303 C.M. Reinhart en K.S. Rogoff, *This Time is Different. Eight Centuries of Financial Follies*, Princeton, Princeton University Press, 2009.
- 304 J. Ghosh, 'Reorienting Development in Uncertain Times', in: P. A.G van Bergeijk, A. de Haan en R. van der Hoeven (red.), *The Financial Crisis and Developing Countries. A Global Multidisciplinary Perspective*, Cheltenham, Edward Elgar, 2011.
- 305 D. Green en R. King, 'How Have Poor Women and Men Experienced the Global Economic Crisis', in: Van Bergeijk, De Haan en Van der Hoeven, op. cit.
- 306 R. Torres, 'Incomplete Crisis Responses: Socio-Economic Costs and Policy Implications', in: *International Labour Review*, vol. 149-2, 2010, p. 227-237.
- 307 R. van der Hoeven, 'Employment, Inequality and Globalization: A Continuous Concern', in: *Journal of Human Development and Capabilities*, februari 2010.
- 308 Zie o.a. hoofdstuk 1: 'What crisis? For Whom?', in: Van Bergeijk, De Haan en Van der Hoeven, op. cit.
- 309 S&D heeft hier in verschillende artikelen al aandacht aan besteed (bijvoorbeeld Went, 2007-5 en Hutton, 2011-5-6).
- 310 Safety nets helpen gezinnen in situaties van economische teruggang, zonder dat ze een compleet sociaal systeem vormen.
- 311 De internationale financiële instellingen zijn de laatste jaren gevoeliger op dit gebied geworden (zie bijvoorbeeld *The Challenges of Growth, Employment and Social Cohesion*, Joint ILO-IMF Conference in Cooperation with the Office of the Prime Minister of Norway, Bergen, 13-09-2010) maar in de praktijk valt hier vaak nog weinig van te merken.
- 312 Leden waren o.a. Nobelprijswinnaar Stiglitz, presidenten, eerste en andere ministers, vakbondsleiders, managers van grote bedrijven en ngo-activisten.
- 313 *World Commission on the Social Dimension of Globalization*, 2004, *A Fair Globalization, Creating Opportunities for All*, Geneve, ILO, p. IX.
- 314 B-J. Ha, C. McNery, S. Tobun en R. Torres, *Youth Employment in Crisis, Discussions paper 210* International Institute for Labour Studies, Genève, 2010.
- 315 Een uitwerking hiervan gaat het bestek van dit artikel te buiten, maar kan gevonden worden in *World Commission on the Social Dimension of Globalization*, 2004, 'A Fair Globalization, Creating Opportunities for All', Geneve, ILO, p. IX-X.
- 316 J. Berg en D. Kucera (red.), in: *Defense of Labour Market Institutions. Cultivating Justice in the Developing World*, Houndsmill, Palgrave Mac Millan, 2008; A. Ghose, N. Majid en C. Ernst, *The Global Employment Challenge*, ILO, Genève, 2008.

Hoofdstuk 27 – *De macht van het kapitaal*

- 317 Over de invloed van Shell op het Nederlandse buitenlandse beleid concludeerde het *NRC Handelsblad* na lezing van de geheime ambtsberichten het volgende: ‘Het gaat verder dan de gebruikelijke gezamenlijke handelsmissies naar het buitenland, het regelmatige overleg als gevolg van contracten of de netwerkborrels waar sleutelfiguren elkaar treffen. De overheid en het olieconcern stemmen ook hun buitenlandbeleid op elkaar af en voeren het woord namens elkaar. Shell is politiek.’, zie F. Staps, ‘Shell en overheid verstrengeld’, *NRC Handelsblad*, 20-01-2011, p. 3 en F. Staps, ‘Shell heeft grote invloed op buitenlandbeleid kabinet’, *NRC Handelsblad*, 20-01-2011, p. 1.
- 318 Zie het oorspronkelijke ambtsbericht van de Amerikaanse ambassade in Abuja, ‘Shell MD Discusses the Status of The Proposed Petroleum’, ID: 09ABUJA1907, 20 Oktober, 2009, <http://www.wikileaks.nl/cable/2009/10/09ABUJA1907.html>
- 319 De positie die Shell ingenomen heeft in Nigeria, past immers een algemeen patroon van de relatie tussen de kern en periferie in de wereldeconomie, en de rol die transnationale ondernemingen daarin spelen.
- 320 Structurele macht wordt ook vaak onderscheiden van relationele macht (zie met name S. Strange, *States and Markets*, Londen, Pinter Publishers, 1988). Ik vind dit begrippenpaar echter minder verhelderend omdat sociale structuren ook altijd uit relaties bestaan. Voor mij ligt het onderscheid meer in structuur versus handeling. Hierbij gaat het eigenlijk minder om twee verschillende soorten van macht, maar om verschillende aspecten van (dezelfde) macht. Om verdere begripsverwarring te voorkomen zal ik hieronder spreken over structurele macht en directe macht.
- 321 De klassieke idee van het bestaan van een machtselite is uiteraard afkomstig van de Amerikaanse socioloog C. Wright Mills die in jaren 50 van de vorige eeuw in zijn *The Power Elite* beschreef hoe de politiek, het bedrijfsleven en het militaire apparaat samen de top van de (Amerikaanse) piramide vormden. Zie C. Wright Mills, *The Power Elite*, Oxford, Oxford University Press, 1999 [1956].
- 322 C. Lindblom, *Politics and Markets: The World’s Political Economic Systems*, Basic Books, New York, 1977.
- 323 Over de toegenomen exit power van het kapitaal door de mondialisering zie R. Keohane en H. Milner, ‘Internationalization and Domestic Politics’, in: R. Keohane en H. Milner (red.), *Internationalization and Domestic Politics*, Harvard University Press, Cambridge, Mass, 1996, p. 3-24. Over de structurele macht van met name het transnationale kapitaal zie ook S. Gill en D. Law, ‘Global Hegemony and the Structural Power of Capital’, *International Studies Quarterly* 33, 1989, 4: p. 475-99.
- 324 Ph. Genschel, ‘Globalization and the Transformation of the “Tax State”’, *European Review* 13, 1, 2005, p. 53-71.
- 325 Een uitgebreid empirische analyse van dit proces, en alle kerndata betreffende de honderd allergrootste multinationals, vindt men in het jaarlijkse World

- Investment Report van de unctad, <http://www.unctad.org/Templates/Page.asp?intItemID=1485&lang=1>.
- 326 Voor dit idee zie J.S. Scholte, *Globalization: A Critical Introduction*, 2e editie, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2005.
- 327 De in dit essay onderscheiden aspecten van macht – structurele macht en directe macht – zijn nauw verweven; de een kan niet zonder het andere (voort)bestaan. Structurele macht vormt de (materiële) basis voor de uitoefening van directe macht; structurele macht kan al dan niet vertaald worden in succesvol strategisch handelen. Tegelijkertijd zullen zonder dat strategische handelen de bestaande machtsstructuren uiteindelijk niet voortbestaan. Toch is het belangrijk een onderscheid te maken tussen deze twee vormen van macht. Structurele macht kan ook effect hebben zonder strategische machtsuitoefening, dat wil zeggen, zonder de intentie politieke invloed uit te oefenen. Wat ik hier onderscheid als directe macht daarentegen, kenmerkt zich juist door een dergelijk doelgericht handelen: het kapitaal als politieke actor: handeling (agency) naast structuur. Dit idee wordt onder andere uitgewerkt in: B. van Apeldoorn, *Transnational Capitalism and the Struggle over European Integration*, Londen, Routledge, 2002.
- 328 Zie mijn *Transnational Capitalism*, op. cit.; zie ook B. van Apeldoorn en S. Hager ‘The Social Purpose of New Governance: Lisbon and the Limits of Legitimacy’, *Journal of International Relations and Development*, 2010, 13, 3: p. 209-38.
- 329 Zie o.a. W.K. Carroll, *The Making of a Transnational Capitalist Class: Corporate Power in the 21st Century*, Zed Books, Londen, 2010, en K. van der Pijl, *Transnational Classes and International Relations*, Londen, Routledge, 1998.
- 330 Over de rol van de economische (kapitalistische) elite in de Amerikaanse politiek zie: G.W. Domhoff, *Who Rules America?: Challenges to Corporate and Class Dominance*, 6e editie, New York, McGrawHill, 2009. Voor de rol van die elite in de Amerikaanse buitenlandse politiek zie: N. De Graaff, en B. van Apeldoorn ‘Varieties of us Post-Cold War Imperialism: Anatomy of a Failed Hegemonic Project and the Future of us Geopolitics’, *Critical Sociology*, 2011.
- 331 Zie M. Kranenburg, ‘En weer verdwijnt er iemand uit de tijd van Balkenende’, *NRC Handelsblad*, 27-04-2011, p. 16-17. Zie voor een systematische analyse van de Nederlandse economische elite, die echter de verwevenheid met de overheid niet verder uitwerkt, E.M. Heemskerk *Decline of the Corporate Community: Network Dynamics of the Dutch Business Elite*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2007.
- 332 R. Reich, *Supercapitalism: The Transformation of Business, Democracy, and Everyday Life*, New York, Alfred A. Knopf, 2007.
- 333 N. Barry, *An Introduction to Modern Political Theory*, Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2000, p. 281.
- 334 Het is uiteraard a fortiori een probleem vanuit sociaal-democratische perspectief in zoverre voor de sociaal-democratie het gelijkheidsideaal nog steeds hoog in het

- vaandel staat en naast procedurele gelijkheid ook (een zekere mate van) hulpbron-
gelijkheid behelst, dat wil zeggen een streven sociaaleconomische gelijkheid niet
alleen ten dienste van de democratie, maar ook als doel op zich.
- 335 Voor het argument dat het kapitalisme ook op het punt van efficiëntie ernstig tekort schiet, een argument dat met de crisis uiteraard alleen maar aan kracht heeft gewonnen, zie P. de Beer, 'Een linkse hervormingsagenda voor het kapitalisme', *S&D*, 2004/10-11.
- 336 In Nederland bezitten de 10 procent meest vermogende huishoudens nog altijd bijna 60 procent van het totale vermogen en bedraagt de ginicoëfficiënt voor de vermogensverdeling 0,82 in 2009, zie: J. Claessen, 'Vermogensverdeling en vermogenspositie huishoudens', *Sociaal-economische trends: statistisch kwartaalblad over arbeidsmarkt, sociale zekerheid en inkomen*, 2, 2010, p.7-12, CBS.
- 337 Een recent onderzoek laat zien dat dankzij hogere bonussen de beloning van de 25 topbestuurders van Nederland weer het niveau bereikt heeft van voor de kredietcrisis, zie C. Banning 'Altijd een truc klaar voor een hogere beloning', *NRC Handelsblad*, 23-04-2011.
- 338 Vgl. De Beer, op cit.

Hoofdstuk 28 — Over de bijdrage van speculatieve overnames aan de crisis

- 339 Vrijwel alle transacties die aangeduid worden als een 'fusie' betreffen in feite een 'acquisitie' of overname (al dan niet na verkregen instemming van de zijde van het management van de overgenomen onderneming).
- 340 Voor uitgebreidere behandeling van bestanddelen van deze bijdrage, alsmede voor gedetailleerde literatuurverwijzingen, zie Schenk, 2006 en 2008.
- 341 Merk op dat de beurswaarde een perceptiegrootheid is: zij vertegenwoordigt wat het collectief van beleggers meent dat een onderneming waard is, waarbij volgens de theorie rekening is gehouden met toekomstige omstandigheden (en dus toekomstige opbrengsten of kosten).

Nawoord — Collectieve arrangementen: ruimte om te excelleren

- 342 Deze afsluitende bijdrage is aanvankelijk geschreven als 'tussenproduct' voor het Van waarde-traject van de Wiardi Beckman Stichting. Het vormt een destillaat van de *S&D*-themanummers over 'bestaanszekerheid', 'arbeid', 'verheffing', 'binding' en 'levensloop' (de rangschikking van essays in deze bundel wijkt iets af van deze oorspronkelijke thema-indeling in *S&D*). De voetnoten verwijzen naar artikelen uit de *S&D*-nummers die niet in de bundel zijn opgenomen (en die alle te downloaden zijn van www.wbs.nl).
- 343 Zie ook H. Boutellier, 'Sociale veiligheid als vorm van bestaanszekerheid', in: *S&D*, 2011/5-6, p. 40-48.

- 344 Zie W. Hutton, 'Een pleidooi voor goed kapitalisme – 'Fairness' als uitgangspunt', in: *S&D*, 2011/5-6, p. 56-65.
- 345 Bepleit door F. Becker, 'Tijd voor tegenwicht – Herstel de balans in de economie', in: *S&D*, 2011/5-6, p. 65-76.
- 346 Zie M. Buysen, 'Is de toegang tot de zorg wel voor iedereen gelijk?', in *S&D*, 2011/5-6, p. 131-138.
- 347 A. Edzes en J. van Dijk ('De storm nadert en het dak lekt', in: *S&D* 2011/9-10, p. 118-127) beschrijven de enorme opgave voor gemeenten om de Wet werken naar vermogen (thans Participatiewet) uit te voeren.
- 348 Zie: P. de Beer, 'Nederland presteert uitstekend', in: *S&D*, 2011/9-10, p. 85-96 en R. Dekker, 'Als alles flexibel wordt', in: *S&D*, 2011/9-10, p. 110-118.
- 349 Allochtonen doen het volgens S. Bouma ('Eén gouden kalf maakt nog geen zomer', in: *S&D*, 2011/9-10, p. 105-110) beter, maar nog steeds slecht.
- 350 R. Wielers ('30 uur is voltijs', in: *S&D*, 2011/9-10, p. 127-136) houdt een pleidooi voor een dertigjarige werkweek.
- 351 Ook F. Sniekers ('Werk in de wereld van het vrije kapitalisme', in: *S&D*, 2011/9-10, p. 59-68) en J. Besamusca en J. Cremers ('De kloof tussen insiders en outsiders groeit: hervorm de arbeidsmarkt', in: *S&D*, 2011/9-10, p. 98-105), A. Hemerijck ('Sociale investeringen betalen zich dubbel en dwars terug', in: *S&D*, 2012/1-2, p. 83-92), Otten en Vermeulen ('Aansprekende medezeggenschap', in: *S&D*, 2011/9-10, p. 144-148), Van Doorne-Huiskens ('Voorbij de droom van deeltijdwerk', in: *S&D*, 2011/9-10, p. 136-141).
- 352 Monika Sie geeft haar inleiding op het *S&D*-nummer over verheffing (2011/7-8) als titel 'Het goede leven doorgeven'.
- 353 D. Pels ('Naar een vrijzinnig paternalisme', in: *S&D*, 2011/7-8, p. 31-37) pleit voor een beschavingsoffensief op vrijzinnige grondslag: het leren leven met onzekerheid.
- 354 B. van Stokkom, 'De noodzaak van verheffing – Over mateloosheid en de hegemonie van de 'eigen keuze'-doctrine', in: *S&D*, 2011/7-8, p. 45-58.
- 355 Geciteerd door Van Stokkom ('De noodzaak van verheffing', *S&D*, 2011/7-8, p. 46).
- 356 K. Schuyt ('Academische vorming vergt meer studie', in *S&D*, 2011/7-8, p. 58-66) pleit voor de mogelijkheid van lang studeren (niet aan elkaar geschreven!).
- 357 Zie S. Karsten, 'Herstel solidariteit met kansarme leerlingen', in: *S&D*, 2011/7-8, p. 74-79.
- 358 Zie F. Becker, 'Breng de kunst terug in het onderwijs', in: *S&D*, 2011/7-8, p. 95-102.
- 359 In het themanummer staan drie nogal verschillende soorten opvattingen hierover van H. Wansink ('Van wie is de school?', in: *S&D*, 2011/7-8, p. 79-84); E. Engelen ('Chinese lessen voor sociaal-democraten', in: *S&D*, 2011/7-8, p. 84-90) en J. Dijsselbloem ('Hard werk', in: *S&D*, 2011/7-8, p. 93-95).
- 360 M. Kremer ('In de file op de ladder', in: *S&D*, 2011/7-8, p. 120-121) spreekt van opvoedkunst; A. Truyens ('Burgermangemopper', *S&D*, 2011/7-8, p. 125-126) vindt dat volwassenen meer gezag moeten durven tonen.

- 361 Zie K-J. van Klaveren en B. Mellink ('Samen staan we sterk', in: *S&D*, 2011/11-12, p. 94-103).
- 362 Zie W. Witteveen, 'Burgerschap als politieke emancipatie', in: *S&D*, 2011/11-12, p. 76-82).
- 363 Zie H. Boutellier, 'Praktische politiek is wat ons rest', in: *S&D*, 2011/11-12, p. 174-179).
- 364 Door verschillende auteurs bepleit in het themanummer over binding.
- 365 Respectievelijk bepleit door N. de Boer en J. van der Lans, 'Linkse angst voor burgerkracht', in: *S&D*, 2011/11-12, p. 181-188, en P. Hilhorst, 'De publieke zaak is van ons', in: *S&D*, 2011/11-12, p. 188-194.
- 366 Zie vooral A. Hemerijck, 'Sociale investeringen betalen zich dubbel en dwars terug', in: *S&D*, 2012/1-2, p. 83-92.
- 367 Zo schrijven M. Sie en F. Becker in de inleiding op het *S&D*-nummer over de levensloop (*S&D*, 2012/1-2, p. 54-62).
- 368 Zie T. Korver, 'Een nieuwe risicoverdeling op de arbeidsmarkt', in *S&D*, 2012/1-2, p. 76-83). Hij maakt, op basis van eigen verantwoordelijkheid, onderscheid tussen externe en interne risico's.
- 369 De capacity-benadering van Sen, behandeld door Claassen ('Vrij en verantwoordelijk, op z'n sociaal-democratisch', in: *S&D*, 2012/1-2, p. 36-47).
- 370 Zie W. Hutton, 'Een pleidooi voor goed kapitalisme – 'Fairness' als uitgangspunt', in: *S&D*, 2011/5-6, p. 56-65.

Verantwoording

De artikelen in deze bundel zijn eerder elders gepubliceerd door de Wiardi Beckman Stichting. Een overzicht:

- ❖ Achterhuis, Hans, 'Arbeid, een eigenaardig fenomeen', in: *S&D*, 2011/9-10, p. 34-38
- ❖ Apeldoorn, Bastiaan van, 'De macht van het kapitaal', in: *S&D*, 2011/7-8, p. 165-175
- ❖ Beer, Paul de, 'Moderne bestaanszekerheid', in: *S&D*, 2011/5-6, p. 102-109
- ❖ Becker, Frans en Pim Paulusma, 'De verborgen malaise op de werkplek', in: *S&D*, 2011/9-10, p. 48-58
- ❖ Blokland, Hans, 'Op weg naar het einde van onze cultuur. Sociaal-democratie in de moderne tijd', in: WBS Jaarboek 2005 – Cultuurpolitiek, p. 37-58
- ❖ Brink, Gabriël van den, Thijs Jansen en Jos Kole, 'Goed werk is een doel, geen middel', in: *S&D*, 2011/9-10, p. 75-84
- ❖ Claassen, Rutger, 'De staat en het goede leven', in: *S&D*, 2011/7-8, p. 23-30
- ❖ Coninck, Heleen de, 'Duurzaamheid als bestaanszekerheid' [oorspronkelijke titel: 'De paradox van Kopenhagen'], in: *S&D*, 2011/5-6, p. 84-90
- ❖ Cornelissen, Wout, 'Verdwijnt de vrijheid van de universiteit?', in: *S&D*, 2011/7-8, p. 66-73
- ❖ Cuperus, René, 'Bestaanszekerheid voor wie?', in: *S&D*, 2011/5-6, p. 91-96
- ❖ Duyvendak, Jan Willem, 'De warmte van Nederland', in: *S&D*, 2011/11-12, p. 150-155
- ❖ Elchardus, Mark, 'Politiek van de levensloop', in: *S&D*, 2012/1-2, p. 62-75
- ❖ Fijnaut, Cyrille, 'Veiligheid als bestaanszekerheid' [oorspronkelijke titel: 'De strijd tegen zware misdaad'], in: *S&D*, 2011/5-6, p. 51-55
- ❖ Gunsteren, Herman van, 'Een sober dieet van conflicten', in: *S&D*, 2011/11-12, p. 72-75
- ❖ Hemerijck, Anton, 'Een stresstest voor de Europese verzorgingsstaat', in: *Lessen uit de crash* (WBS Jaarboek 2011), p. 200-225
- ❖ Hilhorst, Pieter, 'Sociale veerkracht als vangnet', in: *S&D*, 2011/5-6, p. 149-158
- ❖ Hoeven, Rolph van der, 'De financiële mondialisering moet worden bijgestuurd', in: *S&D*, 2011/9-10, p. 39-47
- ❖ Kraamwinkel, Margriet en Mariëtte Patijn, 'Acht maatregelen voor beter werk', in: *S&D*, 2012/3, p. 31-38

- ❖ Linthorst, Marijke, 'Lessen uit decentralisatie', in: *S&D*, 2012/9-10, p. 7-13
- ❖ Oudenampsen, Merijn, 'De voorbode van een vakbondsreveille', in: *S&D*, 2011/ 9-10, p. 157-164
- ❖ Schenk, Hans, 'Over de bijdrage van speculatieve overnames aan de crisis', in: *Lessen uit de crash* (WBS Jaarboek 2011), p. 153-171
- ❖ Schuyt, Kees, 'Solidariteit tussen generaties', in: *S&D*, 2012/1-2, p. 102-107
- ❖ Swierstra, Tsjalling en Evelien Tonkens, 'De schaduwzijde van de meritocratie', in: *S&D*, 2011/7-8, p. 37-44
- ❖ Trappenburg, Margot, 'Blijf bij ons, verzorgingsstaat', in: *S&D*, 2012/7-8, p. 62-68
- ❖ Veldhuizen, Adriaan van, 'De vrees is het zand in de machine van het leven', in: *S&D*, 2011/5-6, p. 31-39
- ❖ Zwan, Arie van der, 'De financialisering van ons wereldbeeld', in: *Lessen uit de crash* (WBS Jaarboek 2011), p. 28-50

Over de auteurs

Hans Achterhuis is emeritus hoogleraar Wijsbegeerte aan de Universiteit Twente.

Bastiaan van Apeldoorn is Universitair hoofddocent Internationale Betrekkingen aan de Vrije Universiteit te Amsterdam.

Frans Becker is adjunct-directeur van de Wiardi Beckman Stichting.

Paul de Beer is bijzonder hoogleraar Arbeidsverhoudingen (Henri Polakleerstoel) aan de Universiteit van Amsterdam en directeur van het wetenschappelijk bureau voor de vakbeweging De Burcht.

Hans Blokland is professor aan de Berlin Graduate School of Social Sciences van de Humboldt-Universität zu Berlin.

Hans Boutellier is algemeen directeur van het Verwey-Jonker Instituut en bijzonder hoogleraar Veiligheid en burgerschap.

Gabriël van den Brink is hoogleraar maatschappelijke bestuurskunde aan de Universiteit Tilburg en lector aan de Politieacademie in Apeldoorn.

Rutger Claassen is universitair hoofddocent politieke filosofie bij het departement wijsbegeerte van de Universiteit Utrecht.

Heleen de Coninck is universitair hoofddocent bij het Institute for Science, Innovation and Society (ISIS) aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

Wout Cornelissen is politiek filosoof. Hij is als universitair docent verbonden aan de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Vrije Universiteit Amsterdam.

René Cuperus is senior medewerker bij de Wiardi Beckman Stichting.

Jan Willem Duyvendak is hoogleraar sociologie aan de Universiteit van Amsterdam.

Mark Elchardus is hoogleraar sociologie aan de Vrije Universiteit Brussel. Zijn onderzoek richt zich voornamelijk op de culturele sociologie en de sociologie van de tijdsordering.

Cyrille Fijnaut is gewoon hoogleraar aan de Universiteit van Tilburg en adviseur bij het project Emergo, waarin de georganiseerde misdaad in het postcodegebied 1012 wordt aangepakt.

Herman van Gunsteren is emeritus hoogleraar politieke theorieën en rechtsfilosofie aan de Universiteit Leiden.

Anton Hemerijck is decaan en hoogleraar Institutionele beleidsanalyse aan de Faculteit der Sociale Wetenschappen van de Vrije Universiteit Amsterdam.

Pieter Hilhorst is wethouder financiën, onderwijs en sport in Amsterdam.

Rolph van der Hoeven is hoogleraar Employment and Development Economics bij het International Institute of Social Studies (ISS), Erasmus Universiteit (EUR).

Menno Hurenkamp werkt bij de Wiardi Beckman Stichting als hoofdredacteur van *S&D*.

Thijs Jansen is senior onderzoeker bij de School voor Politiek en bestuur aan de Universiteit Tilburg, en oprichter en bestuurslid van de Stichting Beroepseer.

Jos Kole is onderzoeker bij het Ethiek Instituut aan de Universiteit Utrecht, en lid van de sectie Jeugd bij de Raad voor Strafrechtstoepassing en Jeugdbescherming.

Margriet Kraamwinkel is adviseur arbeidsvoorwaarden bij FNV Bondgenoten.

Marijke Linthorst is lid voor de Eerste Kamer voor de PvdA.

Annemarieke Nierop werkt bij de Wiardi Beckman Stichting als eindredacteur van *S&D*.

Merijn Oudenampsen is socioloog en politicoloog. Hij is verbonden aan de Universiteit Tilburg waar hij promoveert op een onderzoek naar politiek populisme.

Mariëtte Patijn is bestuurder 'onzeker werk' bij FNV Bondgenoten.

Pim Paulusma is student aan de Radboud Universiteit Nijmegen, werkte in 2011 en 2012 bij de Wiardi Beckman Stichting en is bestuurslid bij Jong Abvakabo.

Hans Schenk is hoogleraar Economische Wetenschappen en wetenschappelijk directeur van het T.C. Koopmans instituut aan de Utrecht University's School of Economics (USE).

Kees Schuyt is socioloog en jurist. Hij was onder andere lid van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid en van de Raad van State, en is lid van de raad van toezicht van de Universiteit Leiden.

Monika Sie Dhian Ho is directeur van de Wiardi Beckman Stichting.

Tsjalling Swierstra is hoogleraar Filosofie aan de Universiteit Maastricht.

Evelien Tonkens is bijzonder hoogleraar Actief Burgerschap aan de Universiteit van Amsterdam.

Margo Trappenburg is bijzonder hoogleraar Sociaal-politieke aspecten van de verzorgingsstaat aan de Universiteit van Amsterdam.

Adriaan van Veldhuizen is historicus en filosoof. Hij schrijft een proefschrift over de eerste jaren van de SDAP en is werkzaam aan de Universiteit van Leiden als docent bij de vakgroep Geschiedenis.

Arie van der Zwan is econoom, publicist, voormalig hoogleraar en zakelijk bestuurder.

